

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАН УКРАЇНИ»

**ІСТОРИЯ
НАРОДНОГО
ГОСПОДАРСТВА
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ
ДУМКИ
УКРАЇНИ**

**Збірник
наукових праць**

Засновано в 1965 р.

**Випуск
51**

Київ – 2018

Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць. Вип. 51 / гол. ред. д-р екон. наук В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». К., 2018. 392 с.

51-й випуск збірника наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» присвячений 100-річчю Національної академії наук України. Він містить статті, що представляють розвиток економічних досліджень в Академії на різних етапах її діяльності; внесок видатних вчених та організаторів науки в її розбудову; аналіз втрат і здобутків української економічної думки. Представлено довідкові біографічні та бібліографічні матеріали про академіків з економіки за 1918–2018 рр. Результати актуальних наукових досліджень у галузі економічної історії та історії економічної думки вміщено у традиційних розділах щорічника.

Головний редактор НЕБРАТ В.В. (д.е.н., зав. відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»).

Заступник головного редактора СУПРУН Н.А. (д.е.н., проф.).

Відповідальний секретар ГОРІН Н.О. (к.е.н.).

Редакційна колегія: **Благих І.О.** (д.е.н., проф., РФ), **Грушевський Д.В.** (к.е.н., доц., РФ), **Єліссєва Л.В.** (к.е.н., доц.), **Леоненко П.М.** (д.е.н., проф.), **Маслов А.О.** (д.е.н.), **Попова О.Л.** (д.е.н., проф.), **Уперенко М.О.** (д.е.н., проф.), **Фещенко В.М.** (д.е.н., проф.).

Editorial board

NEBRAT Victoria (Editor-In-Chief, Senior Researcher, Doctor of Sciences (Economics) (Kyiv, Ukraine)).

SUPRUN Natalia (Deputy Editor-In-Chief, Doctor of Sciences (Economics), Professor (Kyiv, Ukraine)).

GORIN Nazar (Responsible secretary, PhD (Economics) (Kyiv, Ukraine)).

Blagikh Ivan (Doctor of Sciences (Economics), Professor (Saint Petersburg, Russia)).

Grushevskiy Dmitriy (PhD (Economics), Assistant Professor (Volgograd, Russia)).

Yelisieieva Liudmyla (PhD (Economics) (Lutsk, Ukraine)).

Leonenko Petro (Doctor of Sciences (Economics), Professor (Kyiv, Ukraine)).

Maslov Anatoliy (Doctor of Sciences (Economics), Assistant Professor docent (Kyiv, Ukraine)).

Popova Olga (Doctor of Sciences (Economics), Professor (Kyiv, Ukraine)).

Uperenko Mykola (Doctor of Sciences (Economics), Professor (Odesa, Ukraine)).

Feshchenko Valentyna (Doctor of Sciences (Economics), Professor (Kyiv, Ukraine)).

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України (свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 13980–2953Р від 27.03.2008). Наказом Міністерства освіти і науки України від 11 липня 2016 р. (№ 820) збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включено до «Переліку наукових фахових видань України».

Зареєстровано в міжнародних наукометричних базах: Ulrich's Periodicals Directory, Index Copernicus, Scientific Indexing Services. Бібліометричний профіль у Google Scholar.

Видавець: Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

ISSN 0320–4421 (Print) © ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2018

ISSN 2522–4271 (Online) <http://ingedu.org.ua>

istoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomîčnoï dumki Ukraïni

До 100-річчя Національної Академії Наук України

Горін Н.О. Економічні дослідження в УАН – ВУАН (1918–1934 рр.)	7
Небрат В.В. Історія Академії: втрати і здобутки економічної науки в добу тоталітаризму	32
Курбет О.П. Економіст Іван Вернадський як предтеча української академічної науки	58
Дідківська Л.В. З історії Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського	78
Єліссєва Л.В. «Ефективне суспільство»: уроки Б. Гаврилишина для України	101

Історія економічної думки

Супрун Н.А. Екологізація та постнекласична трансформація української економічної науки	120
Юхименко П.І. Видатний учений економіст-фінансист (Пам'яті Петра Михайловича Леоненка)	140
Січевлюк Л.В. Іван Франко: національний складник у методології історико-економічного аналізу	153
Кудласевич О.М. Перша розвідка з історії української трудової міграції до США: погляд з позицій сьогодення	164

Історія економіки

Вербова О.С. Унікальний досвід акумуляції українського національного капіталу в умовах міжвоєнної Польщі	176
Гордіца К.А. Еволюція господарської структури України на етапі становлення міжнародної торгівлі	196
Сливка Т.О. Формування індустріального суспільства та зміни міжнародних економічних відносин	215
Боднарчук Т.Л. Компаративний аналіз зовнішньоторгівельної політики Російської та Австро-Угорської імперій (XIX – початок XX ст.)	231

Новітня історія суспільних трансформацій

<i>Микитенко В.В., Лицур І.М.</i> Прогнозні можливості формування просторової системи управління природно-ресурсними активами	252
<i>Афендікова С.В.</i> Зміна структурних передумов конкуренції на ринках торговельно-посередницьких послуг	275

Наші публікації

<i>Голубничий В.</i> З приводу дискусій між радянськими економістами та господарниками про зиски й матеріяльні заохоти	290
--	-----

Додатки

<i>Академіки</i> з економіки УАН (1918–1921 рр.)	305
<i>Академіки</i> з економіки ВУАН (1921–1936 рр.)	323
<i>Академіки</i> з економіки АН УРСР (1936–1991 рр.)	331
<i>Академіки</i> з економіки НАН України (1991–2018 рр.)	358
<i>Довідка про збірник</i>	382
<i>Редакційна колегія збірника</i>	384
<i>До відома авторів</i>	385

CONTENTS

The 100th anniversary of the National Academy of Sciences of Ukraine

<i>Gorin N.</i> Economic studies at the UAS – AUAS (1918–1934) ...	7
<i>Nebrat V.</i> History of the Academy: losses and achievements of the economic science in the era of totalitarianism	32
<i>Kurbet O.</i> Economist Ivan Vernadsky as the forerunner of Ukrainian academic science	58
<i>Didkivska L.</i> On the history of the M.I. Tugan-Baranovsky Ukrainian cooperative institute	78
<i>Yelisieieva L.</i> «Effective society»: B. Havrylyshyn's lessons for Ukraine	101

History of Economic Thought

<i>Suprun N.</i> Ecologization and post-nonclassical transformation of Ukrainian economics science	120
<i>Yukhymenko P.</i> A famous economic and financial scientist (in the memory of P.M. Leonenko)	140
<i>Sichevluik L.</i> Ivan Franko: national constituent in the methodology of historical and economic analysis	153
<i>Kudlasevych O.</i> The first exploration on the history of Ukrainian labor migration to the USA: a nowadays perspective	164

Economic History

<i>Verbova O.</i> The unique experience of the accumulation of Ukrainian national capital in conditions of the interwar Poland	176
<i>Gorditsa K.</i> Evolution of Ukraine's economic structure at the stage of the development of international trade	196
<i>Slyvka T.</i> Formation of industrial society and changes in international economic relations	215
<i>Bodnarchuk T.</i> A comparative analysis of foreign trade policy in the Russian and Austro-Hungarian empires (XIX – early XX cent.)	231

Recent history of Social Transformations

Mykytenko V., Lytsur I. Predictable opportunities for forming a system of spatial management of natural resources	252
Afendikova S. Transformation of the structure of competition background in the trade service markets	275

Our publications

Holubnychy V. On the discussions between Soviet economists and businessmen about profits and material incentives	290
---	-----

Exhibits

Academicians on Economics of the UAN (1918–1921)	305
Academicians on economics of VUAN (1921–1936)	323
Academicians on economics of the Academy of Sciences of the USSR (1936–1991)	331
Academy of Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine (1991–2018)	358
The Reference about collection	382
The Editorial board of the collection	384
To the attention of the authors	385

ДО 100-РІЧЧЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.007>
УДК: 330.1:167.1] : 001.32(477) НАНУ «1918/1934»
JEL: B 10, B 14, B 31

Горін Н.О., кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9110-9129>
e-mail: nazzar@ukr.net

ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УАН – ВУАН (1918–1934 рр.)

Стаття присвячена історії формування Української академії наук. Прослідковано передумови її створення та охарактеризовано первинну організаційну структуру. Розкрито бар'єри та напрями розвитку академічних досліджень з економіки в рамках діяльності економічної секції Третього відділу Української академії наук та Всеукраїнської академії наук. Відзначено, що одним з співтворців Академії наук був видатний вчений-економіст, перший академік з економіки та перший голова Соціально-економічного відділу – М.І. Туган-Барановський.

Виокремлено комісії, секції та товариства, в яких проводились економічні дослідження в галузі статистики, економіки торгівлі та промисловості, історії народного господарства, фінансової науки, політичної економії. Узагальнено рекомендації, які співробітники Соціально-економічного відділу пропонували радянській владі впровадити під час реалізації нової економічної політики: захист приватної ініціативи; врахування ринкових умов при ціноутворенні; демонополізація сфери торгівлі, обігу та кредиту; диференціація селянських господарств; застосування різних форм землекористування та розвиток кооперації. Охарактеризовано побутові та фінансові умови діяльності наукових співробітників.

Відзначено деструктивний вплив радянської адміністративно-командної системи на організаційну та наукову роботу структурних підрозділів Академії наук. Обґрунтовано негативні наслідки лобювання владою марксистсько-ленінської політико-економічної формаційної парадигми при проведенні соціально-економічних до-

сліджень. Прослідковано трагічну долю науковців, котрі не підтримували політику Комуністичної партії та не поділяли її економічної доктрини. Відзначено історичну роль Соціально-економічного відділу УАН – ВУАН в становленні економічної науки в Україні.

Ключові слова: Українська академія наук, Всеукраїнська академія наук, Соціально-економічний відділ, економічні дослідження.

Gorin N.

ECONOMIC STUDIES AT THE UAS – AUAS (1918–1934)

The article considers the history of formation of the Ukrainian Academy of Sciences. The author describes the preconditions for its creation and the primary organizational structure. Revealed the barriers and directions of the development of academic studies on economics within the framework of the economic section of the Third Department of the Ukrainian Academy of Sciences and the All-Ukrainian Academy of Sciences. It is underlined that one of the co-founders of the Academy of Sciences was an outstanding scientist-economist, the first academician in economics and the first chairman of the Socio-Economic Department – M.I. Tugan-Baranovsky.

Indicated commissions, sections and societies in which economic studies were conducted in the field of statistics, trade and industry economics, history of the national economy, financial science, and political economy. Summarized the recommendations that the Socio-Economic Department staff proposed to the Soviet authorities during the implementation of the new economic policy, such as protection of private initiative; taking into account market conditions for price formation; demonopolization of the sphere of trade, circulation and credit; differentiation of peasant farms; application of different forms of land use and development of cooperation. The article describes the household and financial conditions of the research staff.

The author points out the destructive influence of the Soviet administrative-command system on the organizational and scientific work of the structural subdivisions of the Academy of Sciences. He also indicates the negative consequences of the lobbyism, on the part of the authorities, of the Marxist-Leninist formational paradigm in socio-economic researches. Traced the tragic fate of the scholars who did not support the policy of the Communist Party and did not share its economic doctrine. Highlighted the historical role of the Socio-Economic Department of the UAN – AUAN in the formation of economic science in Ukraine.

Key words: *Ukrainian Academy of Sciences, All-Ukrainian Academy of Sciences, Socio-Economic Department, economic studies.*

Інституційне забезпечення наукових досліджень в академічній формі було заповітною мрією української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. Створення власної Академії наук у 1918 р. свідчило про піднесення престижу української науки та культури до європейського рівня, було одним із найважливіших цивілізаційних та державотворчих кроків у нашій історії.

Цього року відзначається сторічний ювілей із часу створення найвищої української наукової інституції – Національної академії наук. Завдання, які стоять перед Академією тепер, по своїй суті суголосні з тими, що були на початку її створення: це дискусії з владою щодо перспектив свого функціонування, питання фінансового забезпечення наукової роботи, проблема належного рівня науково-дослідної бази, наміри структурної реорганізації підрозділів Академії тощо. Впродовж часу своєї діяльності у статусі УАН – ВУАН Академія часто відчувала сильний адміністративний тиск з боку влади, внаслідок якого змушена була проводити не завжди прийнятні з наукової точки зору організаційні та кадрові рішення. Співробітники усіх відділів пережили чимало випробувань, часто доленосних, котрі змінювали не лише напрями та тематику наукових досліджень, а й безпосередньо впливали на їх життєві долі, які почасти завершувалися досить трагічно. Тож з нагоди 100-річного ювілею варто більш детально дослідити історію становлення економічної науки, охарактеризувати умови, проблеми, бар'єри та напрями розвитку академічних досліджень з економіки, відзначити людей, які зробили помітний внесок у розвиток української та світової економічної думки, ввести в науковий обіг маловідомі та непоціновані роботи українських вчених-економістів.

Історії Національної академії наук України присвячено чимало монографій, наукових, журнальних та газетних статей, мемуарних видань, довідкових та статистичних матеріалів тощо. Разом з тим наявна література по-різному висвітлює окремі етапи становлення української науки. Передовсім це відноситься до першого, найбільш доленосного та водночас трагічного періоду існування Академії наук, заснування якої відбулося наприкінці 1918 року. Серед останніх праць, присвячених історії розвитку економічних досліджень в період існування УАН – ВУАН, варто відзначити роботи С. Злупка, П. Леоненка, Л. Горкіної, Л. Корній-

чук, М. Чумаченка, Е. Лібанової, В. Небрат, Н. Супрун, К. Гордіци, М. Шевченка. Окремо варто відзначити історико-біографічний довідник Відділення економіки НАН України [11]. Більшість праць стосується наукової діяльності перших академіків з економіки, натомість детальнішого розгляду потребує питання загального контексту організації економічних досліджень у період становлення Академії наук, визначення проблематики наукових пошуків та характеристики інституційних умов дослідницької діяльності.

Метою публікації є представлення процесів становлення економічних досліджень в Українській академії наук, характеристика її організаційної структури, аналіз та узагальнення проблематики наукових пошуків, оцінка їхнього впливу на реальну господарську політику, розкриття впливу політичних чинників на становлення академічної науки.

У квітні 1917 р. на засіданні Українського наукового товариства в Києві було підняте питання про необхідність організації роботи з утворення Української академії наук. Проте реалізувати цей намір вдалось лише з приходом до влади гетьмана П. Скоропадського та постановам Української Держави. Відповідальним в Раді Міністрів за організаційні питання по створенню Академії був призначений М. Василенко – міністр народної освіти та мистецтв (3 травня – 25 жовтня 1918 року). Завдяки високим організаторським здібностям М. Василенка, вмінню згуртовувати навколо себе однодумців, здатності швидко переходити від ідеї до її реалізації, одразу закипіла підготовча робота до утворення Української академії наук. Вже в червні розпочала свою роботу Комісія по утворенню УАН, яка діяла при Міністерстві освіти та мистецтв. Для організаційних потреб уряд виділив Комісії 200 тис. карбованців. Перше її засідання відбулось вже 9 липня 1918 р. Під час його відкриття міністр М. Василенко виголосив промову, в якій слушно підкреслив, що «утворення Української академії наук має велике національне значення, бо ще й досі є багато людей, які скептично та з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української мови та науки. Для тих, хто вірить в життєздатність українського народу, для кого відродження його – «свята святих», для тих утворення Академії наук має величезну вагу, являється національною потребою і черговим завданням» [10, с. 3]. Отже, творення Української академії наук було важливим елементом національного від-

родження та державного становлення. Це було і непросте завдання, і потужний виклик для уряду та наукової спільноти, враховуючи ті непрості історичні умови, в яких доводилось творити провідну українську наукову інституцію.

Загалом Комісія провела з 9 липня до 17 вересня 1918 р. 23 засідання. На них обговорювались основні питання, пов'язані з концепцією розбудови Академії. Головою Комісії був призначений акад. В. Вернадський, секретарем – проф. В. Модзалевський, а його помічником – В. Дем'янчук. До складу Комісії також входили: Д. Багалій (Харківський університет); М. Кащенко (Київський політехнічний інститут); Б. Кістяківський (Державний університет св. Володимира), Й. Косоногов (Державний університет св. Володимира); А. Кримський (Лазаревський інститут східних мов); Г. Павлуцький (Державний університет св. Володимира); Є. Спекторський (Державний університет св. Володимира); О. Сперанський (Державний університет св. Володимира); С. Тимошенко (Інститут інженерних шляхів сполучень та Петроградський політехнічний інститут); Є. Тимченко (Донський університет); М. Туган-Барановський (Київський український державний університет); П. Тутковський (Державний університет св. Володимира); С. Франкфурт (завідувач дослідною станцією Всеросійського товариства цукрозаводчиків). Українське наукове товариство у Комісії представляли Г. Павлуцький, Є. Тимченко та П. Тутковський. Разом з тим через хворобу не змогли взяти участь у роботі Комісії академіки В. Іконников та В. Палладін, а також проф. М. Сумцов.

Не виявили бажання долучитись до роботи у Комісії М. Грушевський та керівники НТШ у Львові. У Михайла Сергійовича була особиста неприязнь до нової влади, яку очолював П. Скоропадський. Колишній голова Центральної Ради не бажав жодним чином долучатись до тих проектів та заходів, які втілював новий уряд. Доходило до того, що з боку М. Грушевського були навіть спроби призупинити діяльність Комісії з організації Академії. Також у М. Грушевського та В. Вернадського були різні погляди на концепцію творення академії наук в Україні [9, с. 92]. Між ними навіть відбулась зустріч 8 червня 1918 р. із цього приводу. У своїх спогадах В. Вернадський пише, що М. Грушевський переконував його відмовитись від ідеї створення академії наук, оскільки вважав, що Україні бракує справжніх вчених, а це неминуче призведе до створення в Україні російської академії наук, яка буде займатися українськими питаннями, тобто не українці будуть

академіками, а росіяни, які не володіли українською мовою. На думку колишнього голови НТШ та Центральної Ради в той історичний час для України достатньо було існування Українського наукового товариства. Натомість В. Вернадський наполягав на тому, що справа творення української культури та науки має бути справою не лише українців, але і росіян, оскільки впродовж століть українці активно долучались до творення саме російської культури. В. Вернадський досить критично ставився і до деяких представників УНТ, негативно оцінював їх науково-організаційну позицію. За задумом В. Вернадського Академія повинна була стати потужною науковою організацією, здатною вирішувати національні, державні та побутові завдання. Вчений виступав за створення нового типу академії, де були б представлені фундаментальні та прикладні науки як основа для розвитку продуктивних сил та національного господарства [1, с. 5–8].

17 вересня 1918 р. Комісія завершила свою роботу та підготувала проекти основних документів, необхідних для прийняття урядових рішень: «Законопроект про створення Української академії наук у Києві», «Проект статуту Української академії наук у Києві», «Проект штатів Української академії наук у Києві», «Проект обрахунку витрат Академії наук у Києві на 1 жовтня 1918 р. – 1 січня 1919 р.». При розробці проекту Української академії Комісією обґрунтовувалась необхідність творення секцій української мови та літератури, а також історії. Разом з тим зверталась увага на соціальні функції науки, аргументувалась необхідність та важливість природознавчих та економіко-статистичних досліджень в час індустріальної революції.

14 листопада 1918 р. гетьман П. Скоропадський підписав ухвалений напередодні Радою Міністрів Української Держави «Закон про заснування Української академії наук», яка згідно зі Статутом стала найвищою науковою установою в Україні. Задля початку роботи Академія отримала усі необхідні кошти на господарські й організаційні потреби (566 тис. карб.), на функціонування згідно штатного розпису (майже 303 тис. карб.), а також додатково 1,5 млн карб. на спеціальні наукові заходи: експедиції, організацію та проведення спеціальних дослідів чи спостережень, підготовку наукових видань тощо [17, с. 1–2]. Дослідник історії розвитку АН УРСР М. Ветухів вважає, що «Українська академія наук, оформлена законом Української Держави від 14 листопада 1918 року, як державна установа всеукраїнського зна-

чення, була завершенням багаторічних прагнень українських вчених до організованої спільної наукової праці, яка, зокрема, мала поставити українознавство на рівень світової науки» [2, с. 172].

Перше установче Спільне зібрання УАН відбулось 27 листопада 1918 р. у Києві. На ньому були обрані перший Голова-президент Академії – В. Вернадський, а також її Неодмінний секретар – А. Кримський. Академія наук згідно зі Статутом мала три відділи: історично-філологічний (перший) відділ, з класом українського красном письменства; відділ фізично-математичних наук (другий), з класом прикладного природознавства; відділ соціальних наук (третій) з класами наук юридичних та економічних [14, с. 1].

Згідно зі штатним розписом в Академії у кожному відділі були визначені посади дійсних членів (академіків) відповідно до «паростей знання». Для Першого відділу було передбачено посади для 22 академіків, для Другого – 30 академіків, а для Третього – 20 академіків, з яких в галузі юридичних наук – 9, а в галузі економічних наук – 11 (соціологія; теоретична економія; економія сільського господарства; економія торгу та промисловості; економія кредиту, банків та грошового обігу; наука про фінанси; історія народного господарства; теорія кооперації; соціальна політика; господарська географія на народне господарство на Україні; статистика) [14, с. 1–3].

Наказом гетьмана П. Скоропадського від 14 листопада 1918 р. були призначені перші дванадцять академіків, з яких від відділу соціально-економічних наук стали: М. Туган-Барановський (теоретична економія); В. Косинський (економія сільського господарства); О. Левицький (звичаєве право України); Ф. Тарановський (порівняльна історія права) [7, с. 364]. А вже на зібранні 27 листопада були затверджені голови відділів: Другого – акад. М. Кащенко, Третього – акад. М. Туган-Барановський. Голову Першого відділу УАН було затверджено трохи пізніше – 8 грудня. Ним став академік Д. Багалій. Впродовж листопада-грудня 1918 р. у всіх трьох відділах кипіла організаційна робота: формувалися штати, визначались комісії, розподілялись кафедри, призначались директори інститутів. Так, у Третьому відділі до кінця 1918 р. була утворена низка кафедр, зокрема в царині економічних досліджень: кафедра сільського господарства (очолив В. Косинський), кафедра теоретичної економії (очолив М. Туган-Барановський). При Відділі відкрились також Інститут економіч-

ної кон'юктури та Інститут для вивчення народного господарства України. Директором останнього погодився стати акад. М. Туган-Барановський. Розпочалась робота із створення Демографічного інституту, комісії з вивчення звичаєвого права та дослідження соціального питання. Також було ухвалене рішення про включення трьох позаштатних академіків.

Нелегким виявився етап становлення УАН, адже впродовж листопада 1918 – грудня 1919 рр. керівництво Академії 15 разів порушувало перед владою, зокрема Гетьманом, Директорією, комендантом Києва, отаманом Коновальцем, Наркомосом, Радою Народних Комісарів України питання про виділення приміщень для роботи, а також охоронних листів про заборону ревізії речей та помешкань, котрі займали академіки та директори інститутів. Попри організаційні та матеріальні труднощі загалом в Академії її Соціально-економічний відділ зазнав ще й непоправних кадрових втрат, адже через хворобу припинив свою наукову діяльність В. Косинський, а на початку 1919 р. пішов із життя і голова відділу – М. Туган-Барановський. Новим керівником був обраний акад. Ф. Тарановський, а під час його відсутності на засіданнях відділу, яких впродовж 1919 р. загалом було проведено 28, головував О. Орженцький. Задля висвітлення роботи Третього відділу було прийнято рішення випускати «Записки Соціального відділу Української Академії Наук». Відповідальним редактором цього видання був обраний акад. Р. Орженцький, а його помічником призначений В. Гапанович.

У знак пошани до академіка М. Туган-Барановського, визнання його наукових здобутків та неймовірних зусиль у справі творення Української академії наук, Третій відділ назвав іменем М. Туган-Барановського премію, котру УАН планував видавати за найкращий твір з політичної економії чи дослідження народного господарства України. Продовжував свою роботу заснований М. Туган-Барановським Інститут для вивчення економічної кон'юктури та народного господарства України при Третьому відділі УАН. Навесні його очолив К. Воблий, який був обраний 17 травня 1919 р. академіком. Впродовж року співробітниками Інституту проводилось дослідження кам'яновугільної галузі Донбасу; збирались та опрацьовувались матеріали по залізничній, залізородній, марганцевій та соляній промисловості, а також з історії цукробурякової галузі; була складена бібліографія зарубіжних наукових праць, необхідних для поповнення бібліотеки

інституту; підготовлена повна бібліографія праць акад. М. Туган-Барановського; налагоджувались наукові зв'язки з установами та вченими, котрих планували залучати до розробки питань, які вивчав Інститут.

На початку 1919 р. розпочав свою роботу й Демографічний інститут, який очолив професор М. Птуха. Серед перших досліджуваних питань були смертність та шлюбність у м. Києві, фізичні особливості призваних до військової служби у Київському повіті та Києві, історичні особливості народонаселення України в різні історичні періоди. 14 червня 1919 р. академіком був обраний М. Орженцький, який наприкінці 1919 р. очолив Комісію для дослідження бюджетів. Впродовж року він працював над вивченням злочинності серед населення України у різні роки в залежності від умов, часу, місця, соціально-економічних та інших факторів. Попри все робота в Інституті із намічених питань затримувалась через нестачу необхідної наукової літератури в бібліотеках Києва. Задля вирішення цього питання було зроблене велике замовлення необхідних праць за кордоном.

Не менш складним виявився й 1920 рік, адже в країні продовжувались збройні протистояння, посилювалась господарська розруха, наростала фінансова криза. Перенесення столиці до Харкова ще більше ускладнило фінансування Академії наук, що зумовило скорочення штатів та зменшення кола наукових досліджень. У 1920 р. Третій відділ очолював акад. О. Левицький, секретарем став акад. М. Птуха. Наприкінці 1920 р. УАН мала вже 31 академіка, з яких семеро представляли Соціально-економічний відділ. Цього року було проведено 39 Спільних зборів, і приблизно така ж їх кількість відбулася у кожному відділі.

Завоювання України більшовиками позначилось і на долі Академії. Наркомосом була здійснена низка спроб адміністративними методами перебудувати «буржуазну» УАН, що працює за «гетьмансько-петлюрівським» статутом. Так, нарком освіти Г. Гринько ініціював реформу вищої школи та науки, почав активно втручатись у внутрішнє життя Академії, чим прямо порушував демократичні традиції виборності керівників академії наук. Також був запущений процес об'єднання Української академії наук та Українського наукового товариства, що офіційно було затверджено постановою Раднаркому УСРР від 14 червня 1921 р. Вона проголошувала перетворення УАН у всеукраїнську державну установу. Таким чином був змінений статут Академії від 1918 р. та пере-

йменовано її у Всеукраїнську академію наук (ВУАН). Були порушені її демократичні засади функціонування. Відтепер Академія входила у безпосереднє підпорядкування Наркомосвіти УСРР, а до Ради Академії, окрім її дійсних членів, входили представники цього комісаріату. Серед нових завдань роботи Академії проголошувалось, зокрема, таке: «Підтримувати, координувати й організовувати науково-творчу діяльність всіх наукових інститутів, відділів, об'єднань, студій та лабораторій, а також окремих громадян УСРР на користь комуністичного суспільства, згідно з загальними вказівками Народного комісаріату освіти» [3]. Запланована була й структурна реорганізація Академії, що передбачала утворення п'яти відділів: природничо-математичних наук; суспільно-історичних наук; народного господарства; педагогіки; медицини. Кожен відділ мав поділятися на секції і бюро. Разом з тим, прийнятий новий статут не був остаточно реалізований на практиці і до 1928 р. Академія продовжувала наукову роботу у складі трьох відділів.

У 1921 р. в УАН було проведено 46 Спільних засідань. Виконувати обов'язки Голови-президента УАН продовжував О. Левицький. Після його від'їзду на Полтавщину керівництво Соціально-економічним відділом проводив акад. Р. Орженцький, секретарем же залишався М. Птуха. Цього року у Третньому відділі працювало 5 академіків та було проведено 23 засідання, на яких, зокрема, були заслухані такі наукові доповіді: «Естетичні цінності» (Р. Орженцький); «Індекси шлюбності» (М. Птуха); «Система соціології П. Сорокіна» (Р. Орженцький, В. Синайський). При відділі функціонувало 5 комісій, Товариство економістів, Товариство правників, Статистично-економічний семінар та Семінар для вивчення цивільного й народного права.

Дослідження з економічної проблематики проводились в основному в Інституті для вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства України, у Товаристві економістів та на Статистично-економічному семінарі. В Інституті на середину 1921 р. працювало лише четверо осіб, а робота проводилась над узагальненням емпіричних законів і формул розвитку соціальних явищ задля прогнозування їх зміни в найближчі роки. Хоча Товариство економістів лише починало свою роботу, проте кількість його членів інтенсивно зростала: із 30 у грудні 1920 р. до 120 у жовтні 1921 р. Товариство ділилось на секції: кооперативну, обліку народного господарства та статистичну. На Статистич-

но-економічному семінарі, заснованому у другій половині 1921 р., працювало 6 штатних співробітників, а також 15 молодших членів по економічному відділу і 13 – по статистичному. Робота на цьому етапі була присвячена питанням математичної розробки статистичних проблем. На жаль, через брак коштів у липні 1921 р. була закрита Комісія для дослідів над бюджетами, хоча програма та вся підготовча робота були виконані вчасно.

Впродовж 1922 р. штат Академії зменшився із 606 до 149 осіб. Єдиним позитивним моментом стало те, що зарплату, яку дещо підвищили, почали надсилати із Харкова не з десятимісячною, а з двохмісячною затримкою. Впродовж року в Академії було три президенти: спочатку її очолював М. Василенко, проте в березні розпорядженням із Харкова його було усунуто із посади та призначено вже немолодого О. Левицького, який у травні помер, а на його місце обрали й затвердили академіка-ботаніка В. Липського. Така ж зміна керівництва спіткала й Соціально-економічний відділ. До травня завідувачем був О. Левицький, далі керівництво здійснював Р. Орженцький, а з листопада відділ очолив М. Василенко. Незмінним секретарем залишався М. Птуха. Впродовж року у відділі було проведено 17 засідань, з яких два були присвячені заслуховуванню наукових доповідей: «Економічні зносини Польщі, України та Росії» (К. Воблий); «Перші таблиці смертності для України 1896–1897 рр.» (М. Птуха). Попри те, що кількість академіків залишалась майже незмінною, значно зменшилась кількість штатних працівників (із 40 до 7), що звісно не могло не позначитись на якості та обсязі наукової роботи відділу.

У Демографічному інституті продовжувалось дослідження статистики смертності та природного руху населення в Україні (1891–1910 рр.). Статистично-економічний семінар та його економічна секція проводили історико-економічні дослідження первісного суспільства та критичний аналіз джерел наукової думки, зокрема, праці Д. Рікардо «Основи політичної економії й оподаткування». Результатом роботи Р. Орженцького в галузі статистичних досліджень стала монографія «Елементарна теорія статистичних величин і розрахунків» [12]. Товариство економістів не мало бюджетного фінансування, попри те кількість його членів лиш зростала, сягнувши 139 осіб наприкінці року. Головою був обраний акад. Р. Орженцький, заступником – проф. С. Іванов. Секції Товариства очолювали: кооперативну – акад. К. Воблий;

прикладної економії – проф. Л. Яснопольський; статистичну – акад. М. Птуха (членом цієї секції був обраний проф. Є. Слуцький¹).

У 1923 р. тенденція до зменшення штату ВУАН продовжилась. Цього року відбулось чергове скорочення, тож наприкінці року залишилось працювати лише 117 чоловік, з яких наукових співробітників було 82 (разом з академіками), науково-технічних – 21, а нижчого персоналу (двірників, кур'єрів тощо) залишилось лише 14 осіб. Деякі звільнені співробітники продовжували наукову роботу, проте плати не отримували, хіба зрідка невеликі суми із операційних кредитів Академії. Дещо покращилось грошове забезпечення науковців, хоча і це поняття досить відносно: якщо у грудні 1922 р. зарплата академіка складала 45 млн радянських карбованців, або ж 2 крб золотом (близько 1 долара), то наприкінці 1923 р. академік вже отримував 40 зол. карб. (20 доларів) на місяць, а звичайні наукові співробітники – в середньому по 30 зол. карб. (15 доларів). Ця сума була відчутно більшою, ніж попереднього року, проте і її вистачало лише на харчування.

Соціально-економічний відділ у 1923 р. очолив акад. М. Василенко. Її попередній керівник – акад. Р. Орженцький виїхав у 1922 р. до Варшави, де влаштувався на роботу професором у Варшавський університет та читав курси з політичної економії. Із 38 академіків ВУАН у 1923 р. в Соціально-економічному відділі залишилось лише четверо. З від'їздом Р. Орженцького припинив свою роботу Статистико-економічний семінар, натомість розгорнув діяльність Семінар для вивчення суспільного життя, який очолив новообраний академік О. Гіляров (25.05.1923).

Керувати Соціально-економічним відділом у 1924 р. продовжував М. Василенко. Проте в квітні він був засуджений до десяти років позбавлення волі по сфабрикованій НКВС справі «Київського обласного центру дій». На прохання київської наукової громадськості вчений був звільнений наприкінці року та повернувся до наукової роботи, проте стан його здоров'я значно погіршився, що відчутно знизило продуктивність його праці. Замість М. Василенка виконував обов'язки голови акад. О. Гіляров, секретарем залишався М. Птуха. У Відділі працювало 4 академіки та 7 штат-

¹ Слуцький Є.Є. Про вимірювання корисності. 1921; Слуцький Є.Є. Про логічне збудування теорії правдоподібності. 1922; Слуцький Є.Є. До питання про основи чистої економії: потік можливостей, як загальна форма свідомого поводження фізичних процесів і всякого буття взагалі (2 доповіді). 1921.

них наукових співробітників, не рахуючи членів товариств, а також 46 позаштатних, що не отримували від Академії ніякої платні. Впродовж року було проведено лише 10 засідань. У Демографічному інституті продовжувалась робота над збором статистичних матеріалів щодо міграції населення в кінці XIX – на початку XX ст., укладались таблиці смертності з розподілом їх за 11 національностями, збирались матеріали щодо демографії України. Товариство економістів, керівником якого був акад. К. Воблий, налічувало вже 146 членів. На зустрічах Товариства відбувалось заслуховування наукових доповідей його членів, зокрема таких: питання з історії цукробурякової галузі України та шляхів її відродження, питання збільшення врожайності зернових, розвиток продуктивних сил України, особливості біржових котирувань, дискутувались методологічні питання «базису» та «надбудови»².

На початку 1925 р. в Академії наук працювала ревізійна комісія Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції УСРР та Наркомосу УСРР, яка у своїх висновках, зокрема, зазначила, що ВУАН бракує чіткої організаційної структури та наголосила на відсутності планування роботи. Відповідно до зроблених висновків Академії доручалось розробити проект нового статуту на основі «принципів монізму в структурі», що передбачало організацію в ній двох відділів: Природничо-математичного та Соціально-історичного. Попри це впродовж року Академія проводила наукові пошуки відповідно до первинної своєї структури. Економічна проблематика досліджень залишалася прерогативою наукової роботи Третього відділу. В 1925 р. до його складу були обрані нові академіки, двоє з яких по економічній секції – В. Левитський та Л. Яснопольський. Так, В. Левитський в поточному році працював над питанням ринку сільськогосподарських і промис-

² Бобир-Бухановський Л.М. Шляхи відродження цукрової промисловости. 1924; Воблий К.Г. Методи біржових котировок. 1924; Воблий К.Г. Продукційні сили України. 1924; Корчак-Чепурківський Ю.О. Джерела до вивчення продукційних сил людности України, їх хиби та способи впорядкування. 1924; Корчак-Чепурківський Ю.О. Продукційні сили людности України на підставі переписів останніх років. 1924; Кривченко Г.О. Пределы повышения урожайности зерновых хлебов на Украине. 1924; Перлін М.І. О характере связи между «базисом» и «надстройкой». 1924; Плевако О.А. Цукро-бурякова промисловість на Україні в середині XIX в. за відомостями М. Віта. 1924; Птуха М.В. Краеведение и изучение социально-экономических особенностей СССР. 1924; Птуха М.В. Про краєзнавчу роботу на Україні в 1923 р. 1924.

лових продуктів Росії та України, досліджував питання про межі продуктивності праці в сільському господарстві, а також історію господарського побуту східних народів. Л. Яснопольський аналізував особливості та перешкоди у діяльності фінансових установ України. К. Воблий працював над теорією демографічної статистики та очолював роботу у Семінарі для виучуванням народного господарства. Впродовж року було проведено 8 засідань, а наукова робота велась із збору матеріалів з історії цукробурякової промисловості, а також дослідження продуктивності праці в цій галузі. Товариство економістів розширилось до 158 членів. Всі секції працювали та проводили свої наукові зустрічі, проте тимчасово закритою була Секція теоретичної економії. Більшість доповідей стосувались особливостей розвитку цукрової галузі, впливу на її розвиток урядової політики, піднімалось питання місцевих бюджетів та розвитку промисловості окремих областей³.

Академія наук продовжувала відстоювати свій проект статуту. Його декілька разів по чергово розглядали пленум Укрголовнауки та Адміністративно-фінансова комісія Раднаркому. Зокрема, з боку влади були поставлені питання щодо необхідності видачі науковцям Раднаркомом дозволу на друкування їхніх праць, про вибори відкритим голосування та деякі інші, що підривали незалежність у виборі теми дослідження та обмежували демократичний дух у діяльності Академії. Попри нездорову обстановку з реорганізації Академії всі її Відділи працювали у штатному режимі. Зокрема, у 1926 р. у Соціально-економічному відділі працювало 6 штатних, 2 позаштатних академіки та 2 члени-кореспонденти. Відділ очолював М. Василенко, секретарем залишався М. Птуха. К. Воблий продовжував керувати Семінаром із вивчення народного господарства України та головував у То-

³ Горецький А. Перші цукроварні на Україні. 1925; Жорніков М. Промисловість Київщини в 1923 р. 1925; Кованько П.Л. Місцевий бюджет України в 1923-1924 рр., порівнюючи з передвоєнним. 1925; Орлова З.М. Організація внутрішньої торгівлі цукром в Росії та на Україні в першій половині XIX ст. 1925; Перлін М.І. Критика методологічних будувачь історичного матеріалізму. 1925; Підгаєць С.І. Початковий розвиток цукрової промисловості України в зв'язку з сільським господарством у першій половині XIX ст. 1925; Плевако О.А. Спроба нарису основних питань з історії цукро-бурякової промисловості України до 1850 року. 1925; Сонні Г. Вплив митної політики російського уряду на цукрову промисловість передреформової України. 1925; Яснопольський Л.М. Кредитові установи на Україні. 1925; Яснопольський Л.М. Дніпробуд. 1925.

варистві економістів. Свою наукову роботу зосередив на дослідженні економіки промисловості і торгівлі. М. Птуха залишався керівником Демографічного інституту та працював над теоретичною статистикою, демографією України та Росії. Л. Яснопольський був призначений головою Фінансової комісії при Академії наук, займався питаннями економіки Києва та Київщини. Позаштатний академік В. Левитський розробляв питання сільськогосподарської економіки. Продовжувало продуктивну діяльність Товариство економістів, чисельність якого зросла до 167 осіб. Особливо активно обговорювались питання кооперації, продовжувалось дослідження цукрової та текстильної галузей промисловості, перспектив розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, аналізувались особливості післявоєнної відбудови країн Європи та сучасна зовнішньоекономічна кон'юнктура. За результатами наукових дискусій були опубліковані деякі монографії⁴.

У травні 1927 р. Раднарком припинив розгляд запропонованого Академією статуту. Розпочалось відкрите втручання з боку влади у діяльність ВУАН, що супроводжувалось політичним та ідеологічним тиском. Так, внаслідок адміністративного впливу була створена Науково-дослідна кафедра марксизму-ленінізму, а перед цим – науково-дослідна кафедра історії єврейської культури. Академіків таємно перевіряли на лояльність до радянської влади, оцінювали їхнє ставлення до національної історії, україн-

⁴ Воблий К.Г. Матеріали з історії цукрової промисловості по архівах та бібліотеках Ленінграду. 1926; Воблий К.Г. Методи та план праці Семінару для виучування народного господарства України. 1926; Воблий К.Г. Про місце і досягнення споживчої кооперації в крамобігові УСРР. 1926; Воблий К.Г. Текстильна промисловість на Київщині. 1926; Деконський П. Заробітна платня на цукроварнях України в середині XIX в. 1926; Каган А.М. Робітничі Кооперація в Києві. 1926; Кривченко Г.О. Проблеми господарчого відбування Європи. 1926; Курц Б.Г. Торговля України зі Сходом. 1926; Ландо Б.Б. Критично-економічна аналіза перспективного плану розвитку цукрової промисловості. 1926; Лапоногов О.М. Кон'юнктура світового хлібного ринку і наш хлібний експорт. 1926; Орлова З.М. Транзит товарів через Україну. 1926; Пилипенко В.М. Державна монополія зовнішньої торгівлі. 1926; Плевако О.А. Дані обліку цукроварень України року 1848. 1926; Плевако О.А. До дат побудування перших цукроварень на Україні (сторіччя цукрової промисловості на Україні). 1926; Цейтлін С. Цукрова промисловість Київщини. 1926; Черняхівський Ю.Г. Надходження безпосередніх податків по м. Києву в зв'язку з торговельною кон'юнктурою. 1926; Ярошевич А.І. Капіталістична оренда на Україні перед революцією. 1926; Яснопольський Л.М. Дніпрельстан. 1926.

ської культури тощо. З боку влади просувалась реформа «Скрипника – Озерського», яка була викладена в «Основних принципах реорганізації ВУАН». У таємному додатку до цього документу, який називався «Політичні моменти з реорганізації Української академії наук» [6], було запропоновано на посаду Президента підтримати академіка П. Тутковського, на Віце-президента лобювати О. Шліхтера, завідувачим Першим відділенням – академіка О. Фоміна, а Другого – академіка М. Грушевського; ввести до числа співробітників Академії комуністів, які б вплинули на вибори нової Президії; замість трьох відділів організувати два: Природничо-технічних наук та Соціально-історичних наук з поділом їх на секції та допоміжні установи; створити під егідою Академії по всій Україні науково-дослідні кафедри.

Попри нездорову обстановку в Академії всі підрозділи продовжували наукову роботу. У 1927 р. керівництво Третього відділу залишалось тим самим: М. Василенко – голова, М. Птуха – секретар. За спеціальністю політична економія академіком був обраний С. Солнцев, який займався дослідженням теоретико-економічної думки в СРСР [15]. У Відділі працювало 6 штатних академіків, 4 позаштатних та 2 члени-кореспонденти. Окрім них працювало ще 9 штатних та 97 позаштатних наукових співробітників. Упродовж року Відділ мав 12 засідань, на яких було розглянуто 115 питань. В Демографічному інституті продовжувався збір матеріалів із статистики населення в Україні, узагальнення його професійного, соціального та національного складу. Розпочала свою роботу Комісія для виучування продукційних сил України під керівництвом акад. Л. Яснопольського. До її складу входили 20 різних установ та секцій. Комісія тісно співпрацювала із Укрдержпланом та займалась вивченням продуктивних сил народного господарства України; еволюції сільського господарства в Україні; можливостей та форм участі України в світовому господарстві; перспективами розвитку окремих галузей економіки (цукрової, тютюнової, шкіряної, текстильної, лісової та ін.)⁵.

⁵ Воблий К.Г. Дані архіву та бібліотек Ленінграду з історії цукрової промисловості в II половині XIX ст. 1927; Воблий К.Г. До питання про заснування текстильної промисловості на Україні. 1927; Воблий К.Г. Про заведення текстильної промисловості на Україні. 1927; Воблий К.Г. Розвиток народного господарства України. 1927; Вольтман Р. Ринок тютюнової сировини на Україні. 1927; Ісаак'ян І.Г. Загальна характеристика шкурної промисловості на Україні. 1927; Карпенко В.В. Розвиток продукційних сил та соціально-господарче призначення цивільних прав. 1927; Кривченко Г.О. Становище

Активізувалась робота Комісії з вивчення фінансових справ, яку очолював акад. Л. Яснопольський. До її складу входили 9 штатних, зокрема П. Кованько, М. Мітіліно, В. Карпеко, Г. Тіктін, та 16 позаштатних співробітників. Комісія збиралась кожні два тижні, окрім літніх канікул, а до переліку проблем, які вона розробляла, відносились такі питання: місцеві фінанси, муніципальне господарство, рента міських земель та їх цінність, регулювання міського будівництва, економічні властивості банків СРСР, функціонування приватної промисловості, умови запровадження податку на прибуток, особливості діяльності товариств обопільного кредиту, розробка теорії державного контролю⁶. Товариство економістів вперше показало тенденцію до зниження кількості своїх членів. Деякі члени виїхали за кордон, інші активізували свою роботу в секціях та комісіях, що діяли при Третьому відділі. Найбільш активною залишалась робота із обговорення кооперативного питання.

Наприкінці грудня 1927 р. Нарком освіти М. Скрипник отримав директиву від політбюро ЦК КПБ(у) щодо заходів, які потрібно реалізувати відносно ВУАН. Зокрема, мова йшла про підтримку тих наукових кадрів та груп, які проявляли лояльність до влади; необхідність зняття із керівної посади С. Єфремова та підтримки С. Грушевського; введення до складу Президії Академії наук нових членів із наукових кіл, не пов'язаних із антирадянською діяльністю, та покласти на них повноваження із керівництва Академією; на посаду Президента висунути кандидатуру Д. Заболотного; домагатись якнайшвидшого проведення нових виборів президента ВУАН [5].

сільського господарства Лісостепової України. 1927; Лапоногов О.М. Економіка України як предмет досліджень 1917–1927 рр. 1927; Лапоногов О.М. Зернове господарство України в часі реформи 1861 р. 1927; Лапоногов О.М. Нове в міжнародній хлібній торгівлі і наші завдання. 1927; Підгаєць С.І. Матеріали з хлібної торгівлі України в першій половині XIX ст. 1927; Тимофіюк Ф. Київський молочний ринок. 1927.

⁶ Бистрицький Л. Деякі явища будівництва ціни в радянському господарстві. 1927; Іліцький Л. Хлібозаготовочна кампанія 1926–1927 р. на Україні і в Союзі. 1927; Кованько П.Л. Житлова криза в Німеччині. 1927; Кованько П.Л. Житлова криза у нас і в країнах Західної Європи. 1927; Меєрсон М.М. Товариство обопільного кредиту в СРСР. 1927; Яснопольський Л.М. Кредитові стосунки та становище німецької валюти. 1927; Яснопольський Л.М. Державний бюджет Німеччини. 1927.

Впродовж січня-лютого 1928 р. в Академії працювала ревізійна комісія у складі Ю. Озерського, М. Левитського та Я. Білика. Результати її роботи були викладені у «Висновках та пропозиціях по обстеженню ВУАН» та мали політичне забарвлення. ВУАН звинувачувалась у тому, що вона є осередком української буржуазно-націоналістичної інтелігенції, кадетсько-монархічних російських сил та реакційних кіл колишньої університетської професури.

У квітні 1928 р. завершилась уся необхідна підготовча робота для проведення перевиборів Президії Академії наук, а вже у травні відбулись і самі вибори, які проходили шляхом відкритого голосування. Проте результати їх виявились не такими, як того бажала влада. Хоча президентом і був обраний академік Д. Заболотний, проте віце-президентом став К. Воблий. Також був прийнятий оновлений статут Академії наук, який затвердив новий керуючий орган – академічну Раду, яка поповнилась представниками Наркомосу, включила до свого складу усіх фактичних керівників науковою роботою в Академії не лише з числа дійсних її членів, але і з числа відповідальних наукових співробітників, що мали в Раді дорадчий голос. Загалом станом на 1928 р. до складу дійсних членів ВУАН входили: 30 українців, 38 росіян, 5 німців та 5 інших національностей. З УСРР було 45 вчених, з РСФРР – 20, із-за кордону – 9.

Наслідком таких несподіваних для влади результатів виборів Президії Академії наук стало незатвердження комісаріатом освіти А. Кримського, обраного на посаду Неодмінного секретаря, а також створення спеціальної комісії задля вивчення питання про українську інтелігенцію та напрацювання тактики ставлення влади до неї. Обрання членом цієї комісії голови НКВС В. Балицького означало початок репресивних заходів стосовно науковців ВУАН. Зокрема, під репресивний «каток» органів внутрішніх справ попали акад. С. Єфремов та група із 24 вчених, яким висунули обвинувачення за справою «Спілки визволення України». Літом наступного року всіх їх було засуджено до тривалих термінів ув'язнення.

У висновках і пропозиціях комісії НКО УСРР по обслідуванню Всеукраїнської Академії Наук від 15 лютого 1928 р. йшлося і про роботу Соціально-економічного відділу: «Щодо праці Третього відділу ВУАН треба зазначити загальну недорозвиненість цього Відділу. Як правило, всі майже його роботи виходять з точки зору

старого права дореволюційного напрямку і цілковито не пов'язані з новою марксістською соціологією, з радянською економікою та з радянським правом... Висвітлення явищ в галузі соціально-економічних наук йде по лінії теорії буржуазних економістів» [16].

Попри негативну оцінку роботи Академії та її Третього відділу зокрема, наукова робота продовжувалась за старим статутом в установах при Спільному зібранні та у Відділах. У Соціально-економічному відділі працювало 6 штатних та 2 позаштатних академіки, два члени-кореспонденти, 12 штатних наукових співробітників, бібліотекар та близько 100 позаштатних наукових та науково-технічних співробітників, не враховуючи членів наукових товариств. Головою Відділу залишався М. Василенко, так само як і секретарем М. Птуха. Впродовж року у Відділі було проведено 13 засідань, на яких вдалось розглянути близько 130 питань. При Відділі діяли один інститут, сім постійних комісій, по два семінари та наукових товариства, а також бібліотека. Продовжував свою наукову роботу Демографічний інститут під керівництвом М. Птухи. Його співробітники розробляли такі теми: людність України, шлюбність в Україні, дослідження професій та занять на українських землях, збір статистичних матеріалів щодо міст та містечок України.

Комісія для вивчення народного господарства діяла під керівництвом К. Воблого. До її складу також входили 2 штатних та 12 позаштатних наукових співробітників. Проводились дослідження розвитку окремих галузей економіки, бюджетної системи, агропідприємництва та сільськогосподарського ринку, історії фабричного виробництва, перспективних планів розвитку наукових досліджень на наступні 5 років тощо⁷. К. Воблий також керував робо-

⁷ Воблий К.Г. Основні етапи розвитку кооперативної орендної цукрової промисловости. 1928; Галка К.Н. Агропідприємства в хмільовій культурі в зв'язку з підвищенням врожайности. 1928; Зільберман І.І. Економіко-географічні умови утворення та розвитку цукрової промисловости на Правобережжі. 1928; Кривченко Г.О. Бюджетні досліді на Україні після революції. 1928; Лапоногов О.М. Економіка України як предмет дослідження. 1928; Оглоблин О.П. Кріпацька фабрика на Україні. 1928; Середа Н.С. Лісова промисловість України в сучасний момент. 1928; Синявський А.С. Наслідки географо-економічного дослідження Дніпрельстану. 1928; Сташевський Є.Д. Сільсько-господарський ринок Правобережної України за дореформенної доби. 1928; Шарлемань М.В. Стан та перспективи мисливського господарства в УСРР. 1928; Ярошевич А.І. З економіки птахівництва в районі

тою Семінару для виучування народного господарства України, до якого входили 23 молоді наукові співробітники, що досліджували здебільшого окремі галузі економіки України. Продовжував К. Воблий керувати і Товариством економістів, яке налічувало вже 176 членів (139 дійсних членів, 25 членів-кореспондентів та 12 членів-співробітників). Впродовж року відбулось 40 засідань пленуму та секцій, на яких із доповідями, які частково були опубліковані, виступали члени Товариства⁸.

Під головуванням Л. Яснопольського проводила засідання Комісія для виучування фінансових справ. До її складу входили 9 членів та 21 науковий співробітник. Впродовж року Комісія провела 30 засідань, на яких, зокрема, розглядалися питання з історії київських банків, кредитних товариств, особливостей розмежування сфер державного та місцевого господарства, проблема рентного оподаткування міських земель тощо. За результатами роботи Комісії її членами були підготовлені одноосібні монографії⁹.

Фактично з 1929 р. через зміну процедури виборів влада повністю взяла під контроль діяльність ВУАН, що було прямим втручанням в її організаційну та наукову роботу. Її Соціально-економічний відділ фактично втратив керівну координаційну роль у науковому обґрунтуванні народногосподарського та соціально-розвитку України як незалежної самостійної держави [4, с. 22].

південно-західної залізниці. 1928; Ярошевич А.І. П'ятирічний план роботи Комісії для виучування народного господарства України. 1928; Ярошевич А.І. Про складання історії української економічної думки, словника українських економістів і статистиків та української економічної бібліографії. 1928.

⁸ Белінг Д.О. Виучування риби та рибне господарство на Україні з кінця XIX ст. 1928; Джолов Г.А. Стан хмільового ринку за кордоном за останні три роки. 1928; Дубняк К.В. Садовоогородня профшкола на Київщині. 1928; Гиглавий Н.Я. Про картоплесіяння краю. 1928; Жидацький Б.Ф., Корчагін Ю.О. Агрорідприємства по підвищенню якості хмелю в зв'язку з перспективами експорту. 1928; Завистовський П.О. Стан сільсько-господарського рибництва на Україні та перспективи його розвитку. 1928; Карпенко В.В. перевага видатків як принцип державного господарства. 1928; Колодуб М. Про збудування в Києві консервного заводу. 1928; Чирвінський В.М. Поклади бурого вугілля на Україні. 1928.

⁹ Альтерзон С.Г. Історія київських банків. 1928; Височанський П.Ф. Типові ознаки дореволюційного та сучасного кредитового товариства на Україні. 1928; Карцева Н.М. Рентне оподаткування міських земель. 1928; Кованько П.Л. Розмежування сфер державного та місцевого господарства. 1928; Яснопольський Л.М. Завдання дослідження території Дніпрельстану. 1928.

Почалося перетворення Академії на радянську установу під партійним керівництвом на основі марксистсько-ленінської ідеології та адміністративних методів управління. Замість пленуму дійсних членів вищим її органом стала Рада, а головним виконавчим органом – Президія, до якої тепер входили президент, два віцепрезиденти, неодмінний секретар та 5 академіків. Через вибори 1929 р., що проводились на розширеному засіданні Ради ВУАН, до складу дійсних членів з порушенням демократичних прозорих процедур були введені М. Скрипник, В. Затонський та О. Шліхтер. Останній впродовж 1929–1930 рр. очолював Соціально-економічний відділ, а в 1931–1938 рр. був віцепрезидентом Академії наук УРСР. Аналізуючи проблему реорганізації Всеукраїнської академії наук Н. Полонська-Василенко та С. Єфремов гостро охарактеризували роль О. Шліхтера в цьому процесі. Зокрема, Н. Полонська-Василенко згадувала, що «О. Шліхтер був завжди далекий від науки... Він посідав вищі пости в Наркомзаксправ, потім в Наркомземі, але дець посковзнувся і в Академії пошепки передавали соковиту характеристику М. Скрипника, що для нього, мовляв, єдиним форумом може бути Академія Наук. Так партія «зіслала» Шліхтера до ВУАН... В Академії Шліхтер залишався безбарвною фігурою і був маріонеткою в руках партії» [13, с. 65]. Негативно описував діяльність О. Шліхтера і С. Єфремов у своїх спогадах: «Здається, таки серйозно хочуть підкинути нам академіком (!) Шліхтера... Комуністам конче хочеться підкинути нам когось із-поміж себе, а так як учених у них нема, то думають аби-кого. Таким чином перегортується сторінка за сторінкою в історії ганьби нашої Академії» [8, с. 240–241].

У своїх публікаціях О. Шліхтер піддавав гострій критиці позицію вчених-аграріїв, які протестували проти монопольного розвитку зернової галузі в Україні та перетворення її на харчову базу всього Радянського Союзу. Натомість О. Шліхтер обґрунтовував необхідність розвитку сільського господарства Української СРР в контексті загальносоюзних потреб та доводив необхідність проведення інтенсивної колективізації селянських господарств. Також О. Шліхтер виступив одним з головних критиків наукових поглядів М. Волобуєва, який в статті «До проблем української економіки»¹⁰ писав, що до революції Україна була колонією Росії європейського типу (тобто як Польща чи Фінляндія, не відсталішою

¹⁰ Волобуєв М.С. До проблеми української економіки. Більшовик України. 1928. № 2. С. 46–73; № 3. С. 42–64.

від метрополії), тому до СРСР Україна ввійшла як рівноправна держава, тож Україні доганяти Росію не було чого. Позбавлення ж українського народу права керувати своєю економікою, а тим паче експлуатувати український народ – справа, ворожа комунізму. Тобто цей вчений зважився виступити проти планів партії у економічній сфері. Викриваючи «волобуєвщину», О. Шліхтер називав її «економічною платформою шумськізму», що нібито стала прикриттям організації збройної антирадянської інтервенції польського, французького, німецького й інших імперіалізмів.

З кожним роком ситуація в Академії все більш загострювалась. Дослідник історії Академії наук М. Ветухів так її охарактеризував: «1930 рік став роком остаточного подолання большевиками української науки. З Академії наук старанно викорінено дух ентузіязму, відданої, ідейної праці над проблемами українознавства, вільної дискусії та необмеженої творчості. Комуністи принесли з собою казенну рутину, ідейну убогість, доктринерську обмеженість» [2, с. 175]. У 1931 р. був ліквідований Історико-філологічний відділ, а в 1934 р. така ж доля спіткала й Соціально-економічний. ВУАН була підпорядкована РНК УРСР та фактично перетворилася на асоціацію галузевих інститутів.

Висновки. Утворення Української академії наук у 1918 р. було знаковою подією в історії України. Завдяки цьому наукові дослідження були структуровані за тематикою та організовані по Відділах, загалом виведені на новий, якісно вищий рівень. Економічна частина наукових пошуків була зосереджена в комісіях та секціях при Третьюму відділі Української Академії Наук: Інституті для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства, Демографічному інституті, Комісії для виучування продукційних сил, Комісії для дослідів над бюджетами, Комісії для вивчення народного господарства України, Комісії для вивчення фінансових справ, Товаристві економістів.

Період становлення Академії загалом, та Соціально-економічного відділу зокрема, був досить складним, як в матеріальному, так і в моральному вимірі. Впровадження у 1920-х роках нової економічної політики, яка до певної міри відродила ринкову економіку, сприяло пожвавленню наукового процесу. Вчені розгорнули свою роботу в галузі статистики, економіки торгівлі та промисловості, історії народного господарства, фінансової науки, політичної економії. Проте з боку влади постійно чинився психологічний та адміністративний тиск на вчених, що

обмежував рамки наукових досліджень, звужував їх у контексті ортодоксально-марксистської ідеології. Основним завданням вчених-економістів стало вирішення питання відновлення ринкових відносин при збереженні загальної позаринкової спрямованості офіційної політики, яка орієнтувалась на колективізацію сільського господарства, одержавлення економіки, побудову системи централізованого директивного планування. Вчені економічної секції Третьюго відділу обґрунтовували необхідність повернення економічної політики радянської влади до загальноприйнятих у світовій науці уявлень щодо рушійних сил соціально-економічного розвитку, які базувались на приватній ініціативі, різних формах власності та способів взаємодії, врахуванні ринкових умов при ціноутворенні. Вчені аргументували необхідність демонополізації сфери торгівлі, обігу та кредиту, диференціації селянських господарств, доцільність застосування різних форм землекористування та розвитку кооперації.

Хоча реальний вплив співробітників ВУАН на економічну політику радянської влади був незначним, проте вони здійснили істотний внесок у розвиток світової економічної теорії, зокрема М. Туган-Барановський та Є. Слуцький, зробили неоціненний вклад у дослідження історії господарства та економічної думки України, обґрунтування її самодостатності та потенціалу розвитку окремих галузей, заклали потужний теоретичний фундамент для подальших наукових пошуків.

1. Вернадський В.І. В справі заснування Української Академії Наук у Києві. Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. Київ: Видання Української Академії наук. 1919. С. 5–8.
2. Ветухів М. Основні етапи розвитку Української Академії Наук. *Літературно-науковий збірник*. Нью-Йорк, 1952. С. 172–176.
3. Вісті ВУЦВК. Харків, 1921. 21 липня.
4. Горкіна Л.П., Чумаченко М.Г. Перерваний поступ: віхи історії економічної науки в Україні (кінець ХІХ – середина ХХ ст.). *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 4 (82). С. 12–28.
5. Директива політбюро ЦК КПБ(у) народному комісару освіти УСРР М.О. Скрипнику про заходи щодо ВУАН // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 147. Арк. 175.
6. Доповідна записка заступника народного комісара освіти Я.П. Ряппо секретареві ЦК КП(б)У Л.М. Кагановичу «Політичні моменти по реорганізації Української Академії наук». *Історія*

- Академії наук України 1924–1928: документи і матеріали*. Київ, 1998. С. 125–126.
7. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: в 2 т. Ужгород, 1930. (Нью-Йорк, 1954). Т. 2: Українська Гетьманська Держава. 424 с.
 8. Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. Київ: ЗАТ «Газета «РАДА»», 1997. 848 с.
 9. Зайцева З. В. Вернадський і М. Грушевський: долання конфліктогенних зон в організації української науки. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2013. Вип. 18. С. 89–100.
 10. Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. Київ: Видання Української Академії наук, 1919.
 11. Відділення економіки НАН України. Історико-біографічний довідник / НАН України. Київ: Академперіодика, 2014. 244 с.
 12. Орженцкий Р.М. Элементарная теория статистических величин и вычислений. Киевское Губернское Статистическое Бюро. Киев: тип. Державне Видавництво, 1921. 162 с.
 13. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук: нарис історії. Мюнхен: Друк. Logos, 1955. Ч. 1. 1918–1930. 150 с.
 14. Статут Української Академії Наук в Києві. *Державний вістник*. 1918. № 75 (від 26 листопада). С. 1–3.
 15. Солнцев С.І. Розвиток теоретично-економічної думки в СРСР за минуле десятиріччя (1917–1927). Київ, 1927.
 16. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 147. Арк. 176–194.
 17. Штати Української Академії Наук в Києві та її установ. *Державний вістник*. 1918. № 76 (від 28 листопада). С. 1–2.

References

1. Vernadskyi, V.I. (1919). In the case of the foundation of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv. Collection of works of the commission for elaboration of the bill on the founding of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv. Kyiv: Vydannia Ukrainskoi Akademii nauk [in Ukrainian].
2. Vetukhiv, M. (1952). The main stages of the development of the Ukrainian Academy of Sciences: Literary and scientific collection. New York [in Ukrainian].
3. Visti VUTsVK (1921, July 21). Kharkiv [in Ukrainian].
4. Horkina, L.P., Chumachenko, M.H. (2008). Interrupted progress: milestones in the history of economic science in Ukraine (end of the nineteenth – mid-twentieth century). *Aktualni problemy eko-*

nomiky – Actual problems of the economy, 4 (82), 12–28 [in Ukrainian].

5. The directive of the Politburo of the Central Committee of the CPU(b) the People's Commissariat of Education of the USSR M.O. Skrypnyk about actions on VUAN // TsDAHO Ukrayny. F. 1. Op. 6. Spr. 147. Ark. 175 [in Ukrainian].
6. Statement by Deputy People's Commissar for Education Ya.P. Ryappo to the secretary of the Central Committee of the CP(b)U L. Kaganovich "Political moments on the reorganization of the Ukrainian Academy of Sciences" (1998). In *History of the Academy of Sciences of Ukraine 1924-1928: documents and materials* (pp. 125-126) [in Ukrainian].
7. Doroshenko, D.I. (1930). History of Ukraine 1917-1923 years: in 2 v. Uzhhorod. V. 2. [in Ukrainian].
8. Iefremov, S.O. (1997). Diaries, 1923-1929. Kyiv: ZAT "Hazeta "RADA"" [in Ukrainian].
9. Zaitseva, Z. (2013). V. Vernadsky and M. Hrushevsky: overcoming of conflict zones in the organization of Ukrainian science. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика – Ukraine in XX century: culture, ideology, politics*, 18, 89-100 [in Ukrainian].
10. Collection of works of the commission to draft a bill on the founding of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv (1919). Kyiv: Vydannia Ukrainskoi Akademii nauk [in Ukrainian].
11. Department of Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine. Historical and Biographical Guide (2014). Kyiv: Akademperiodyka [in Ukrainian].
12. Orzhentskyi, R.M. (1921). Elementary theory of statistical values and calculations. Kiev Provincial Statistical Bureau. Kiev: tip. Derzhavne Vidavnitstvo [in Russian].
13. Polonska-Vasylenko, N.D. (1955). Ukrainian Academy of Sciences: an essay of history. Munich: Druk. Logos, Ch. 1. 1918-1930 [in Ukrainian].
14. Statut Ukrainskoi Akademii Nauk v Kyivi (1918, January 28). *Derzhavnyi vistnyk – State bulletin*, 75, 1-3 [in Ukrainian].
15. Solntsev, S.I. (1927). The development of theoretical and economic thought in the USSR over the past decade (1917-1927). Kyiv [in Ukrainian].
16. TsDAHO Ukriny. F. 1. Op. 6. Spr. 147. Ark. 176-194 [in Ukrainian].
17. The states of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv and its institutions. (1918, January 28). *Derzhavnyi vistnyk – State bulletin*, 76, 1-2 [in Ukrainian].

Стаття надійшла 10 вересня 2018 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.032>

УДК: 001.89: 303.101

JEL: В 24, О 11

Небрат В.В., доктор економічних наук,
завідувач відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5419-3181>
e-mail: victoria_nebrat@ukr.net

ІСТОРИЯ АКАДЕМІЇ: ВТРАТИ І ЗДОБУТКИ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ В ДОБУ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Стаття представляє ретроспективу розвитку економічних досліджень в Академії наук України. Аналіз трансформацій Академії має значення для розуміння проблем і перспектив української науки. Застосовані методи компаративного аналізу, проблемно-персоніфікованого підходу та поєднання абсолютних і відносних оцінок. Показано, в яких суспільно-політичних умовах відбувалося становлення та розвиток академічної науки. Висвітлюються драматичні сторінки історії. Показаний характер партійного керівництва науковими дослідженнями. Розкриті методи формування радянської економічної науки.

Представлені основні напрями досліджень і здобутки, що не втратили свою наукову цінність. Напрями досліджень у 1930–50-х роках це – розроблення принципів і методології планування; обґрунтування нормативів, цін і пропорцій розвитку суспільного господарства; розміщення продуктивних сил та економічне районування території; оптимізація державного управління підприємствами; використання товарно-грошових відносин як інструменту державної економічної політики. У 1950–1960-ті роки були проведені дискусії по широкому колу проблем політичної економії. У радянський період української історії жили і працювали вчені, які зробили вагомий внесок у розвиток економічної науки навіть за умов ідеологічного тиску і політичних обмежень. В Академії наук УРСР було започатковано цілий ряд прогресивних і перспективних наукових напрямів, які відповідали спрямуванню та рівню досягнень світової економічної науки. Найвагоміші здобутки: теорія економіки науково-технічного прогресу (С. Ямпольський); аналіз та об-

ґрунтування взаємозв'язку динаміки та структури суспільного виробництва (П. Багрий); розроблення теоретичних основ, механізмів та інструментів грошово-кредитного регулювання економіки (А. Даниленко); методології економіко-математичного прогнозування та макромодельювання (В. Голіков, В. Геєць) та інші наукові новаторства, які успішно розвиваються новим поколінням науковців у НАН України.

Ключові слова: історія Академії наук, економічні дослідження, АН УРСР, ідеологічний та адміністративний тиск, економічні дискусії, динаміка і структура суспільного відтворення, економіка науково-технічного прогресу, грошово-кредитне регулювання економіки, економіко-математичне моделювання та прогнозування.

Nebrat V.

HISTORY OF THE ACADEMY: LOSSES AND ACHIEVEMENTS OF THE ECONOMIC SCIENCE IN THE ERA OF TOTALITARIANISM

The article represents a retrospective of the development of economic research at the Academy of Sciences of Ukraine. The transformation analysis of the Academy is important for understanding the problems and prospects of Ukrainian science. Methods of comparative analysis, problem-personified approach and a combination of absolute and relative estimates are applied. Shown socio-political conditions of the formation and development of academic science. Dramatic history pages are elucidated. Author demonstrates the character of the party leadership in scientific research.

Methods of formation of Soviet economic science are disclosed. The main directions of research and achievements that have not lost their scientific value are presented. The direction of research in the 1930s-50s: development of principles and methodology of planning; substantiation of norms, prices and proportions of development of social economy; location of productive forces and economic zoning of territories; optimization of state management of enterprises; the use of commodity-money relations as an instrument of state economic policy. In the years 1950–1960 were held discussions on a wide range of political economy issues. It is underlined that, in the Soviet period of Ukrainian history, lived and worked scientists who have made a significant contribution to the development of economic science, even under conditions of ideological pressure and political constraints. In the Academy of Sciences of the USSR, a number of progressive and promising scientific directions were established that corresponded to the direction and level

of achievements of world economic science. Defined the main achievements: the theory of economics of scientific and technological progress (S. Yampolsky); analysis and substantiation of the interrelation between the dynamics and structure of social production (P. Bagryi); development of theoretical bases, mechanisms and instruments of monetary regulation of the economy (A. Danylenko); the methodology of economic-mathematical forecasting and macromodeling (V. Golikov, V. Heyets) and other scientific innovations that are being successfully developed by the new generations of scientists at the National Academy of Sciences of Ukraine.

Key words: *history of the Academy of Sciences, economic research, Academy of Sciences of the USSR, ideological and administrative pressure, economic discussions, dynamics and structure of social reproduction, economics of scientific and technological progress, monetary regulation of the economy, economic and mathematical modelling and forecasting.*

Ще донедавна історія Академії наук України офіційно вела свій відлік від її інституційного оформлення як підрозділу АН СРСР. Це має свої історичні та політичні причини, а головне – актуальні наслідки для сучасного розвитку академічних досліджень, їх рівня та кадрового забезпечення, організаційної структури та загальної атмосфери в Академії. Тому звернення до історії економічних досліджень, аналіз організаційно-структурних і ціннісних трансформацій, які відбулися впродовж 1930-х – 1980-х років у головній науковій установі, має значення для розуміння проблем і перспектив української науки загалом і стану академічної спільноти вчених-економістів, зокрема.

Сучасних історико-аналітичних праць, присвячених здобуткам вчених-економістів АН УРСР небагато. Насамперед варто згадати статті, які регулярно виходили на сторінках щорічника «Історія народного господарства та економічної думки УРСР» (з 1994 р. – «Історія народного господарства та економічної думки України»). Серед останніх публікацій, у яких отримали висвітлення академічні дослідження з економіки 1930–1980-х років, – монографія «Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку» (2014), підручник з історії економічної вчень за ред. В.М. Тарасевича та Ю.Є. Петруні, окремі статті автора цієї публікації [1; 2, с. 288–303; 3].

Метою цієї розвідки є спроба висвітлення суперечливих процесів, які розгорталися в Академії наук України під впливом

ідеологічних настанов та організаційних заходів держави впродовж 1930-х – 1980-х років, зокрема, щодо економічних досліджень.

У середині 1930-х років у економічній науці зберігалися два напрями – провладний офіційний та альтернативний. «Вододільним хребтом» поділу вчених-економістів на теоретичні табори було питання про перспективи, шляхи та рушійні сили економічного розвитку. Ті, хто продовжував наполягати на необхідності дослідження та реалізації потенціалу ринкових сил, врахування національних інтересів, об'єктивних можливостей і ресурсних обмежень, становили опозицію до провладної більшості, яка підтримувала волюнтаристські ідеї більшовицької програми будівництва соціалізму за будь-яку ціну. Спроби неупередженого наукового аналізу та оцінки реальних соціально-економічних процесів розглядалися на той час як загроза існуючому ладу та підрич монополії правлячої Комуністичної партії на істину. Відтак теоретичне протистояння різних підходів до питань розвитку господарства та стратегічних пріоритетів економічної політики держави набуло характеру політичної боротьби. Розвиток економічних досліджень був можливий тільки в руслі, визначеному радянською владою.

Радянські дослідники цього періоду історії вітчизняної економічної думки прямо вказували на характер державного втручання: «Комуністична партія (Більшовиків) України, керуючись принципами ленінської національної політики ВКП(б), спрямовувала створення радянської економічної науки в республіці» [4, с. 6]. Тобто йшлося не просто про визначення пріоритетних напрямів економічних досліджень, а про створення «нової економічної науки» – радянської. При цьому вкрай важливим було відмежування від традиційної політичної економії, бо вона несла в собі рудименти категорійного апарату ринкової капіталістичної економіки. Натомість тоталітарна ідеологія пропонувала зовсім інші конструкції – побудови безкласового суспільства, підпорядкування інтересів особистості загальнодержавним пріоритетам, директивного управління на основі централізації ресурсів та одержавлення всіх сфер життя суспільства, заміщення приватної ініціативи соціалістичним ентузіазмом, тощо. В епоху утвердження мобілізаційно-планової економічної моделі та побудови ієрархічної системи політичної влади партійне керівництво науковою діяльністю проводилося як «ідеологічна робота з виховання марк-

систсько-ленінського світогляду у представників радянської науки в Україні, в першу чергу у спеціалістів-суспільствознавців» [4, с. 6].

Завдання радянської економічної науки в теоретико-практичній парадигмі марксизму-ленінізму були чітко окреслені в партійній пресі одним з її ідеологів – О. Шліхтером [5]. Проте одними вказівками щодо правильного трактування економічних реалій т.зв. «соціалістичного будівництва» не обійшлося. Партійно-радянське керівництво вбачало в національній інтелігенції та, зокрема, в науковій еліті постійне джерело крамольних ідей і вільнодумства. Академія наук, в якій ще жили традиції Служіння й Доброчесності, демократичні засади самоуправління, закладені її засновниками, спрямованість на захист інтересів України, її державний і соціально-економічний розвиток, була організаційним осередком і духовно-інтелектуальним центром, довкола якого концентрувалися прогресивні націотворчі сили. Тому для тоталітарного режиму було вкрай важливо здійснити не тільки проблемно-тематичну переорієнтацію, але й структурно-організаційну реорганізацію Академії. Цей процес було розпочато ще в 1921 р., коли було трансформовано УАН у ВУАН, проведено зміну керівництва, суттєве (майже у 5 разів) скорочення штату співробітників і фінансування.

Для забезпечення остаточного і безповоротного розриву з т.зв. дрібнобуржуазними і націоналістичними традиціями Української академії наук було розроблено й реалізовано цілий комплекс заходів із реорганізації академічних наукових установ. Зокрема, на початку 1930-х років ліквідовано соціально-економічний та історико-філологічний відділи ВУАН; ціла низка праць, уже підготовлених до друку, були вилучені як такі, що не відповідають лінії партії та її ідеологічним настановам [6, с. 35–38]. Припинили свою діяльність прогресивні наукові інституції, створені в період нової економічної політики, зокрема: Інститут вивчення економічної кон'юнктури, Інститут демографії, Товариство економістів, Бюро економічних досліджень, Кооперативний інститут.

Натомість, на противагу ВУАН, у Харкові була створена система науково-дослідних установ ВУАМЛІН – Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів. Спочатку вона включала шість науково-дослідних інститутів (історії, філософії та природознавства, економіки, аграрний, права та радянського будівництва, кадрів) і дві науково-дослідні кафедри (національного

питання та літературознавства). Згодом відкрилися філії асоціації у Києві, Одесі та Дніпропетровську, у кожній з яких було по три секції: історична, економічна й філософська. З часом склад асоціації змінювався, зокрема у 1931 р. було утворено науково-дослідний сектор пропаганди, а заочні курси марксизму-ленінізму реорганізовано у сектор заочного навчання. В середині 1932 р. у ВУАМЛІНі працювало 115 наукових співробітників, навчалось 625 аспірантів. Підготовка науковців здійснювалася через очну й заочну аспірантуру. Сектор заочної аспірантури видавав «Бюлетень заочної аспірантури ВУАМЛІН» – єдиний учбово-теоретичний і методичний орган заочної освіти в Україні. Роботою асоціації керувала Президія ВУАМЛІНу на чолі з президентом О. Шліхтером. У її складі діяли 14 наукових товариств (зокрема істориків-марксистів, економістів-марксистів), а при Президії – 14 постійних комісій (зокрема з вивчення проблем війни та історії сусідніх зарубіжних країн, історії більшовицької преси, теорії й практики комсомольського руху). Упродовж 1931–1934 рр. асоціація видавала журнал «Прапор марксизму-ленінізму», у 1934–1937 рр. – «Під марксо-ленінським прапором». Як промовисто засвідчують назви, ці видання мали не науковий, а переважно ідеологічно-пропагандистський характер. Зрештою, це можна сказати не тільки про видавничу, а й про всю діяльність ВУАМЛІНу, яка стала своєрідною кузнею кадрів партійно-господарського керівного апарату.

Для порівняння варто навести структуру підрозділів ВУАН на межі 1920–1930-х років. Третій (Соціально-економічний) відділ включав такі кафедри: історії західно-руського й українського права (кер. – М. Василенко), статистики (кер. – М. Птуха), економіки торгівлі й промисловості (кер. – К. Воблий), історії філософії права (кер. – О. Гіляров), звичаєвого права України (кер. – О. Малиновський), фінансової науки (кер. – Л. Яснопольський), міжнародного права (кер. – В. Грабар), цивільного права (кер. – С. Дністрянський), історії народного господарства (кер. – В. Левитський), політичної економії (кер. – С. Солнцев). Серед установ Соціально-економічного відділу були Демографічний інститут (директор – М. Птуха), Товариство Економістів (голова – К. Воблий), Товариство Правників (голова – О. Малиновський) та ряд комісій, зокрема: Комісія для виучування історії західно-руського і українського права, яка досліджувала «Руську Правду», Литовсько-Руський Статут, право й державний лад

Гетьманщини та Запорожжя, Малоросійську Колегію тощо і видавала «Праці Комісії»; Комісія українського народного господарства; Комісія вивчення звичаєвого права; Комісія соціально-економічної історії України. У 1923–1927 рр. публікувалися «Записки Соціального Відділу» (томи I–VI).

Практично всі ці підрозділи, установи та видання, орієнтовані на дослідження ключових проблем формування національної економіки, її фінансової системи, вивчення та оптимізацію використання її потенціалу, забезпечення інституційно-правових умов розвитку господарства України були ліквідовані в ході реорганізації. У лютому 1936 р. ВУАН перейменували в АН УРСР. Рада Народних Комісарів УРСР затвердила новий статут, за яким вищим органом АН УРСР стали Загальні збори, основними осередками науково-дослідної роботи – її наукові інститути. Після перейменування Академія стала не національною, а територіальною науковою установою. Таким чином було ліквідовано навіть згадку про те, що Академія наук має слугувати насамперед вивченню і розвитку господарства України, як мріяв і планував у 1918 р. один із її засновників, економіст світової слави М. Туган-Барановський. Організаційно і фінансово АН УРСР цілком підпорядковувалася загальносоюзному центру, тож закономірно, що пріоритети наукових досліджень тепер визначалися в Москві. У структурі Академії знову виокремлено три відділи: суспільних наук, математично-природничий і технічний.

Відповідно до постанови ЦК КП(б)У від 23 червня 1936 р. установи ВУАМЛІНу ввійшли до складу АН УРСР, сформувавши новий Відділ суспільних наук замість Соціально-економічного відділу, ліквідованого у 1934 р. Незначна зміна назви насправді говорить принаймі про дві важливі речі: по-перше, про бажання всіяко відмежуватися від попередньої історії УАН / ВУАН; по-друге, про повсюдне витіснення економічних і соціальних наук марксистсько-ленінським суспільствознавством.

Цей період характеризується тим, що остаточно сформувалася й закріпилася адміністративно-командна економічна система, централізм в управлінні досяг абсолюту, були витіснені будь-які прояви господарської самостійності та ініціативи. Державна монополія утвердилася в усіх сферах, у тому числі в інтелектуальній, – дискусії в теорії та політиці згорнуті, т. зв. «еретики-відступники» від лінії партії знищені, наука функціонувала у жорстко визначених ідеологією межах. Визначився неофіційний поділ

сфер досліджень між союзним центром і республіканськими науковими осередками. Розпочався період повної ізоляції вітчизняної економічної думки від розвитку світової науки, розриву з історичною спадщиною, формування за політичним замовленням так званої «теорії соціалістичного господарства». У цей час в умовах ідеологічного протистояння видатних вчених було піддано репресіям, а перспективні напрями досліджень затавровано політичними ярликами – «волобуєвщина», «кондратьєвщина», «чаяновщина». Насаджувався культ особи Сталіна, утверджувалася повсюдна цензура та дезінформація.

У 1930 р. було ліквідоване Центральне статистичне управління України (так само як і ЦСУ СРСР, функції якого передані Держплану СРСР), замість ЦСУУ утворене Управління народного господарства при Держплані УРСР. Тоді ж були закриті всі періодичні видання зі статистики, припинені статистичні публікації та огляди, більше того – скасований перепис населення, запланований на 1937 р. Постраждали від переслідувань провідні українські вчені-демографи та статистики. Зокрема, М. Авдієнко, який очолював Центральне статистичне управління, був редактором статистичного видання УСРР, попри те, що був членом Центрального комітету Комуністичної партії України, засуджений і вбитий у вересні 1937 р. групою НКВД в урочищі Сандармох (Карелія).

З початку 1930-х років було розгорнуто цілу компанію зі звинувачення українських вчених у націоналістичних та буржуазних поглядах. У цей період було заарештовано та засуджено кілька десят найвідоміших українських вчених-економістів та істориків господарства. У партійній пресі наростав вал «викривальних» публікацій, автори яких, нерідко задля власної безпеки, наввипередки критикували своїх колег за хибне розуміння лінії партії та «протягування» т. зв. «буржуазної економічної науки» в радянське академічне середовище.

Продовженням генеральної лінії партійного керівництва економічними дослідженнями стала ініціатива щодо створення спеціальної наукової інституції задля виконання завдань «наукового узагальнення досягнень у галузі соціалістичного будівництва і розвитку народного господарства УРСР, розширення та поглиблення економічних досліджень з теоретичних і прикладних проблем» [7, с. 3]. Постановою Президії АН УРСР від 27 липня 1936 р. на базі інституту економіки, що входив до складу Українсь-

кої асоціації марксистсько-ленінських інститутів (УАМЛІН) заснований Інститут економіки Академії наук Української РСР. Спочатку він мав назву «Аграрно-економічний інститут», але у грудні того ж року перейменованний на «Інститут економіки АН УРСР». Зміна назви вказує на визначені пріоритети в проблематиці та спрямуванні досліджень, що не обмежувалися аграрним сектором, але мали забезпечити наукове підґрунтя розроблення економічної політики для всього народногосподарського комплексу. Попри загальний наступ тоталітаризму, що виявився у масових репресіях проти вчених-економістів та істориків, організаторів української науки, бракувало серйозних політекономічних досліджень і теоретичних напрацювань для реалізації планів господарського розвитку та системних суспільно-економічних перетворень. Для виконання цих завдань у 1936 р. і було створено Інститут економіки АН УРСР як «бойовий підрозділ» радянської академічної науки. Наприкінці 1937 р. до його складу увійшов Інститут демографії і санітарної статистики.

Колектив Інституту та його керівництво перебували під пресингом ідеологічних обмежень і політичних настанов. У середовищі науковців нагніталася атмосфера страху та взаємної недовіри. Зокрема перший директор Інституту економіки АН УРСР О. Асаткін, не відпрацювавши й року на посаді, був розстріляний за політичним звинуваченням. Його наступник В. Теплицький був заарештований у 1938 р. і реабілітований лише після війни [8, с. 88]. Тож не дивно, що у перші роки діяльності Інститут опублікував лише один збірник і той переважно пропагандистського характеру – «Радянська Україна за 20 років» (1937). Коли у 1938 р. директором став В. Рудницький, йому виповнилося 36 років. Слід згадати, що вчений-економіст у той же час (з березня 1939 р.) був членом Ради по вивченню продуктивних сил УРСР і заступником голови бюро Відділу суспільних наук АН УРСР (з червня 1941 р.). За його керівництва, яке тривало майже три роки, (а це немало, враховуючи той жорстокий час), Інституту вдалось дещо активізувати наукові дослідження. Зокрема, розпочато дослідження аграрних проблем, питань підвищення продуктивності праці в Донбасі, видано кілька монографій. Проте з початком війни В. Рудницький пішов на фронт і подальша його доля невідома.

Опинилася під ударом і демографічна наука: внаслідок голодомору 1932–1933 рр., що призвів до загибелі мільйонів людей,

не могли справдитися демографічні прогнози, укладені під керівництвом М. Птухи. Тому з 1933 по 1945 рр. його праці з проблем смертності та інших демографічних питань не публікувалися. Сам вчений у 1938 р. був заарештований, а Демографічний інститут припинив існування. На щастя, трагічна доля інших вчених, репресованих у 1930-ті роки, М. Птуху ominула: 1940 р. його реабілітовано, 1943 – обрано членом-кореспондентом АН СРСР, у наступні роки він керував Відділенням суспільних наук АН УРСР. Так само вчинили з Л. Яснопольським – відомим вченим, який з 1926 р. очолював Комісію для виучування фінансових справ, одночасно впродовж 1926–1930 рр. був головою Комісії ВУАН із вивчення продуктивних сил України. Після розгрому ВУАН у 1931–1936 рр. Л. Яснопольський працював у Москві, але в 1937 р. був репресований і наступні п'ять років перебував у в'язницях і таборах. Пізніше вченого реабілітували і дозволили повернутися до наукової роботи. Зокрема, з 1943 р. він працював в Інституті економіки АН УРСР.

У процесі нищівної для суспільних наук реорганізації ВУАН, трансформації створеного М. Туган-Барановським Соціально-економічного відділу у відділ суспільних наук, очолюваний професійним революціонером О. Шліхтером, у ході перебудови структури академічних інститутів і партійних кадрових «чисток», науковий потенціал України в галузі економіки було невідворотно підірвано. Принизливі гоніння, яких зазнали провідні вчені, наклали відбиток на подальшу діяльність тих, хто вижив. Зокрема, деякі вчені змінили проблематику своїх досліджень, обравши менш ризикові сфери, що не мали такого політичного резонансу, інші – застосували свої знання і талант для утвердження тоталітарної ідеології та догматичних положень т. зв. «теорії соціалістичного господарства», пропаганди т. зв. «величких планів сталінських п'ятирічок». З певною часткою умовності можна вважати позитивним наслідком такого «перепрофілювання» розвиток економіко-географічних досліджень, сконцентрованих у Раді по вивченню продуктивних сил УРСР. Зокрема, важливою складовою економічного аналізу вітчизняного природно-ресурсного потенціалу у міжвоєнні роки стали праці К. Воблого, Л. Яснопольського, Я. Діманштейна, П. Фоміна, інших вчених, присвячені питанням вивчення природних продуктивних сил та економічної географії України.

Під час Другої світової війни, з початком воєнних дій на території радянської України більшість академічних інститутів була евакуйована. Зокрема, Президія АН УРСР та Інститут економіки переїхали до Уфи, столиці Башкирії. Саме там за ініціативи академіка К. Воблого, який очолював Інститут упродовж 1943–1947 рр., були підготовлені та опубліковані колективні історико-економічні праці «Нарис історії України» (авторський розділ К. Воблого присвячений оцінці природних багатств), «Народне господарство Радянської України». Вже у березні 1944 р. почалася реевакуація установ Академії наук до Києва.

Негативні наслідки для перспектив економічних досліджень мала політика держави в галузі вищої освіти. По всіх вищих навчальних закладах України було репресовано сотні економістів-теоретиків, статистиків, демографів, аграрників, кооператорів та ін. [6, с. 38]. Реформа вищої школи, спрямована на забезпечення кадрами форсованої індустріалізації господарства, водночас призвела до ліквідації кафедр та навчальних курсів фундаментальної підготовки економістів. Лише в 1944 р. був відкритий єдиний на той час в Україні економічний факультет у Київському державному університеті, де, в дусі компартійних настанов, розпочато підготовку фахівців-політекономів. Треба визнати, що ідеологічне керівництво виявилось настільки ефективним, що атмосфера «виховання комісарів» панувала в стінах факультету аж до здобуття Україною державної Незалежності. Підготовка кадрів визначала траєкторію подальшого розвитку економічних досліджень, яка не виходила за межі парадигми, означеної сталінською роботою «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» (1952).

У повоєнні роки провідну роль у розвитку української економічної науки відіграли академіки О. Корчак-Чепурківський, К. Воблий, П. Першин, П. Лященко – вчені, які продовжували традиції фундаментальних наукових досліджень, закладені ще в дорадянський час. Наочним прикладом може слугувати наукова діяльність П. Лященка, завдяки якому відбулося формування історії народного господарства як напряму досліджень у межах радянської економічної науки. При цьому з багатьох питань його погляди не збігались з прийнятими у радянській історіографії. Коли у 1947 р. в Інституті економіки АН УРСР було створено окремий відділ історії народного господарства, його завданням було визначено підбиття підсумків досягнень, представлення результа-

тів економічної політики радянської держави та розвитку народного господарства. Старшим співробітником цього відділу упродовж 1945–1955 рр. працював академік П. Лященко. Його тритомна «История народного хозяйства СССР» принесла вченому світове визнання, найвищу на той час державну відзнаку – сталінську премію (1953 р.), була перевидана декілька разів і стала фактологічною основою всіх наступних навчальних видань з економічної історії. Перші два томи побачили світ ще за життя автора: том 1 «Докапіталістичні формації» (1947); том 2 «Капіталізм» (1948); том 3 «Соціалізм» вийшов друком у 1956 р. уже після смерті П. Лященка.

У дослідженнях Інституту економіки АН УРСР значне місце займала розробка актуальних проблем повоєнного відновлення народного господарства. На досягненнях окремих галузей, в тому числі за рахунок концентрації та централізованого розподілу фінансових ресурсів, акцентували увагу науковці Інституту економіки АН УРСР К. Воблий, Д. Гак, І. Романенко, М. Середенко, П. Хромов, З. Шульга, Л. Яснопольський та інші. У публікаціях вчених-економістів наголошувалося на тому, що високі темпи розвитку промисловості України в радянську добу, зміна структури економіки, зокрема, випереджаюче зростання енергетичної, металообробної, машинобудівної, хімічної галузей – це закономірний результат планового управління та фінансової централізації.

Загалом в економічній літературі 1930–1950-х років розроблення ефективних організаційно-економічних механізмів управління усупільненням сектором економіки проводилося за такими головними напрямками: розроблення принципів і методології планування; обґрунтування нормативів, цін і пропорцій розвитку суспільного господарства; розміщення продуктивних сил та економічне районування територій; оптимізація державного управління підприємствами; використання товарно-грошових відносин як інструменту державної економічної політики. Значний внесок у розроблення теорії економічного розвитку в частині обґрунтування ефективних методів акумуляції коштів, забезпечення технологічних і структурних змін у межах мобілізаційної моделі економіки зробили українські вчені В. Введенський, К. Воблий, П. Кованько, Й. Кулішер, М. Мітіліно, П. Першин, В. Твердохлебов, П. Хромов, Л. Яснопольський.

У період т. зв. «відлиги» (після 1953 р.) в Інституті економіки розпочалися наукові дослідження актуальних економічних проблем УРСР. До важливих і перспективних напрямів слід зарахувати такі: побудова балансу народного господарства, аналіз темпів і пропорцій суспільного відтворення (М. Герасименко); питання розвитку аграрного сектора (П. Першин, І. Романенко); історія народного господарства та економічної думки України (О. Нестеренко, Д. Вірник, В. Теплицький). У 1950–1960-ті роки були проведені дискусії по широкому колу проблем політичної економії, що можна вважати здобутком радянської економічної науки. На цей час припадає відродження інтересу до теоретичних аспектів оптимізації поєднання товарно-грошових і планових начал в економіці, фінансових важелів господарського розвитку. Невідповідність між суспільними очікуваннями і реальним станом речей радикалізувала наукову думку. Водночас її розвиток обмежувався жорстко детермінованим ідеологічними та політичними рамками, що призвело до внутрішньої суперечності, яка дістала відкрите вираження в науковій полеміці [9, с. 10–11]. Її теоретичним підсумком було закріплення на основі систематичного викладу політичної економії в широкому сенсі нормативних положень про розмежування загальних, особливих і специфічних економічних законів та обґрунтування можливості їхнього використання у процесі адміністративного управління фінансово-господарською діяльністю.

Виходячи з уявлень про обмежений характер товарного виробництва, дію закону вартості в соціалістичній економіці «у перетвореному вигляді», як знаряддя планового ведення соціалістичного господарства, формувалися погляди на характер розподілу предметів споживання, форми кредитних відносин, роль бюджету в народному господарстві тощо. Було піддане критиці обліково-розподільне розуміння товарно-грошових відносин у соціалістичному виробництві. Головною причиною збереження товарно-грошових відносин і вартісного підходу до оцінки та розподілу продукції вважалося існування двох форм власності та незавершений характер соціалістичного усупільнення виробництва. Така позиція, з одного боку, сприяла визнанню «легітимності» фінансових інститутів, що були ринковими за своїм походженням і природою, а з іншого – відкривала простір для подальшого заміщення ринкових відносин механізмами прямого розподі-

лу та перерозподілу по мірі зростання рівня одержавлення економіки.

У період проведення реформи управління народним господарством (1957 р.) особлива увага приділялася проблемам фінансового планування, регулювання фінансових ресурсів, перерозподілу частини прибутку та надлишків оборотних коштів підприємств, забезпечення виконання фінансових планів і створення фінансових резервів. Важливе значення надавалося кредитним важелям розвитку промисловості та сільського господарства, ролі фінансів у підвищенні економічної ефективності виробництва та підвищенні рентабельності підприємств. Фінансово-кредитні інструменти розглядалися як потужний арсенал засобів прискорення темпів технічного прогресу.

Для презентації наукових результатів у 1958 р. було засновано журнал «Економіка Радянської України» (нині – «Економіка України»). На його сторінках порушувалися актуальні питання економічної теорії та господарської практики. За умов суспільних перемін 1953–1963 рр., які характеризувалися не тільки «відлигою» у сфері політики та культури, а й новаторською постановкою теоретичних проблем економіки, було порушено питання про «внутрішній рушій» розвитку продуктивних сил при соціалізмі. Зокрема здійснювалася спроба глибше проаналізувати такі вихідні економічні категорії як власність, поділ праці, спосіб виробництва, з тим, щоб виявити їх специфіку та потенціал у забезпеченні економічного зростання. Контраверсійні тенденції розвитку теоретичних концепцій у межах обґрунтування закономірностей економічної динаміки планово-централізованого господарства виявляються в тому, що частина вчених розробляла шляхи підвищення ефективності використання важелів централізованого державного управління, а інші – наголошували на необхідності врахування внутрішніх чинників розвитку господарського середовища. Разом з тим, суперечності централізованого управління економікою, позбавленої стимулів і механізмів саморозвитку, зростали.

Окремі положення, сформульовані в ході теоретичної дискусії, та загальне спрямування на розвиток економічних важелів управління народним господарством і розширення самостійності господарюючих суб'єктів отримали втілення у постанові вересневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС «Про поліпшення управління промисловістю, удосконалення планування та посилення еконо-

мічного стимулювання промислового виробництва». У партійно-державних документах стверджувалися досить прогресивні для того часу концептуальні ідеї реформи, як-от: гармонійне поєднання економічних і адміністративних методів управління (за превалювання перших над другими), оптимальне поєднання його галузевого і територіального принципів, а також централізованого планового керівництва економікою та оперативного господарської самостійності підприємств, зміцнення господарського розрахунку тощо. Саме таке прогресивне трактування концепції реформи відповідало прагненням і уявленням ініціаторів перебудови про її зміст і мету.

У 1960-х роках кількість працівників Інституту економіки АН УРСР збільшилася втричі, що пояснювалося необхідністю наукового забезпечення підготовки та проведення господарської реформи. До створення у 1976 р. відділення економіки АН УРСР питання народногосподарського розвитку розробляли співробітники семи наукових установ. До Інституту економіки і Ради по вивченню продуктивних сил Української РСР, що були утворені раніше, долучилися: Львівське (1964 р.), Харківське (1965 р.) та Одеське (1970 р.) відділення Інституту економіки, Інститут економіки промисловості (1969 р.) та Ворошиловградський філіал Інституту економіки промисловості (1970 р.). Зусилля новостворених наукових осередків були спрямовані на пошук шляхів виходу з системної кризи адміністративно-командної економіки та обґрунтування реформ.

Дискусія початку 1960-х років з питань господарського механізму сприяла утвердженню точки зору, що товарно-грошові відносини органічно властиві соціалізму. В літературі знову були порушені питання співвідношення плану й ринку, обґрунтування ідеї поєднання в господарському механізмі планових начал і товарно-грошових відносин. Певний внесок у розробку цих проблем зробили О. Агафонов, П. Верба, В. Корнієнко, О. Ліберман, Я. Лінійчук, І. Лукінов, Ю. Пахомов, Д. Тимошевський, А. Чухно, І. Ястремський та інші українські економісти. Виступивши за широке використання товарно-грошових відносин в управлінні економікою, вони висловлювали ідеї щодо скорочення кількості натуральних показників управління й планування народного господарства та заміни їх вартісними, про обмеження кола показників, що затверджуються централізовано тощо. В ході цих пошуків фахівцям прийшлося долати традиційні уявлення про несуміс-

ність таких двох протилежних процесів: з одного боку, розширення госпрозрахункової самостійності підприємств (об'єднань), а з іншого – посилення ролі держави в управлінні процесом соціалістичного розширеного відтворення [10, с. 24–31].

У другій половині 1960-х років, коли помітно зросла роль економічних методів управління, значно посилилась увага до активізації фінансових важелів управління народним господарством. Аналізуючи нові явища у формуванні грошових ресурсів народного господарства та їх використанні, вчені-фінансисти вказували на тісний взаємозв'язок фінансово-господарської діяльності підприємств з державним бюджетом. Успіхи у реформуванні економіки цілком обґрунтовано ставилися в залежність від ефективності фінансової політики. Відтак ключові питання теорії державних фінансів, передусім визначення їх сутності, специфіки, місця і ролі в системі економічних категорій соціалізму стали центром наукових досліджень і теоретичних дискусій.

Спробою подолання розриву між нормативним і позитивним аспектами в розвитку економічної теорії в радянську добу була теза про особливий зміст відносин господарювання при соціалізмі. Так, В. Корнієнко доводив, що «відносини господарювання являють собою відносини з приводу організації виробництва і безпосередньо самого процесу виробництва і відтворення. Цього роду відносини неодмінно мають в собі елементи керівної діяльності і самостійності дій. Господарювання передбачає розпорядження засобами виробництва, зумовлене необхідністю найкращого застосування їх. При цьому не має значення, хто веде господарство – власник чи не власник. Як той, так і другий повинен бути наділений правами розпорядження, володіння і користування» [11, с. 13]. Господарський розрахунок, згідно такого підходу, трактувався як вияв об'єктивно існуючого «поділеного господарювання», форма реалізації економічної самостійності підприємств у межах державного сектору економіки. Проте намагання наблизити теорію до реальної практики господарювання та знайти відповіді на болючі питання підвищення ефективності розпорядження матеріальними та фінансовими ресурсами обмежувалися ідеологічними та політичними установками. Відтак прірва між нормативними положеннями, виробленими марксистсько-ленінською економічною теорією, та потребами розвитку економіки, вдосконалення фінансово-господарського механізму, зростала.

Суттєвий вплив на формування теоретичних основ концепції фінансових відносин у централізованій плановій економіці мала наукова дискусія, присвячена визначенню так званого «регулятора соціалістичного виробництва». Головне протистояння між прихильниками різних позицій у цьому питанні полягало у визнанні таким регулятором або закону плановості, або ж закону вартості. Так як фінансові відносини визначаються характером власності, розподілом важелів влади та обслуговуються опосередкованими механізмами товарно-грошових відносин, співвідношення централізовано-планових начал та законів ринку має ключове значення. У 1960-х роках більшість учених, виходячи з того, що соціалістичне виробництво є планово організованим, вважали закон плановості його визначальним законом і, відтак, регулятором.

Натомість в українській економічній літературі, зокрема у працях О. Агафонова, К. Василенка, В. Кононенка, Я. Лінійчука, М. Поліщука, Д. Тимошевського, І. Ястремського, домінуючим було дослідження напрямів впливу на виробництво в адміністративно-плановій економіці закону вартості. Було обґрунтовано висновок про те, що правильне використання закону вартості забезпечить прискорення розвитку продуктивних сил, стимулюючи підприємства до вдосконалення технічного рівня та покращення організації виробництва, а окремих працівників – до підвищення продуктивності праці [12, с. 105]. Теоретичним підсумком дискусії про роль і співвідношення економічних законів стало переведення питання в площину розробки ефективних фінансових механізмів, що поєднують планові та вартісні регулятори суспільного виробництва. Було засуджено практику вирішення складних проблем економічного розвитку методами адміністрування, недооцінку об'єктивного економічного механізму господарського управління, визнано необхідність використання і централізовано-розподільчих, і ринково-вартісних важелів прискорення розвитку продуктивних сил. Проведення господарської реформи посилило роль вартісних показників і регуляторів в економіці, поставивши питання фінансової самокупності та господарської самостійності підприємств у практичну площину. Відтак передбачалося вдосконалення використання механізму дії закону вартості у напрямі посилення його впливу на процес розвитку продуктивних сил через колективні та особисті матеріальні інтереси.

У 1966 р. у ході дискусії про оптимальне планування було сформульовано загальний принцип системного аналізу діючих у планово-адміністративній економіці об'єктивних економічних законів, визначено особливу роль закону вартості у досягненні пропорційного розподілу та економії сукупного робочого часу. Цей принцип отримав подальший розвиток у працях провідних вчених-економістів, зокрема в частині розробки фінансових механізмів забезпечення оптимального функціонування економіки. Разом з тим, в економічній літературі загалом і, зокрема, у працях, присвячених фінансовим аспектам розвитку народного господарства, закріпилося положення про несаможиттєву, підпорядковану роль закону вартості та грошово-фінансових відносин у планово-централізованій економіці. У цей період були офіційно засуджені наукова позиція В. Корнієнка та Ю. Пахомова [13], а вчені звинувачені у крамольних ідеях щодо визнання робочої сили при соціалізмі товаром, сумісності товарно-грошових і безпосередньо суспільних відносин, заперечення ідентичності державної та загальнонародної власності.

Розроблення теоретичних аспектів процесу денатуралізації відносин між державою та колгоспами, використання товарно-грошових відносин і фінансових важелів у розвитку аграрного виробництва отримало висвітлення у працях І. Лукінова, публікаціях Б. Дратвера, В. Зимовця та інших українських учених. Хоча здійснення централізованого безпосереднього керівництва народним господарством обумовлювало його директивний, адміністративний характер, у працях вчених-економістів України цього періоду дедалі більше наголошувалося на ролі таких інструментів розвитку економіки, як господарський розрахунок, гроші, ціна, собівартість, прибуток, торгівля, кредит, фінанси. При цьому розроблялися конкретні шляхи і методи використання грошово-кредитних і фінансових важелів у господарському будівництві. Зокрема, І. Ястремський у своїх публікаціях обґрунтував положення про соціально-економічну природу, специфіку та необхідність товарно-грошових відносин у централізовано-адміністративній економіці, визначив господарський розрахунок як форму і спосіб використання ринкових за своєю природою інститутів у плановому народному господарстві [10]. Визначення ролі вартісних показників і фінансових інструментів у механізмі господарювання було істотним кроком у розробці теоретичних основ політики фінансово-

кредитного регулювання економіки. Ця проблематика отримала подальший розвиток у дослідженнях і публікаціях А. Даниленка.

Внаслідок певної демократизації суспільного життя та об'єктивізації економічної науки наприкінці 1960-х років декларативний підхід, що нерідко набував характеру апологетики соціалістичного ладу, дедалі більше поступався позитивним дослідженням реальних організаційно-економічних відносин та науковим пошуком шляхів оптимізації механізму господарського управління. З 1967 р. було розгорнуто дослідження економічних проблем науково-технічного прогресу, формування та підвищення ефективності матеріально-технічної бази виробництва, зокрема, нової техніки [14]. Цей науковий напрям ініціював і очолив академік С. Ямпольський. Завдяки його розробкам було започатковано новий науковий напрям – економічна теорія науково-технічного прогресу. Вперше в Радянському Союзі дістали розвиток теоретичні та науково-практичні аспекти управління процесами створення і освоєння нової техніки. Коли С. Ямпольський очолив Інститут економіки АН УРСР, було здійснено його структурну реорганізацію та тематичне переспрямування діяльності. Це дозволило перетворити цей науковий осередок на центр теоретичних і народногосподарських економічних досліджень, орієнтованих на розроблення та впровадження нових форм організації виробництва та управління економікою. Наукова діяльність вперше була безпосередньо пов'язана з проведенням експериментів, що проводилися в господарській практиці, зокрема, при розробленні питань вдосконалення планування та матеріального стимулювання на підприємствах різних галузей промисловості.

За ініціативою С. Ямпольського замість галузевих відділів організовані нові структурні підрозділи за найактуальнішими напрямками економічних досліджень. Зокрема, у 1966 р. були створені такі відділи: міжгалузевих комплексних проблем, теоретичних проблем управління народним господарством, проблем фінансів і кредиту, проблем світової економіки, економіки та наукової організації праці, координації науково-дослідних робіт з економічних проблем. У 1967 р. створено відділ проблем демографічного розвитку Української РСР (оскільки Інститут демографії був ліквідований, то цей відділ на той час слугував єдиним науковим осередком статистико-демографічних досліджень). У 1968 р. – відділи проблем господарського розрахунку та економічного стимулювання виробництва, а також відділи кількісного вимірю-

вання та аналізу науково-технічного прогресу й загальних економічних проблем науково-технічного прогресу, діяльністю яких керував особисто С. Ямпольський. Деякі з новостворених підрозділів у подальшому послужили базисом для розбудови самостійних осередків перспективних наукових досліджень. Зокрема, на основі відділу проблем світової економіки у 1972 р. був організований Інститут соціальних та економічних проблем зарубіжних країн, який очолив майбутній академік А. Шлепаков.

У цей же час велика увага приділялася розвитку застосування економіко-математичних методів у практиці моделювання, планування та прогнозування економічних процесів. Під керівництвом та за безпосередньої участі С. Ямпольського були виконані дослідження, що лягли в основу таких піонерних видань: «Проблемы научно-технического прогнозирования» (1969), «Научно-методические основы региональных исследований, прогнозирования и размещения сельского хозяйства Украинской ССР» (1970), «Прогнозирование использования земельных ресурсов Украинской ССР и Молдавской ССР» (1971), «Вопросы измерения и анализа научно-технического прогресса» (1971), «Прогнозирование научно-технического прогресса: Методологические аспекты» (1974) та ін. У подальшому практика підтвердила важливість і перспективність цього напряму досліджень, який синтезував та виводив на новий якісний рівень здобутки в розробленні теорії управління економікою, економіко-математичного моделювання та наукових основ економіки науково-технічного прогресу.

Ускладнення соціально-економічних процесів в умовах загострення внутрішніх суперечностей командно-адміністративної економіки та посилення зовнішніх викликів, обумовлених розгортанням науково-технічного прогресу, міжнародної конкуренції та протистояння суспільно-економічних систем, обумовили переорієнтацію наукових розробок із переважно вузькогалузевої прикладної тематики на комплексні системні дослідження теоретичних основ забезпечення економічного зростання, формування соціально-економічного механізму інтенсифікації виробництва і підвищення його ефективності на основі науково-технічного прогресу, пошук шляхів вдосконалення конкретних організаційних форм господарювання. Розроблення проблематики закономірностей соціально-економічного розвитку актуалізувало дослідження взаємозв'язку структури та пропорцій народного господарства.

Зокрема, П. Багрій запропонував економіко-математичну інтерпретацію схем розширеного суспільного відтворення, порушив питання методики вимірювання та співставності показників економічного зростання в СРСР і зарубіжних країнах. Вчений сформував новий напрям досліджень, який виявився затребуваним не тільки для планово-централізованої економіки, а й для становлення та розвитку національного господарства незалежної України, – аналіз чинників макроекономічної динаміки та типів економічного розвитку. Працюючи у Статистичному бюро Секретаріату ООН (Нью-Йорк), П. Багрій розробив методику включення соціалістичних країн в індекс світового промислового виробництва [15]. Вчений звертався до найактуальніших економічних проблем, зокрема таких: методологія аналізу динаміки та структури суспільного виробництва, обґрунтування критеріїв класифікації галузей народного господарства та вдосконалення макроекономічного рахівництва, аналіз продуктивності праці та чинників її підвищення, методика статистико-економічного вивчення ефективності використання виробничих фондів, соціально-економічне планування й демографічне прогнозування та ін.

Посилення комплексного характеру наукових досліджень виявилось не лише у їхній орієнтації на практичне застосування, поєднанні фундаментальних теоретичних розробок з конкретними дослідженнями за принципом прямого і зворотного зв'язку, а й у порушенні проблематики соціальних аспектів економічного розвитку, синтезі організаційно-виробничих, фінансових та регуляторно-управлінських зрізів у розробленні питань, пов'язаних із вдосконаленням господарського механізму.

Ключову роль у забезпеченні глибокого і комплексного наукового розроблення проблематики державних фінансів і загалом державної фінансової політики мало створення в структурі Інституту економіки АН УРСР відділу фінансів і кредиту (1967). Вперше в системі Академії наук був сформований спеціалізований підрозділ для проведення наукових досліджень з питань оптимізації бюджетного та кредитного фінансування економіки. Впродовж 1967–1978 рр. відділ очолював А. Даниленко, який започаткував новий науковий напрям – фінансово-кредитне регулювання економіки. Праці вченого, завдяки новаторству постановки та вирішення ключових науково-практичних проблем бюджетно-податкової політики, кредитного забезпечення економічного розвитку, здобули широке визнання у наукових колах і слугували

основою практичної діяльності щодо вдосконалення фінансових важелів розвитку економіки. Під керівництвом А. Даниленка у цей період була підготовлена низка ґрунтовних наукових видань з проблем фінансово-кредитного регулювання економіки [16; 17].

Коли механізм централізованого фінансового забезпечення суспільного відтворення виявив низку системних вад, обумовлених об'єктивним відставанням процесів планування, розподілу і перерозподілу фінансів від стрімкого розвитку і зміни структури суспільних потреб, шляхи вирішення цієї проблеми в межах централізовано-мобілізаційної моделі економічного розвитку вчені-економісти шукали в напрямі вдосконалення народногосподарського планування на основі економіко-математичного моделювання та прогнозування. Одним із вагомих здобутків української економічної науки радянського періоду стало розроблення економіко-математичних моделей на макrorівні та розвиток теорії й методик застосування математичних методів для завдань економічного прогнозування [18]. Цей напрям став одним із найбільш проривних і затребуваних на наступному етапі розвитку економічних досліджень – у Національній академії наук незалежної України.

Розвиток теоретичних проблем в межах панівної доктрини політичної економії соціалізму йшов у напрямі розроблення питань власності і меж економічної самостійності суб'єктів господарювання (А. Агафонов), методологічних основ ціноутворення як регулюючого чинника суспільного відтворення (І. Лукінов), зміни змісту праці та ролі наукової праці в суспільстві, що входить в епоху науково-технічної революції (Л. Безчасний) та ін. Проблема організаційного та фінансового забезпечення науково-технічного прогресу представлена працями Є. Бершеди, С. Галузи, М. Герасимчука, А. Даниленка, І. Зайцева, М. Чумаченка, С. Ямпольського та ін. Актуальні аспекти теорії управління науково-технічним прогресом у контексті вдосконалення економічної системи суспільства, зокрема розвитку механізмів мотивації та реалізації економічних інтересів, знайшли відображення в дослідженнях І. Ястремського, Ю. Пахомова, П. Багрія, В. Голікова. Праці названих учених стали важливим етапом на шляху поступового подолання радянських стереотипів економічної теорії, забезпечили постановку питань та аргументацію вихідних положень подальшого розвитку економічних досліджень у руслі об'єктивізації науки.

У 1980-х роках ставляться під сумнів базові положення т. зв. «теорії соціалістичного господарства», починається активне вивчення західної економічної думки та практики функціонування ринкової економіки, розгортається наукова дискусія з питань перебудови механізму господарювання та необхідності пошуку нової суспільно ефективної моделі економічного розвитку. Знаковою подією став вихід у 1987 р. у журналі «Экономические науки» статті завідувача відділу методології економічних досліджень Інституту економіки АН УРСР В. Черняка «Про подолання догматизму у вивченні та викладанні політичної економії» [19]. З цього часу критичне переосмислення радянських постулатів економічної теорії виходить на сторінки періодичних видань, формуються наукові підходи до визначення характеру та спрямування суспільних змін, зокрема щодо розроблення теоретичних засад і практичних механізмів реалізації економічних реформ.

Висновки. У радянський період української історії жили і працювали вчені, які зробили вагомий внесок у розвиток економічної науки навіть за умов ідеологічного тиску і політичних обмежень. В Академії наук УРСР було започатковано цілий ряд прогресивних і перспективних наукових напрямів, які відповідали спрямуванню та рівню досягнень світової економічної науки. Серед найвагоміших здобутків – теорія економіки науково-технічного прогресу; аналіз та обґрунтування взаємозв'язку динаміки та структури суспільного виробництва; розроблення теоретичних основ, механізмів та інструментів грошово-кредитного регулювання економіки; методології економіко-математичного прогнозування та макромодельювання та інші наукові новаторства, які успішно розвиваються новим поколінням науковців у НАН України.

1. Небрат В.В., Супрун Н.А. та ін. Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку: монографія; за ред. д-ра екон. наук В.В. Небрат; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. Київ, 2014. 396 с.
2. Історія економічних вчень: підручник / за ред. Тарасевича В.М., Петруні Ю.С.; 2-е вид., допов. і перероб. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 376 с.
3. Небрат В.В. Історико-економічні дослідження в Інституті економіки АН УРСР. *Історія народного господарства та економічної думки України: Збірник наукових праць*. Вип. 49. 2016.. С. 9–26.

4. Становление и развитие советской экономической науки на Украине (1917–1937) / Деревянкин Т.И., Горкина Л.П., Жученко В.С. и др.; отв. ред. Т.И. Деревянкин. Киев: Наукова думка, 1983. 288 с.
5. Шліхтер О. ВУАМЛІН та його завдання. *Більшовик України*. 1931. № 21–22.
6. Горкіна Л.П., Чумаченко М.Г. ХХ століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива: монографія / за заг. ред. О.О. Шубіна. Донецьк: ДонНУЕТ, 2011. 142 с.
7. Інститут економіки / Академія наук Української ССР; отв. за випуск акад. І.І. Лукинов, сост. В.Ф. Кифорак. Київ: Наукова думка, 1985. 68 с.
8. Богаченко А. До 100-річчя від дня народження В.П. Теплицького. *Економіка України*. 2002. № 4. С. 88.
9. Небрат В.В. Позитивний і нормативний аспекти фінансової науки в економічних дискусіях 1950–1960-х років. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2012. № 4(229). С. 8–12.
10. Ястремський І.С. Товарно-грошові відносини і соціалістична система господарства. *Економіка Радянської України*. 1966. № 2. С. 24–31.
11. Корнієнко В. До питання про суть відносин господарювання. *Економіка Радянської України*. № 1. 1968. С. 13–21.
12. Агафонов А.К. Товарное производство и закон стоимости при социализме. Киев: Наукова думка, 1975. 240 с.
13. Пахомов Ю., Корнієнко В. Економічна реформа і методологічні проблеми політичної економії. *Економіка Радянської України*. 1966. № 9. С. 28–35.
14. Проблемы экономического стимулирования промышленного производства / С.Г. Галуза, А.П. Зайцев, В.С. Найденев и др.; под ред. С.М. Ямпольского. Киев: Наукова думка, 1968. 327 с.
15. Багрий П.И. Об опыте включения социалистических стран в мировые экономические индексы. Москва, 1965. 12 с.
16. Фінансово-кредитні проблеми госпрозрахунку: тем. збірник / Наук. ред. А.І. Даниленко. Київ, 1972. 154 с.
17. Даниленко А.И., Шемшученко И.В., Николаева Л.Н. Финансово-кредитные проблемы социалистической промышленности. Киев: Наукова думка, 1977. 260 с.
18. Методология и опыт экономико-математического прогноза основных показателей экономики республики / В.И. Голиков, В.М. Геец [и др.]; науч. ред. В.И. Голиков. Киев, 1972. 129 с.

19. Черняк В.К. О преодолении догматизма в разработке и преподавании политической экономии социализма. *Экономические науки*. 1987. № 4. С. 92–99.

References

1. Nebrat, V.V., Suprun, N.A. ta in. (2014). Ukrainian economic thought about factors and priorities of economic development: monografiia / za red. d-ra ekon. nauk V.V. Nebrat; NAN Ukrainy, Int ekon. ta prognozuv. Kyiv [in Ukrainian].
2. Tarasevych, V.M., Petrunia, Yu.S. (Eds.). (2016). History of economic thought: pidruchnyk. 2-e vyd., dopov. i pererob. Kyiv: Centr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
3. Nebrat, V.V. (2016). Historical and economic research at the Institute of Economics of the Academy of Sciences of the USSR. *Istoriia narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prac – History of economics and economic thought of Ukraine: Collection of scientific works*. 49, 9-26 [in Ukrainian].
4. Derevjankin, T.I. (Ed.). (1983). Formation and development of the Soviet economic science in Ukraine (1917-1937). Kiev: Naukova dumka [in Russian].
5. Shlikhter, O. (1931). VUAMLIN and its tasks. *Bil'shovyk Ukrai'ny – Bolshevik of Ukraine*, 21-22 [in Ukrainian].
6. Gorkina, L.P., Chumachenko, M.G. (2011). XX century in the history of Ukrainian economic thought: a brief retrospective: monografiia; za zag. red. O.O. Shubina. Donetsk: DonNUET [in Ukrainian].
7. Lukinov, I.I. (Ed.). (1985). Institute of Economics. Akademija nauk Ukrainskoj SSR. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
8. Bohachenko, A. (2002). To the 100th anniversary of the birth of V.P. Teplicki. *Ekonomika Ukrainy – Ukraine economy*, 4, 88 [in Ukrainian].
9. Nebrat, V.V. (2012). Positive and normative aspects of financial science in economic discussions of the 1950s-1960s. *Naukovyj visnyk Volyns'kogo nacional'nogo universytetu imeni Lesi Ukrai'nky – Scientific herald of the Volyn National University named after Lesia Ukrainka*. Lutsk, 4(229), 8-12 [in Ukrainian].
10. Yastremskyi, I.S. (1966). Commodity-money relations and the socialist system of economy. *Ekonomika Radjans'koi' Ukrai'ny – Economy of Soviet Ukraine*. 2, 24-31 [in Ukrainian].

11. Korniienko, V. (1968). The question of the essence of economic relations. *Ekonomika Radjans'koi' Ukrai'ny – Economy of Soviet Ukraine*, 1, 13-21 [in Ukrainian].
12. Agafonov, A.K. (1975). Commodity production and the law of value under socialism. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
13. Pakhomov, Yu., Korniienko, V. (1966). Economic reform and methodological problems of political economy. *Ekonomika Radjans'koi' Ukrainy – Economy of Soviet Ukraine*, 9, 28-35 [in Ukrainian].
14. Galuza, S.G., Zajcev, A.P., Najdenov, V.S. i dr. (1968). Problems of economic stimulation of industrial production. Pod red. S.M. Jampolskogo. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
15. Bagrij, P.I. (1965). On the experience of the inclusion of socialist countries in the world economic indices. Moscow [in Russian].
16. Danylenko, A.I. (Ed.). (1972). Financial-credit problems of self-financing. Kyiv [in Ukrainian].
17. Danilenko, A.I., Shemshuchenko, I.V., Nikolaeva, L.N. (1977). Financial and credit problems of the socialist industry. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
18. Golikov, V.I., Heyets, V.M. (1972). Methodology and experience of economic and mathematical forecast of the main indicators of the economy of the republic. Red. V.I. Golikov. Kiev [in Russian].
19. Chernjak, V.K. (1987). About overcoming dogmatism in the development and teaching of the political economy of socialism. *Jekonomicheskie nauki – Economic sciences*, 4, 92-99 [in Russian].

Стаття надійшла 20 вересня 2018 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.058>
 УДК: 330.82(477):929 І. Вернадський
 JEL: A 11, A 14

Курбет О.П., кандидат економічних наук,
 науковий співробітник відділу економічної історії
 ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
 ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4519-0552>
 ResearcherID: I-9104-2018
 e-mail: Kurbet@nas.gov.ua

ЕКОНОМІСТ ІВАН ВЕРНАДСЬКИЙ ЯК ПРЕДТЕЧА УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ

У статті автор поставив за мету виокремити та проаналізувати основні аспекти наукової діяльності видатного українського економіста XIX ст. І. Вернадського, які можна кваліфікувати як передумови утворення Української академії наук. В ході аналізу біографії вченого було виявлено основні віхи його діяльності, які засвідчують активну наукову позицію. Згідно вказаної мети, дослідження було зосереджено на трьох образах, або ролях вченого – професора, видавця і українця. Освітнянський геній професора І. Вернадського реалізувався у провідних закладах вищої освіти Російської імперії. Він був вельми прискіпливим у розробці лекційних матеріалів, особливу цінність вбачав у викладанні історії науки, без якої неможливо зрозуміти її значення. Гуманістичну традицію, започатковану вченим в економічній науці, продовжила Київська політехнічна школа, представником якої був один з перших академіків УАН Р. Орженцький. У прагненні популяризації та повернення уваги суспільства до практичного зрізу проблем політичної економії І. Вернадський заснував одне з перших спеціалізованих економічних видань «Экономический указатель». На його сторінках велась активна полеміка з авторами інших тогочасних видань стосовно актуальних проблем господарського розвитку, а підготовлені до друку публікації неодноразово привертали увагу Головного управління цензури. Журнал та його додаток «Економист» стали основними майданчиками популяризації здобутків західних економістів. Все життя вчений ідентифікував себе як

українця, а публікація праць російською мовою диктувалася радше історичними обставинами відсутності української державності. І. Вернадському вдалося прищепити любов до України своєму синові Володимирі – першому президенту УАН. Автор зробив висновок, що створенню УАН передувало багато чинників та обставин, корені яких варто шукати задовго до 1918 року. Одним із них була діяльність І. Вернадського та його життєва позиція. Вчений працював над формуванням якісного наукового середовища, сприятливого для розвитку науки та становлення інтелектуальних геніїв – батьків-засновників Академії та перших академіків Української академії наук.

Ключові слова: Іван Вернадський, економісти, Українська академія наук, Національна академія наук України, українська економічна думка, економічні журнали, професура XIX ст.

Kurbet O.

ECONOMIST IVAN VERNADSKY AS THE FORERUNNER OF UKRAINIAN ACADEMIC SCIENCE

To determine and examine the main scientific activity aspects of the outstanding Ukrainian economist of the 19th century Ivan Vernadsky, which can be qualified as preconditions of the establishment of the Ukrainian Academy of Sciences (UAS). Thoroughly studying Vernadsky's biography, the author revealed the main milestones of his scientific activity, which approve his active scientific position. Due to purpose of the paper, the author concentrated on three roles of the scientist, such as, a professor, a publisher, and a Ukrainian. Professor Vernadsky educational genius was realized in the leading Universities of the Russian Empire. He was very careful and precise in his work on the lecture materials. He saw a special value in studying the history of science, without which it is impossible to understand its importance.

The humanistic tradition started by Vernadsky was continued by the Kyiv School of Political Economy, including one of its representatives and one of the first academicians of the UAN Roman Orzhentsky. Vernadsky founded one of the first specialized economic journals «Economicheskij Ukazatel» («Economic Guide») in his strife to popularize the practical aspects of political economy and attract society's attention to it. The journal published active polemics with authors of other periodicals concerning urgent economic problems. The ideas expressed on its pages repeatedly attracted the attention of the Main Directorate of Censorship. «Economicheskij Ukazatel» and its attachment «Econo-

mist» became the main platforms for the popularization of the Western economists' achievements. Throughout his life, Vernadsky identified himself as Ukrainian, being his Russian-language publications required by the historical circumstances of the absence of Ukrainian statehood. Vernadsky was able to bring up his love to Ukraine in his own son Volodymyr – the first president of the UAN. This study has confirmed the existence of many different factors and circumstances, which influenced the UAS establishment long before 1918. Among such factors were Vernadsky's scientific activities and his life's attitude. We can conclude that he worked hard on the formation of a high-quality scientific environment, favorable for scientific development and emergence of intellectual geniuses such as the UAS founding fathers and the first academicians.

Key words: *Ivan Vernadsky, economists, Ukrainian Academy of Sciences, National Academy of Science of Ukraine, Ukrainian economic thought, economic journals, economic publishing, 19th century professors.*

У листопаді нинішнього року головна академічна організація України, її інституційні сподвижники та ровесники святкують свій 100-річний ювілей. Відтак початок 2018-го ознаменував річний марафон заходів із відзначення цієї події [13; 14], які включають розгляд умов створення Академії та перших років її діяльності, основних етапів її розвитку, аналіз здобутків та досягнень окремих її представників, обговорення прогнозів та планів на майбутнє. Перший блок питань, зазвичай торкається буремних подій 1918 р., а в дискусіях згадуються імена В. Вернадського, М. Василенка, перших академіків – істориків Д. Багалія та О. Левицького, сходознавця А. Кримського, економістів М. Туган-Барановського та В. Косинського й інших. Проте, як більш ніж влучно зауважив директор Інституту історії України НАНУ академік В. Смолій, народження Академії, «за часів воєнної та революційної хуртовини», не було принагідним подарунком долі, натомість стало результатом тривалої, виснажливої та жертвовної боротьби кількох поколінь інтелектуалів, «багато з яких не могли навіть сподіватися на прижиттєве визнання в імперських середовищах, а працювали заради майбутнього України» [19, с. 4].

Це значною мірою актуалізує дослідження здобутків тих, хто свого часу (іноді задовго до доленосного 1918 року) доклав максимум зусиль до створення сприятливих умов для інтелектуального розвитку, що уможливив формування видатних особистос-

тей «батьків-засновників» Академії. Одним із таких вчених, завдяки неоціненним зусиллям та самовідданій праці яких нині ми маємо нагоду вітати нашу Академію, був видатний український економіст Іван Вернадський.

Відколи американський економіст-історик українського походження І.-С. Коропецький написав про недостатність досліджень, присвячених І. Вернадському, та про можливість знайти лише коротенькі згадки про нього в українській літературі [21, с. 74] ситуація дещо змінилась. Світ побачили праці корифеїв історико-економічної науки С. Злупка, Л. Корнійчук, Л. Горкіної, П. Леоненка, які включили аналіз здобутків вченого у свої підручники, запровадивши його ім'я в освітній процес. Однією з найбільш знакових подій у цьому контексті став вихід у світ видання «І. Вернадський. Витоки» за редакцією В. Базилевича. Ця фундаментальна колективна монографія містить статті провідних дослідників, які висвітлили різні аспекти наукових інтересів вченого, а також перевидання праць І. Вернадського: «Критико-историческое исследование об итальянской экономической литературе до начала XIX века», «Очерк истории политической экономии» (з незначними скороченнями) та «Заметки к «Курсу политической экономии...» Генриха Шторха» (текст праці Г. Шторха та біографічна довідка укладачами не наводяться).

Сучасні дослідники, аналізуючи різноманітні аспекти життя та діяльності І. Вернадського, не шкодують епітетів для їх опису. Економіст [17, с. 9–249], історик та теоретик економічної науки [17, с. 277–298; 21, с. 89–119] представник класичної школи політичної економії [33] та української наукової школи публічних фінансів [26, с. 17], засновник теорії потреб [15], дослідник теорії народного добробуту [25], статистик [17, с. 316–341], видавець [30], освітянин і громадський діяч [20] – ось далеко не повний перелік нині досліджених складових широкого діапазону наукових інтересів та практичної діяльності видатного українського науковця. При цьому, коли йдеться про передумови створення Академії, ім'я вченого до певної міри залишається в тіні його сина – засновника УАН В. Вернадського. Тобто процес пошуку витоків зводиться до впливу на формування наукового світогляду відомого академіка, через специфіку виховання та середовища, у якому він зростав [див. 18]. Слід констатувати, що цей аспект є важливим, але не визначальним. Нині на порядок денний вису-

вається питання необхідності пошуку більш широких контекстів – виходу за рамки встановлення тонкощів зв'язку «батько – син».

Мета статті полягає у виокремленні та аналізі тих аспектів діяльності І. Вернадського, що позитивно впливали на формування наукового середовища, в якому зростало не одне покоління науковців, що згодом об'єдналися в єдину інституційно оформлену українську академічну спільноту.

Іван Вернадський (1821–1884) – доктор історичних наук, політичної економії і статистики, екстраординарний професор кафедри політичної економії і статистики, колезький радник, член імператорського Російського географічного товариства, Московського товариства сільського господарства, Комісії для опису київського навчального округу, син статського радника і кавалера В. Вернадського із дворян Чернігівської губернії [9, с. 155–156; 10, с. 97]. Більш повне уявлення про те, ким був І. Вернадський дадуть біографічні дані, наведені у Таблиці 1.

Таблиця 1

Матеріали до наукового CV Івана Вернадського

Дати	Події
Навчання	
1831 р.	Вільний слухач вищого відділення Київського повітового духовного училища. Після відкриття Київського учбового округу і перетворення Київської гімназії вступив у 3-й клас 1-ї Гімназії вільним слухачем.
1834 р.	За досягнення в науках прийнятий у Благородний Пансіон, відкритий при 1-ій Гімназії за казенний рахунок.
1837 р.	Не закінчивши курсу із 7-ми класів, витримав іспит в Імператорському університеті Св. Володимира у Києві та був зарахований в інститут казеннокоштных студентів по 1-му відділенню філософського факультету. Будучи студентом 3-го курсу, написав дисертацію на задану філософську тему «Изложить и критически рассмотреть замечательнейшие мнения народов и мыслителей о состоянии человеческих душ за гробом» і отримав за неї золоту медаль ¹ .

¹ В Імператорському університеті Св. Володимира у Києві щороку оголошувались теми праць на здобуття золотих і срібних медалей для заохочування студентів до наукових занять.

Продовження таблиці 1

Дати	Події
1841 р.	Закінчив курс навчання в Імператорському університеті Св. Володимира у Києві зі ступенем кандидата філософії.
21 серпня 1841 р.	Призначений у Кам'янець-Подільську Губернську гімназію виконуючим обов'язки старшого вчителя російської словесності.
Київ	
12 вересня 1842 р.	Перейшов до 2-ої Київської гімназії на посаду старшого вчителя російської словесності за викликом місцевого керівництва.
2 січня 1843 р.	Додатково до цієї посади був призначений секретарем педагогічної ради гімназії.
17 серпня 1843–1846 рр.	Направлений на закордонне стажування для вивчення політичної економії і статистики в Німеччину, Францію, Англію, Бельгію та Голландію.
7 листопада 1846 р.	Призначений до виконання обов'язків ад'юнкта кафедри політичної економії і статистики в Імператорському університеті Св. Володимира у Києві.
5 лютого 1847 р.	Затверджений ад'юнктом по тій же кафедрі (за іншими даними: ад'юнкт з 15 червня 1847 р. [17, с. 83]).
4 вересня 1847 р.	Затверджений у ступені магістра політичної економії і статистики, після того як витримав відповідний іспит у Санкт-Петербурзі та захистив дисертацію «О теории потребностей» (видана у 1857 р. [7]) ² .
3 грудня 1847 р.	Обраний дійсним членом Російського географічного товариства.
14 грудня 1849 р.	Затверджений у ступені доктора історичних наук, політичної економії і статистики, після того як витримав відповідний іспит в Імператорському Московському університеті та захистив дисертацію «Историко-критическое исследование об итальянской экономической литературе до начала XIX века» (видана того ж року [5]). Затверджений екстраординарним професором кафедри політичної економії і статистики Імператорського університету Св. Володимира в Києві.

² Німецький дослідник російської економічної думки Й. Цвайнерт висловлює припущення, що вказана праця була опублікована у переробленому вигляді зі значним часовим розривом в силу цензурних обмежень [34, с. 149].

Продовження таблиці 1

Дати	Події
Москва	
1850 р.	Затверджений екстраординарним професором кафедри політичної економії і статистики в Імператорському Московському університеті (за іншими даними: у 1850 р. одружився і переїхав до Москви, а у 1851 р. затверджений екстраординарним професором [17, с. 99]).
Липень 1851–1856 рр.	Ординарний професор тієї ж кафедри.
Петербург	
1856–1868 рр.	Чинownik з особливих доручень V класу у Центральному статистичному комітеті Міністерства внутрішніх справ, у чині статського радника.
1857–1859 рр.	Ординарний професор політичної економії і статистики у Головному педагогічному інституті – вищому педагогічному навчальному закладі Петербурга.
1857–1861 рр.	Видавець та редактор щотижневого популярного журналу «Экономический указатель».
1858–1865 рр.	Видавець та редактор журналу «Экономист».
1859 р.	Увійшов до складу Комісії для влаштування земських банків. Зарахований до членів Статистичного товариства у Лондоні. Зарахований до членів Центрального статистичного бюро у Брюсселі.
1861–1868 рр.	Професор політичної економії і фінансового права у Олександрівському ліцеї.
1865–1868 рр.	Голова політико-економічного комітету Вільного економічного товариства (Вольное экономическое общество).
Харків	
1868–1876 рр.	Управитель Харківської контори Державного банку.
з 1870 р.	Голова Товариства взаємного кредитування Державного банку (м. Харків); Помічник голови Харківського статистичного комітету в чині статського радника.
1871 р.	Співзасновник та член правління Харківського земельного банку.
Петербург (відставка)	
1876 р.	Видавець журналу «Биржевой указатель».

Примітка: складено автором за джерелами: [9, с. 155–156; 10, с. 97–100; 1; 2; 17].

Неперевершений лектор, професор провідних вищих закладів освіти Російської імперії, перший кваліфікований очільник кафедри політичної економії і статистики Імператорського університету Св. Володимира у Києві (в тому числі завдяки закордонному стажуванню у кращих європейських вищих закладах освіти) він жив і творив у час, який дослідники називають «періодом плідних ідей і яскравих особистостей» [26, с. 17].

Непересічність освітянина І. Вернадського підтверджують листи його молодшого сина до своєї дружини. В. Вернадський, під враженням від прочитання лекційних матеріалів свого батька, на які натрапив розбираючи його папери, писав про неймовірну копітку та терплячу роботу, покладену на ці матеріали: «І яка важка річ передати «особистість» у курсі. А між іншим ця передача – найголовніше, найдорожче, що є в університетському викладанні. Я розумію, чому у пересічних і середніх вчених викладання і курс набувають шаблонного характеру. За підручником читати неважко. Однак це буде не курс університетський. Мені здається, значною мірою ця складність є результатом малого глибокого знання предмета і відсутності того живого вогню, який називається талановитістю» [3, с. 169]. Наведена цитата засвідчує уявлення майбутнього академіка про ідеал університетського професора та відповідність І. Вернадського цьому ідеалу. У своїх курсах професор значну увагу приділяв історії науки, адже вважав, що «жодна її частина не може бути відірвана від неї без прямих втрат її достоїнства, без порушення її цілісності», і «жоден момент її попереднього розвитку не має бути залишеним без уваги, якщо ми хочемо вповні оцінити її значення і пізнати істину її природи» [5; с. 4]. Слід також відзначити, що І. Вернадський був автором першої на теренах Російської імперії праці з історії економічних учень [6].

Його наукові ідеї були невичерпним джерелом натхнення для кількох поколінь вчених, зокрема знайшли своє продовження у напрацюваннях учня та наступника по кафедрі – М. Бунге. Саме він після від'їзду І. Вернадського до Москви посів вакантне місце на кафедрі політичної економії і статистики Імператорського університету Св. Володимира у Києві. М. Бунге та представники його наукової школи [докл. див. 22], відомі економісти – Д. Піхно, А. Антонович, М. Цитович, О. Білімович, Є. Слуцький, а також Р. Орженцький (один з перших академіків УАН, обраний 14 червня 1919 р.), у центр своїх досліджень поставили людину з її реалізацією.

льними потребами та проблемами, продовжуючи гуманістичну традицію, започатковану в економічній науці І. Вернадським.

Однією з ключових характеристик продуктивності науковця прийнято вважати публікаційну активність. Однак про серйозність намірів у прагненні популяризації та реалізації наукових ідей чи не найкраще свідчить заснування або редагування друкованого видання як майданчика для висловлення позиції стосовно актуальних питань та ведення полеміки з опонентами.

Як відомо, в середині 1850-х років відбулася певна лібералізація суспільного життя, що дала поштовх до започаткування нових періодичних видань. Першим після «Статистического журнала» спеціалізованим російським економічним друкованим органом [34, с. 149] став створений І. Вернадським у 1857 р. «Экономический указатель». Стосовно обставин заснування цього видання у дослідників немає єдиної позиції: одні зазначають, що ідея народилася у сімейному колі і головним натхненником була дружина М. Вернадська (Шигаєва) – перша в історії Російської імперії жінка-політеконом, інші – на так званих «економічних обідах» економіста В. Безобразова. Журнал та його наступники видавалися у Санкт-Петербурзі, додатком слугував «Економист», що після закриття журналу виходив самостійно до 1865 р. (Табл. 2).

Започатковуючи власні друковані видання, І. Вернадський прагнув привернути увагу суспільства до актуальних проблем розвитку господарства. Також він зазначав, що «періодичне видання має пробуджувати любов до знання та скеровувати до його набуття» [27]. Сумлінною та копіткою працею над формуванням якісного контенту щотижневих випусків «Экономического указателя», вчений долучився до виховання читача-інтелектуала. У цій справі неоціненну роль зіграло вміння цього виняткового видавця та редактора презентувати своїй аудиторії як розбір актуальних проблем економічного характеру, так і аналіз актуальних наукових ідей.

На сторінках «Экономического указателя» отримали відображення ліберальні погляди І. Вернадського. Основну проблематику становили селянське питання, напрями розвитку торгівлі – протекціонізм чи фритредерство, умови життя робітників, розвиток та удосконалення шляхів сполучення, зокрема будівництво залізниць, політико-економічні аспекти питання рівності жінок тощо. Структура видання включала аналітичні статті, огляди, бібліографії, кореспонденцію та ін. Okремо варто відмітити публікації

інформаційного характеру стосовно відкриття нових кафедр політичної економії, роботи політико-економічних товариств та конгресів, що сприяли поширенню економічних знань. Авторами були не лише провідні економісти країни. Так, під час трирічного стажування країнами Європи І. Вернадський слухав лекції Мішеля Шевальє, який згодом став одним із зарубіжних авторів «Экономического указателя», що сприяло поширенню актуальної інформації з-за кордону.

Таблиця 2

Інформація про періодичні видання Івана Вернадського

№ п/п	Назва видання	Роки (номери)	Періодичність
1.	Экономический указатель	1857–1858 (№ 1–104)	щотижнево
	Указатель политико-экономический. Статистический и промышленный журнал	1859 (№ 105–156)	щотижнево
	Указатель экономический, политический и промышленный	1860 (№ 157–208) 1861 (№ 209–310)	щотижнево двічі на тиждень
2.	Экономист. Приложение к «Экономическому указателю»	1858 (Т. I, кн. 1–3)	тричі на рік
	Экономист. Приложение к «Указателю политико-экономическому, статистическому и промышленному журналу»	1859 (Т. II, кн. 1–6)	6 раз на рік
	Экономист. Приложение к «Указателю экономическому, политическому и промышленному»	1860 (Т. III, кн. 1–3)	тричі на рік
	Экономист (политико-экономический и статистический журнал)	1861 (Т. IV) 1862 (Т. V)	щомісячно (з жовтня 1861 р.)
	Экономист	1863–1864 (Т. VI, кн. 1–4) 1865 (Т. VII, кн. 1)	нерегулярно

Примітка: складено автором за джерелами: [29, с. 353, 371–372, 394, 405; 32, с. 626; 23, с. 136–137, 147].

Висловлені на сторінках журналу ідеї часто ставали предметом прискіпливої уваги Головного управління цензури. Про це свідчать порівняльні дані щодо кількості справ, заведених згаданим управлінням стосовно економічних газет та журналів у період з 1857 по 1865 рр. (Рис. 1.).

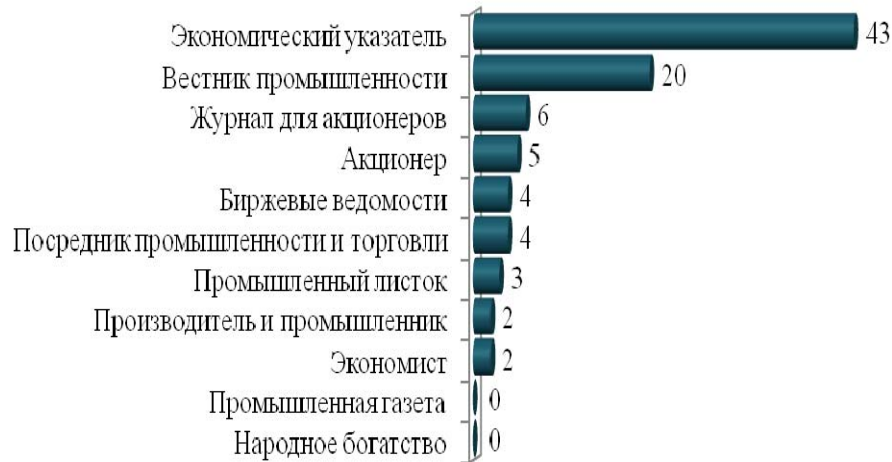


Рис. 1. Кількість справ, заведених стосовно економічних газет та журналів Головним управлінням цензури (1857–1865 рр.).

Примітка: складено автором за даними Російського державного історичного архіву, Ф. 772, наведеними у [31, с. 244].

З рисунка видно, що цензурні претензії до видання І. Вернадського в разі перевищують аналогічні стосовно інших популярних тоді журналів. У зв'язку з посиленою увагою до «Экономического указателя», вченого викликали на засідання до Головного управління цензури, де йому зробили попередження про закриття журналу у разі повторних порушень.

Одним із важливих напрямів наукової діяльності І. Вернадського була популяризація та видання праць провідних зарубіжних вчених-економістів. Відтак, родзинкою публікаційної активності, що не обмежувалася сторінками журналів, які редагував І. Вернадський, було видання перекладів та розгорнутих рецензій на праці відомих економістів. В «Экономическом указателе» та його додатку було опубліковано праці Ф. Бастіа, М. Шевальє, Дж.С. Мілля, рецензії на праці Ж. Гарньє, К. Бемерта, Ш. Коклена, Дж. Кернса, В. Рошера, І. фон Тюнена та ін. Також І. Вернадським

було опубліковано переклади таких праць: «О производительных силах России» Л.В. Тенгеборського з доповненнями та примітками перекладача, «Понятия Гопкинса о народном хозяйстве», «Курс политической экономии» Г. Шторха з примітками перекладача. Були випадки, коли переклади окремих праць на сторінках журналів І. Вернадського виходили раніше, ніж книжкові видання. Це автоматично робило «Экономический указатель» більш мобільним у питанні поширення нових наукових ідей прогресивних економістів.

Про затребуваність та популярність «Экономического указателя» найкраще свідчить зростання кількості його передплатників, що на кінець першого ж року виходу журналу перевищила дві тисячі осіб [12, с. 422]. Його критики, попри відмінні наукові позиції, визнавали фаховість журналу. Зокрема, це стосується М. Чернишевського – одного з головних діячів журналу «Современник» та опонента І. Вернадського у полеміці з питань общини, яка велася на сторінках їхніх журналів. У своїй статті М. Чернишевський критикував позицію авторів «Экономического указателя», але при цьому зазначав, що це «прекрасний і вчений журнал» [28, с. 274]. Рівень видань, заснованих І. Вернадським, пройшов апробацію часом. Навіть сучасні дослідники наголошують на вагомості «Экономического указателя» та «Экономиста», оскільки вони, на думку В. Базилевича та В. Короткого, «засвідчують усю широчінь інтелекту їх видавця і водночас дають повну інформацію про стан економічної науки передреформної Росії» [17, с. 141].

Будучи одним з найактивніших популяризаторів західно-європейської економічної літератури та вченим планетарного масштабу, І. Вернадський ідентифікував себе як українця. Попри це російські вчені, з притаманною їм імперською манерою, у заголовках монографій називають його патріотом Росії [24]. Чи варто говорити, що всі російські дослідники позиціонують його як російського економіста? Він спілкувався українською мовою з друзями. До кола його знайомств входили Т. Шевченко, П. Куліш, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Максимович, М. Костомаров. За свідченням В. Вернадського, у Харківський період життя вечорами у їхньому будинку лунали українські пісні, а в бібліотеці завжди була українська література [4, с. 21]. Тоді вчений товаришував із родиною Алчевських – меценатами та активними громадськими діячами Харкова. Христина Алчевська була організатором при-

ватної недільної жіночої школи, в якій учителі працювали безкоштовно, любила українську мову та народну пісню і всіляко їх популяризувала.

Якщо І. Вернадський знав українську мову, популяризував українську культуру, то чому ж він не писав українською? Для відповіді на це питання варто зануритись у студіювання історичних джерел для знайомства з царськими указами різних років, пов'язаних із забороною книгодрукування, виявлення колоніальних рис політики, які унеможлилювали наукову працю вченого, якби він писав українською. Проте це тема для іншого дослідження. Тут наведемо лише один яскравий епізод із життя Вернадських, що підтверджує проукраїнську позицію вченого. У 1876 р. було видано горезвісний Емський указ, який зводив використання української мови лише до побутового рівня. Ця подія застала вченого на відпочинку у Мілані, і схвилювала його настільки, що він почав розповідати своєму 13-ти річному синові Володимиру дійсну історію України, якої не вчили у школах. Він розповів про Петербург, «побудований на кістках козаків-українців, яких використали для цього після «зради» Мазепи», про своє негативне ставлення до особи та політики Петра I та про Мазепу – одного з «останніх борців за волю України»³.

Вченому вдалося прищепити молодшому сину любов до України та до всього українського. Зрештою В. Вернадський став першим президентом Української академії наук. На його думку, майбутня Академія, крім своєї всесвітньої ваги, мала виконувати важливі життєві вимоги: національні, державні та місцеві. Саме національні інтереси він ставив перед усіма іншими, і вважав, що Академія «повинна допомагати зростові української національної свідомості та української культури, через широке, глибоке, проникливе наукове студіювання минулості та сучасності українського народу та його сусідів, природи обійнятого їми краю, в усіх її безконечних виявах» [11, с. 6]⁴.

І. Вернадський значною мірою доклався до створення сприятливої атмосфери, в якій виховувались наступні покоління інтелектуалів. Він був прикладом сумлінності та відповідальності. У 1859 р. вчений написав, що базою для прийняття господарських

³ Цитується за І.-С. Коропецьким [21, с. 83], який використовував архівні матеріали Георгія Вернадського – сина Володимира Вернадського та онука Івана Вернадського.

⁴ У наведеній цитаті збережено правопис оригінального тексту.

рішень є економічна освіта, можливість розвитку та реалізації якої він вбачав у заснуванні та роботі кафедр політичної економії в університетах та інших вищих закладах освіти, виданні книг та журналів [16, с. 2]. На той час він мав докторський ступінь, опубліковані книги, був професором Петербурзького закладу вищої освіти, а думку цю опублікував на сторінках додатку до власного друкованого видання. Як професор політичної економії і статистики, автор книг та численних статей, видавець та редактор наукової періодики він власним прикладом реалізував всі вказані напрями забезпечення економічної освіти.

Багато чинників, «які даються взнаки не одразу, а з плином часу» [19, с. 5] здійснювали вплив на те, якою буде Українська академія наук, своєрідність її структури, особливості її статуту, та зрештою чи буде вона взагалі. І. Вернадський писав: «незважаючи на гадану розрізненість, всі світові і суспільні факти пов'язані між собою тісним живим зв'язком, що утворює із всесвіту одне органічне ціле» [8, с. 127]. Ці слова чи не найкращим чином ілюструють, що попри значний часовий лаг між роками діяльності вченого та заснуванням Української академії наук їхній зв'язок істотний, і його не можна ігнорувати. Віднайдення усіх цеглинок, які заклали фундамент Академії, є важливою та важкою справою, яку не під силу реалізувати окремому досліднику самотужки. Сюди ж входить і пошук таких моральних авторитетів як І. Вернадський, які формували специфічне середовище із високою науковою культурою.

Висновки. Занадто довго багатьох представників української економічної думки, за винятком хіба що найвідоміших – М. Туган-Барановського та Є. Слуцького – дослідники за інерцією називали забутими, а їхню наукову спадщину мало дослідженою. Монографії, дисертаційні роботи та чисельні публікації у наукових виданнях в галузях економіки, історії, юриспруденції, журналістики та інших, нині стають вагомим аргументом проти «забутості», «невідомості» та «невизнання». Перші кроки, зроблені корифеями історико-економічного фаху, вже дали свої результати. Багато поставлених ними питань, знайшли відгук у напрацюваннях наступних поколінь істориків-економістів. У своїй сукупності це створило потужну базу наукових досліджень, що уможлиблює здійснення наукового пошуку не вшир – вводячи в науковий обіг нові імена, а вглиб – відкриваючи нові грані життя та діяльності економістів минулого, заглиблюючись у конкретику проблемних

зон їхніх наукових поглядів, здійснюючи пошук нових, досі не встановлених взаємозв'язків та взаємовпливів.

Такий підхід до аналізу діяльності видатного українського економіста використовувався автором цієї статті. Це дало змогу встановити, що І. Вернадський формував середовище, сприятливе для розвитку академічної науки: він викладав у провідних вищих закладах освіти країни; був вчителем та натхненником М. Бунге – засновника Київської політехномічної школи, одним із представників якої був академік УАН Р. Орженцький; створював майданчики, завдяки яким наукові ідеї економістів були «почутими»; здійснював безпосередній вплив на становлення особистості першого президента УАН – В. Вернадського та багато іншого. Достеменно оцінити внесок І. Вернадського у розвиток української академічної науки дійсно важко, але переоцінити – неможливо. Адже параметрами оцінки, окрім формальних – навчався, захистив, викладав, опублікував, – слугують складні мережива особистих знайомств, зв'язків та взаємин, а також міцна сув'язь ланцюжків «вчитель – учень», що протягом десятиліть зберігали наукові традиції та врешті спричинилися до інституційного оформлення спільноти вчених, в самій назві якої була закладена приналежність до Української держави.

Особистість І. Вернадського вражає своєю багатогранністю, а прогресивні наукові ідеї приголомшують дослідників своїми масштабами та прогностичним потенціалом. Він був амбітним вченим, який вирізнявся своєю проукраїнською позицією та працював над створенням якісного наукового середовища, в якому проростали пагінці української академічної науки.

1. Архив РАН. Ф. 518, оп. 6, д. 0044.
2. Архив РАН. Ф. 518, оп. 6, д. 0045.
3. Вернадский В.И. Письма Н.Е. Вернадской (1889–1892). Москва: Наука, 1991. 320 с.
4. Вернадский В.И. Страницы автобиографии В.И. Вернадского. Москва: Наука, 1981. 349 с.
5. Вернадский И.В. Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века. Москва: В Унив. Тип., 1849. 116 с.
6. Вернадский И.В. Очерк истории политической экономии. СПб.: Редакция Экономического указателя, 1858. 224 с.
7. Вернадский И.В. Очерк теории потребностей. СПб.: тип. К.: Метцга, 1857. 81 с.

8. Вернадский И.В. Предмет политической экономии. *Журнал министерства народного просвещения*. 1856. Ч. XC. Отд. II. С. 127–144.
9. Вернадский Иван Васильевич. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского московского университета, за истекающее столетие, со дня учреждения января 12-го 1755 г., по день столетнего юбилея янв. 12-го 1855 г., составленный трудами профессоров и преподавателей, занимавших кафедры в 1854 г., и расположенный по азбучному порядку. Часть 1. Москва: В университетской типографии, 1855. С. 155–163.
10. Вернадский Иван Васильевич. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834–1884). Составлен и издан под ред. ордин. Проф. В.С. Иконникова. Киев: тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. С. 97–103.
11. Вернадський В.І. В справі заснування Української Академії Наук в Києві. *Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві*. 1919. С. 5–8.
12. Горчакова А.Ю. Роль периодической печати в распространении идей западных экономистов. *Взаимосвязи российской и европейской экономической мысли: опыт Санкт-Петербурга: Очерки*. СПб.: Нестор-История, 2013. С. 416–428.
13. До 100-річчя НАН України. URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/About/100/Pages/default.aspx>.
14. До 100-річчя НБУВ (Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського). URL: <http://www.nbuv.gov.ua/taxonomy/term/939>.
15. Злупко С.М. Персоналії і теорії української економічної думки. Львів: Євросвіт, 2002. 528 с.
16. Изолированное государство в отношении общественной экономии И. фон Тюнена. *Экономист*. 1859. Т. 1. Кн. 1.
17. І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні. Київ: Знання, 2009. 862 с.
18. Іваненко О. Вплив І.В. Вернадського на формування світогляду засновника Української академії наук В.І. Вернадського. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. 2013. № 18. С. 101–107.
19. Історія й академія (Інтерв'ю з академіком В.А. Смолієм). *Вісник НАН України*. 2018. № 4. С. 3–12.
20. Ковалевська О. Видатний вчений, освітянин, громадський діяч (24 травня – 180 років від дня народження І.В. Вернадського). *Вісник НАН України*. 2001. № 5. С. 58–63. URL: <http://www.nas.gov.ua/UA/About/100/Pages/default.aspx>.

<http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/72554/11-Kovalevskaya.pdf?sequence=1>.

21. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука. Київ: Либідь, 1993. 192 с.
22. Курбет О.П. Scientific schools matter. До питання про методологію ідентифікації Київської політекономічної школи. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2017. Вип. 50. С. 262–276.
23. Лисовский Н.М. Библиография русской периодической печати. 1703–1900 гг. (Материалы для истории русской журналистики). Петроград: Типография Акц. Общ. Тип. Дела, 1915. 1067 с.
24. Михайлик Н.К. Иван Васильевич Вернадский, 1821-1884: ученый, экономист и патриот России. Москва: Международная педагогическая академия, 2002. 136 с.
25. Небрат В.В. Суспільне господарство та державні фінанси в теорії народного добробуту Івана Вернадського. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2012. № 3. С. 15–18.
26. Опарін В.М., Федосов В.М., Юхименко П.І. Українська класична школа публічних фінансів. *Фінанси України*. 2015. № 10. С. 7–31.
27. От редакции. *Экономический указатель*. 1857. № 11.
28. Полное собрание сочинений Н.Г. Чернышевского: В 10 тт. СПб., 1906. Т. 3. 780 с.
29. Русская периодическая печать: Справочник: в 2 кн. Кн.1: (1702–1894). Москва: ГИПЛ, 1959. 836 с.
30. Сурнина И.А. Деловые издания И.В. Вернадского (1857–1865). Москва: Флинта, 2017. 328 с.
31. Сурнина И.А. Цензура и Экономический указатель И.В. Вернадского 1857–1861 годов. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. 2018. Т. 80, № 2(2). С. 244–249. URL: <https://doi.org/10.30853/filnauki.2018-2-2.7>.
32. Указатель экономический, политический и промышленный. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: Том XXXIV (68). Углерод – Усилие*. СПб.: Тип. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1902. С. 626.
33. Уцаповський Ю.В. Класична школа в політичній економії і економічні погляди Івана Вернадського. *Еволюція теорії цінності в українській економічній думці (від давнини до початку XX століття)*: Наукове видання. Житомир: ЖІТІ, 2002. С. 208–216.
34. Цвайнерт Й. История экономической мысли в России. 1805–1905. Москва: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2008. 410 с.

References

1. Arhiv RAN. F. 518, op. 6, d. 0044 [in Russian].
2. Arhiv RAN. F. 518, op. 6, d. 0045 [in Russian].
3. Vernadsky, V.I. (1991). Letters of the N.E. Vernadskiaia (1889–1892). Moscow: Nauka [in Russian].
4. Vernadsky, V.I. (1981). V.I. Vernadsky autobiography pages. Moscow: Nauka [in Russian].
5. Vernadskii, I.V. (1849). Critical-historical study of the Italian political economy literature before the beginning of the 19th century. Moscow: V Univ. Tip. [in Russian].
6. Vernadsky, I.V. (1858). Essay on the history of political economy. Saint Petersburg: Redaktsiia Ekonomicheskogo ukazatel'ia [in Russian].
7. Vernadsky, I.V. (1857). Essay of the theory of needs. Saint Petersburg: tip. K. Mettsiga [in Russian].
8. Vernadsky, I.V. (1856). Subject of political economy. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniia – Journal of the Ministry of Education*, XC, II, 127-144 [in Russian].
9. Vernadsky, Ivan Vasilevich. (1855). In *Biographical Dictionary of Professors and Teachers of the Moscow Imperial University* (Vol. 1, pp. 155-163). Moscow: V universitetskoi tipografii [in Russian].
10. Vernadsky, Ivan Vasilevich. (1884). In V.S. Ikonnikov (Ed.) *Biographical Dictionary of Professors and Teachers of the St. Vladimir Imperial University (1834-1884)* (pp. 97-103). Kyiv: v tipografii Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira [in Russian].
11. Vernadsky, V.I. (1919). In the case of the establishing of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv. *Zbirnyk prats Komisii dlia vyroblennia zakonoproektu pro zasnovannia Ukrainskoi Akademii nauk u Kyivi – Collection of works of the Commission for the elaboration of a bill on the founding of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv*, 5-8 [in Ukrainian].
12. Gorchakova, A.Yu. (2013). The role of periodicals in spreading western economists' ideas. In I.I. Yeliseeva, & A.L. Dmitriev (Eds.), *The interrelation of Russian and European economic thought: the experience of St. Petersburg: Essays* (pp. 416-428). Saint Petersburg: Nestor-Istoriia [in Russian].
13. To the 100th anniversary of the NAS of Ukraine. (n.d.). Retrieved from <http://www.nas.gov.ua/UA/About/100/Pages/default.aspx> [in Ukrainian].
14. To the 100th anniversary of the NBUV. (n.d.). Retrieved from <http://www.nbu.gov.ua/taxonomy/term/939> [in Ukrainian].

15. Zlupko, S.M. (2002). Persons and the theories of Ukrainian economic thought. Lviv: Yevrosvit [in Ukrainian].
16. An isolated state regarding J. von Thünen social economy (1859). *Ekonomist – Economist*, 1, 1 [in Russian].
17. Bazylevich, V. (Ed.). (2009). I. Vernadsky. Roots. Creative Heritage in the Context of the History of Economic Thought in Ukraine. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
18. Ivanenko, O. (2013). Vernadsky I.V. influence on the formation of the founder of the Ukrainian Academy of Sciences Vernadsky V.I. outlook. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka – Ukraine in the 20th century: Culture, Ideology, Politics*, 18, 101-107 [in Ukrainian].
19. History and Academy (Interview with Academician Smolii V.A.). (2018). *Visn. Nac. Acad. Nauk Ukr. – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 4, 3-12 [in Ukrainian].
20. Kovalevska, O. (2001). Outstanding scientist, educator, public figure (May 24 – 180 years since the birth of Vernadsky I.V.). *Visn. Nac. Acad. Nauk Ukr. – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 5, 58-63. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/72554/11-Kovalevska.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
21. Koropec'kyj, I.S. (1993). Ukrainian economists of the 19th century and Western science. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
22. Kurbet, O.P. (2017). Scientific schools matter. To the question on the identification methodology of Kyiv School of Political Economy. *Īstoriâ narodnogo gospodarstva ta ekonomičnoi dumki Ukraïni – History of economics and economic thought of Ukraine*, 50, 262-276 [in Ukrainian].
23. Lisovskii, N.M. (1915). Bibliography of Russian periodicals. 1703-1900 (Materials for the history of Russian journalism). Petrograd: Tip. Akts. Obshch. Tip. Dela [in Russian].
24. Mikhailik, N.K. (2002). Ivan Vasilevich Vernadsky, 1821-1884: scientist, economist and patriot of Russia. Moscow: Mezhdunarodnaia pedagogicheskaiia akademiia [in Russian].
25. Nebrat, V.V. (2012). Public economy and state finances in the Ivan Vernadsky's theory of folk welfare. *Formuvannâ rinkovih vidnosin v Ukraïni – Market Relations Development in Ukraine*, 3, 15-18 [in Ukrainian].
26. Oparin, V.M., Fedosov, V.M. & Yukhymenko, P.I. (2015). Ukrainian Classical School of Public Finance. *Finansy Ukrainy – Finance of Ukraine*, 10, 7-31 [in Ukrainian].
27. From the Editorial Office (1857). *Ekonomicheskii ukazatel – Economic Guide*, 11 [in Russian].
28. *Sovremennik 1857*. (1906). *Complete Works of N.G. Chernyshevsky* (Vol. 3). Saint Petersburg: Izdanie M.N. Chernyshevskogo [in Russian].
29. Russian periodicals: a Handbook (Vol. 1): (1702-1894). (1959). Moscow: GIPL [in Russian].
30. Surnina, I.A. (2017). Business publications of I.V. Vernadsky (1857-1865). Moscow: Flinta [in Russian].
31. Surnina, I.A. (2018). Censorship and I.V. Vernadsky's "Economicheskii ukazatel" ("Economic Guide") of 1857-1861. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki – Philology Sciences. Theory and Practice*. 80, 2(2), 244-249. doi: <https://doi.org/10.30853/filnauki.2018-2-2.7> [in Russian].
32. *Ukazatel Ekonomicheskii, Politicheskii i Promyshlennyi*. (1902). In *Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary* (Vol. XXXIVA (68), p. 626). Saint Petersburg: Tipografiia Akts. Obshch. Brokgauz-Efron [in Russian].
33. Ushchapovsky, Yu.V. (2002). Classical school in political economy and Ivan Vernadsky's economic views. In *Theory of value evolution in Ukrainian economic thought (from antiquity to the beginning of the 20th century)* (pp. 208-216). Zhytomyr: ZhITI [in Ukrainian].
34. Zweynert, J. (2008). History of Economic Thought in Russia. 1805-1905. Moscow: Izd. Dom GU VShE [in Russian].

Стаття надійшла 20 серпня 2018 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.078>

УДК: 378.6:330.87(477) Український кооперативний інститут імені

М.І. Туган-Барановського

JEL: A 22, B 10, I 20, N 34

Дідківська Л.В., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8384-9293>
e-mail: lesya_home@ukr.net

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО ІНСТИТУТУ ІМЕНІ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Предметом дослідження є еволюція вітчизняної кооперативної освіти та науки на початку ХХ ст. Метою статті є аналіз процесу створення та функціонування Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського, виявлення його історичної ролі у піднесенні кооперативних знань. Результатом дослідження є висвітлення основних наукових здобутків кооператорів, напрямів освітніх програм і специфіки підготовки кооперативних кадрів в Інституті, а також обґрунтування перспективності використання даного історичного досвіду в сучасних умовах.

Встановлено, що еволюція української кооперативної освіти на початку ХХ ст. мала висхідний характер: від організації короткотермінових курсів до заснування першого вищого навчального закладу. Український кооперативний інститут імені М.І. Туган-Барановського став центром наукових розробок з проблем теорії і практики кооперації, провідним закладом підготовки спеціалістів з вищою кооперативною освітою.

Історія створення та функціонування Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського є прикладом наслідування щодо фаховості на підготовчому етапі, наполегливості у досягненні цілей, самодостатності у фінансових питаннях, багатоаспектності функціонування Інституту, забезпечення національної перспективи для нащадків. Інститут вирізнявся демократичністю управління, ретельним підбором викладацького персоналу, поєднанням теоретичних знань з практичними вміннями й навичками, тісним взаємозв'язком професури та студент-

ства, заохоченням студентів до наукової діяльності тощо. Головним здобутком кооперативної теорії в 20-і роки ХХ ст. стало обґрунтування природи та змісту кооперації, виявлення передумов формування сприятливого інституційного середовища, узгальнення досвіду створення для селян умов вільного вибору, розвитку різних видів селянської кооперації тощо.

Ключові слова: Український кооперативний інститут імені М.І. Туган-Барановського, кооперація, теорія кооперації, історія кооперації, кооперативна освіта, кооперативні кадри, центральні кооперативні організації, кооперативні спілки.

Didkivska L.

ON THE HISTORY OF THE M.I. TUGAN-BARANOVSKY UKRAINIAN COOPERATIVE INSTITUTE

The research focuses on the evolution of domestic cooperative education and science in the early 20th century. The purpose of the undertaken research was to study the creation and functioning of the M.I. Tugan-Baranovsky Ukrainian Cooperative Institute and to illustrate its historical role in strengthening of the cooperation knowledge. The work covers main scientific achievements of the cooperators, directions of the educational program and specific features of the training for cooperative staff at the institute. In addition, the prospective use of described historical experience in modern times are justified.

The Ukrainian cooperative education in the early 20th century evolved from the organization of short-term courses to the establishment of a higher educational institution. M.I. Tugan-Baranovsky Ukrainian Cooperative Institute turned into a center of scientific developments in the theory and practice of cooperation and became a leading institution for the training of specialists with higher cooperative education.

The history of creation and functioning of the M.I. Tugan-Baranovsky Ukrainian Cooperative Institute is an example to follow in terms of professionalism at the preparatory stage, persistence in achieving goals, self-sufficiency in financial matters, multidimensional functioning, and provision of the national perspective for next generations. The institute stood out in careful selection of teaching staff, democratic management, combination of theoretical knowledge with practical skills, good relationships between the professors and students, encouragement of the students to get involved with scientific activities, etc. The main achievements of the cooperative theory in 1920s included the justification of the nature and content of cooperation, identification of the preconditions for the formation of a fa-

avorable institutional environment, summarizing the people's experiences of creating the free choice conditions, development of various types of agricultural cooperatives, etc.

Key words: *M.I. Tugan-Baranovsky Ukrainian Cooperative Institute, cooperation, cooperation theory, cooperative history, cooperative education, cooperative staff, central cooperative organizations, cooperative unions.*

Дослідження історії виникнення та діяльності Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського як національного кооперативного вищого навчального закладу та наукової установи є важливим не лише для історії кооперації, а й для історії економічної науки та пізнання процесів соціально-економічного розвитку нашої країни на початку ХХ ст. Саме в цей період вітчизняна кооперація набула найбільшого розвитку, стала потужною національною силою, своєрідною «державою в державі», адже лише власними силами було створено не тільки фінансову, торговельну, виробничу системи, але й культурно-просвітницька діяльність не залишилася поза її увагою. До того ж для забезпечення самодостатності кооперативної системи, її незалежності від державних структур кооператори не обмежилися школами та курсами, вони доклали неймовірних зусиль та достатньо щедро профінансували власний вищий навчальний заклад та науковий центр. І це не дивно, лише демонструє прогресивність вітчизняних кооперативних сил у період ренесансу української науки, культури та освіти на початку ХХ ст., підтверджує необхідність вивчення такого досвіду.

Культурно-просвітницька функція як одна з провідних у діяльності кооперації, багатогранність та різноманітність форм просвітництва кооперативних спілок на початку ХХ ст. завжди були у фокусі сучасних наукових розвідок істориків та теоретиків кооперації (Ф. Горбоноса, Л. Горкіної, В. Зіновчука, Л. Молдаван, А. Пантелеймоненка, П. Саблука та інших). Однак історична доля Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського не знайшла відображення у сучасних дослідженнях, окрім розвідки О. Мельник.

Метою статті є аналіз процесу створення та функціонування Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського, виявлення його історичної ролі у розвитку економічної науки й освіти загалом та кооперативної зокрема.

Західноєвропейська кооперативна ідея в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. знайшла благодатний ґрунт на українських землях передусім завдяки ініціативним сподвижникам кооперативної справи, що залучались до роботи земств з метою популяризації кооперації серед селян, брали на себе обов'язки у вищих державних органах влади для створення інституційних засад кооперативного розвитку, безпосередньо організовували кооперативи, сприяли об'єднанню їх у союзи, друкували у доступній для селян формі кооперативну літературу, ініціювали проведення кооперативних виставок та з'їздів, досліджували можливості формування та реалізації національної кооперативної концепції. Їхні зусилля не були марними, адже вибудувалася чітка організаційна структура самодіяльної української кооперативної системи. Кооперація масово охопила господарську діяльність українців, проте не обмежилася комерційними цілями, а й взяла на себе культурно-просвітницьку функцію. Останнє відіграло визначну роль у організаційному, технічно-технологічному удосконаленні селянського господарства на основі використання форм і методів громадської агрономії, а також відбулося формування «верстви свідомої селянської інтелігенції, яка вийшла з глибин народної стихії», «захоплені в кооперативний рух селяни, ставали свідомими українськими діячами», «мінялася селянська психологія, вироблялися палкі пропагандисти кооперативної справи» [1, с. 9]. У таких умовах кооперація набула характеру могутнього національно-господарського руху, що супроводжувався інтенсифікацією господарської, культурно-просвітницької та наукової роботи.

З розвитком кооперації виникла гостра потреба в фахово підготовлених кооперативних працівниках. Перші в Україні кооперативні курси для селян з'явилися ще в 1910 р. за ініціативи відомого прихильника кооперативного руху Б. Мартоса. Активно залучалося до підготовки кооперативних кадрів і товариство «Просвіта», організувавши вже до 1913 р. 17 кооперативних курсів, на яких був підготовлений 471 слухач та видано 520635 господарсько-кооперативних книжок [2, с. 58]. Курси проводилися за підтримки місцевих земств, повітових кооперативних союзів і мали універсальний характер. Українські теоретики та практики кооперації розробляли навчальні програми для курсів та друкували спеціалізовану літературу для підготовки кооперативних діячів. Вищі інструкторські кооперативні курси були започатковані кооперативним відділом Міністерства земельних справ восени 1917 р. у

м. Київ, що навесні 1918 р. випустили 100 досвідчених інструкторів у різних галузях кооперації [2, с. 73].

Свій посильний вклад у розвиток кооперативної освіти зробили кооперативні школи, що давали слухачам повноцінну середню спеціальну економічну освіту: середня загально кооперативна школа імені 50-річчя української кооперації при «Союзбанку» (Київ), школа імені В. Доманицького при «Дніпросоюзі» (Київ), школа імені В. Доманицького (Звенигород), Харківська середня кооперативна школа ім. А. Головчанського та інші [3, с. 1126]. Однак кооператори не обмежилися цим, вони мріяли про відкриття вищого кооперативного закладу, який не тільки буде готувати висококваліфіковані кооперативні кадри, але й сприятиме розвитку теорії кооперації. Ідея його заснування виношувалася та кристалізувалася у свідомості вітчизняних кооператорів тривалий період. Вперше офіційно ця думка прозвучала на другому Всеросійському кооперативному з'їзді (1913 р., м. Київ) у доповіді відомого кооперативного діяча, професора Харківського університету О.М. Анциферова [4, с. 28]. Вітчизняні кооператори відстоювали необхідність відкриття такого закладу саме в м. Київ, проте під впливом російських кооперативних сил з їхніми звинуваченнями щодо українців у сепаратизмі та націоналізмі була ухвалена резолюція щодо заснування Кооперативного інституту без наперед визначеного місця його функціонування. На знак протесту проти того, що не вдалося отримати дозволу на відкриття Інституту саме в Києві у формі постанови З'їзду, українські кооператори надсилали внески на Кооперативний інститут з приписом «у Києві» [5]. На жаль, у зв'язку з початком Першої світової війни цьому наміру не судилося здійснитися. Та навіть в умовах війни та революції 1917 р. українська кооперація довела свою життєздатність та спроможність щодо економічного та державотворчого відродження нації. Водночас у процесі активної розбудови кооперативних інституцій поглиблювалася проблема нестачі кваліфікованих кооперативних кадрів, актуалізуючи питання відкриття спеціалізованої вищої кооперативної освітньої установи.

Вирішальну роль у розвитку вітчизняної вищої кооперативної освіти та науки відіграв Український Центральний Кооперативний Комітет (Коопцентр), заснований у 1917 р. як національний кооперативний орган. Згідно рішення третього кооперативного з'їзду (травень 1918 р.) 13 вересня 1918 р. відбулися Установчі Збори Коопцентру під головуванням М.І. Туган-Барановського, на яких

було ухвалено, серед іншого, заснувати Всеукраїнську Раду інструкторів та Український кооперативний інститут.

Підготовчий організаційний період щодо створення Українського кооперативного інституту взяла на себе Рада Коопцентру, якій було доручено розробити проект Інституту та винести для ухвалення на січневі загальні збори, щоб навесні 1919 р. цей вищий навчальний заклад запрацював. Робота проводилася через спеціальну комісію по вищій кооперативній освіті. І вже дуже скоро була готова програма та план організації Інституту, складений професором М.І. Туган-Барановським (був головою Ради Коопцентру), а також К. Мацієвичем та Б. Мартосом. У пояснювальній записці до плану навчання в Українському кооперативному інституті відзначалося, що у зв'язку з «необхідністю якомога скоріше зробити випуск підготовлених до професійної і громадської праці кооператорів, та з огляду на загальні важкі умови економічного життя, нормальний курс Кооперативного Інституту, розрахований на три роки, тимчасово скорочується до двох» [6]. Навчальний рік розподілявся на триместри приблизно так само, як сьогодні у європейських країнах:

- I. 1 вересня – Різдво (360 годин);
- II. 10 січня – Великдень (280 годин);
- III. Провідна неділя – 31 липня (340 годин).

Як бачимо з таблиці 1, план навчання було вибудовано так, що перші два триместри студенти вивчали господарську організацію суспільства, географічний розподіл різних галузей господарства, правові взаємини в суспільстві та загальні основи технічного забезпечення виробництва. На основі знайомства з господарчим, правовим і технічним устроєм життя європейських народів виокремлювалися історичні особливості та характерні відмінності господарства України. Третій триместр першого навчального року був присвячений вивченню теорії кооперації в історичній ретроспективі, включаючи тогочасний етап її розвитку в різних країнах і в Україні зокрема. Другий рік навчання в Інституті був акцентований на вивченні практичних і технічних питань кооперативного будівництва взагалі та різних видів кооперації зокрема: споживчої, кредитної, сільськогосподарської та інших. Крім того, на цьому етапі значна увага приділялася підготовці вузькоспеціалізованих фахівців у різних галузях практичної професійної діяльності: бухгалтера, кооперативного інструктора, торговельного агента, статиста тощо.

Таблиця 1

Проект навчального плану в Українському кооперативному інституті імені М.І. Туган-Барановського

Рік навчання	Предмети	Кількість годин	
I	Політекономія	80	
	Загальні основи права	80	
	Теорія і техніка статистики	60	
	Економічна історія України	60	
	Фінанси	40	
	Українська мова і література	70	
	Теорія і практика соціалізму, комунізму і анархізму	80	
	Бухгалтерія і рахівництво	150	
	Теорія і історія кооперації	80	
	Економічна географія загальна	50	
	Економічна географія України	50	
	Джерелознавство (статистично-економічна і кооперативна література)	20	
	Кооперативне законодавство	20	
	Сучасний стан кооперації і статистика кооперації	80	
	Економіка транспорту та хлібної торгівлі	50	
Історія економічного побуту	30		
II	I триместр	Організація та форми підприємств	40
		Загальні основи техніки	60
		Загальні основи кооперативної культурно-просвітницької діяльності	30
		Економіка сільського господарства і земле-влаштування	60
		Практика і теорія кооперативного будівництва	60
		Іноземні мови: німецька, французька, англійська, польська	100
		Запасні години	10
	II триместр	Навчальні цикли за бажанням	280
	III триместр	Технічні та організаційні питання і завдання по галузях кооперації (споживчій, кредитній, виробничо-промисловій, сільськогосподарській, збутово-переробній, будівельно-домашній, страховій)	350

Джерело: систематизовано автором з використанням групування [7].

Тому вже у другому триместрі другого року студентам пропонувалося обрати за власним бажанням навчальні цикли із десяти запропонованих (торгових агентів і по розподілу продуктів; кредитно-фінансово кошторисний; по організації сільськогосподарського виробництва; по організації промислових підприємств; страховий; статистичний; домашнього упорядкування; культурно-просвітницький; інструкторсько-ревізійний; по виданню кооперативної літератури).

Оскільки до впровадження запропонованого та ухваленого навчального плану та відповідно до відкриття омріяної вищої кооперативної установи попереду ще був довгий та тернистий шлях, 5 жовтня 1918 р. на засіданні спеціальної комісії по вищій кооперативній освіті за участі представників Київського комерційного інституту, Українського народного університету та інших освітніх закладів було ухвалено рішення активізувати поширення кооперативних знань шляхом запровадження однорічних кооперативних курсів до відкриття Кооперативного інституту (у вересні 1918 р. безкоштовні вищі кооперативні інструкторські курси Коопцентру прийняли 314 слухачів, що були обрані за конкурсом із 575 бажаючих [2, с. 75]), рекомендувати Економічно-адміністративному інституту та Українському народному університету замість кооперативних факультетів започаткувати лише роботу кафедр з кооперації з тим, щоб на фаховій підготовці кооператорів зосередився згодом саме Кооперативний інститут [8].

13 квітня 1919 р. Рада Коопцентру ухвалила постанову про асигнування 100 тис. крб на організаційні видатки Інституту, а також про присвоєння майбутньому закладу імені його ініціатора та організатора М.І. Туган-Барановського у зв'язку з його передчасною смертю. Крім того, навчання в Інституті спланували збільшити до 3-х років. Згідно навчального плану студенти повинні були опанувати такі основні дисципліни:

- держава і право, соціологія, історія народного господарства, економічна географія, теорія статистики, політична економія, теорія та історія кооперації, історія економічних і соціалістичних учень, загальне рахівництво, комерційні обрахунки, іноземна мова (упродовж першого навчального року);
- місцеве самоврядування, основи цивільного і торговельного права, фінанси, економія промисловості, економія торгівлі і торговельна політика, економія сільського господарства з політикою; кредит, банки, гроші; описове товарознавство, загальне

рахівництво, кооперативне право, практичні заняття з політичної економії та статистики, іноземна мова (упродовж другого навчального року);

- вексельне право, теорія ціни, історія торговельних договорів, союзне будівництво, дрібна промисловість України та Росії, робітниче питання, організація торговельних і промислових підприємств, кооперативне страхування, кооперативна статистика, виробничі кооперативи, культурно-просвітницька діяльність кооперативів, комерційна кореспонденція (упродовж третього навчального року) [9].

Однак у подальшому нестабільна загальнополітична ситуація в країні, репресії над кооператорами мало сприяли організаційній роботі щодо відкриття Інституту, незважаючи на те, що Рада Коопцентру в червні 1919 р. ухвалила уповноважити Управу Коопцентру долучитися до прискорення реалізації задуманої справи. Форсування подій не відбулося, оскільки Управа мала багато своїх безпосередніх завдань, культурно-просвітній відділ Коопцентру також не міг зосередитися виключно на цьому питанні, а спеціальна комісія по вищій кооперативній освіті збиралася несистематично. Невдоволення в кооперативних колах, рішучі вимоги кооператорів прискорити появу вищого кооперативного навчального закладу примусили Раду Коопцентру збільшити склад Управи. Серед нових членів найбільш плідною у цьому напрямку була робота відомого на той час чернігівського кооператора С.Д. Семенова, який перебрав на себе справи культурно-просвітнього відділу, виокремивши питання відкриття Інституту як ключове у роботі відділу. Невдовзі С.Д. Семенов подав до Управи Коопцентру для ухвалення основоположні засади функціонування Інституту, провідні його завдання, узявся за підбір наукових кадрів. Тоді ж відбулися перемовини з професором К.Г. Воблим, який дав свою згоду очолити Інститут [10].

Денікінщина з її українофобською позицією, що прийшла в Україну на завершальному етапі створення вищого навчального кооперативного закладу, суттєво зашкодила реалізації планів кооператорів та ускладнила процедуру створення Інституту через те, що до компетенції місцевої влади віднині не належала можливість давати дозвіл на відкриття вищого навчального закладу. З метою реалізації задуманого в нових політичних умовах 29 жовтня 1919 р. Рада Коопцентру ухвалила положення про Кооперативний інститут як про середню школу, розроблену

К.Г. Воблим. Статут школи декларував підготовку інструкторів і ревізорів для кооперативних товариств. Навіть у непростих суспільно-політичних умовах установа залишила за собою право бути самодостатньою (утримувалася Коопцентром), україномовною (хоча з дозволу Піклувального комітету «окремі курси можуть читатися на московській і інших мовах» [11]) та самоврядною (директор обирався Правлінням і Піклувальною радою Інституту за згодою Управи Коопцентру). На тому ж засіданні Ради Коопцентру було ухвалено шкільний план та кошторис однорічних курсів при Кооперативному інституті.

Паралельно з тим, Коопцентр розпочав тривалу й малоуспішну бюрократичну процедуру щодо створення Кооперативного інституту як вищого навчального закладу, що супроводжувалася постійними відмовами з боку владних структур та невпинними пошуками позитивного вирішення питання кооператорами. Про їхній оптимізм щодо реалізації своєї мрії свідчить робота колегії на чолі з К.Г. Воблим, до складу якої увійшли: член Управи Коопцентру О.П. Ночвин, професор Р.М. Орженцький, професор М.В. Птуха та інші. Спочатку колегією, а потім і Радою Коопцентру був ухвалений детальний навчальний план та програма навчання в Інституті, розроблені К.Г. Воблим. Прохання про дозвіл на відкриття Інституту разом із програмою навчання та іншими необхідними документами було відправлено до Ростова керуючому справами народної освіти при Особливій нараді при Головнокомандуючому Збройними силами на Півдні Росії [12]. Тим часом білогвардійці під тиском більшовиків залишили Київ, тому кооператори знову змушені були шукати можливості відкриття довгоочікуваного вищого навчального закладу з новою владою.

На момент приходу радянської влади бракувало лише дозволу для початку роботи Інституту, адже приміщення заклад уже мав (м. Київ, вул. Прорізна, 19), наукові та педагогічні кадри були підібрані, для організаційної роботи Управою був створений невеликий технічний апарат, випускники кооперативних курсів подали заявки та чекали підвищення своєї кваліфікації у вищому навчальному закладі, у зв'язку з виїздом з м. Київ потенційного директора Інституту професора К.Г. Воблого усі справи було передано майбутньому директору професору М.В. Птусі. І навіть фінансові проблеми не викликали занепокоєння: «було кілька сот тисяч карбованців, асигнованих центральними кооперативними установами на Інститут» [13], адже вони зобов'язалися пе-

рераховувати 1% від своїх грошових оборотів [14, с. 88]. Ці кошти знаходилися на рахунку Українбанку, інформацію про відкриття якого центральні та регіональні кооперативні організації отримали ще 14 жовтня 1919 р. Значно більша сума була зібрана регіональними кооперативними центрами в очікуванні сигналу від Управи Коопцентру про остаточне формування грошового фонду Інституту.

Через деякий час, як відомо, відрахування кооперативних організацій становили понад 1 млн 100 тис. крб, зокрема: «Дніпросоюз» – 250 тис. крб, Київський союз кооперативних установ «Союзбанк» – 200 тис. крб, ПОЮР – 200 тис. крб, «Централ» – 150 тис. крб, Київський обласний союз – 100 тис. крб, Подільський союз – 25 тис. крб, Фастівський союз – 25 тис. крб, Козелецький союз – 10 тис. крб [15], Полтавська спілка споживчих товариств – 25 тис. крб, Уманський союз – 20 тис. крб, Вінницький союз – 8 тис. крб та ін. [16, с. 41].

Офіційно органи управління Інституту були створені 29 грудня 1919 р. на зібранні запрошених лекторів у присутності заступника голови Управи Коопцентру. Тоді ж було ухвалено порядок відкриття Інституту як вищого навчального закладу та наукового центру, розроблений Управою Коопцентру, визначено лекторів, складено розклад занять, призначено омріяний день початку роботи Інституту – 1 січня 1920 р.

Урочисті заходи на честь відкриття Інституту відбулися в призначений день у приміщенні Коопцентру в присутності українських і російських кооператорів, представників Української академії наук, освітніх установ, слухачів Інституту і громадськості. Захід розпочався виступом голови Управи «Коопероцентру» О.П. Ночвина, що був присвячений пам'яті покійного ініціатора відкриття Інституту М.І. Туган-Барановського. А вже наступного дня Р.М. Орженцький читав лекцію з теорії статистики, а М.Є. Яковенко – з рахівництва відповідно до розкладу занять. Так, незважаючи на всі перешкоди, був створений перший у світі вищий навчальний кооперативний заклад та науковий кооперативний центр – Український кооперативний інститут імені М.І. Туган-Барановського [3, с. 1126].

За Статутом Український кооперативний інститут імені М.І. Туган-Барановського був вищою освітньою та науковою установою, до завдань якої входило кооперативне виховання і професійна підготовка фахівців у сфері кооперації; сприяння

розвитку теоретичних та практичних знань, важливих для кооперації; організація тимчасових курсів з окремих галузей професійної діяльності, необхідних для кооператорів. Важливо те, що слухачі Інституту під час навчання отримували не лише загальноосвітні та спеціалізовані теоретичні знання, але й практичні уміння й навички, необхідні у майбутній професійній діяльності.

Управління в Інституті здійснювалося на засадах демократії, виборності та самоврядування. До органів управління належав Піклувальний комітет, Рада професорів, Правління та Директор. До Піклувального Комітету увійшли: голова – Д. Коліух (голова правління «Дніпросоюзу»), заступник голови – М. Хотовицький («Українбанк»), а також В. Коваль («Централ»), Х. Барановський («Українбанк»), П. Діброва (Централ), А. Болозович (Київський союз кооперативних установ «Союзбанк»), М. Литвицький («Книгоспілка»), А. Литвиненко (Коопероцентр) та інші кооператори й представники студентства О. Биба та М. Сушкевич. До Правління Інституту було обрано В. Ганчель («Укострахсоюз»), М. Литвицького («Книгоспілка»), А. Литвиненко («Коопероцентр»), Я. Ворожко (слухач) та ін. До Ради професорів увійшли: М. Птуха (політична економія), Р. Орженцький (статистика), Є. Слуцький (історія економічних та соціалістичних доктрин), О. Волков (економічна географія), Л. Зак (теорія та історія кооперації), М. Яковенко (рахівництво), М. Сінопійський (комерційна арифметика) та ін. [17].

Піклувальний комітет був тим органом, що мав безпосередній зв'язок із центральними органами української кооперації, впроваджував актуальні завдання кооперації в освітній і науковий процес. Водночас Комітет вивчав та ухвалював річні звіти та доповіді Ради професорів, відслідковував загальний хід справ Інституту, ухвалював постанови про необхідні зміни в діяльності Інституту, затверджував вибори директора та помічника Інституту, затверджував основні та додаткові витрати на утримання Інституту, знаходив кошти та проводив ревізію фінансового стану Інституту. Піклувальний комітет обирався на 3 роки та складався з кооператорів, обраних на Всеукраїнських загальнокооперативних з'їздах (21 особа), Ради професорів (2 особи), корпорації слухачів Інституту (2 особи) [18].

Безпосереднє управління Кооперативним інститутом здійснювала Рада професорів, зокрема:

- обирала директора та його помічника, професорів, лекторів, вченого бібліотекаря, підбирала осіб для підготовки до наукової та викладацької діяльності, затверджувала на посадах завідуючих підсобно-шкільних та наукових установ, асистентів, лаборантів та ін.;

- готувала для затвердження Піклувальним комітетом кошторис щорічних основних та додаткових витрат на утримання Інституту; ухвалювала план робіт, що потребують виділення коштів на їх виконання;

- укладала детальний план вивчення дисциплін, сприяла забезпеченню його виконання тощо.

Рада професорів складалася з професорів, постійних та тимчасових (запрошених для викладання на спеціалізованих тимчасових курсах) лекторів, обраних Піклувальним комітетом двох своїх членів, та групи студентів в кількості, не більше третини постійного складу професорів і лекторів [19].

Виконавчим органом Ради професорів було Правління Інституту (директор Інституту та його помічник, 2 члени Ради професорів, 2 члени Піклувального комітету та 1 студент), що брало на себе адміністративні та господарські справи. Посада директора Інституту (обирався на 2 роки) була переважно представницькою.

Для наукових досліджень та викладання базових дисциплін Рада професорів організувала постійні кафедри, роботу яких забезпечували штатні професори (перший раз вони повинні були обиратися на 5 років, другий і третій – на 10 років; після 25-річної роботи могли бути залишені як персональні або заслужені професори з утриманням у розмірі, встановленому Піклувальним комітетом). Свідченням компетентності обраних штатних професорів були авторські наукові праці, а часом і новаторські практичні вміння, якщо того вимагала відповідна навчальна дисципліна. Крім того, вони повинні були мати досвід викладацької діяльності не менше 1 року. Штатні та персональні професори Інституту поділялися на ординарних (з навантаженням 6–12 годин на тиждень педагогічно-наукової діяльності) та ад'юнкти (з навантаженням відповідно 4–8 годин на тиждень [20]).

Про ретельність і далекоглядність у підборі кадрів свідчить і наступний факт, зазначений у статуті Інституту: випускники, «що мають хист, цікавість до знання й працьовитість, можуть бути залишені при Інституті для придбання теоретичного й практичного

знання, необхідного для підготовки до наукової та навчальної діяльності» [21]. Їх обирати повинна була Рада професорів, підготовка до науково-викладацької роботи тривала від 6 місяців до 2-х років під керівництвом лекторів Інституту. Майбутні викладачі забезпечувалися стипендією упродовж навчання. По закінченню навчання вони складали іспити та проводили лекції (одну за власним вибором, другу – за завданням Ради професорів [22]). Крім того, особи, які хотіли займатися науковими дослідженнями, або удосконалити свої фахові знання при Інституті під керівництвом його наставників, могли бути направлені до Інституту на термін від трьох місяців з повним чи частковим утриманням, або без утримання.

Слухачами Інституту приймали осіб, старше 16 років, із завершеною середньою освітою, або тих, хто успішно склав вступні іспити. Винятки допускалися за особливим дозволом Правління. Перевага при вступі надавалася абітурієнтам, які працювали в кооперативних установах. Після відкриття Інституту на перший семестр було зараховано 188 студентів, з них – 163 чоловіки та 25 жінок [23]. Для фінансової підтримки слухачів Кооперативного інституту існували стипендії. Лише «Дніпросоюзом» було перераховано 100 тис. крб на стипендії [24, с. 73]. Водночас правлінням «Українбанку» було ухвалено заснування при Українському Кооперативному Інституті імені М.І. Туган-Барановського стипендію імені Х. Барановського [25, с. 77]. Крім того, «Дніпросоюзом» та «Українбанком» для слухачів Інституту надавалися премії. Наприклад, правлінням «Дніпросоюзу» створено Фонд імені І. Осадчого (25 тис. крб) для видачі студентам старших курсів Інституту премій за найкращі праці з питань інструкторсько-ревізійного та організаційного життя кооперації [26, с. 81].

Плідна діяльність Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського не була тривалою. Восени 1920 р. Київським управлінням вищих навчальних закладів його було приєднано до Інституту народного господарства як окремий кооперативно-продовольчий факультет. Знову відновлено самостійну роботу вищого навчального кооперативного закладу наказом губернського відділу профосвіти лише 14 липня 1922 р., внаслідок чого з'явився Київський кооперативний технікум, який готував фахівців з кооперації за навчальними планами та програмами економічного вищого навчального закладу. Серед викладачів – такі відомі вчені, як А. Василенко, К. Воблий, П. Кованько,

М. Птуха, П. Сльозкін та інші. У травні 1923 р. Київський кооперативний технікум отримав навіть окреме приміщення (за адресою: вул. Нероновича (Бульварно-Кудрявська), 24), яке спочатку використовував позмінно з трудшколою № 67, а зрештою лишився там одноосібним господарем. Стіни технікуму прикрасила галерея портретів видатних діячів кооперативного руху, замовлених у М. Бойчука. Саме тут знаходився Центральний кооперативний музей та архів, а також Всеукраїнська кооперативна бібліотека, що нараховувала близько 80 тис. праць, щорічно поповнювалася, у тому числі й закордонними виданнями [27].

Однак вітчизняні кооперативні сили не вдовольнилися таким станом справ з омріяним вищим навчальним закладом і прагнули повернути історичну назву своєму дітищу. У січні 1925 р. вони розпочали тривалу бюрократичну тяганину з відмовами від владних структур та наполегливими офіційними листами кооператорів з обіцянками фінансового забезпечення цього процесу. Від моменту подання прохання про перетворення Київського кооперативного технікуму на Кооперативний інститут від представників правління центральних кооперативних спілок Народному комісаріату освіти УРСР (НКО УРСР) до отримання згоди владних структур минуло більше, ніж 1,5 роки. Нарешті 9 вересня 1926 р. Рада Народних Комісарів (РНК) ухвалила постанову про перереєстрацію Кооперативного технікуму на Кооперативний інститут імені В.Я. Чубаря. Очевидно, що кооператори для досягнення своєї мрії змушені були йти на певні поступки, хоча переважно за формою, а не за змістом (РНК наполягла на присвоєнні Інституту імені тодішнього голови РНК), вести фінансові торги з владними структурами (рис. 1).

Досягнення кооператорами однієї цілі стимулювало їх до нових звершень. Тепер вони почали опікуватися створенням науково-дослідної кафедри кооперації при Кооперативному інституті імені В.Я. Чубаря за представництвом Всеукраїнської кооперативної ради. І знову лише зобов'язання виділити 13 тис. крб на її утримання допомогли реалізації задуманого. 1 червня 1927 р. відбулося урочисте відкриття кафедри, яку очолив кооператор професор В.М. Целларіус. Науково-дослідна кафедра кооперації складалася із 4-х секцій: теорії та історії кооперації (керівник – академік К.Г. Воблий), кооперативних фінансів та кредиту (керівник – професор К.О. Пажитнов), кооперативної торгівлі (керівник – П.Ф. Височанський) та сільськогосподарської кооперації та ко-

лективізації (П. Пожарський) [29, с. 292]. Кафедра стала центром наукових досліджень з теорії та історії кооперації в Україні, що оприлюднювалися на сторінках періодичного видання збірника «Праці науково-дослідної кафедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я. Чубаря».

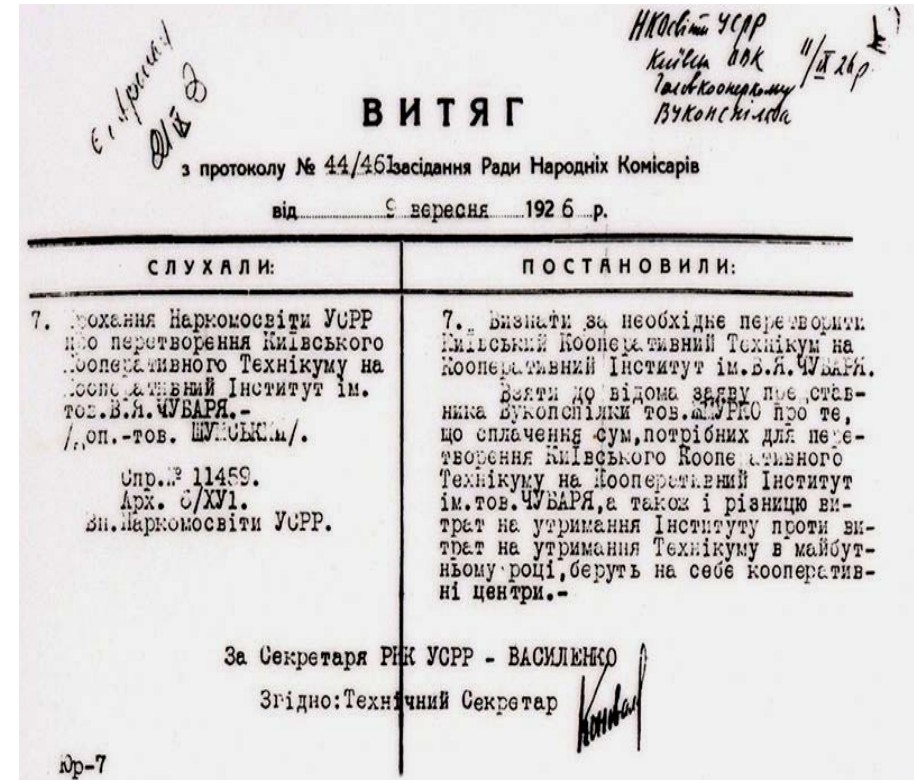


Рис. 1. Витяг з протоколу засідання Ради Народних Комісарів від 09.09.1926 р.

Джерело: [28].

Наукові статті на основі ґрунтовної доказової та статистичної бази висвітлювали багатогранні проблеми кооперації: соціальний склад кооперативних товариств, національні особливості української кооперації та виокремлення її із загальноросійського контексту, особливості розвитку низової кооперації в різних регіо-

нах країни, механізми створення та системо утворююча діяльність кооперативних союзів, історія та специфіка окремих напрямів кооперативного руху, науковий доробок видатних кооперативних діячів тощо. Головним здобутком кооперативної теорії в цей час стало узагальнення досвіду державного сприяння розвитку господарств різних форм власності, створення для селян умов для свободи вибору, державної підтримки селянина-господаря та розвитку різних видів селянської кооперації тощо. Таким чином, Кооперативний інститут імені В.Я. Чубаря став унікальним центром розвитку економічних знань, цьому сприяла і тісна співпраця з Соціально-економічним відділом ВУАН.

Крім науково-дослідної роботи у сфері кооперації на кафедрі покладалися завдання підготовки наукових дослідників та викладачів вищих навчальних закладів з кооперації. Потребу у збільшенні педагогічних кадрів для кооперативних технікумів і курсів задовольняли кооператори також самотужки. При Кооперативному Інституті існували трьох секторні кооперативні педагогічні курси для підготовки інструкторів культурно-освітньої діяльності кооперативів, учителів для кооперативних шкіл і курсів споживчої, сільськогосподарської та кредитової кооперації та вчителів товарознавства.

Незважаючи на успішність кооперації загалом та кооперативної освіти та науки зокрема, посилювався вплив радянської влади та з'явилися важелі втручання держави у економічне та просвітницьке життя кооперативних установ упродовж 1920-х років. Якщо Київський кооперативний технікум до 1923 р. утримувався виключно за рахунок власних коштів кооперативних спілок, то у 1926–1927 навчальному році державою було надано 50% необхідних коштів [30]. Причому така статистика не свідчила про брак кооперативних коштів. Таким чином виправдовувалося втручання державних органів у затвердження навчальних планів Інституту, скорочення фахових дисциплін на користь ідейно-політичних для впровадження радянської ідеології у колись автономну від держави демократичну структуру. Доказом цього є хоча б наступний факт: з розвитком кооперації постійно зростала потреба у кооперативних кадрах і приміщення Кооперативного інституту імені В.Я. Чубаря (рис. 2) було вже замалим (у 1927 р. 819 студентів; до 1928 р. одержали освіту 400 осіб [29, с. 292]), тому центральними кооперативними органами ухвалено рішення про надбудову третього поверху. Технічний супровід узяв на се-

бе архітектор П.Ф. Альошин, а фінансування, хоч і нерівноцінно, здійснили кооперативні спілки (325 тис. крб) та НКО УРСР (100 тис. крб) [31]. Цей проект було реалізовано 1928–1929 рр.

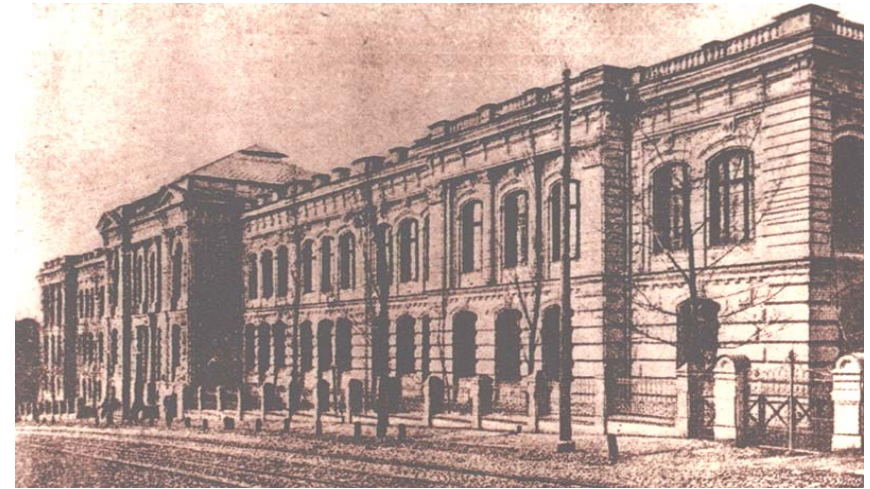


Рис. 2. Кооперативний інститут імені В.Я. Чубаря.

Надалі одержавлення кооперації набуло ще більших обертів, передусім через встановлення абсолютної монополії держави у фінансовому секторі (ліквідація кредитної кооперації, націоналізація банків). Відомі кооперативні діячі та вчені емігрували, або ж були репресовані «за націоналізм» (П.Ф. Височанський, В.Г. Ганчель, П.П. Діброва, Д.В. Коліух, В.М. Целларіус та інші), чи публічно каялися за свої переконання (академік В.Г. Воблій). Тим самим самостійна та самодостатня діяльність української кооперації була паралізована та стала залежною від держави. У таких умовах держава розпорядилася Кооперативним інститутом на власний розсуд, розділивши його у 1930 р. на 6 окремих інститутів і установ: Інститут споживчої кооперації Вукоспілки, Агroeкономічний інститут Наркомату земельних справ, Інститут промислової кооперації Вукопрому, Педагогічно-кооперативний інститут, Науково-дослідний кооперативний інститут Вукоспілки, Кооперативний музей [29, с. 256].

Діяльність Кооперативного інституту імені В.Я. Чубаря тривала у нових умовах, вже без колишньої професури, з новими лояльними до радянської влади викладачами до 1934 р. Однак

через перенесення столиці України до Києва приміщення Інституту знадобилося для владних центральних установ, тому Інститут був перенесений до Харкова. Відповідно до рішення уряду УРСР торговельний факультет Харківського інституту народного господарства імені К. Маркса був реформований у два інститути: Харківський інститут обміну та розподілу та Харківський планово-економічний інститут споживчої кооперації. Згодом у 1936 р. їх було об'єднано в Український інститут державної торгівлі, що підпорядковувався Наркомату внутрішньої торгівлі УРСР, а з 1940 р. він став Харківським інститутом радянської торгівлі.

Висновки. Таким чином, еволюція вітчизняної кооперативної освіти мала висхідний характер: від організації короткотермінових курсів для підготовки фахівців споживчих товариств до заснування першого вищого навчального закладу – Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського у Києві, який став центром наукових розробок з проблем теорії і практики кооперації, а також провідним закладом підготовки спеціалістів з вищою кооперативною освітою. Унікальний феномен створення та функціонування першого в світі кооперативного вищого навчального закладу та наукового центру – Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського є предметом гордості та наслідування щодо фаховості та ґрунтовності на підготовчому етапі, наполегливості у досягненні поставлених цілей, самодостатності у фінансових питаннях, багатоаспектності функціонування Інституту, національної самоідентифікації для нащадків. Омріяний кооператорами Інститут вирізнявся демократичністю управління, фінансовою незалежністю від державних структур, ретельним підбором викладацького та наукового персоналу, тісним взаємозв'язком професури та студентства, гармонійним поєднанням загальноосвітніх і спеціалізованих теоретичних знань з практичними вміннями й навичками, можливістю самостійного вибору студентами вузькоспеціалізованого фаху, заохоченням до наукової діяльності тощо.

Завдяки науковій роботі вчених-кооператорів Українського кооперативного інституту імені М.І. Туган-Барановського дослідження теорії та історії кооперативного руху в 20-ті роки ХХ ст. вийшло на якісно новий науковий рівень. Головним здобутком кооперативної теорії в цей час стало обґрунтування природи та змісту кооперації, а також виявлення передумов (соціальних, економічних, правових, організаційних та ідеологічних) форму-

вання сприятливого для кооперації інституційного середовища, виявлення національних особливостей української кооперації та виокремлення її із загальноросійського контексту, узагальнення досвіду державного сприяння розвитку господарств різних форм власності, створення для селян умов свободи вибору, розвитку різних видів селянської кооперації тощо. Підготовка кооперативних кадрів водночас формувала національну еліту, спроможну до активної відповідальної діяльності задля економічного та соціального розвитку України.

1. Мацієвич К. З минулого сільськогосподарської кооперації. *Українська сільськогосподарська кооперація*. Подебради, 1926. Збірник 1. С. 1–16.
2. Пожарський П.Н. Нариси з історії української кооперації. К.: Робітничка книгарня, 1919. 80 с.
3. Витанович І. Кооперація. *Енциклопедія українознавства в 10 т. Т. 3*. Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1959. 1200 с.
4. Другий Всеросійський з'їзд по кооперації у Києві. 1-7 серпня 1913 р. *Доповіді та резолюції*. Київ, 1913. 381 с.
5. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІА НБУВ), ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 22.
6. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 20.
7. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 20-21.
8. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 26 зв.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 313, оп. 1, спр. 92, арк. 26-27 зв., 31-36.
10. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 27 зв.
11. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 28.
12. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 29.
13. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 29 зв.
14. Асиґнування на Кооперативний Інститут імені М. Туган-Барановського. *Кооперативна Зоря: часопис української споживчої кооперації*. К.: Дніпровський Союз Споживчих Союзів України, 1919. № 19-24. С. 87–90.
15. ЦДАВО України, ф. 313, оп. 1, спр. 92, арк. 7 зв.
16. Асиґнування на Український Кооперативний Інститут. *Кооперативна Зоря: часопис української споживчої кооперації*. Київ: Дніпровський Союз Споживчих Союзів України, 1918. № 18–19. С. 40–42.
17. ЦДАВО України, ф. 313, оп. 1, спр. 92, арк. 7 зв., 8.
18. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 15.

19. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 15 зв.
20. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 18.
21. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 16 зв.
22. ІА НБУВ СР, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 19.
23. ЦДАВО України, ф. 313, оп. 1, спр. 92, арк. 28–30 зв.
24. Стипендія Дніпросоюзу. *Кооперативна Зоря: часопис української споживчої кооперації*. Київ: Дніпровський Союз Споживчих Союзів України, 1919. № 19–24. С. 73–75.
25. Стипендія Українбанку імені Х. Барановського при Кооперативному Інституті. *Кооперативна Зоря: часопис української споживчої кооперації*. К., 1920. № 9–12. С. 77–80.
26. В Українському Кооперативному Інституті. *Кооперативна Зоря: часопис української споживчої кооперації*. Київ, 1920. № 9–12. С. 81–83
27. Мельник О. Перший кооперативний інститут. Маловідома сторінка з історії економічної освіти 1920-х років. *Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона культурного середовища*. Київ, 2003. URL: www.myslenedrevo.com.ua/studies/ksk/15melnik.html.
28. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5704, арк. 81.
29. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. 624 с.
30. Державний архів м. Києва, ф. Р-1, оп. 1, спр. 412, арк. 203.
31. Державний архів Київської області, ф. Р-290, оп. 1, спр. 369, арк. 122–123.

References

1. Matsiievych, K. (1926). From the past of agricultural cooperation. *Ukrai'ns'ka sil's'kogospodars'ka kooperatsiia – Ukrainian Agricultural Cooperative*. *Podiebrady*, 1, 1-16 [in Ukrainian].
2. Pozharskyi, P.N. (1919). Essays on the history of Ukrainian cooperation. Kyiv: Robitnycha knygarnja [in Ukrainian].
3. Vytanovych, I. (1959). Cooperation. In *Encyklopediia of Ukrainian Studies in 10 v. V. 3*. Paris – New-York: Molode zhyttia [in Ukrainian].
4. The Second All-Russian Congress on Cooperation in Kyiv (1913). 1-7 serpnia 1913 r. *Dopovidi ta rezoliutsii – Reports and resolutions*. Kyiv, 1913 [in Ukrainian].
5. Institute of Archival Studies of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky (IA NBUV), f. 22, op. 2, spr. 105, ark. 22 [in Ukrainian].

6. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 20 [in Ukrainian].
7. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 20–21 [in Ukrainian].
8. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 26 зв. [in Ukrainian].
9. Central State Archive of the Supreme Governments and Administrations of Ukraine (TsDAVO Ukrainy), f. 313, op. 1, spr. 92, ark. 26-27 zv., 31-36 [in Ukrainian].
10. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 27 зв. [in Ukrainian].
11. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 28 [in Ukrainian].
12. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 29 [in Ukrainian].
13. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 29 зв. [in Ukrainian].
14. Assignment to the Cooperative Institute named after M. Tugan-Baranovsky (1919). *Kooperatyvna Zoria: chasopys ukrai'ns'koi' spozhyvchoi' kooperatsii' – Cooperative Zorya: Ukrainian consumer cooperation magazine*, 19-24, 87-90 [in Ukrainian].
15. TsDAVO Ukrai'ny, f. 313, op. 1, spr. 92, ark. 7 zv. [in Ukrainian].
16. Assignment to the Ukrainian Cooperative Institute (1918). *Kooperatyvna Zoria: chasopys ukrai'ns'koi' spozhyvchoi' kooperatsii' – Cooperative Zorya: Ukrainian consumer cooperation magazine*, 18-19, 40-42 [in Ukrainian].
17. TsDAVO Ukrainy, f. 313, op. 1, spr. 92, ark. 7 zv., 8 [in Ukrainian].
18. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 15 [in Ukrainian].
19. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 15 зв. [in Ukrainian].
20. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 18 [in Ukrainian].
21. ІА НБУВ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 16 зв. [in Ukrainian].
22. ІА НБУВ СР, ф. 22, оп. 2, спр. 105, арк. 19 [in Ukrainian].
23. TsDAVO Ukrainy, f. 313, op. 1, spr. 92, ark. 28-30 zv. [in Ukrainian].
24. Scholarship of the Dniprosoyuz (1919). *Kooperatyvna Zoria: chasopys ukrai'ns'koi' spozhyvchoi' kooperatsii' – Cooperative Zorya: Ukrainian consumer cooperation magazine*, 19-24, 73-75 [in Ukrainian].
25. Scholarship of the Bank of Ukraine named after X. Baranovsky at the Cooperative Institute (1920). *Kooperatyvna Zoria: chasopys ukrai'ns'koi' spozhyvchoi' kooperatsii' – Cooperative Zorya: Ukrainian consumer cooperation magazine*, 9-12, 77-80 [in Ukrainian].
26. At the Ukrainian Cooperative Institute (1920). *Kooperatyvna Zoria: chasopys ukrai'ns'koi' spozhyvchoi' kooperatsii' – Cooperative Zorya: Ukrainian consumer cooperation magazine*, 9-12, 81-83 [in Ukrainian].
27. Melnyk, O. (2003). The first cooperative institute. Little-known page on the history of economic education of the 1920s. *Kul'turna spadshhyna Kyieva: doslidzhennia ta ohorona kul'turnogo sere-*

dovyshha – Cultural heritage of Kyiv: research and protection of the cultural environment. Retrieved from www.myslenedrevo.com.ua/studies/ksk/15melnyk.html [in Ukrainian].

28. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 6, spr. 5704, ark. 81 [in Ukrainian].
29. Vytanovych, I. (1964). History of the Ukrainian cooperative movement. New-York: Tovarystvo ukrai'ns'koi' kooperatsii [in Ukrainian].
30. State Archives of Kyiv, f. R-1, op. 1, spr. 412, ark. 203 [in Ukrainian].
31. State Archive of the Kyivan region, f. R-290, op. 1, spr. 369, ark. 122-123 [in Ukrainian].

Стаття надійшла 19 листопада 2018 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.101>

УДК: 330.3:330.88

JEL: O 10, O 20, O 43, A 13

Єлісєєва Л.В., кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-8801-3329>
e-mail: ludmyla_kozak@ukr.net

«ЕФЕКТИВНЕ СУСПІЛЬСТВО»: УРОКИ Б. ГАВРИЛИШИНА ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті розкрито ключові положення методології Б. Гаврилишина щодо визначення суспільної ефективності. Встановлено залежність останньої від компонентів суспільного ладу. Для цього охарактеризовано індивідуалістсько-конкуренційні, групово-кооперативні, егалітарно-колективістські системи цінностей; владу типу противаги, колегіальну та унітарну владу; економічні системи вільного та узгодженого вільного підприємництва тощо. Встановлено, що за методологією Б. Гаврилишина найбільш вдалим до нових вимог часу мало б бути поєднання групово-кооперативних цінностей, економічної системи узгодженого вільного підприємництва, колегіальної влади чи влади типу противаги.

Виявлено, що в XXI ст. учений доповнив перелік критеріїв ефективного суспільства, до яких включив наявність повної політичної свободи, достатнього рівня економічного добробуту для всього населення країни, соціальної справедливості у сферах освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення та симбіозу з біосферою. На підставі запропонованої методології Б. Гаврилишина була зроблена спроба дослідити напрями змін основних компонентів суспільного ладу та оцінити ефективність українського суспільства після подій 2014 р.

На підставі аналізу виявлено, що після Майдану усі складові суспільного ладу України зазнали суттєвих трансформацій. З'ясовано, що до 2014 р. в Україні склалася неефективна суспільна модель через розвиток кланової економіки, неефективної політичної системи противаги сил, яка тяжіла до унітарної влади,

домінування індивідуалістсько-конкуренційних цінностей в поєднанні з традиціями патерналізму. У 2014 р. демократичний прорив, що супроводжувався значними зрушеннями в цінностях українського населення в напрямі зростання значення групово-кооперативних цінностей, запустив процеси трансформації двох інших складових суспільного ладу – політичного правління та економічної системи. Конкретизовано, що зрушення в соціальних нормах і цінностях, аналогів яких, за словами Б. Гаврилишина, немає у світі, дає надію на економічний прорив та побудову ефективного суспільства в Україні.

Ключові слова: Богдан Гаврилишин, ефективне суспільство, системи цінностей, суспільні трансформації, вільне підприємництво, політичне правління, економічна система, соціальний капітал.

Yeliseieva L.

«EFFECTIVE SOCIETY»: B. HAVRYLYSHYN'S LESSONS FOR UKRAINE

The article describes the key provisions of B. Havrylyshyn's methodology for determining social efficiency. It is established that the main determinants of social efficiency in B. Havrylyshyn's methodology are values, political rule and economic system. The author considers the individualist-competitive, group-cooperative, and egalitarian-collectivist values systems, power of the type of counterweight, collegial and unitary power, and economic system of free and coordinated enterprise. It was established that, according to B. Havrylyshyn's methodology, the most successful for the new requirements would be a combination of group-cooperative values, the economic system of a coordinated free enterprise, and collegial or counterweight power.

In the twenty-first century, the scholar made a supplement to the list of criteria for an effective society. Its basic characteristics are the complete political freedom, a sufficient level of economic welfare for the entire population, social justice in the education, health care, and pensions and symbiosis with the biosphere. The article attempts to investigate the effectiveness of Ukrainian society after the events of 2014 in terms of B. Havrylyshyn's methodology. After the Maidan, all components of the social system of Ukraine have changed.

It is established that, before 2014, an ineffective social model emerged in Ukraine through the development of a clan economy, an ineffective political system of power counterbalance (with a tendency to unitary power), and the domination of individualistic-competitive values, in

combination with paternalistic traditions. The democratic breakthrough, accompanied by significant shifts in the values of the Ukrainian population towards increased group-cooperative values, launched the processes of transformation of the other two components of the social system – political rule and economic system. The author reveals that the shift in social norms and values (whose analogies, according to B. Havrylyshyn, are not found elsewhere in the world), gives hope for economic breakthrough and creation of an effective society in Ukraine.

Key words: Bohdan Havrylyshyn, effective society, values systems, social transformations, free enterprise, political governance, economic system, social capital.

На сучасному етапі національна економіка перебуває в умовах системної нестабільності, зумовленої зовнішніми загрозами, демографічними, економічними, політичними змінами та глибокими зсувами в очікуваннях, цінностях і соціальних нормах українського суспільства. Це обумовлює трансформацію ролі держави, підприємництва, громадськості в соціально-економічних процесах та необхідність модернізації економічної, політичної, соціальної та екологічної систем відповідно до зовнішніх і внутрішніх викликів. У таких умовах важливо визначитися з напрямом змін, щоб не застигнути в тенетах вчорашніх проблем і поглядів. У вище зазначеному контексті не втрачають своєї актуальності й по-новому звучать поради Богдана Гаврилишина, всесвітньо відомого економіста, державного діяча й справжнього патріота української землі.

Чимало сучасних праць присвячені вивченню проблем суспільної ефективності чи ефективності економіки країни. Серед них – всесвітньо відомі роботи Д. Аджемоглу, А. Аслунда, К. Бендукідзе, Л. Бальцеровича, Дж. Стігліца та ін. В Україні цими проблемами займаються провідні науковці Інституту економіки та прогнозування, Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи, Інституту економіки природокористування та сталого розвитку НАН України та ін., до яких належать О. Балакірева, В. Геєць, А. Гриценко, А. Даниленко, В. Зимовець, Е. Лібанова, І. Луніна, В. Небрат, Н. Супрун, М. Хвесик та ін. Проте у їх роботах науковий доробок Б. Гаврилишина майже не розкритий.

Б. Гаврилишина часто називають «радником, якого не почули», маючи на увазі «близькозорість» державних посадовців, які вчасно не прислухалися до його рекомендацій. Проте ми переконані, що науковий доробок Б. Гаврилишина недооцінений й су-

часними теоретиками та практиками. У зв'язку з цим **метою статті** є висвітлення основних аспектів його методології та спроба її застосування щодо України.

Богдан Гаврилишин – громадський діяч, футуролог, доктор економіки та соціальних наук, професор, член Римського клубу, Всесвітньої академії мистецтва та науки, співзасновник Світового економічного форуму в Давосі та іноземний член Національної академії наук України. Проте він завжди ідентифікував себе як «Богдан Гаврилишин, українець». Його часто називають «найвпливовішим українцем світу». Він жив у Німеччині, Канаді, Швейцарії, проте на початку 1990-х років повернувся на Україну для участі в державотворчих процесах. Тут був радником Президента України, чотирьох Голів Верховної Ради та трьох Прем'єр-міністрів України. Для цього Б. Гаврилишин мав значний пізнавальний досвід: побував у вісімдесяти дев'яти державах на п'яти континентах, читав лекції, головував на міжнародних конференціях, був радником урядів, консультантом міжнародних компаній (серед яких – IBM, General Electric та ін.) і директором Міжнародного інституту менеджменту в Женеві, яка була «кузнею» управлінців вищої ланки для багатьох світових компаній.

У 1979 р. до десятиріччя створення Римського клубу, одним із фундаторів якого він був, Б. Гаврилишин підготував доповідь під назвою «До ефективних суспільств». За його словами, це була методологія визначення ефективності держав, що мала за мету розкрити «архітектуру суспільних ладів» й «у майбутньому, коли Україна стане незалежною, дистилювати досвід різних країн і сформувані для України тільки властивий їй суспільний лад» [1, с. 14]. Спочатку його книга була перекладена сімома мовами (англійською, французькою, німецькою, іспанською, японською, корейською, польською); в українському варіанті вона з'явилася лише в 1990 р. За роки незалежності України книга двічі доповнювалася й перевидавалася, але ключові постулати концепції автор залишив без змін. У 2016 р. у рамках проекту Prometheus він записав п'ятнадцять лекцій, де чітко окреслив свою позицію з приводу критеріїв суспільної ефективності, своє бачення, яким буде світ та Україна за двадцять і п'ятдесят років, та «дорожньої карти», якої мають дотримуватися українці й людство загалом на шляху до ефективного суспільства.

У початковій моделі Б. Гаврилишина ефективність суспільства базувалася на трьох компонентах – соціальному, політично-

му та економічному. На початку XXI ст. він виділив не менш важливу четверту складову – екологічну. Усі вони є взаємозв'язаними та взаємозалежними. Більшість із них важко виміряти. На думку Б. Гаврилишина, найпростіше визначити показники економічного, найскладніше – соціального й політичного розвитку. Він зазначав, що існує потреба в розробленні універсального показника оцінки суспільної ефективності, але й визнавав, що наразі «такого показника не існує і навряд чи він з'явиться» [1, с. 18].

Відповідно до доповіді Римському клубу суспільний лад є основною детермінантою суспільної ефективності. На думку Б. Гаврилишина, будь-який суспільний лад містить три складові: цінності, політичне правління й економічну систему. Перші два компоненти складають інституційну структуру суспільства, яку важко змінити та яка, як правило, визначає траєкторію розвитку економіки. Водночас він не заперечував і зворотній зв'язок: динамічні трансформації в економіці можуть поступово змінити політику та цінності в суспільстві.

Дослідник розрізняє кілька прототипів цінностей:

- індивідуалістсько-конкуренційні;
- групово-кооперативні;
- егалітарно-колективістські.

Їх основна відмінність полягає в тому, якого значення вони надають людині як окремому індивіду чи членові спільноти, характеру й ролі взаємодії між ними. Індивідуалістсько-конкуренційні цінності найбільше відповідають моделі «економічного індивіда», коли економічний суб'єкт намагається задовольнити лише власні потреби та мало схильний до альтруїзму чи кооперації. У випадку поширення егалітарно-колективістських цінностей усі люди вважаються невідокремленими від суспільства; за своїми здібностями мають робити внески до спільного фонду, а внаслідок його розподілу отримувати відповідно до своїх потреб, що має за мету створення безконфліктного суспільства. Групово-кооперативні цінності передбачають необхідність згуртування та кооперації для досягнення індивідуальних та колективних цілей. На практиці індивідуалістсько-конкуренційні цінності набули поширення в США і Західній Європі, егалітарно-колективістські – у Китаї та СРСР, групово-кооперативні – Японії та країнах «азійських тигрів» тощо. У рамках останньої системи цінностей поведінка індивідів є більш групо-, ніж індивідуально-орієнтованою, схильною більше до співпраці, ніж до конкуренції, стосунки між індиві-

дами базуються швидше на взаємних зобов'язаннях і прихильності, ніж на перевагах і договірних угодах [1, с. 38]. Б. Гаврилишин більше схилився до культивування групово-кооперативних цінностей, що дозволяють переслідувати власні економічні інтереси та реалізовувати своє призначення шляхом кооперативної взаємодії з іншими, задовольняючи індивідуальні та групові потреби одночасно.

Другою важливою складовою суспільного ладу дослідник вважав політичне правління. Він розрізняв владу типу противаги, колегіальну та унітарну владу. Перша форма політичного правління ґрунтується на індивідуалістсько-конкуренційних цінностях суспільства, за якої одночасно функціонують правляча група та опозиція. Остання має виконувати функції контролю та рівноваги, проте це не завжди вдається реалізувати на практиці. Політичне правління у формі колегіальної влади базується на поширенні системи групово-кооперативних цінностей, що формують загальну схильність населення до уникнення конфліктів і пошуку згоди. Такі моделі, на думку дослідника, найкраще реалізовані в Швейцарії та Японії, хоча у них докорінно відрізняються інституції та процеси ухвалення рішень. Для прикладу в Швейцарії, де поширені індивідуалістсько-конкуренційні цінності, все-таки притримуються думки, що чим більше індивід впливатиме на рішення, тим більшу відповідальність він відчуватиме перед суспільством. Отже, відповідальність індивіда за свою економічну поведінку та економічний вибір насамперед залежить від його економічної свободи та здатності впливати на політичну систему. З цього випливає, що децентралізація влади не послаблює здатність суспільства до дій, мобілізації ресурсів, а навпаки – стимулює ефективні колективні дії та зумовлює позитивний синергетичний ефект [1, с. 54], що важливо нам врахувати й сьогодні. Крайньою формою політичного правління Б. Гаврилишин вважав унітарну владу, яка характеризується високою концентрацією влади, відсутністю опозиції, централізованим розподілом ресурсів та директивним плануванням. На його думку, вона може бути ефективною лише в короткостроковому періоді в умовах війни чи інших критичних ситуаціях, оскільки дозволяє швидко мобілізувати ресурси, приймати та реалізовувати рішення, скорочуючи внутрішній і зовнішній часові лаги в здійсненні економічної політики.

Серед цих трьох форм політичного правління Б. Гаврилишин більше схилиється до колегіальної влади, проте зазначає, що

ефективність управління або влади меншою мірою визначається їх внутрішньою природою, ніж тим, наскільки добровільно сприймаються тими, на кого вона поширюється [1, с. 56].

Третім компонентом суспільного ладу в моделі ефективного суспільства є економічна система. Останню вчений класифікує за участю державного та приватного секторів у відносинах виробництва та розподілу. Він виокремлює економічні системи вільного й узгодженого вільного підприємництва, розподільчого соціалізму, ринкового соціалізму та командно-адміністративну систему. Для кожної з них виділяє свої переваги та недоліки. Проте найбільш ефективною вважав економічну систему узгодженого вільного підприємництва, що передбачає збалансування економічних цілей приватного й державного секторів національної економіки шляхом діалогу між бізнесом, урядом, працівниками та можливістю визначати національні економічні пріоритети, не вдаючись до імперативного планування або адміністративного розподілу ресурсів.

Таким чином, за методологією Б. Гаврилишина найбільш вдалим до нових вимог часу мало б бути поєднання групово-кооперативних цінностей, економічної системи узгодженого вільного підприємництва, колегіальної влади чи влади типу противаги. У XXI ст. він доповнив перелік критеріїв ефективного суспільства. Його базовими характеристиками він вважав наявність повної політичної свободи, достатнього рівня економічного добробуту для всього населення країни, соціальної справедливості насамперед у сферах освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення та симбіозу з біосферою.

На підставі запропонованої методології Б. Гаврилишина спробуємо дослідити напрями змін основних компонентів суспільного ладу та оцінити ефективність українського суспільства після подій 2014 р.

Після Майдану усі складові суспільного ладу України зазнали суттєвих трансформацій. До цього вони сформувалися під впливом залежності від попередньої траєкторії розвитку («path dependence») і їх зміни були обумовлені простором та часом, у якому існувало суспільство. Історично ще з часів Київської Русі, Великого князівства Литовського, Магдебурзького права, козацтва та перебування українських земель у складі Речі Посполитої, Австро-Угорської й Російської імперій формувалися традиції кооперації, взаємодопомоги, підприємництва та досвід відстою-

вання своїх економічних і політичних свобод. Проте включення українських земель до складу Радянського Союзу суттєво змінило економічний, політичний і соціальний інституційний ландшафт через насаджування адміністративно-командної економічної системи, унітарної влади та егалітарно-колективістських цінностей [2]. Ще в 1970-х роках Б. Гаврилишин попереджав, що поєднання таких компонентів суспільного ладу можливе лише в короткостроковому періоді, оскільки в довгостроковому призводить до поширення корупції, збільшення державних витрат на утримання бюрократичного апарату, посилення контролю, стримування ініціативи та збільшення проявів опортуністичної поведінки населення. Його прогнози (у тому числі щодо розпаду Радянського Союзу) справдилися. Водночас понад семидесятирічний досвід перебування українських земель у складі СРСР вплинув на особливості формування економічної, політичної структур та системи цінностей громадян незалежної України.

Після краху СРСР Україна мала побудувати нові політичну та економічну системи. У 1990-х роках Deutsche Bank прогнозував, що оскільки серед республік СРСР Україна мала один із найбільших ресурсний потенціал, вона розвиватиметься найшвидшими темпами. Проте цього не сталося. Україна пережила один із найважчих і найдовших перехідних періодів – через свою нерішучість порвати зі старою системою. За словами директора Інституту місцевої демократії в м. Києві В. Рубцова, в Україні поступово сформувалися система правління, що тяжіє до конфронтаційної моделі; економічна система – до економіки вільного підприємництва кінця XIX ст. (так званого «дикого капіталізму»); а формуванню у суспільстві адекватних ціннісних орієнтирів не було надано особливого значення [1, с. 11].

До недавнього часу в Україні мало уваги приділялося усуненню бар'єрів для розвитку підприємництва (насамперед малого й середнього) та скороченню величини державного сектору. Україна зберегла надмірну радянську централізацію більшою мірою, ніж інші пострадянські країни. Станом на 2014 р. державні витрати України становили 52,7% ВВП, тоді як у країнах Балтії вони не перевищували 34–38% ВВП, що, на думку відомого експерта з питань економічної політики в країнах Східної Європи А. Аслунда, має бути оптимальним і для України [3, с. 31]. З 2014 р. поступово звужується сфера, яка потребує державного регулювання, та спрощується процедура ведення підприємниць-

кої діяльності. Економічна доцільність таких заходів підтверджується позитивною динамікою Індексу легкості ведення бізнесу Світового банку за останні роки. Якщо в 2012 р. Україна посіла 152, у 2013 р. – 137 місця в рейтингу, то після Революції Гідності, прийняття й часткової реалізації пакету реформ у напрямі економічної лібералізації вона значно покращила свої позиції: 2014 р. – 112, 2015 р. – 96, 2016 р. – 83, 2017 р. – 80, 2018 р. – 76 [4]. Проте існуючу модель національної економіки ще не можна назвати економікою вільного чи узгодженого вільного підприємництва. По-перше, існує ще чимало інституційних перешкод для розвитку бізнесу в Україні (високий рівень корупції, неефективна судова система для захисту прав власності, відсутність розроблених механізмів для реалізації прийнятих законопроектів, нестабільне податкове законодавство тощо). По-друге, приватний сектор має низький рівень довіри до державних інститутів, а тому розглядає діяльність останніх переважно як перешкоду, а не партнерську допомогу тощо.

З позицій Б. Гаврилишина таку економічну систему не можна вважати ефективною й за двома іншими критеріями: існуючого рівня добробуту населення та соціальної справедливості насамперед у сферах освіти, медицини та пенсійного забезпечення. Відповідно до даних звіту МВФ 2018 р. Україна є найбіднішою державою Європи [5]. За даними ООН 2017 р. прожитковий мінімум в Україні наближається до порогу бідності африканських держав, а за межею бідності проживає більше 80% українців [6]. За показником ВВП на душу населення Україна посідає 134 місце в світі (2656,01 дол. ВВП на душу населення). Якщо ріст ВВП країни буде на тому ж рівні, то аби наздогнати сусідні європейські країни, наприклад Польщу, Україні знадобиться ще сто років [7].

Водночас за розміром офіційної середньої заробітної плати Україна також займає останнє місце в Європі. І хоча за рівнем охоплення навчанням, що підтверджується даними Індексів людського розвитку [8] та окремих субіндексів Індексу глобальної конкурентоспроможності [9], Україна посідає гідні місця в міжнародних рейтингах, якість освіти не відповідає сучасним викликам часу, а більша частина отриманих знань немає прикладного застосування. Складна ситуація склалася й у медицині. Незважаючи на те, що витрати на охорону здоров'я входять до шести найбільших за обсягом витрат Зведеного бюджету (у плановому Зведеному бюджеті на 2018 р. вони складають 116732 млн грн (9%)

[10]), медицина давно не є безкоштовною для населення, а якість медичних послуг – не на належному рівні. Значні диспропорції склалися й у пенсійній системі України. Старіння населення, високі рівні тіньової економіки та еміграції молоді за кордон збільшують тиск Пенсійного фонду на Державний бюджет. Водночас сучасна система пенсійного забезпечення в Україні не є справедливою. Значна кількість людей, яка пропрацювала майже все своє трудове життя, отримує в межах 2–3 тис. грн на місяць. Зважаючи на темпи росту споживчих цін, вартості комунальних послуг, медикаментів, медичних й освітніх послуг, забезпечити себе лише за пенсію фактично неможливо. Проте попри такий невтішний стан макроекономічних показників і рівня життя населення в Україні закладено початок трансформації економічної системи у напрямі зменшення державного регулювання, створення умов для розвитку підприємницької діяльності, реформування освіти, медицини, пенсійного забезпечення тощо. Позитивні зміни в цьому напрямі підтверджуються й міжнародними інституціями. Так завдяки початку реформування в освіті та медицині Україні вдалося посісти 50-е місце в міжнародному рейтингу за Індексом людського капіталу. Директор Світового банку у справах України, Білорусі та Молдови С. Кахконен переконана, що темп реформ у цих сферах визначать майбутні темпи зростання української економіки [7]. На нашу думку, успіх впливу таких реформ на економічну систему не є гарантований, але бездіяльність гірша. Як стверджував відомий польський реформатор Л. Бальцерович, «ми надали перевагу ризикованій політиці перед безнадійною» [11, с. 25].

Недостатньо ефективною можна назвати й існуючу модель політичного управління в Україні: «де-юре» закладені підвалини для політичного правління противаги сил, проте «де-факто» цього не сталося. В Україні є значний (хоч і негативний) досвід функціонування унітарної влади, тому за роки незалежності окремі політики неодноразово робили спроби збільшити концентрацію влади в одних руках, щоб нейтралізувати опозицію та мати суттєвий вплив на економічні відносини виробництва та розподілу в країні. За словами К. Райс, професора кафедри глобального бізнесу та економіки в Стенфордській вищій школі бізнесу, держсекретаря США та радника американського президента Дж.В. Буша, «в Україні президенство стало найпотужнішим пострадянським інститутом» [12, с. 131], а політика не є прозорою і відкритою.

Опозиція в Україні теж не є силою суспільно ефективною, бо не справляється з функціями контролю та рівноваги. Згідно з теорією конституційної економіки ефективність такої політичної системи суттєво знижується, коли основним мотивом опозиції стає прагнення до влади [13]. Це підриває інституційну довіру, знижує ефективність політичних та економічних реформ, а також зумовлює загострення суперечностей, поширення конфліктів, поляризацію соціальних сил, а, отже, перетворення потенційно корисної суспільної енергії на зайве суспільно-політичне напруження, що веде до руйнування соціального капіталу. Це підтверджується й результатами соціологічних опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України у 1992–2013 рр. Наприклад, напередодні Майдану у 2010–2013 рр. через концентрацію влади та погіршення добробуту населення спостерігалось стрімке зниження рівня довіри до державних інституцій: довіра до Президента України знизилася з 30,8 до 10,9%, Уряду – з 19,6 до 8,1%, Верховної Ради – з 13,4 до 4,6%, тоді як про повну довіру стверджували лише 2,2%, 0,9%, 0,8% відповідно. Понад дві третини населення були переконані, що влада взагалі не відстоює національні інтереси та не сприяє консолідації українського суспільства. Так, з чотирнадцяти чинників, що згуртовують українське суспільство, «Національна незалежність» та «Національна ідея побудови Української держави» в уявленні населення займали останні місця. А основним чинником, який об'єднував людей, респонденти називали «Невдоволеність владою» (34,1%) та «Спільні труднощі життя» (33,4%) [14]. Зазначимо, що після Майдану відбувся стрімкий стрибок рівня довіри до державних інституцій завдяки оптимістичним очікуванням населення, приходу технократів та представників української діаспори. Проте за даними соціологічного опитування Центра Разумкова, проведеного у червні 2018 р., рівень інституційної довіри знову знизився, що пов'язано з нереалізованими завищеними очікуваннями населення, повільним темпом соціально-економічних трансформацій та проведенням низки непопулярних серед населення реформ. Довіру до державного апарату (чиновників) висловили лише 8,6% опитаних, тоді як недовіру – 85,3% [15].

За словами Б. Гаврилишина, люди, які перебувають при владі, повинні мати три характеристики: 1) патріотичні інтереси; 2) компетентність, 3) коректність, тобто бути некорумпованими [16]. В іншому разі політики неефективно працюють та повільно

здійснюють реформування національної економіки, дбаючи про свої особисті інтереси або інтереси своїх друзів, що закладає підвалини для кланової економіки та сповільнює темпи економічного розвитку. На жаль, характеристики ці риси не завжди притаманні українському чиновництву. За показником «Фаворитизму прийняття державних рішень» субіндексу Індексу глобальної конкурентоспроможності в 2017–2018 рр. Україна перебуває на рівні з Чад, Мозамбіком, Гватемалою, Гондурасом та посіла 111 місце серед 137 країн [17], що свідчить про значний вплив економічних інтересів окремих індивідів на напрям економічної політики та високий рівень рентоорієнтованої поведінки політиків. За рівнем корупції в рейтингу глобальної конкурентоспроможності наша держава займає 106, у звітах Transparency International – 130 місця [18]. Таким чином, в Україні поступово склалася конфронтаційна політична модель управління, яка часто тяжіє до унітарної влади. Лише розвиток громадянського суспільства здатний забезпечити формування повноцінного політичного управління проти ваги сил. У цьому напрямі позитивні зрушення відбуваються повільно, під тиском громадськості, бо в суспільстві й надалі існує запит на соціально-економічні та суспільно-політичні перетворення.

З 2014 р. найбільших змін у структурі суспільного ладу за методологією Б. Гаврилишина зазнала система цінностей. Остання є найбільш консервативною складовою суспільного ладу, компонентом соціального капіталу суспільства, неформальним інститутом, який важко змінити за короткий проміжок часу [19]. Проте соціологічні опитування після 2014 рр. демонструють найбільш суттєві зрушення саме в цій складовій. На підставі даних World Values Survey (WVS), European Social Survey (ESS) у 2009, 2014 р. та соціологічного опитування SOCIS у 2015 р. були досліджені цінності українців та їх готовність до кардинальних змін у різних сферах життя [20–21]. Для їх аналізу була застосована методика Інґлгарта, відповідно до якої виділяють два ціннісні виміри: традиційні / секулярно-раціональні цінності, цінності виживання / самовираження. Унаслідок дослідження було виявлено, що на початку 2000-х років в Україні проявилася позитивна динаміка трансформації цінностей у напрямі цінностей самовираження, тоді як Російська Федерація, за методикою Інґлгарта, «застигла» в цінностях виживання. Проте хвиля опитувань 2011 р. показала, що Росія й Україна ніби обмінялися місцями: в Україні

почали домінувати цінності виживання. Після 2015 р. опитування SOCIS підтвердило, що в Україні під час чи внаслідок Євромайдану сталися зрушення у напрямі цінностей самовираження й далі спостерігається позитивна динаміка, хоча такі зміни відбуваються дещо повільніше, ніж у середньому в світі. Опитування SOCIS 2015 р. також виявило, що в регіональному вимірі значних відмінностей на осі «виживання-самовираження» між різними областями немає [21]. Крім того, аналіз соціологічних опитувань дозволив виявити потенційних агентів змін, якими є молодь, середній клас та мешканці великих міст. Чим більше місто, вищий рівень освіти, краще матеріальне становище, тим більше людей тяжіє до цінностей самовираження. Збільшення частки українського населення з цінностями самовираження є запорукою зростання економічної, соціальної та політичної активності таких людей. Проте цінності виживання залишаються стійкими та є характерними для більшої частини українського суспільства, що підтверджує недостатній розвиток економічної складової суспільного ладу на сучасному етапі.

Водночас з новою силою відродилися групово-кооперативні цінності в українському суспільстві. Від часу здобуття незалежності в Україні домінувала система індивідуалістсько-конкурентних цінностей. Ще в Радянському Союзі існувала розбіжність між офіційними й фактичними цінностями: у суспільстві попри публічні заяви зберігалися індивідуалістсько-конкурентні цінності, які підсилювалися глибокою диференціацією винагород залежно від лояльності до влади [1, с. 118]. За період незалежності в Україні продовжували зміцнюватися індивідуалістсько-конкурентні цінності за західним зразком. Проте сплеск групово-кооперативних цінностей, що підтверджується результатами соціологічних опитувань після 2014 р., був відповіддю суспільства на фіаско держави у вирішенні ключових суспільних проблем та розвиток екзистенціальної кризи, коли існування України як самостійної держави було поставлено під сумнів. Наслідком цього став стрімкий розвиток благодійності та волонтерства в Україні. За даними соціологічної групи «Рейтинг» у 2011 р. 61% населення України стверджували про те, що не займаються благодійністю, причому низькі показники останньої спостерігалися в усіх регіонах та вікових групах населення України [23]. У рейтингу CAF Всесвітнього індексу благодійності (World Giving Index) 2013 р. Україна посіла 103 місце, що на одну позицію гірше, ніж у попередньому рейтингу

гу, хоча значно краще за 153 місце, з якого стартувала Україна від самого початку. У 2017 р. Україна посіла 90 позицію, значно обігнавши багатьох своїх сусідів: Російську Федерацію (124), Угорщину (119), Білорусію (117), Польщу (105), Словаччину (102), Молдову (97) та ін. За даними цього рейтингу 29% українського населення активно бере участь у благодійності, 42% – допомагає незнайомцям, 29% – здійснює пожертви грошей і 16% – бере участь у волонтерстві [24]. Такі зрушення уже позитивно відзначаються на політичній системі країни, де громадські активісти та волонтери намагаються підвищити прозорість та ефективність державного управління, та в майбутньому можуть вплинути на економічний розвиток країни. Зокрема, волонтерська діяльність у багатьох країнах Європи забезпечує 1–5% ВВП: у Швеції – 5%, Норвегії – 4,5%, Франції – 4%, Великобританії – 3,8%, Італії та Іспанії – по 1,5% і т.д. Проблема розвитку групово-кооперативних цінностей та подібних до волонтерства спільнот часто полягає в тому, що їх діяльність розцінюється як субститут державним інститутам, а тому політична еліта часто намагається негласно блокувати їх діяльність. Прикладом цього є обов'язкове подання членами громадських організацій електронних декларацій про свої доходи, що згодом було засуджено міжнародними інституціями.

До основних групово-кооперативних цінностей, значення яких особливо зросло після 2014 р., належить почуття патріотизму. Згідно інформаційно-аналітичних матеріалів Центру Разумкова за 2016 р. дві третини (67%) респондентів вважають себе патріотами України [25]. Водночас відчуття патріотизму передбачає потребу відчувати себе господарем держави. Так, серед тих, хто вважає себе патріотом, 62% відчують подібну потребу, тоді як серед тих, хто не вважає себе патріотом, – лише 25%. Проте частка тих, хто відчуває себе господарем держави, порівняно з 2005 р., зменшилася з 17% до 15%, а тих, хто не вважає себе господарем, зросла з 71% до 77%. Для того, щоб відчувати гордість за державу, як вважають 69% респондентів, насамперед, потрібно, щоб вона була політично стабільною, економічно розвинутою й забезпечувала умови для підвищення життєвого рівня своїх громадян.

На думку Б. Гаврилишина, сучасний суспільний лад та українське суспільство не є ефективними. Він був переконаний, що існуюча влада не зможе подолати трансформаційну кризу, оскільки немає критичної маси людей, які зможуть здійснити такі пере-

творення. Б. Гаврилишин зазначав, що наразі в нас немає політичної еліти, повільно проходять реформи та боротьба з корупцією [17]. Він розчарувався і в співпраці з державними інституціями. За рік до смерті Б. Гаврилишин чесно зізнався, що всі президенти України ігнорували його поради: «Я вже не буду радником президентів. Це була марна трата часу. У них було мало накопичених знань, щоб їм можна було щось порадити» [26]. Проте він був переконаний, що Україна стане ефективною державою завдяки розвитку освіченої молоді та професійних спільнот. У 2012 р. він став фундатором власного фонду й започаткував програму «Молодь змінить Україну». Для цього закликав молодих людей формувати групи та вивчати суспільний лад найбільш ефективних країн. Потім його фонд фінансував їх поїздки в обрані країни задля вибору складових архітектури майбутнього соціального, політичного та економічного ладу України, які мають бути в гармонії з постмайданними цінностями. У 2014 р. було створено 14, 2015 р. – 24 такі групи. Б. Гаврилишин був переконаний, що за кілька років сформується критична маса людей, яка створить нову ідеологію, новий план дій, законодавчу базу, щоб трансформувати нашу країну. Інші учасники, маючи досвід роботи у міністерствах різних країн, зможуть втілити це в життя. На його думку, ці люди не будуть більшістю в Верховній Раді, а будуть ідеологічною, програмовою, моральною більшістю. Ключова ідея Б. Гаврилишина в досягненні ефективного суспільства полягала в тому, що кожен має докластися до успіху своєї держави, а не лише покладатися на уряд.

Висновки. Таким чином, до 2014 р. в Україні за методологією Б. Гаврилишина склалася неефективна суспільна модель через розвиток кланової економіки, неефективної політичної системи, яка тяжіла до унітарної влади, домінування індивідуалістсько-конкуренційних цінностей в поєднанні з традиціями патерналізму. Таке поєднання складових суспільного ладу не дозволило досягнути гідного рівня життя та відчуття соціальної справедливості серед населення України. У 2014 р. екзистенційна криза створила підвалини для оновлення суспільства та реформування національної економіки. Демократичний прорив, що супроводжувався значними зрушеннями в цінностях українського населення в напрямі зростання значення групово-кооперативних цінностей, запустив процеси трансформації двох інших складових суспільного ладу – політичного правління та економічної сис-

теми. На жаль, екологічній складовій в Україні й досі не приділено належної уваги. Зрушення в соціальних нормах і цінностях, аналогів яких, за словами Б. Гаврилишина, немає у світі, дає надію на економічний прорив та побудову ефективного суспільства в Україні.

1. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств. Доповідь Римському Клубові. Київ: Пульсари, 2009. 248 с.
2. Корнаи Я. Социалистическая система. Политическая экономия коммунизма. М.: НП «Журнал Вопросы экономики», 2000. 672 с.
3. Аслунд А. Україна: Що пішло не так і як це виправити. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. 294 с.
4. Doing Business 2018 / World Bank. URL: <http://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2018-Full-Report.pdf>.
5. IMF Annual Report 2018. Building a Shared Future/IMF. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2018/eng/assets/pdf/imf-annual-report-2018.pdf>.
6. Human Development Report 2017 / United Nations. URL: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/presscenter/pressreleases/2017/03/30/too-many-lives-scarcely-touched-by-human-development-progress-un-report-finds.html>.
7. Калачова Г. Сату Кажконен: За такого росту ВВП Україні знадобиться 100 років, щоб наздогнати Польщу / Українська правда: електрон. вид. 2018. 11 жовтня. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2018/10/11/641524/>.
8. Human Development Index (HDI) / United Nations. URL: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>.
9. The Global Competitiveness Index 2017-2018 / World Economic Forum. URL: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/competitiveness-rankings/#series=EOSQ041>.
10. Видатки бюджету України 2018 р. (за функціями) / Case Ukraine. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=7&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjO5P_k38HeAhWlhKYKHTxQA2oQFjAGegQIBRAB&url=http%3A%2F%2Fcost.ua%2Fbudget%2Fexpenditure%2F&usq=AOvVaw3moQvJdpUKFAveFFDPJtjY.
11. Бальцерович Л. Польща: стабілізація та реформи в режимі надзвичайної та нормальної політики / Аслунд А., Дянков С. Велике переродження: уроки перемоги капіталізму над комунізмом. Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. 320 с.
12. Райс К. Демократія. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 320 с.

13. Б'юкенен Дж., Масгрейв Р. Суспільні фінанси і суспільний вибір: Два протилежних бачення держави. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. 175 с.
14. Українське суспільство 1992–2013 рр. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / Інститут соціології НАН України. Київ: Інститут соціології НАН України, 2013. 566 с.
15. Довіра громадян України до суспільних інститутів (червень 2018 р.) / Центр Разумкова. URL: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-institutiv>.
16. Курс лекцій Богдана Гаврилишина / Prometheus, BH Foundation. URL: https://edx.prometheus.org.ua/courses/coursev1:BHFoundation+HAWRYLYSHYN+2017_T1/course/.
17. Favoritism in decisions of government officials / The Global Competitiveness Index 2017-2018, World Economic Forum, Executive Opinion Survey. URL: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/competitiveness-rankings/#series=EOSQ042>.
18. Corruption Perceptions Index 2017 / Transparency International. URL: https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017.
19. Сіденко В.Р. Нові глобальні виклики та їх вплив на формування суспільних цінностей. *Український соціум*. 2014. № 1. С. 7–21.
20. Ukraine 2011: Results of WVS WAVE 6 / World Values Survey. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>.
21. Цінності українців pro et Contra реформ в Україні: прес-реліз / Центр соціальних та маркетингових досліджень (SOCIS). URL: <http://old.socis.kiev.ua/ua/press/tsinnosti-ukrajintsiv-pro-et-contra-reform-v-ukrajini.html>.
22. Благодійність по-українськи (січень 2011 р.) / Соціологічна група «Рейтинг». URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_blagodiynist_ua_122010_vypusk2.pdf.
23. The World Giving Index / CAF. URL: <https://www.cafonline.org/about-us/publications/2018-publications/caf-world-giving-index-2018>.
24. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016 р. / Центр Разумкова. Київ: Центр Разумкова, 2016. 100 с.
25. Богдан Гаврилишин: Бути радником президента – марна трата часу / Фонд Богдана Гаврилишина. URL: http://bhfoundation.com.ua/news_944.html.

References

1. Havrylyshyn, B. (2009). To effective societies. Report to the Rome Club. Kyiv: Pulsary [in Ukrainian].
2. Kornai, Ya. (2000). Socialist system. Political economy of communism. Moscow: Voprosy ekonomiki [in Russian].
3. Aslund, A. (2015). Ukraine: What went wrong and how to fix it. Kyiv: KM Akademiia [in Ukrainian].
4. Doing Business 2018. Retrieved from <http://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB2018-Full-Report.pdf>.
5. IMF Annual Report 2018. Building a Shared Future. Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2018/eng/assets/pdf/imf-annual-report-2018.pdf>.
6. Human Development Report 2017. Retrieved from <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/presscenter/pressreleases/2017/03/30/too-many-lives-scarcely-touched-by-human-development-progress-un-report-finds.html>.
7. Kalachova, H. (2018, October 11). Satu Kahkonen: For such a growth of GDP Ukraine will need 100 years to catch up with Poland. *Ukrainska Pravda*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/publications/2018/10/11/641524> [in Ukrainian].
8. Human Development Index. Retrieved from <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>.
9. The Global Competitiveness Index 2017-2018. Retrieved from <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/competitiveness-rankings/#series=EOSQ041>.
10. Expenditures of the budget of Ukraine in 2018 (by function). Retrieved from https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=7&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjO5P_k38HeAhWlhK-HTxQA2oQFjAGegQIBRAB&url=http%3A%2F%2Fcost.ua%2Fbudget%2Fexpenditure%2F&usq=AOvVaw3moQvJdpUKfAveFFDPJtjY [in Ukrainian].
11. Baltserovych, L. (2015). Poland: Stabilization and Reform in Emergency and Normal Policies. In *The Great Rebirth: The Lessons of the Victory of Capitalism over Communism*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva [in Ukrainian].
12. Rais, K. (2018). *Democracy*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].
13. Biukenen, Dzh., Masgreiv, R. (2004). Public finances and social choice: Two opposing views of the state. Kyiv: KM Akademiia [in Ukrainian].
14. *Ukrainian society 1992-2013. The state and dynamics of changes. Sociological monitoring*. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
15. Trust of Ukrainian citizens to public institutions (June 2018). Retrieved from <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-instytutiv> [in Ukrainian].
16. Course of lectures by Bogdan Havrylyshyn. Retrieved from https://edx.prometheus.org.ua/courses/course-v1:BHFoundation+HAWRYLYSHYN+2017_T1/course [in Ukrainian].
17. Favoritism in decisions of government officials. The Global Competitiveness Index 2017-2018. Retrieved from <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/competitiveness-rankings/#series=EOSQ042>.
18. Corruption Perceptions Index 2017. Retrieved from https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017.
19. Sidenko, V. (2014). New Global Challenges and Their Impact on the Formation of Public Values. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian society*, 1, 7-21 [in Ukrainian].
20. *Ukraine 2011: Results of WVS WAVE 6*. Retrieved from <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>.
21. The value of Ukrainians pro et Contra reforms in Ukraine: press release. Retrieved from old.socis.kiev.ua/ua/press/tsinnosti-ukrajintiv-pro-et-contra-reform-v-ukrajini.html [in Ukrainian].
22. *Charity in Ukrainian* (January 2011). Retrieved from http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_blagodiynist_ua_122010_vypusk2.pdf [in Ukrainian].
23. *The World Giving Index*. Retrieved from <https://www.cafonline.org/about-us/publications/2018-publications/caf-world-giving-index-2018>.
24. *Consolidation of Ukrainian society 2016: ways, challenges, perspectives*. Kyiv: Tsentr Razumkova [in Ukrainian].
25. Havrylyshyn, B. (2015). Being an advisor to the president is a waste of time. Retrieved from http://bhfoundation.com.ua/news_944.html [in Ukrainian].

Стаття надійшла 5 жовтня 2018 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.120>

УДК: 330.1(477)-044.922] : [502.13+330.88]

JEL: A 11

Супрун Н.А., доктор економічних наук, професор
головний науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-3889-8579>
e-mail: suprun.nataliia@gmail.com

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ТА ПОСТНЕКЛАСИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ

В статті розглянуто процес екологізації та концептуально-оновлення існуючої системи наукових поглядів на природу та цілі економічного зростання в українській економічній науці на етапі її постнекласичної трансформації наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Показано, що зростання темпів та масштабів економічного розвитку призвело до екологічної та ресурсної кризи, що поставило під загрозу як природне середовище існування людства, так і можливість подальшого економічного розвитку у традиційній моделі економічної поведінки.

Аргументовано, що екологічні проблеми, окрім антропогенного та техногенного, мають і наукогенне походження, що визначає необхідність переосмислення існуючих наукових поглядів на цілі економічного розвитку та роль економічної науки у їх забезпеченні. Це, своєю чергою, визначило потребу у кардинальній зміні базових аксіологічних принципів та цільових пріоритетів економічної діяльності людей в масштабах всієї цивілізації, що невідворотно формує запит на модернізацію та екологізацію економічних знань та економічної науки як їх теоретичного підґрунтя. Така модернізація вимагає одночасного оновлення методологічного інструментарію науки та розширення предметного поля аналізу чинників і параметрів оцінки результативності економічного розвитку, що передбачає дослідження не лише економічних, а й соціальних та екологічних критеріїв ефективності економічних процесів, що уможливають прогрес цивілізації (в широкому розумінні) та міні-

мізують негативні екстерналії економічної діяльності для середовища існування людства.

Для економічної науки це означає також створення теоретичного підґрунтя для формування нових інституційних норм економічної поведінки, що ґрунтуються на принципах етики відповідальності, людиноцентризму та екологізму.

Ключові слова: сталий розвиток, економічний розвиток, економічна наука, парадигма, екологізація, постнекласична наука, корпоративна соціальна відповідальність.

Suprun N.

ECOLOGIZATION AND POST-NONCLASSICAL TRANSFORMATION OF UKRAINIAN ECONOMICS SCIENCE

The article deals with the process of ecologization and conceptual updating of the existing system of scientific views on nature and the purpose of economic growth in Ukrainian economic science at the stage of its post-nonclassical transformation at the end of the twentieth century – at the beginning of the XXI century. It has been shown that the growth of the pace and scale of economic development has led to an ecological and resource crisis that threatened both the natural environment of human existence and the possibility of further economic development in the traditional model of economic behavior.

It is argued that ecological problems, besides anthropogenic and technogenic, have a science-based origin, which determines the need to rethink the existing scientific approaches for the purposes of economic development and the role of economic science in their provision. This, in turn, determined the need for a radical change in the basic axiological principles and target priorities of people's economic activity of people throughout the civilization, which inevitably forms the demand for the modernization and ecologization of economic knowledge and economic science as their theoretical basis. Such modernization requires simultaneous updating of the methodological tools of science and the expansion of the subject field of the analysis of factors and parameters of the assessment of the effectiveness of economic development, which involves the study of not only economic, but also social and environmental criteria for the effectiveness of economic processes that enable the progress of civilization (in the broadest sense) and minimize the negative externalities of economic activity for the human environment.

For economic science, this also means creating a theoretical basis for the formation of new institutional norms of economic behavior based

on the principles of ethics of responsibility, human-centeredness and ecology.

Key words: *sustainable development, economic development, economic science, paradigm, ecologization, post-non-classical science, corporate social responsibility.*

Починаючи з останньої третини ХХ ст. причинно-наслідкова залежність між стрімкими темпами економічного розвитку та посиленням негативного антропогенного та техногенного тиску на довкілля набула критичних масштабів. Як результат – людство фактично опинилося на межі екологічної та ресурсної кризи, що поставило під загрозу як природне середовище існування людини, так і можливість подальшого економічного розвитку у традиційній моделі економічної поведінки, а це, своєю чергою, актуалізувало завдання перегляду наукових поглядів на джерела, цілі та моделі економічного розвитку у глобальному масштабі.

На сьогодні концептуальний базис всієї економічної науки, сформований на засадах неокласичного підходу, виходить із елімінаційної моделі економічного аналізу, яка розглядає учасників економічних відносин як гравців схематизованої гри, основними детермінантами якої є гедоністичний егоїзм та раціональна поведінка економічних суб'єктів, яка у цій моделі розглядається поза існуючими контекстами (позаісторично та позабіологічно). Відповідно, згідно із неокласичними уявленнями, економічні рішення приймаються без урахування біологічних та суспільних обмежень і часто, навіть, всупереч суспільним інтересам (що в широкому контексті включають в себе і інтерес людства до збереження середовища свого біологічного існування).

Панування цих ідей призвело до того, що з одного боку, економічна наука дедалі більше перетворюється на «політекономію класної дошки», яка нехтує біологічними та соціальними детермінантами економічних процесів, а отже, неспроможна пояснити мотиви, виявити причинно-наслідкову залежність та дослідити ефективність економічної поведінки людей, яка завжди оцінюється контекстуально – з урахуванням конкретних умов і часу. З іншого боку, ґрунтуючись на неокласичному прагненні до максимізації корисності та необмеженого етичними та екологічними бар'єрами економічного зростання, економічна наука стала теоретичним та аксіологічним фундаментом розвитку такої моделі господарювання, що має переважно техногенний та природоруйнівний характер.

А це означає, що сама економічна наука, будучи традиційно орієнтованою на пошук оптимізаційних моделей економічного розвитку і будучи його теоретичним підґрунтям, стає все більш активним чинником збільшення негативного впливу економіки на довкілля та звуження можливостей для відтворення природної екосистеми існування людини. В цьому сенсі можна стверджувати, що екологічні проблеми, окрім антропогенного та техногенного, мають і наукогенне походження, що визначає необхідність переосмислення існуючих наукових підходів на цілі економічного розвитку та роль економічної науки у їх забезпеченні.

Науковою відповіддю на суспільний виклик стала запропонована у 1980–1990 рр. західними вченими (Г. Дейлі, Д. Медоуз, А. Гумбольт, Д. Форестер) концепція сталого розвитку, яка на межі ХХ–ХХІ ст. набула інституціоналізації у нормах найавторитетніших міжнародних організацій, зокрема й у вигляді Цілей сталого розвитку (ЦСР), прийнятих Генеральною асамблеєю ООН у 2015 р. Прийняття Україною національної Стратегії сталого розвитку, що передбачає імплементацію ЦСР ООН та реалізацію до 2020 року 62 амбітних суспільних реформ, висуває перед вітчизняною наукою завдання формування «національного порядку денного» сталого розвитку, який враховує як глобальний, так і національний контекст розвитку суспільства [13]. Своєю чергою, це визначає необхідність концептуального оновлення існуючої системи наукових поглядів на природу та цілі економічного зростання, що є індиферентними до таких важливих складових суспільного розвитку як соціальний прогрес, якість життя та збереження довкілля.

Дослідження проблематики сталого розвитку в українській економічній науці впродовж тривалого часу було зосереджено здебільшого на вивченні суто еколого-природничих аспектів життєдіяльності людини, яке переважно ігнорувало аналіз причинно-наслідкового зв'язку між господарською діяльністю та виникненням екологічних проблем. У межах даного підходу в українській економічній думці отримали розвиток різні напрями досліджень проблематики сталого розвитку, зокрема: енергетичного забезпечення сталого розвитку національної економіки в умовах змін планетарного клімату (М. Ворончук, В. Щупіпенко); формування резервного фонду бюджету з урахуванням стратегічного потенціалу еколого-економічної безпеки (Л. Жарова, Л. Добрянська); розроблення методології аналізу макроіндексів економіко-

екологічної безпеки (В. Потапенко, П. Какутіч); екологізація промисловості та формування ринку еколого-орієнтованих продовольчих товарів (Л. Дейнеко, Е. Шелудько) тощо.

Особливості імплементації та верифікації ідей сталого розвитку українською економічною наукою досить ґрунтовно розглядалися в колективній монографії «Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку» [18]. Не зважаючи на появу значної кількості публікацій у цій царині, у працях більшості українських вчених-економістів, навіть і тих, що звертаються до проблематики сталого розвитку, відсутній чіткий висновок про тісну кореляцію економічного зростання та погіршення якості довкілля, що неминує висуває питання про необхідність розгляду екологічних проблем як негативних екстерналій економічної діяльності.

У своїй масі українська економічна наука продовжує ігнорувати екологічні проблеми і зберігати традиційну орієнтацію на пошук оптимізаційних моделей економічного розвитку, що призводить до збільшення масштабів людської присутності в екосистемі та одночасного збільшення негативного впливу економіки на довкілля.

Метою даної статі є аналіз наукових поглядів українських вчених-економістів під кутом зору їхньої релевантності завданням сталого розвитку та екологізації економічної науки.

Дослідження проблематики сталого розвитку в українській економічній науці розпочалося з певним історичним лагом (лише наприкінці ХХ ст.) і на початковому етапі, як уже зазначалося вище, відбувалося переважно у межах аналізу еколого-природничих проблем, пов'язаних із дослідженням таких аспектів як: відтворення природних ресурсів та збереження ландшафтного розмаїття (в межах даного підходу, що сформувався наприкінці 1990-х років у річищі фізичної географії, економ-географом О. Шаблієм було обґрунтовано концепцію територіально-суспільного розмаїття та достатньої різноманітності регіональних систем); збалансований розвиток регіонів (концепція обґрунтована вченими Інституту географії НАН України В. Барановським, Л. Руденко, І. Горленко на межі 1980–1990-х років).

На початку 2000-х років акцент у дослідженні проблем сталого розвитку в українській економічній науці поступово змістився у сферу взаємовпливу економічних й природних параметрів суспільного прогресу. При цьому у працях А. Гвішиані, Б. Данили-

шина, С. Дорогунцова, М. Згуровського, С. Злупка, Л. Мельника, А. Садекова, В. Трегобчука, Ю. Туниці, Є. Хлобистова були підняті питання про необхідність модернізації природомісткої та природоруйнівної моделі господарювання, яку людство використовує впродовж кількох століть, починаючи з етапу промислової революції. Українські вчені констатували, що наслідком пришвидшеного економічного розвитку стало екстенсивне освоєння одних територій та засмічення результатами господарювання інших, швидке вичерпування невідновлюваних видів природних ресурсів (перш за все, корисних копалин), надексплуатація відновлюваних ресурсів (ґрунтів, лісів тощо) зі швидкістю, яка перевищує можливості їх відтворення [6].

Наслідком розвитку цієї «ковбойської» за своєю природою системи господарювання, стало зростання з початку 1980-х років кількості надзвичайних ситуацій антропогенного, природного та техногенного походження, що впливає на сталість економічної системи та її розвиток, оскільки економічні збитки та компенсації постраждалим у результаті надзвичайних ситуацій стали звичайними прогнозованими відшкодуваннями, що знижують ефективність економічного розвитку [11].

Отже спостерігається тенденція до збільшення взаємообумовленості та взаємозалежності процесів економічного зростання та збільшення екологічного сліду людства, який, за даними ООН, починаючи вже від 2003 р., перевищує біологічну спроможність планети до природного відтворення ресурсів. Відтак, актуалізується завдання наукового пошуку «мотивованих шляхів переходу сучасної, антиекологічної за своєю сутністю, ринкової економіки, тобто всієї системи господарювання (як у національних рамках, так і в межах світового господарства), до «зеленої», екологічно безпечної економіки» [8].

З огляду на зростання екологічних загроз та виклики економічного розвитку, господарська діяльність людини повинна бути скоригована у відповідності до законів відтворення біологічного середовища її існування. Насамперед, це означає, як вказував С. Злупко, необхідність формування нового типу економічного мислення та господарювання, оскільки подальше існування людства в економічній парадигмі, в якій природа сприймається лише як джерело доходу і відповідно об'єкт жорстокої експлуатації (яка, як правило, межує із повною руйнацією) стає дедалі згубні-

шою для довкілля, створюючи загрозу самому існуванню людства як одному із елементів біосистеми [3].

Нова модель економічного розвитку, спроможна забезпечити цілісність природних систем, їх життєздатність та глобальну стабільність усієї біосфери, була запропонована західними вченими ще у 1970-х роках і тоді ж отримала назву «сталого розвитку». Проте до сьогодні у науковому дискурсі не існує однозначного та досить системного визначення даного поняття, що породжує різночитання та різновекторні тлумачення не лише сутності сталого розвитку, а й визначення його цілей та завдань.

Особливо відчутно «концептуальний плюралізм» спостерігається у працях українських вчених. Так, С. Дорогунцов [7] розглядає сталий розвиток як певну траєкторію довготермінового збільшення загального блага людства, яка поділяється на такі складові: соціально-економічну та техногенно-екологічну безпеки. В. Трегбчук [9] трактує сталий розвиток як економічне зростання, за якого ефективно розв'язуються найважливіші проблеми життєзабезпечення суспільства без виснаження, деградації і забруднення довкілля. Особливого значення набуває здатність таких систем до самовідновлення та адаптації до змін, замість збереження в певному статичному стані або деградації та втрати біологічної різноманітності» [2]. А. Садеков підкреслює, що термін «сталий розвиток» має розглядатися більш узагальнено і у широкому тлумаченні він означає збалансованість економічних, соціальних та екологічних цілей суспільства, що покращує якість життя і підтримує ефективне відтворення навколишнього середовища [10].

Л. Мельник звертає увагу на суперечливість терміну «сталий розвиток», яка полягає в об'єднанні в даному терміні двох понять, що мають протилежне значення, а саме: «стійкість» передбачає рівновагу, а «розвиток» можливий тільки за умови постійного виходу системи з рівноважного стану; неоднозначність розглянутого поняття полягає в тому, що «стійкість» можна розуміти і як здатність утримувати рівновагу, і як стабільність, тобто здатність не змінюватися або підтримувати певні (стійкі) темпи розвитку. Таким чином, звертає увагу вчений, «сталий розвиток за своїм внутрішнім змістом має означати перманентне відтворення так званого стану гомеостазу (динамічної рівноваги) з періодичною зміною його рівня, при якому б відбувалося постійне розв'язання суперечностей між внутрішніми компонентами системи, а зміна

параметрів біосфери не виходила за межі катастрофічних (фатальних) для системи трансформацій» [5].

Як зазначають дослідники, стан динамічних систем залишається стабільним (чи стійким) за рахунок внутрішніх і зовнішніх факторів доти, доки значення дисбалансу гаситимуться раніше, ніж система змінить свою структуру шляхом зміни її складових і процесів, що відповідають за їх поведінку. Фактори, від яких залежить рівновага системи, Л. Мельник умовно об'єднує у дві групи – зовнішні і внутрішні. Зовнішні фактори, у свою чергу, залежать від двох характеристик: ступеня впливу деструктивних сил, які здатні вивести систему з рівноваги (зокрема, екодеструктивних навантажень); симетричності сил впливу на систему. Симетричні сили впливу («порушення – відновлення», «дезінтеграція – інтеграція» тощо) взаємозрівноважують одна одну; несиметричні навантаження, навпаки, виводять систему з рівноваги. Внутрішні фактори залежать від потенційної здатності системи (тобто матеріальних, енергетичних, інформаційних факторів) «гасити» дисбалансові турбулентності системи. Сталість у рівноважному стані, відзначає Л. Мельник, зводиться до того, що системні компоненти й організаційні параметри адаптуються до мінливих умов усередині системи, коли сама система розвивається [5, с. 206].

Аналіз різних теоретичних підходів до трактування сталого розвитку свідчить, що їх спільною ознакою є збалансування, врівноваження потреб з ресурсними й екологічними можливостями територій, а також такий розвиток людства та характер використання ресурсів планети, який дає змогу задовольняти потреби сьогодення та не підриває потенційні можливості забезпечення потреб наступних поколінь.

Сутність концепції сталого розвитку «полягає в оптимальному використанні обмежених ресурсів та застосуванні енерго- та ресурсозберігаючих технологій для створення потоку сукупного доходу, який би забезпечував принаймні, збереження (не зменшення) сукупного капіталу (фізичного, природного, або людського, з використанням якого цей сукупний дохід створюється» [11, с. 6].

Говорячи про потенційні можливості економічного зростання в контексті парадигми сталого розвитку, Л. Мельник звертає увагу на так звані «екологічні межі», які забезпечують стійку рівновагу економічних та біологічних систем, а саме:

- межі використання невідновних природних ресурсів – не повинні перевищуватися темпи заміщення таких видів ресурсів відновними;
- межі використання відновних природних ресурсів – не повинні перевищуватися темпи їх відтворення природними системами;
- межі порушення/забруднення природних систем – не повинні перевищуватися ємності асиміляційного / відтворювального потенціалу (несучої здатності, екологічної ємності) природи [5, с. 207].

Існування природних обмежень економічного розвитку висуває завдання формування нової парадигми господарювання та здійснення «радикальних технологічних змін у напрямі до екологічної економіки» [8, с. 27]. Вільна ринкова економіка, на думку Ю. Туниці, мають розбудовуватись у рамках жорстких правових екологічних обмежень, які б водночас виконували не лише каральну функцію, а й слугували механізмом заохочення до запровадження моделі сталого розвитку. Фундаментальним аксіоматичним постулатом економічної взаємодії повинна стати ідея про «органічну єдність та взаємозалежність природної (екологічної) і господарської (економічної) систем, – екологічний імператив мусить стати внутрішньою органічною складовою нової парадигми не лише економічної науки, але й науки загалом» [8, с. 28].

Водночас у працях українських вчених акцентується увага, що дослідження проблем економічного розвитку на теоретичній платформі концепції сталого розвитку актуалізує завдання пошуку нових методологічних підходів до оцінки параметрів та критеріїв економічної ефективності. Як зазначає Ю. Туниця, «критерієм ефективності господарювання має стати максимізація інтегрального еколого-економічного ефекту (сумарно – економічних й екологічних результатів господарської діяльності), замість максимізації бруто-прибутковості, яка не вилучає з прибутку екологічних збитків» [8, с. 27]. У наукових працях українських вчених наголошується на тому, що «взаємозв'язок екологічної та економічної складових потребує вартісної оцінки техногенних впливів на навколишнє середовище, та переоцінювання вартості природних умов і ресурсів, зростання ролі природного капіталу як такого» [11, с. 6].

По суті, така постановка питання свідчить про постнекласичну трансформацію економічної науки, характерними особливос-

тями якої В. Степанов називає міждисциплінарність; посилення як у методах дослідження, так і в зовнішньому загальнокультурному і філософському розумінні т.зв. «людиновимірності»; нелінійність; нестійкість; коеволюцію у вимірі глобального еволюціонізму. При цьому головним об'єктом постнекласичної економічної науки стають надскладні (соціо-еколого-економічні) системи, що перебувають у перманентному розвитку і тому потребують постійного переосмислення сутності суспільних процесів та явищ, з відповідною цим змінам адаптацією наукових положень [12, с. 57].

Водночас, слід звернути увагу на те, що становлення нової парадигми господарювання та трансформація економічної науки на етапі постнекласичного розвитку актуалізує дослідження не лише взаємовпливу економічних і екологічних параметрів людської діяльності, а й взаємодії соціальної та економічної складових суспільного розвитку. Як зазначає Л. Мельник, осердям концепції сталого розвитку є «збереження людини як біологічного виду та прогресивний розвиток її як особистісної сутності» [5, с. 209], що передбачає врахування у процесі розвитку його соціально-етичного компоненту «екосправедливості». Таким чином, українські вчені зазначають, що стратегія сталого розвитку повинна орієнтуватись на вирішення цілого комплексу глобальних проблем сучасності, які є породженням традиційного способу господарювання людей і, водночас, характеризують соціальний вимір буття людей, зокрема таких як: надспоживання і недоспоживання, нерівномірності розвитку окремих регіонів, перенаселення, расових, національних і релігійних конфліктів.

В умовах постіндустріального економічного розвитку та постнекласичного розвитку економічної науки виникає нагальна потреба перегляду як самої парадигми суспільного (і насамперед економічного розвитку), так і істотного переосмислення сутності та критеріїв його ефективності. Б. Гаврилишин стверджує, що «вибухоподібне збільшення числа кількісних показників, для визначення параметрів численних суспільних явищ» не наблизило людство до визначення комплексного показника ефективності суспільств [1]. Одна з причин такої ситуації, на думку Б. Гаврилишина, полягає в тому, що класична економічна наука ніколи не розглядала суспільство з позиції його сукупної ефективності, «поняття ефективності застосовувалося лише до конкретних процесів, корпорацій, організацій, програм або, у кращому разі,

економіки в цілому». Вчений звертає увагу на недосконалість економічних критеріїв ефективності, які «піддаються кількісному виміру, дають можливість легко оцінювати і порівнювати країни», але при цьому «єдиного універсального показника економічного становища» економічна наука досі не запропонувала [1, с. 18].

Одним із традиційних універсальних показників економічного розвитку, що отримав найширше застосування у економічній науці і практиці господарювання в усьому світі, на сьогодні залишається валовий національний продукт (ВНП) як в абсолютному вимірі, так і на душу населення. Темпи зростання та динаміка ВНП вважаються основним критерієм результативності та ефективності економічного розвитку. Проте, як зазначає Б. Гаврилишин, валовий національний продукт – «це показник обсягів економічної (особливо ринкової) діяльності, а не показник добробуту людей і навіть не показник матеріального достатку» [1, с. 201]. Цей показник, як зазначає вчений, дає не достатньо точну оцінку результатів виробничої діяльності та її економічного потенціалу, відповідно його не можна розцінювати як такий, що свідчить про ефективність економічної системи та економічного розвитку загалом. Проблема полягає в тому, що даний показник «все ще залишається прийнятним показником багатства нації, але, звичайно, не його розподілу, не стає показником раціонального використання багатства, пов'язаного з ним рівня добробуту» [1, с. 204].

Водночас, вчений підкреслює, що динаміка щорічного приросту валового національного продукту на душу населення не може вважатися релевантним показником економічного зростання, оскільки це «показник зростання створеного людьми багатства країни, а не її майбутнього потенціалу». Значно об'єктивнішим показником майбутнього розвитку економіки, на думку Б. Гаврилишина, може слугувати розподіл ВНП на інвестиції, особисте споживання, урядові витрати, оскільки «виробничі потужності завтрашнього дня значною мірою визначаються сьогоднішніми інвестиціями». Саме цей розподіл «віддзеркалює як рівень зрілості економіки, так і її майбутній потенціал». Відповідно, оцінка рівня ефективності економіки має містити і прогноз майбутніх перспектив її розвитку. «При цьому слід враховувати наявні природні ресурси, стійкі стимули до праці, ймовірність постійного збагачення банку технічного та організаційного ноу-хау, матеріальну інфраструктуру й виробничі потужності, особисту і традиційну схиль-

ність до заощаджень, інвестицій», а також «існування інституційної інфраструктури, яка забезпечує сприятливі умови для навчання, експериментування, пристосування, запровадження нововведень і створення прибутків» [1, с. 204].

Методологічна обмеженість традиційних показників економічного поступу – пише Б. Гаврилишин, – зумовила необхідність пошуку сукупних критеріїв добробуту суспільства, що спричинило появу концепції ВНД (валового національного добробуту) та КЕД (критерію економічного добробуту). Як результат подальшого пошуку критеріїв ефективності економічного розвитку з'явилася низка окремих показників добробуту під назвою соціальних індикаторів, «що за чіткістю і точністю коливались від таких, як денна норма калорійності їжі з розрахунку на одну особу, що легко обчислюється, до ілюзорнішої оцінки якості умов для відпочинку і розваг» [1, с. 201]. Проте поява значної кількості показників економічного розвитку не сприяла формуванню релевантного методологічного інструментарію оцінки його ефективності.

З іншого боку, методологічним бар'єром аналізу сутності та критеріїв результативності економічного розвитку, на думку Б. Гаврилишина, є «ізолюваність» аналізу економічного поступу від процесу суспільного розвитку загалом, що унеможливує визначення зрозумілих критеріїв оцінки ефективності процесу. «Можна оцінити ефективність конвеєрної лінії або інвестицій, з меншою точністю – програми скорочення безробіття, поліпшення платіжного балансу, темпів росту валового національного продукту (ВНП). Все ще немає можливості виміряти ефективність нації-держави з її економічними, соціальними і політичними інституціями, які разом визначають функціонування країни» [1].

На думку Б. Гаврилишина, серйозним методологічним прорахунком, що унеможливує оцінку соціального прогресу як такого є відсутність «комплексного показника суспільної ефективності». Причина такого становища полягає в тому, що більшість істотних для оцінки рівня життя та відповідно, рівня економічного розвитку показників «переважно не піддаються точному кількісному визначенню, вони суттєво різняться за значенням, якого надають їм індивідууми, громади в межах будь-якого суспільства, або навіть різні суспільства». Таким суб'єктивно-оцінюваним а, відтак, і важко вимірюваним показником вчений, приміром, називає умови існування людини. «Лише кілька показників, що характеризують умови існування людства, зокрема тривалість жит-

тя (очікувана тривалість життя), можна легко виміряти, і виконання цих умов бажане для більшості людей» [1, с. 201].

З іншого боку, вчений акцентує увагу на тому, що економічна наука, як правило, нехтує аналізом неекономічних параметрів, які визначають ефективність економічного та суспільного розвитку. При цьому соціальні та політичні чинники традиційно є чи не найважливішими детермінантами визначення цілей та вибору моделей економічного розвитку. Водночас саме оцінка неекономічних параметрів, на думку Б. Гаврилишина, дає найбільш повне уявлення про суспільний прогрес людства та його реальні здобутки. Відтак, вчений пропонує новий підхід до оцінки ефективності економічного поступу, що передбачає співвіднесення його результатів із загальноцивілізаційними надбаннями, розглянутими в контексті глобального процесу еволюції людства та порівняння рівня розвитку різних цивілізацій, націй та суспільств. Такий підхід дозволяє не лише здійснювати ретроспективний аналіз, а й уможлиблює розроблення найбільш сприятливих з точки зору перспектив майбутнього людства сценаріїв як глобального, так і національного розвитку економіки та суспільства.

У передмові до книги «До ефективних суспільств. Дороговкази в майбутнє» архітектор японського економічного дива Сабуро Окіта пише, що Богдан Гаврилишин всією своєю працею обстоює «ідеологічне визволення» від «доктринерських теорій XIX століття» і утверджує «прагматичну ідеологію», що може стати б «привабливою для всіх» [9]. Своєю чергою ініціатор створення Римського Клубу та його перший Президент Ауреліо Печчеї відзначає, що в цій книзі автором запропоновано особливий погляд на проблему економічного розвитку та метод дослідження «адаптовано таким чином, що читачеві показуються різні можливі шляхи до кращого майбутнього, стимулюється усвідомлення комплексу завдань, необхідних для поліпшення якості життя і умов існування людства в цілому» [9, с. 8].

Порушуючи питання про джерела та чинники розбудови ефективних суспільств, Б. Гаврилишин зауважує, що традиційний науковий погляд на цю проблему, як правило, обмежується аналізом ефективності лише економічних параметрів розвитку суспільства. Тоді як навіть дослідження потенціалу економіки має ґрунтуватися на аналізі не лише економічних, а й соціальних та політичних чинників (детермінант), які значною мірою впливають на вибір моделі, результативність та ефективність економіч-

ного (не говорячи вже про ефективність суспільного) розвитку. Економічні детермінанти (ресурси, насага до праці, ноу-хау, інвестиції) визначаються наявними ресурсами та характером самої економічної системи. Соціальні детермінанти економічного розвитку (соціальні прагнення та характер взаємовідносин) кореняться у світоглядних цінностях конкретного суспільства, які формуються впродовж тривалого періоду його еволюції. Політичні (характер влади, її використання, її сприйняття суспільством) знаходять відображення у формах правління [1, с. 21]. Однією із ключових тез запропонованого підходу є сумісність складових (детермінант) суспільного устрою як умова його ефективності.

Важливого значення у становленні нової парадигми господарювання набуває дослідження інституційних механізмів, що уможлиблюють модернізацію суспільної свідомості, господарської та споживацької поведінки, і, відповідно, екологізацію всіх суспільних процесів. Очевидно, що вирішення такого глобального завдання є можливим лише за умови добровільного зобов'язання всіх учасників суспільного процесу діяти етично, екологічно та соціально-відповідально. Роль базового інституційного механізму в досягненні цілей сталого розвитку може бути відведена системі корпоративної соціальної відповідальності, яка Міжнародним стандартом ISO 260000 «Керівництво з корпоративної соціальної відповідальності» визначається як відповідальність організації за вплив своїх рішень та діяльності на суспільство і навколишнє середовище, що реалізується через прозору та етичну поведінку, яка: відповідає сталому розвитку, охороні здоров'я та добробуту суспільства; зважає на очікування заінтересованих сторін; не суперечить відповідному законодавству та міжнародним нормам поведінки; поширена в усій організації [19]. Саме розвиток КСВ може сприяти виробленню нових аксіологічних засад взаємодії економічних суб'єктів та стати дієвим інструментом екологізації суспільної свідомості та економічної науки. Корпоративна соціальна відповідальність, як уже вказувалося в наших попередніх працях, має значний інституційний потенціал для вирішення таких важливих завдань сталого розвитку як: мінімізація екологічного навантаження на довкілля та нівелювання соціально-економічних суперечностей, подолання соціального відчуження та зростання соціальної згуртованості [14, 15, 16].

Важливим методологічним інструментом дослідження проблем сталого розвитку в цьому контексті є, як зазначає

Л. Мельник, врахування такого параметру як стійкість соціальної системи, оскільки економічна система є лише однією із підсистем соціуму і розвиток обох систем не повинен розглядатися окремо один від одного. Вчений пропонує аналізувати не лише чинники стійкості економічної системи, а й відповідні чинники соціальної системи, які можуть спричиняти дисбаланс всього процесу розвитку. Основними розбалансовуючими факторами соціальної системи визначено такі:

- постійне зростання населення. як один із найголовніших факторів, який невпинно збільшує питоми екологічне навантаження на локальні екосистеми і всю біосферу планети в цілому;
- швидка якісна зміна антропогенних факторів впливу, до якої не встигають пристосуватися компоненти екосистеми (біологічні види та їх співтовариства);
- збільшення темпів міграції населення планети внаслідок інтенсивного зростання комунікаційної (у тому числі, транспортної) діяльності людини, що значною мірою змінює природні процеси метаболізму планети (тобто обмін речовин, енергії та інформації [5, с. 210].

Водночас, важливим компонентом сталості соціальної системи є така фундаментальна складова суспільного прогресу як примноження культурного капіталу і його розмаїття, що ґрунтується на плюралізмі суспільних поглядів та толерантності до проявів біо-, етно- та культурного різноманіття. Дослідження цих аспектів суспільного прогресу передбачає розширення предметного поля і диверсифікацію інструментарію економічного аналізу, що є концептуально-методологічним викликом для економічної науки.

При цьому необхідно звернути увагу на методологічну обмеженість парадигми сталого розвитку, на яку свого часу вказував С. Злупко: оскільки парадигма сталого розвитку оперує категоріями збалансованості виробництва і екологічного відтворення на засадах цінних, правових та інших регуляторних механізмів в межах національного або глобального рівня, вона не здатна враховувати специфіку конкретного природного середовища, ті глибинні зв'язки, які єднають відповідний соціум із його довкіллям. Тому, як справедливо зазначав С. Злупко, концепцію сталого розвитку можна розглядати лише як етап на шляху ноосферогенезу, який має бути доповнено подальшими теоретичними розробками.

Для вирішення завдання пошуку шляхів та засобів гармонізації взаємодії соціуму і навколишнього середовища С. Злупком було запропоновано новий концептуальний підхід, названий «екогомологія», яку вчений визначає як теорію органічного розвитку людини та середовища її існування, яка здатна використати всі наукові й культурні надбання, національну та етнічну специфіку для органічного розвитку людини і довкілля, сприяти не тільки обмеженню антропогенного наступу на довкілля, а й адаптації людини до навколишнього природного середовища. Забезпечення екологічних умов життєдіяльності, відзначає вчений, є однією із найактуальніших проблем сучасності, оскільки саме умови існування значною мірою визначають здоров'я, а відтак, і стан економічної активності населення, яка своєю чергою є основним чинником економічного розвитку. Екогомологія, за С. Злупком, охоплює всю вертикаль природи: від Космосу – до глибин Землі, всю складну будову людини (тіло, душа, дух) в єдиній органічній цілісності, де взаємодіють глобальний, планетарний, континентальний, національний, регіональний і локальний рівні. Особливістю екогомологічного підходу є розгляд будь-якої (в тому числі і економічної) діяльності людини з позицій її органічної єдності із соціумом та природою не лише у фізично визначених а й у духовних зв'язках [4].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Як бачимо, необхідність кардинальної зміни базових аксіологічних принципів та цільових пріоритетів економічної діяльності людей в масштабах всієї цивілізації, невідворотно формулює запит на модернізацію та екологізацію економічних знань та економічної науки як їх теоретичного підґрунтя.

Одним із найактуальніших завдань економічної науки в цьому контексті є чітка детермінація поряд із завданнями позитивного та нормативного рівня наукового пізнання ще й метатеоретичного рівня, що має бути представлений певним набором аксіологічних (ціннісних) та телеологічних (цілевизначальних) принципів. Саме на основі цих принципів формуються моральні імперативи, що визначають цілі та наративи наукового пошуку: які саме метаповідомлення та з якою метою проголошує економічна наука? Які цілі розвитку людства наука вважає пріоритетними? Які пропонує для цього ресурси і механізми? В умовах назріваючого екологічного колапсу відповідь на ці питання потребує масштаб-

ного переосмислення всієї системи економічних знань та модернізації існуючої парадигми економічної науки.

Така модернізація, своєю чергою, вимагає одночасного оновлення методологічного інструментарію науки та розширення предметного поля аналізу чинників і параметрів оцінки результативності економічного розвитку, що передбачає дослідження не лише економічних показників ефективності, а й критеріїв екологічності та «людиноримірності» економічних процесів, що уможливають прогрес цивілізації (в широкому розумінні) та мінімізують негативні екстерналії економічної діяльності для середовища існування людства.

Для економічної науки це означає також необхідність перегляду усталених методологічних інструментів стратегічного планування, прогнозування та економічного аналізу, а також створення теоретичного підґрунтя для формування нових інституційних норм економічної поведінки, що ґрунтуються на принципах етики відповідальності, людиноцентризму та екологізму.

1. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / упоряд. В. Рубцов. Вид. 3-тє, допов. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. С. 200.
2. Глобальное моделирование процессов устойчивого развития в контексте качества и безопасности жизни людей (2005-2007/2008 годы) / М.З. Згуровский, А.Д. Гвишиани. Киев: НТТУ «КПИ», 2008. 140 с.
3. Злупко С. Наука про органічний розвиток людини і довкілля (Передумови виникнення екогенології). *Вісник НАН України*. 2002. № 10. С. 15–20.
4. Злупко С. Основи екогенології. Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. 2003. 240 с.
5. Мельник Л.Г. Основи стійкого розвитку: Навчальний посібник для післядипломної освіти. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. С. 205.
6. Національна парадигма сталого розвитку України / за ред. Б.Є. Патона. Київ: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. 72 с.
7. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, В.С. Міщенко, В.Я. Коваль, О.С. Новоторов, М.М. Паламарчук. Київ: РВПС України. 1999. 716 с.

8. Про концепцію стимулювання екологічно-безпечної економіки. Виступ академіка НАН України Ю.Ю. Туниці на сесії загальних зборів Національної академії наук України 12 квітня 2012 р. *Вісник НАН України*. 2012. № 5. С. 26–29.
9. Сабуро Окіта. Передмова до: До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / упоряд. В. Рубцов. Вид. 3-тє, допов. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. С. 3–12.
10. Садеков А.А. Система социально-ответственных отношений как способ разрешения проблем устойчивого развития. *Сучасні проблеми сталого соціального розвитку регіону: пріоритети та шляхи вирішення*: Зб. наук. пр. 2001. Вип. 1. Донецьк: Донецький інститут ринку та соціальної політики, 2001. С. 118.
11. Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика / Андерсон В.М., Андрєєва Н.М., Алимов О.М. та ін.; за наук. ред. д.е.н., проф. Є.В. Хлобистова; ДУ «ІЕПСР НАН України», ІПРЕЕД НАН України, СумДУ, НДІ СРП. Сімферополь: ИТ «АРИАЛ», 2011. 589 с.
12. Степанов В.Н. Постнеклассическая методология исследования социо-эколого-экономических процессов. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 6. С. 56–59.
13. Стратегія сталого розвитку «Україна-2020». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10>.
14. Супрун Н. Проблеми адаптації національної моделі корпоративного управління до екзогенних інституційних параметрів. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2009. Вип. 1. С. 17–25.
15. Супрун Н. Розвиток корпоративної соціальної відповідальності у контексті вимог євроінтеграційного процесу. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 4. С. 118–131.
16. Супрун Н.А. Корпоративна соціальна відповідальність як чинник соціального залучення (в контексті цілей стратегії «Еуро-2020»). *Український соціум*. 2013. Вип. 2. С. 163–176.
17. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України. *Вісник НАН України*. 2002. № 2. С. 31–40.
18. Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку: монографія / [Небрат В.В., Супрун Н.А. та ін.]; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; ДУ «Ін-т економ. та прогноз. НАН України». Київ, 2014. 396 с.
19. Керівництво із соціальної відповідальності ISO 26000. URL: <http://www.iso.org/iso/home.html>.

References

1. Gavrylyshyn, B. (2009). To Effective Societies: Road Guides to the Future: Add. Rome Club. Kyiv: Univ. vyd-vo PULSARY [in Ukrainian].
2. Zgurovskij, M.Z., Gvishiani, A.D. (2008). Global modeling of sustainable development processes in the context of the quality and safety of people's lives (2005-2007/2008). Kyiv: NTTU KPI [in Russian].
3. Zlupko, S. (2002). Science on organic development of man and the environment (prerequisites for the emergence of ecological diseases). *Visnyk NAN Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 10, 15-20 [in Ukrainian].
4. Zlupko, S. (2003). Fundamentals of ecologism. Lviv: Lvivskiy nats. un-t im. Ivana Franka [in Ukrainian].
5. Melnyk, L.G. (2006). Basics of Sustainable Development. Navchalnyi posibnyk dlia pislidyplomnoi osvity. Sumy: VTD Univer-sytets'ka knyga [in Ukrainian].
6. Paton, B.Ye. (Ed.). (2012). National Paradigm of Sustainable Development of Ukraine. Kyiv: DU Instytut ekonomiky pryrodokorystuvannia ta stalogo rozvytku Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [in Ukrainian].
7. Danylyshyn, B.M., Doroguntsov, S.I., Mishchenko, V.S., Koval, V.Ya., Novotorov, O.S., Palamarchuk, M.M. (1999). Natural Resource Potential for Sustainable Development of Ukraine. Kyiv: RVPS Ukrainy [in Ukrainian].
8. About the concept of stimulating an environmentally safe economy. (2012). *Visnyk NAN Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 5, 26-29 [in Ukrainian].
9. Saburo, Okita. (2009). Foreword to: To Effective Societies: Road Guides to the Future: Add. Rome Club, 3-12 [in Ukrainian].
10. Sadekov, A.A. (2001). The system of socially responsible relations as a way to solve problems of sustainable development. *Suchasni problemy stalogo socialnogo rozvytku regionu: priorityety ta shliahy vyrishennia – Modern problems of sustainable social development of the region: priorities and ways of solving*: Zb. nauk. pr. Vyp. I. Donetsk: Donetskyyi instytut rynku ta sotsialnoi polityky [in Russian].
11. Anderson, V.M., Andriieva, N.M., Alymov, O.M.; Ye.V. Hlobystov (Ed.). (2011). Sustainable development and ecological safety of society: theory, methodology, practice. DU IEPSR NAN Ukrainy, IPREED NAN Ukrainy, SumDU, NDI SRP. Simferopol: YT ARYAL [in Ukrainian].
12. Stepanov, V.N. (2014). Post-non-classical methodology for the study of socio-ecological-economic processes. *Naukovyi visnyk mizhnarodnogo humanitarnogo universytetu – Scientific Herald of the International Humanitarian University*, 6, 56-59 [in Russian].
13. Sustainable Development Strategy: Ukraine-2020. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10> [in Ukrainian].
14. Suprun, N.A. (2009). Problems of adaptation of the national model of corporate governance to exogenous institutional parameters. *Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo torovel'no-ekonomichnogo universytetu – Bulletin of the Kiev National Trade and Economic University*, 1, 17-25 [in Ukrainian].
15. Suprun, N. (2016). Development of corporate social responsibility in the context of the requirements of the European integration process. *Ekonomika i prognozuvannja – Economics and Forecasting*, 4, 118-131 [in Ukrainian].
16. Suprun, N.A. (2013). Corporate social responsibility as a factor in social inclusion (in the context of the objectives of the 'Europe-2020' strategy). *Ukrainski socium – Ukrainian society*, 2, 163-176 [in Ukrainian].
17. Tregobchuk, V. (2002). Concept of sustainable development for Ukraine. *Visnyk NAN Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 2, 31-40 [in Ukrainian].
18. Nebrat, V.V. (Ed.). (2014). Ukrainian economic thought about factors and priorities of economic development. Kyiv: DU Instytut ekonomiky ta prognozuvanna NANU [in Ukrainian].
19. Guidance on social responsibility ISO 26000. Retrieved from <http://www.iso.org/iso/home.html> [in Ukrainian].

Стаття надійшла 9 жовтня 2018 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.140>
 УДК: 330 (092)
 JEL: B 31

Юхименко П.І., доктор економічних наук, професор професор кафедри економіки та економічної теорії Білоцерківського національного аграрного університету
 e-mail: p0504684000@gmail.com

ВИДАТНИЙ УЧЕНИЙ ЕКОНОМІСТ-ФІНАНСИСТ (Пам'яті Петра Михайловича Леоненка)

У статті з використанням методу аналізу та порівняльного методу розкрито значення наукових здобутків одного з визначних українських вчених Петра Михайловича Леоненка (1940–2018 рр). Його наукові доробки віднесено до фундаментально-наукового спрямування періоду національного відродження української економічної й фінансової наукових шкіл. Серцевину його наукової творчості становлять ґрунтовне системне розроблення питань методології економічної та фінансової науки (філософське й логічне обґрунтування теорії економіки, предмет та його історія, методи пізнання, вчення про парадигми й парадигмальні зміни, синтез теорій та ін.), формування нової інституціонально-еволюційної науково-дослідної програми розвитку економічної та фінансової теорій. Показано, що в дослідженнях П.М. Леоненка значне місце відведено аналізу питань методології економічної та фінансової наук та господарської практики. Український вчений представлений як один із фундаторів у започаткуванні «національної лінії» у становленні та розвитку історії економіки та економічної думки України. Зокрема, аналізуючи інституціонально-інформаційну парадигму як новітню науково-дослідницьку програму український вчений одним з перших віднаходить українські витoki її становлення. Ним вперше в українській економічній літературі здійснено дослідження інституціональних змін у процесах ринкової трансформації та переходу від індустріального до постіндустріального (інформаційного) суспільства. Доведено, що ці дослідження здійснювалися під кутом зору необхідності підвищення науково-теоретичного рівня і практичного значення економічної та фі-

нансової теорій, реалізації новітніх досягнень науки у сферах господарської практики, освітньої діяльності. У статті показано оригінальність й ґрунтовність підходу П. Леоненка до аналізу еволюції фінансової науки. Показано творчість українського вченого як взірця вірного служіння науці та своєму народові, рідній Україні.

Ключові слова: П. Леоненко, методологія економічної науки, історія економічної думки, економічна парадигма, фінансова теорія, інституціональна теорія.

Yukhymenko P.

A FAMOUS ECONOMIC AND FINANCIAL SCIENTIST (in the memory of P.M. Leonenko)

The article, using the method of analysis and the comparative method, reveals the essence, main achievements and significance of scientific achievements of one of the most prominent Ukrainian scientists, economist-financier Petro Mikhailovich Leonenko (1940–2018), whose scientific work is related to the fundamental-scientific direction of the period of national revival of the Ukrainian economic financial science schools. The core of his scientific work is the thorough systematic development of the questions of the methodology of economic and financial science (philosophical and logical substantiation of economic theory, the subject and its history, methods of cognition, the doctrine of paradigms and paradigmatic changes, the synthesis of theories, etc.), and the formation of a new institutional-evolutionary scientific-research program for the development of economic and financial theories. It is shown that, in P.M. Leonenko's research, significant place is devoted to the analysis of issues of the methodology of economic and financial sciences and business practices. The Ukrainian scientist is represented as one of the founders in launching the «national line» in the formation and development of the history of economics and economic thought in Ukraine. In particular, what is important, analyzing the institutional and information paradigm as the latest research program, the Ukrainian scientist became one of the first to find the Ukrainian origins of its formation. For the first time in Ukrainian economic literature, he investigated institutional changes in the processes of market transformation and the transition from industrial to post-industrial (informational) society. It has been proved that these studies were carried out from the perspective of the need to increase the scientific and theoretical level and the practical value of economic and financial theories, and to implement the latest achievements of science in the fields of economic practice and educa-

tional activities. The article shows the originality and solidity of Leonenko's approach to the analysis of the evolution of financial science. The author shows the work of the Ukrainian scientist as a model of faithful service to science and his people, his native Ukraine.

Key words: *P. Leonenko, methodology of economic science, history of economic thought, economic paradigm, financial theory, institutional theory.*

Наукове товариство економістів-істориків втратило колегу, знаного в Україні та за її межами науковця, одного з найавторитетніших із плеяди наукової школи А.А. Чухна – Петра Михайловича Леоненка. За свої неповні 78 років він пройшов тернистий шлях, проте спадкоємцям залишив вагомий науковий доробок, насичений новітніми ідеями, дискусійними поглядами та могутньою аргументацією своїх переконань. Сучасні науковці ще тривалий час будуть звертатися до його теоретичного здобутку, який є актуальним і значимим для сучасної наукової еліти, економістів-теоретиків, фінансистів-практиків та освітян.

Найвагомим науковим внеском цього видатного українського вченого є роботи в галузі економічної теорії, історії економічної та фінансової думки. Своїми працями він здобув визнання як неперевершений фахівець із питань методології економічної та фінансової науки, а також важливих питань господарської практики у транзитивній економіці. Його науковий доробок серед представників української наукової школи з питань розвитку і трансформації економічних систем [9], взаємозв'язку і взаємодії індустріальної ринкової та інформаційної (знаннєвої) постіндустріальної економіки визнаний одним з кращих. Особливо це стосується економічної компаративістики у висвітленні питань теорії і практики розвитку та функціонування сучасних економічних систем.

Порівняльний (компаративний) аналіз економічних систем став особливим розділом сучасної економічної науки, що все більше розростається і ускладнюється в результаті осмислення вченими фундаментальних процесів реструктуризації (перебудови) реальних систем. У процесі узагальнення наукових здобутків компаративістики (порівняльного аналізу) 90-х років ХХ сторіччя Петро Михайлович виділяє ядро сучасного порівняльного аналізу економічних систем – порівняння перехідних форм і трансформаційних процесів економіки і суспільства. Вчений запропонував методологію аналізу економічних систем, яка поля-

гає в тому, що адекватне з'ясування суті, спрямованості та кінцевої мети перехідних процесів вимагає комплексного, міждисциплінарного підходу до аналізу всієї сукупності об'єктивних і суб'єктивних чинників, які визначають феномен перехідної економіки і трансформацію економічних систем в цілому. На таку роль претендує порівняльний аналіз економічних систем (компаративістика) і в його складі – транзитологія, які представлені у навчальному посібнику «Сучасні економічні системи» (2006, у співавторстві).

Здобуття Україною незалежності й подальший розвиток держави визначили першорядними проблеми теорії та практики перехідного періоду від планової до ринкової економіки. Серед них в економічній теорії постало найважливіше питання переходу від «критики буржуазних теорій» до наукового осмислення історії світової економічної думки. Наукові напрацювання П.М. Леоненка склали фундамент першого у вітчизняній літературі навчального посібника «Історія економічних учень» (2000, у співавторстві), який витримав шість видань і є його найбільш цитованою працею. Завдяки професору П.М. Леоненку ця специфічна дисципліна у підготовці економістів донині виконує свою функцію – з'ясування наукової цінності та актуальності різних шкіл та напрямів економічної науки, їх дійсного внеску до світової скарбниці економічного знання.

Нині існує десяток альтернативних підручників і навчальних посібників, проте беззмінною залишається започаткована Петром Михайловичем мета – підвищення культури економічного мислення майбутніх фахівців, що досягається історико-економічним розглядом проблем у значно ширшому аспекті. Його праці значно зміцнили фундамент у започаткуванні «національної лінії» у становленні та розвитку історії економіки та економічної думки України. Розділи Петра Михайловича у фундаментальному виданні «Історії економічних учень» (2004) за редакцією В.Д. Базилевича можна зарахувати до золотої скарбниці в розкритті внеску української економічної думки у світову науку. Вони високо оцінені в науковому середовищі істориків економічної думки. Це видання відмічено на рівні держави, її автори стали Лауреатами Державної премії України в галузі науки і техніки. А подальший розвиток був реалізований у монографічному виданні, яке склало фундамент його докторської дисертації «Мето-

дологічні аспекти історії української економічної думки: монографія» (2004).

Дослідження українським ученим ретроспективи розвитку української економічної думки в XIX–XX ст., здійснені за останні 25 років, розкрили кілька важливих явищ. По-перше, дали можливість з'ясувати зв'язок наших недостатніх знань історії вітчизняної економіки та економічної думки з частим перебільшенням реальних досягнень економічної науки Заходу, надмірним захопленням ними. Останнє прийшло на зміну попередньому всілякому приниженню, ворожому ставленню в радянській економічній літературі до так званої буржуазної економічної теорії. По-друге, негативному явищу – нинішньому послабленню наукової діяльності по вивченню інтелектуальної спадщини XIX – початку XX ст. – сприяє процес викладання економічних наук у вузах: концентрація часу і зусиль на вивченні «мейнстримівського економіксу» на тлі применшення уваги до історико-економічних дисциплін, відповідно приниження їх ролі та значення [4].

Петро Михайлович був переконаний в тому, що зарубіжні економічні концепції та досвід господарювання й управління економікою потребують найретельнішого вивчення, але не на шкоду вітчизняним здобуткам у галузі науки і практики [15]. У своїх працях він переконливо показав, що вчені Західної Європи та США нині, як і раніше, не схильні ставити питання (або згадувати) про будь-які слов'янські школи в економічній науці. Всі праці українського вченого і були спрямовані на подолання такого підходу в історико-економічній науці [1].

Значна частина праць Петра Михайловича присвячена розкриттю економічних моделей (типів), в яких протікає господарська діяльність людини, діє механізм функціонування, відбувається взаємодія та взаємовпливи економічних систем [5]. Їх синтез із значним доповненням знайшов своє відображення у фундаментальному підручнику «Історія економіки» (2004, в співавторстві), який допомагає усвідомити майбутнім економістам спадковість історичного процесу і розкриває багатоваріантність його розвитку. Розкриваючи минуле, а також аналізуючи поточну економічну діяльність, автори оригінально пов'язують її з чинниками економічного розвитку людства, що виділяє це видання серед інших видань з цієї особливої системи знань.

Зважаючи на зарубіжний досвід, де економічна історія в більшості навчальних закладів стала необхідною складовою час-

тиною професійної підготовки не лише економістів, а й юристів, політологів, соціологів тощо, Петро Михайлович відстоював ідею самостійності її у викладанні у вишах України. На його думку, ця обставина пов'язана з міждисциплінарним характером історико-економічної науки, яка стоїть у центрі поєднання «соціальної» історії, економічної теорії, історії економічної думки і конкретних економічних наук. Вона дає змогу майбутньому фахівцю ознайомитися із різними явищами та процесами, які виходять за межі сучасної економічних питань.

На основі відмічених вище праць Петро Михайлович одним із перших у вітчизняній економічній літературі уклав синтезований підручник «Історія економіки та економічної думки» (2011, у співавторстві). Особливістю його є те, що матеріали подані не як механічне об'єднання дисциплін економічної історії та історії економічної думки, а як їх органічна єдність. Це досягається насамперед єдністю формаційного і цивілізаційного підходів у дослідженні та викладенні обох зазначених наукових і навчальних дисциплін.

Оригінальність цього видання доповнюється тим, що авторам вдалося відобразити розвиток економіки й економічної думки в єдності простору та часу, складових економічної науки (позитивної та нормативної) і структурних рівнів теорії (мікро-, мезо-, макро- і глобальної економіки). Значна увага була приділена викладенню історії економіки та економічної думки України, основним етапам її еволюції. Цей розвиток розглянуто у контексті розвитку світової економіки та в загальному плані західної економічної думки. Такий підхід авторів до викладу матеріалів сприяв тому, що дане видання є одним із найпопулярніших у вишах України.

Як педагог, провідний фахівець у галузі економічної теорії та історії економічних вчень Петро Михайлович розумів, що важливе завдання сучасної економічної освіти полягає в тому, щоб дати майбутнім фахівцям якомога адекватніше уявлення про реальну вітчизняну та світову економіку, їх особливість в широкому контексті національних, регіональних та глобалізаційних процесів [8]. Проте це завдання неможливо ефективно виконувати у разі відсутності знань про сучасний стан економічної науки, її складну внутрішню структуру, наявність в економічній теорії різних взаємопроникних і альтернативних концепцій, шкіл та напрямів, об'єктивну зумовленість такого становища і змагальність ідей [6]. Тому він активно долучився до підготовки фундаменталь-

ного видання у цьому напрямі під керівництвом академіка А.А. Чухна. Новітні дослідження з проблем неокласичного синтезу як основи сучасних економічних теорій, знайшли відображення у колективному підручнику «Сучасні економічні теорії» (2007).

В подальших дослідженнях Петро Михайлович розкриває структуру сучасної економічної теорії. На його переконання вона відзначається розгалуженістю, багатоманітністю, альтернативністю і навіть протилежністю концепцій, шкіл, течій, напрямів та характеризується надзвичайною різноплановістю. Її складові суттєво залежать від економічних, соціальних, політичних, культурних факторів та обставин, що характеризують конкретну епоху. Вони також змінюються з плином часу в залежності від зміни історичного становища. Складність реального світу обумовлює різноманітність шляхів його пізнання та зміну значення різних теорій зі зміною часу. Що стосується питання внутрішньої структури інституціонального (чи інституціонально-еволюційного) напрямку, то воно продовжує залишатись, на його думку, дискусійними. Однак переважає виокремлення «старого» (традиційного) і «нового» інституціоналізму як складників єдиного, а також включення до складу напрямку неінституціоналізму із значною кількістю теорій, що визначають сучасну неінституціональну парадигму [2; 3].

У своїх дослідженнях Петро Михайлович приділяє особливу увагу аналізу інституціонально-інформаційної парадигми як новітньої науково-дослідницької програми. При цьому він у взаємозв'язку із світовими досягненнями розвитку інституціональної теорії віднаходить українські витоки її становлення [11]. Узагальнення світової економічної думки у розвитку цього нового напрямку теорії її теоретико-методологічні основи, структуру, сутність, етапи розвитку, місце та роль у системі сучасних економічних знань знайшли відображення у фундаментальному виданні – колективному підручнику за редакції академіка А.А. Чухна «Інституціонально-інформаційна економіка» (2010). В ньому розкрито неінституціональний підхід до дослідження інститутів власності, різних видів контрактів, ринку і фірми, держави. Вперше в українській економічній літературі здійснено дослідження інституціональних змін у процесах ринкової трансформації та переходу від індустріального до постіндустріального (інформаційного) суспільства.

Неперевершеність Петра Михайловича в галузі методології проявилась і в дослідженні взаємозв'язку сучасного інституціоналізму та фінансової науки й практики. Окрім дослідження історії її виникнення [10; 12], він одним із перших розкрив сутність, роль і особливості методології сучасного інституціоналізму в контексті цивілізаційної парадигми і обґрунтував її застосування у вивченні питань фінансової науки та практики [16; 17; 19]. Аналізуючи становлення фінансової науки, загальне й національно-особливе в її розвитку він окреслив методологічну проблематику та обґрунтував авторську періодизацію еволюції цієї науки з урахуванням новітніх вітчизняних і зарубіжних наукових досягнень. Петро Михайлович визначає й обґрунтовує критерії, відповідно до яких виокремлює не два, як прийнято у фінансовій науці, а п'ять етапів її історичного розвитку. В основу запропонованої періодизації покладено загальні та особливі критерії (ступінь розвитку держави, товарно-грошових і фінансових відносин тощо; розрізнення понять «фінансова думка», «фінансова концепція» та «фінансовий аналіз»; теоретичні концепції класичних періодів і ситуацій Й.А. Шумпетера, наукових революцій та парадигм Т. Куна, конкуруючих науково-дослідних програм І. Лакатоша; зміни в розумінні ключових категорій). Український учений з характерною для нього майстерністю науковця обґрунтовує, що ці етапи характеризувалися певним співвідношенням напрямів економічної й фінансової наук, формуванням парадигмального базису для проведення наукових досліджень і розроблення практичних рекомендацій, послідовними змінами наукових парадигм (науково-дослідних програм), конкурентною боротьбою та «синтезними» тенденціями. Пропонує визначальні критерії й особливості концепцій у сфері фінансів провідних представників економічної та фінансової думки на кожному етапі наукового розвитку [14].

Свою творчою діяльністю він реалізовував власні переконання про національний характер економічної науки. Його аргументація щодо виокремлення в класифікації наукових фінансово-економічних шкіл національного компонента та детермінант розвитку сприяла не лише відродженню вітчизняних наукових традицій, а й утвердженню самої ідеї важливості національного чинника для становлення та розвитку економічної й фінансової науки, подолання нігілістичного підходу до цього питання прихильників сучасного неокласичного мейстріму (у вузькому чи

розширеному його варіанті). Петро Михайлович був переконаний, що структура вітчизняної та світової економічної думки повинна відображати взаємозв'язок і взаємопереплетення в економічному розвитку загального, особливого і одиничного. Універсальне економічне знання, якраз у наслідок свого всезагального характеру, не може повною мірою охопити особливості господарської реальності різних країн, що є потужним стимулом для розроблення національно-особливої частини економічної теорії, фінансової та інших економічних наук [7; 10; 13]. Сам вчений став яскравою постаттю саме національної економічної та фінансової теорії.

Важливим його науковим доробком у фінансовій науці стала організація і активна участь (89 дописів) у підготовці першого тому енциклопедичного видання, яке присвячене висвітленню основних етапів еволюції фінансової думки в аспектах її персоніфікації, термінологізації і концептуалізації [18]. Петро Михайлович, як організатор цього видання, сприяв його оригінальності, яка визначається тим, що питання змістовного та термінологічного характеру викладено в персоніфікованому контексті авторських позицій.

Отже, плідність ідей «органічного синтезу» П.М. Леоненка з його науковими доробками з історії економічної і фінансової думки збагачує сучасну теорію інституційних трансформацій господарської систем та практики ринкового господарства. Український вчений своєю творчістю яскраво продемонстрував, що конвергенція та взаємопроникнення різних систем можливі не лише в розвитку економіки, а й у розвитку економічної теорії, бо це сприяє їхньому взаємозбагаченню. Його «українська лінія» в історії економічної думки є взірцем вірного служіння своєму народові, рідній Україні.

1. Леоненко П.М., Афонін А.С. Дослідження та викладання історії української економічної думки. *Економіка і управління*. 2001. № 1(11). С. 93–101.
2. Леоненко П.М., Білорус О.Г., Єфименко Т.І. Інституціональна політична економія: предмет, методологія, зміст. *Фінанси України*, 2017. № 3. С. 122–128.
3. Леоненко П.М. Інституціоналізм та його місце в сучасній економічній теорії (політичній економії). *Економический вестник университета*. Сб. науч. труд. ученых и аспирантов. Гос. высш. уч. завед. «Переяслав-Хмельницький гос. пед. ун-т им. Григория Сковороды». Вып. 21-1. 2013. С. 163–171.

4. Леоненко П. Економічна теорія та історія економічної думки: проблеми взаємодії. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2001. № 1. С. 35–41.
5. Леоненко П.М. З історії формування управлінської думки в Україні (XIX – початок XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ-Тернопіль: Інститут економіки НАН України. 1998. Вип. 30. С. 160–169.
6. Леоненко П.М., Климко Г.Н., Юхименко П.І. Сучасні економічні теорії: єдність і багатогранність. *Економіка і управління*. 2003. № 4 (22). С. 5–16.
7. Леоненко П.М. Методологія аналізу наукових шкіл у економічній і фінансовій науках. *Фінанси України*. 2013. № 5. С. 31–49.
8. Леоненко П.М. Методологія історико-економічних дисциплін: сучасний стан і проблеми. *Еволюція економічного розвитку та економічних теорій: Матеріали Міжнародної науково-методичної конференції 26-27 квітня 2000 р.* Київ: КНЕУ. 2000. С. 90–91.
9. Леоненко П.М. Порівняльний аналіз системних економічних трансформацій. *Економіка і управління*. 2001. № 2. С. 86–104.
10. Леоненко П.М. Становлення і розвиток фінансової науки у світлі історії економічної думки. *Фінанси України*. 2000. № 6(54). С. 36–43.
11. Леоненко П.М. Українські витоки інституціоналізму та сучасність. *Проблеми розвитку банківської системи України: зб. наук. праць / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України»*. Суми. 2004. Т. 11. С. 99–105.
12. Леоненко П.М. Українські вчені про класифікацію економічних наук і місце в ній фінансів. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Економічні науки*. 2001. № 4. С. 11–15.
13. Леоненко П.М. Українські школи в економічній науці (XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.). Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку: зб. матеріалів Всеукр. Круглого столу, 10 листоп. 2016 р. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана» [та ін.]; редкол.: С.В. Степаненко, В.М. Фещенко, К.В. Лопух. Київ: КНЕУ, 2016. С. 21–26. URL: <http://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/20471>.
14. Леоненко П.М., Федосов В.М., Юхименко П.І. Основні етапи розвитку фінансової науки: методологія проблеми. *Фінанси України*. 2017. № 4. С. 55–74.

15. Леоненко П.М. Формування та розвиток національного економічного мислення. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: Науково-практичний збірник*. Київ, 2000. С. 123–126.
16. Теорія фінансів: навч. посібник / Леоненко П.М., Юхименко П.І., Іленко А.А. та ін.; за заг. ред. О.Д. Василика. Київ: ЦУЛ, 2005. 480 с.
17. Теорія фінансів: підручник / Леоненко П.М., Юхименко П.І., Федосов В.М. та ін.; за заг. ред. В.М. Федосова, С.І. Юрія. Київ: ЦУЛ, 2010. 576 с.
18. Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія: у 3 т. / за ред. Т.І. Єфименко, А.І. Мирковського; ДННУ «Акад. фін. управління». Вид. 2-ге, переробл. й доповн. Київ: ДННУ «Акад. фін. управління», 2013. Т. 1. 2013. 728 с.
19. Чухно А.А., Леоненко П.М., Юхименко П.І. Сучасна інституціональна теорія та фінансова наука. *Фінанси України*. 2012. № 8. С. 23–42.

References

1. Leonenko, P.M., Afonin, A.C. (2001). Research and teaching of the history of Ukrainian economic thought. *Ekonomika i upravlinnia – Economics and Management*, 1(11), 93-101 [in Ukrainian].
2. Leonenko, P.M., Bilorus, O.G., Yefymenko, T.I. (2017). Institutional political economy: subject, methodology, content. *Finansy Ukrainy – Finance of Ukraine*, 3, 122-128 [in Ukrainian].
3. Leonenko, P.M. (2013). Institutionalism and its place in modern economic theory (political economy). *Jekonomycheskyi vestnyk unyversyteta – Economic bulletin of the University*, 21-1, 163-171 [in Ukrainian].
4. Leonenko, P.M. (2001). Economic theory and history of economic thought: problems of interaction. *Visnyk Kyivskogo nacionalnogo torgovel'no-ekonomichnogo universytetu – Bulletin of the Kyiv National Trade and Economic University*, 1, 35-41 [in Ukrainian].
5. Leonenko, P.M. (1998). From the history of the formation of managerial thought in Ukraine (XIX – beginning of the twentieth century). *Istoriia narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of economics and economic thought of Ukraine*, 30, 160-169 [in Ukrainian].
6. Leonenko, P.M., Klymko, G.N., Yukhymenko, P.I. (2003). Modern economic theories: unity and versatility. *Ekonomika i upravlinnia – Economics and Management*, IV (XXII), 5-16 [in Ukrainian].

7. Leonenko, P.M. (2013). Methodology for analyzing scientific schools in economic and financial sciences. *Finansy Ukrainy – Finance of Ukraine*. 5, 31-49 [in Ukrainian].
8. Leonenko, P.M. (2000). Methodology of historical and economic disciplines: current state and problems. *Evoljucija ekonomichnogo rozvytku ta ekonomichnyh teorij – Evolution of Economic Development and Economic Theories*. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-metodychnoi konferentsii 26-27 kvitnia 2000, (pp. 90-91). Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
9. Leonenko, P.M. (2001). Comparative analysis of systemic economic transformations. *Ekonomika i upravlinnia – Economics and Management*. 2, 86-104 [in Ukrainian].
10. Leonenko, P.M. (2000). Formation and development of financial science in the light of the history of economic thought. *Finansy Ukrainy – Finance of Ukraine*, 6(54), 36-43 [in Ukrainian].
11. Leonenko, P.M. (2004). Ukrainian sources of institutionalism and modernity. *Problemy rozvytku bankivskoi systemy Ukrainy: zb. nauk. prats – Problems of the Banking System Development in Ukraine: Coll. of scien. Work*, 11, 99-105 [in Ukrainian].
12. Leonenko, P.M. (2001). Ukrainian scholars on the classification of economics and the place in it of finance. *Naukovyi visnyk Volynskogo derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky. Ekonomichni nauky – Scientific herald of Volyn State University named after. Lesia Ukrainka. Economic sciences*. 4, 11-15 [in Ukrainian].
13. Leonenko, P.M. (2016). Ukrainian schools in economic science (nineteenth century – 20th years of the XX century). The results of the all-Ukrainian round table "Modern economic theories: history, methodology and development prospects", Kyiv, November 10, 2016, (pp. 21-26). Kyiv: KNEU. Retrieved from <http://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/20471> [in Ukrainian].
14. Leonenko, P.M., Fedosov, V.M, Yukhymenko, P.I. (2017). The main stages of the development of financial science: the methodology of the problem. *Finansy Ukrainy – Finance of Ukraine*. 4, 55-74 [in Ukrainian].
15. Leonenko, P.M. (2000). Formation and development of national economic thinking. *Visnyk Akademii praci i socialnyh vidnosyn Federacii profspilok Ukrainy – Bulletin of the Academy of Labor and Social Relations of the Federation of Trade Unions of Ukraine*, 123-126 [in Ukrainian].
16. Leonenko, P.M., Yukhymenko, P.I., Iliencko, A.A. та ін. (2005). Theory of Finance: navch. posibnyk. O.D. Vasylyk (Ed.). Kyiv: TsUL [in Ukrainian].

17. Leonenko, P.M., Yukhymenko, P.I., Fedosov, V.M. та in. (2010). Theory of Finance: posibnyk. V.M. Fedosov, S.I. Yurii (Eds.). Kyiv: TsUL [in Ukrainian].
18. Yefymenko, T.I., Myrkovskogom A.I. (Eds.). (2013). Finances. Budget. Taxes: National and International Terminology: in 3 vol. DNNU "Akad. fin. Upravlinnia". Vyd. 2-ge, pererobl. i dopovn. Kyiv: DNNU "Akad. fin. Upravlinnia". Vol. 1 [in Ukrainian].
19. Chuhno, A.A., Leonenko, P.M., Juhymenko, P.I. (2012). Modern Institutional Theory and Financial Science. *Finansy Ukrainy – Finance of Ukraine*, 8, 23-42 [in Ukrainian].

Стаття надійшла 11 жовтня 2018 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.153>
УДК: 330.8(477)
JEL: B 31

*Січевлюк Л.В., кандидат економічних наук,
 доцент кафедри теоретичної та прикладної економіки
 Університету економіки та права «КРОК»
 e-mail: sichevliuk@ukr.net*

ІВАН ФРАНКО: НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАДНИК У МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ

Економічні погляди І. Франка були основою створеної ним цілісної концепції про становлення і розвиток України як самостійної держави. Цим пояснюється важливість з'ясування особливостей методології економічних досліджень Франка-вченого, наукова цінність яких не втрачена і дотепер.

Методологія економічного аналізу І. Франка характерна врахуванням національного, етнологічного, ментального фактору при аналізі економічного розвитку держави. Саме І. Франко вперше вжив термін «національна економіка» для позначення економіки країни, який сьогодні широко використовується в економічній науці. Також вчений вказує на необхідність пізнавати економічні явища історично, тобто в їх становленні та розвитку.

За переконанням І. Франка, піднесення добробуту й культури українського народу забезпечить лише утворення національної держави. Він вважав, що тільки незалежна українська держава здатна служити загальнонаціональним інтересам та сприяти соціальній згоді в суспільстві.

Ще однією особливістю методології І. Франка є захоплення статистично-описовим методом. Вчений пропонував на основі цього методу довести єдність матеріальної та духовної культури українського народу на всій його етнічній території. Досягненню цієї мети також сприяли синтез економічної практики, історії та соціології, який постійно практикувався вченим у економічних дослідженнях.

За переконанням І. Франка провідну роль у процесі зростання національної свідомості має виконати українська інтелігенція.

Вчений відзначає вирішальний вплив національних ідей інтелігенції Наддніпрянської України на еволюцію культури і, разом з тим, на ріст національної свідомості галицьких українців.

Підсумовуючи викладене вище, належить вказати, що головним у науковому пошуку для І. Франка як вченого-економіста є дослідження розвитку господарства на основі визнання пріоритету національних інтересів. Такий підхід, вважав Франко, потрібний для зростання національної самосвідомості та поширення національної ідеї як рушії соціального поступу.

Ключові слова: предмет економічної науки, метод економічної науки, економічна історія, нація, національна ідентичність, національна свідомість.

Sichevluik L.

IVAN FRANKO: NATIONAL CONSTITUENT IN THE METHODOLOGY OF HISTORICAL AND ECONOMIC ANALYSIS

I. Franko's economic views were the basis of his holistic concept of the formation and development of Ukraine as an independent state. This explains the importance of clarifying the features of the methodology of economic research of the Franko-scientist, whose scientific value has not been lost until now.

The methodology of economic analysis of I. Franko is characterized by the consideration of the national, ethnological, and mental factors in the analysis of economic development of the state. It was I. Franko who first used the term «national economy» to refer to the economy of the country, which is now widely used in economic science. Also, the scientist points to the need to learn economic phenomena historically, that is, in their formation and development.

According to I. Franko, the rise of welfare and culture of the Ukrainian people will be provided only by the formation of the national state. He believed that only an independent Ukrainian state is able to serve the national interests and promote social harmony in the state.

One of the features of the methodology of Ivan Franko is his passion for the statistical-descriptive method. The scientist suggested, on the basis of this method, to prove the unity of material and spiritual culture of the Ukrainian people throughout its ethnic territory. The synthesis of economic practice, history and sociology, which was constantly practiced by the scientist in his economic research, also contributed to the achievement of this goal.

According to I. Franko, the leading role in the growth of national consciousness should be performed by the Ukrainian intelligentsia. The scientist notes the decisive influence of the national ideas of the intelligentsia of the Dnieper Ukraine on the evolution of culture and, at the same time, on the growth of national consciousness of the Galician Ukrainians.

Summarizing the above, it is necessary to point out that the main thing in the scientific search, for I. Franko as a scientist and economist, is to study the development of the economy on the basis of recognition of the priority of national interests. This approach, Franco believed, is necessary for the growth of national consciousness and the dissemination of national ideas as a driving force of social progress.

Key words: subject of economic science, method of economic science, economic history, nation, national identity, national consciousness.

Для українського суспільства І. Франко – це видатний письменник, мислитель, філософ, економіст, дослідник історії України, науковий доробок якого має велике значення для сучасної наукової спільноти. Економічні дослідження І. Франка стосуються різноманітних аспектів господарського життя: економічної історії, статистики, економічної теорії та економічної політики, історії економічної думки не тільки Галичини, а й всієї України. З'ясування особливостей методології економічних досліджень Франка-вченого дозволить більш глибоко осягнути зміст його економічних поглядів як базису створеної ним цілісної концепції про становлення і розвиток України як самостійної держави.

Зміст наукової діяльності І. Франка в дослідженнях радянських часів зводився до акцентування уваги на його марксистських позиціях і пропагуванні соціалістичних ідей. Про економічні погляди вченого у зрілому віці та їх еволюцію дослідники тих часів не писали взагалі. Дана проблематика стала об'єктом аналізу вчених уже незалежної України. Серед них, в першу чергу, варто відзначити праці професора Львівського університету С. Злупка [1, 2]. Великий внесок до дослідження та популяризації творчості вченого зробили З. Франко та М. Василенко, упорядкувавши праці, які не ввійшли до 50-томного зібрання творів видатного письменника [3]. Також варто відзначити публікації І. Шафранської [4], В. Феценко, Н. Тимочко [5], які стосуються дослідження еволюції поглядів І. Франка. Аналіз деяких напрямків наукового доробку І. Франка подані в підручниках з історії економічної думки [6, 7, 8, 5].

Сучасні дослідники здебільшого звертають увагу на окремі напрямки економічних досліджень І. Франка. Однак, цілісний погляд на економічний доробок вченого не дістав належного висвітлення в економічній науці. Тому виникає необхідність звернути увагу на методологію економічного аналізу І. Франка, для якого національний інтерес завжди відігравав значну роль. Саме з національних позицій він оцінював економічний розвиток України, діяльність політичних і громадських діячів, їхні праці та науково-теоретичний здобуток. Національна ідея була для нього тим основним базисом, на якому повинна сформуватися незалежна українська держава. У цьому зв'язку актуальною для сучасних досліджень є можливість скористатися спадщиною І. Франка, зокрема, його методологією врахування національного, етнологічного, ментального фактору при аналізі економічного розвитку держави.

Метою цієї публікації є визначення особливостей наукової методології І. Франка, звернувши особливу увагу на національний складник, який є надзвичайно значним в економічних дослідженнях великого вченого.

Дослідження методології І. Франка доцільно почати з аналізу його поглядів на предмет, метод та значення економічної науки. «Економічне питання таке важне, таке основне, – писав він, – що й при справі політичної самостійності всякого народу не те що не минути його не можна, але класти його як вихідну точку» [9, с. 279]. За цим висловом великого вченого-економіста стає зрозумілим, що суть суспільних явищ можна досягнути тільки з урахуванням економічних факторів.

Найповніше його погляди на національну економіку викладені в програмі Націонал-демократичної партії, яка була опублікована в 1990 р. під назвою «Народна програма» [9]. У ній Франко акцентує увагу на суті економіки, під якою треба розуміти «науку про господарство однієї людини (приватна економіка) або господарство цілого народу (народна або національна економіка)» [10, с. 521]. Варто звернути увагу на те, що саме І. Франко вперше вжив термін «національна економіка» для позначення економіки країни, який сьогодні широко використовується в економічній науці.

Визначаючи особливу роль економічних досліджень, Франко чітко формулює предмет і метод економічної науки. «Предмет науки – це маси людей, рух цих мас, спосіб життя» [11, с. 253]. При цьому, наголошує вчений, справжня наука має виконувати

дві умови: «вчити пізнавати закони природи і вчити користати з тих законів, уживати їх в боротьбі з тією ж природою» [12, с. 32]. Що стосується методу економічної науки, то, за твердженням вченого, найцікавіші здобутки дає «метода, ... котра вказує нам певні явища життя не тільки в їх розвої, так сказати, розширено, але рівночасно і в їх розвої в часі, їх періодичні зміні» [10, с. 250]. Тим самим Франко вказує на необхідність пізнавати економічні явища в їх історичному аспекті, у розвитку та становленні.

Особливістю методології Франка-економіста є орієнтація на національні особливості України. В цьому простежується вплив вчених історичної школи Німеччини, з працями яких вчений був добре обізнаний. Він підкреслював: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції» [9, с. 284].

Піднесення народного добробуту й культури І. Франко тісно пов'язував із утворенням української держави. Держава у поета виступає як особлива суспільна цінність, про зміцнення якої повинен дбати кожен громадянин. На думку Франка «синтезом ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмеженого життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити свою відчуження від рідної нації» [9, с. 284]. Це фундаментальне визначення національного ідеалу є актуальним і сьогодні, оскільки прихильників прикрити своє відчуження від української нації «вселюдськими фразами» не поменшало.

Наведені тези є репрезентативними щодо світогляду І. Франка, який ніколи, не зважаючи на жодні наукові та політичні авторитети, не поступався національними інтересами. Нація для нього – це найвища цінність, її інтереси – найвищий пріоритет. Свідоме чи несвідоме нехтування цим фактом знаходило критичний осуд І. Франка, який найбільше цінував тих вчених і ті теорії, які враховували національний фактор при аналізі сучасної йому дійсності.

Вплив німецької історичної школи простежується ще в одній особливості його методології – це захоплення статистично-

описовим методом. Основні віхи життя і творчості Івана Яковича пов'язані з Галичиною, тому чимало наукових положень та висновків зроблено на підставі аналізу галицької дійсності. В 1883 р. вчений навіть створив етнографічно-статистичний гурток у Львові. Завданням гуртка було вивчення життя і світогляду народу, а також підготовка і видання статей та монографій, як, наприклад, «Народні школи і їх потреби» [13], «Злидні Галичини в цифрах» [14], «Лихварство в Галичині» [15] та інші. Разом з тим, вчений пропонував на основі цього методу довести єдність матеріальної та духовної культури українського народу на всій його етнічній території.

Цілісна система знань про Україну вибудувалася у І. Франка на основі синтезу економічної практики, історії та соціології. «Маючи таких союзників – зауважував він, – історія може сміло глядіти в будучність» [16, с. 79]. Дослідник роз'яснював, що історик, по-перше є людиною, сином певного історичного періоду, певного народу, вихованого на певних поняттях і поглядах, «від котрих впливу ще ніхто на світі не увільнився». По-друге, історія ніколи не буде і не може бути повною, завершеною. «Історія назавсідги останеться таким будинком, котрий кожне нове покоління в більшій або меншій часті перебудовує і пересипає відповідно до власних потреб, до власних поглядів» [16, с. 77].

Детально досліджуючи економічні явища та процеси, аналізуючи їх, виступаючи з критикою тих чи інших негативних тенденцій, І. Франко, разом з тим, пропонував ефективні методи для їх вирішення. Самостійну, сильну державу, вважав І. Франко, неможливо побудувати без національної ідеї. Вона є головною для національної самоідентифікації та консолідації.

І. Франко замислюється над тим, які шляхи ведуть до росту національної свідомості. Провідну роль у цьому процесі, на його думку, має виконати українська еліта, інтелігенція, яка стане дороговказом у незалежне політичне майбутнє та зміцнюватиме національний дух. Він писав: «Перед українською інтелігенцією відкривається тепер величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суспільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй – та при тім поданий на присвоювання собі в як найширшій мірі і в як найшвидшій темпі загальнолюдських культурних набутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і як сильна держа-

ва, не може відбутися» [17, с. 404]. Моральне відродження української нації повинно стати результатом праці над згуртуванням народу на основі його мови, традицій, звичаїв, ментальності.

Історію розвитку національної свідомості та ролі інтелігенції в цьому процесі подано в статті «Ukraina irredenta» [18], де І. Франко аналізує однойменну працю Ю. Бачинського. Розвиток національної свідомості від початку XVI ст. і до кінця XIX ст. відбувався нерівномірно. Тільки з 1848 р., «знесення панщини і надання політичної свободи, – на думку Франка, – дало можливість дійсного життя для нації, котрої ядром були мужики, і ми бачимо, що й у історії свідомості народної сей рік становить епоху» [18]. Саме з цього періоду починається національне усвідомлення української інтелігенції, яка «вияснює для себе питання про те, до якої національності ми належимо, що становить суть тої народності і яку властиво ціль має русько-українське відродження» [18].

Як відзначає І. Франко, еволюція культури і разом з тим національної свідомості галицьких українців відбувалася під впливом національних ідей інтелігенції Наддніпрянської України. Вчений виділяє три фази, три ступені цих впливів. Перший – починається з 20-х і триває до початку 50-х років XIX ст. У цей період до Галичини доходять праці Котляревського, Максимовича, Квітки-Основ'яненка та ін. Галицька еліта долучається до української літератури, але, звертає увагу письменник, «не задає собі докладної справи з того, для кого має служити та література, яка має бути остаточною її метою» [18]. Другий період припадає на 1860-ті роки і його змістом є поширення ідей Кирило-Мефодіївського братства, творів Т. Шевченка, історичної та етнографічної літератури. На думку Франка, те «чого найбільше було треба для галичан, в поглядах національності і на суть цивілізації» [18], не знаходить свого відображення в творах галицької еліти. Та саме в цей період, відзначає він, «значні ряди світської інтелігенції привернуло до україно-російської національності», а молодь «почала сяк чи так вияснити собі програму діяльності» [18]. Третя фаза припадає на 70–80-ті роки XIX ст. і «назавжди лишиться часом переважного впливу М.П. Драгоманова». Аналізуючи постать М. Драгоманова як культуролога і водночас політолога, за словами Франка, «свідомого європейця і не менш свідомого українця» він дає характеристику його поглядам у національно-політичному питанні. За даною характеристикою М. Дра-

гоманов виступав «проти українського сепаратизму з австрофільською закваскою», але разом з тим бажав внутрішньої перебудови Росії, яка би «...відповідала європейським ідеям про права людини, про самоуправу корпорацій, громад і кантонів» [18].

Даючи оцінку статті Ю. Бачинського «Ukraina irredenta», І. Франко вважає, що вона «важна як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і національної свідомості». Бачинський, опираючись на дані економічного розвитку, доводить, що «Україна не тільки існує, але мусить швидше чи пізніше стати самостійною державою, витворити свою літературу, українізувати всі різноманітні елементи на своїй території» [18]. Відштовхуючись від конструктивних положень брошури Ю. Бачинського, І. Франко формулює свої погляди про шляхи досягнення політичної самостійності України, яскраво виявляючи при цьому таку особливість своєї методології, як необхідність врахування впливу міжнародних факторів на внутрішньо-національні політичні, культурні та економічні процеси. Вчений підкреслює, що питання незалежності вийде на порядок денний, маючи за собою як національну, так і економічну мотивацію.

Таким чином, у економічних дослідженнях великого українського мислителя знайшли своє відображення ті своєрідні історичні умови, у яких відбувалося формування економічної науки та економічної думки в Україні, а особливо – на західноукраїнських теренах. Досліджуючи історичний розвиток України, вчений виділяє такі його політико-економічні особливості:

- політична та економічно-територіальна роздробленість внаслідок включення українських земель до складу різних держав;
- економічна відсталість обох її частин (хоча І. Франко вбачав позитивний вплив європейської цивілізації на економічне та політичне життя Галичини порівняно із Наддніпрянською Україною);
- відсутність внутрішньої національної самоідентифікації та єдності, часткова асиміляція в інші культурні традиції;
- потужний вплив зовнішніх факторів на розвиток господарства та національної свідомості.

На наш погляд, саме ці особливості історичного розвитку України визначили специфіку методології наукових досліджень І.Я. Франка, включаючи його аналітичні праці економічно-історичної скерованості.

Висновки. Методологія економічних досліджень І. Франка характеризується такими рисами:

- прикладний характер економічних досліджень, які повинні орієнтуватися на теорію і практику економічного розвитку та державного будівництва;
- використання описово-статистичного методу для аналізу економічних явищ та процесів;
- аналіз економічної дійсності з трьох позицій: аналізу економічних явищ, осмислення їх в економічній теорії і використання цих знань в економічній практиці та політиці;
- економічні процеси розглядаються в їх безперервності та розвитку, а також враховується вплив зовнішніх факторів на ці процеси;
- широке використання історичного методу, суміщене із критичним відношенням до доктрин марксизму та утопічного соціалізму (особливо в зрілому віці).

Найважливіша особливість Франкової методології простежується у врахуванні національного фактору в економічному аналізі. Для вченого дослідження господарства з урахуванням його історичного, етнічного розвитку, визнання пріоритету національних інтересів є головним у науковому пошуку. Такий підхід, вважає Франко, потрібний для зростання національної самосвідомості та поширення національної ідеї як рушія соціального поступу. Саме це, своєю чергою, веде до втілення вимог стосовно національної єдності та створення єдиної Української держави. Він був переконаний, що тільки незалежна, соборна українська держава здатна служити загальнонаціональним інтересам та сприяти соціальній згоді в суспільстві.

Таким чином, у багатогранній науковій та літературній спадщині І. Франка простежується головна мета його життя та діяльності: служіння Україні та українцям.

1. Злупко С.М. Іван Франко і економічна думка світу. Львів: Видавничий центр Львівського Національного Університету ім. І.Я. Франка, 2006. 413 с.
2. Злупко С.М. Історія української економічної думки в науково-критичній інтерпретації Івана Франка. URL: <http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/puplications/zbirnyk07-Zlupko>.
3. І. Франко. Мозаїка із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. / упорядн.: Франко З.Т., Василенко М.Г. Львів: Каменяр, 2001. 434 с.

4. Шафранська І.Б. Еволюція світогляду І. Франка та його погляди на розвиток української економічної думки. *Галицький економічний вісник*. 2009. № 2. С. 89–95.
5. Фещенко В.М., Тимочко Н.О. Соціально-економічні дослідження Івана Франка: сучасний погляд. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2016. Вип. 49. С. 343–367.
6. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. (Остання третина XIX – перша третина XX ст.). Київ: Наукова думка, 1994. 241 с.
7. Ковальчук В., Сарай М. Історія світової та української економічної думки. Тернопіль: Астон, 2004. 412 с.
8. Корнійчук Л.Я. Історія економічних вчень: підручник. Київ: Наукова думка, 2001. 340 с.
9. Франко І. Поза межами можливого / Твори: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 45. С. 276–286.
10. Франко І. Народна програма / Твори: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 44. Кн. 2. С. 312–327.
11. Франко І. Статистика яко метода і яко наука / Твори: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1985. Т. 44. Кн. 1. С. 248–254.
12. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами / Твори: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 45. С. 76–139.
13. Франко І. Народні школи та їх потреби / Твори: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 46. Кн. 2. С. 166–179.
14. Франко І. Злидні Галичини в цифрах / Твори: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1984. Т. 44. Кн. 1. С. 14–20.
15. Франко І. Лихварство в Галичині / Твори: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1984. Т. 44. Кн. 2. С. 373–392.
16. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості / Твори: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 45. С. 76–139.
17. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжі / Твори: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 401–409.
18. Франко І. *Ukraina irredenta*. URL: www.myslenedrevo.com.ua/studies/franko/mosaik/.

References

1. Zlupko, S.M. (2006). Ivan Franko and the economic thought of the world. Lviv: Vydav. Tsentrl Lvivskogo Nacionalnogo Universytetu im. I.Ia. Franka [in Ukrainian].
2. Zlupko, S.M. History of Ukrainian Economic Thought in the Scientific-Critical Interpretation of Ivan Franko. Retrieved from <http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/puplications/zbirnyk07-Zlupko> [in Ukrainian].

3. Franko, Z.T., Vasylenko, M.H. (Comp.). (2001). I. Franko. Mosaic from works that were not included in the Collection of Works (in 50 vol.). Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
4. Shafrans'ka, I.B. (2009). The Evolution of I. Franko's Worldview and his Views on the Development of Ukrainian Economic Thought. *Halytskyi ekonomichnyi visnyk – Galician Economic Bulletin*, 2, 89-95 [in Ukrainian].
5. Feshhenko, V.M., Tymochko, N.O. (2016). Ivan Franko Social and Economic Research: A Modern Look. *Istoriia narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of economics and economic thought of Ukraine*, 49, 343-367 [in Ukrainian].
6. Gorkina, L.P. (1994). Essays on the history of political economy in Ukraine. (The last third of the nineteenth century – the first third of the twentieth century). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
7. Kovalchuk, V., Sarai, M. (2004). History of world and Ukrainian economic thought. Ternopil: Aston [in Ukrainian].
8. Korniiichuk, L.Ya. (2001). History of economic thought: Textbook. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
9. Franko, I. (1982). Collection of works: in 50 vol. (Vol. 45, pp. 276-386). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
10. Franko, I. (1986). Collection of works: in 50 vol. (Vol. 44, book 2, pp. 312-327). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
11. Franko, I. (1985). Collection of works: in 50 vol. (Vol. 44, book 1, pp. 248-254). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
12. Franko, I. (1982). Collection of works: in 50 vol. (Vol. 45, pp. 76-139). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
13. Franko, I. (1986). Collection of works: in 50 vol. (Vol. 46, book 2, pp. 166-179). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
14. Franko, I. (1984). Collection of works: in 50 vol. (Vol. 44, book 1, pp. 14-20). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
15. Franko, I. (1984). Collection of works: in 50 vol. (Vol. 44, book 2, pp. 373-392). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
16. Franko, I. (1982). Collection of works: in 50 vol. (Vol. 45, pp. 76-139). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
17. Franko, I. (1986). Collection of works: in 50 vol. (Vol. 45, pp. 401-409). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
18. Franko, I. *Ukraina irredenta*. Retrieved from www.myslenedrevo.com.ua/studies/franko/mosaik/.

Стаття надійшла 16 листопада 2018 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.164>

УДК: 330.83 (477)

JEL: B 4, B 5

Кудласевич О.М., кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
e-mail: okudlasevych@ukr.net

ПЕРША РОЗВІДКА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ ДО США: ПОГЛЯД З ПОЗИЦІЙ СЬОГОДЕННЯ

У статті подано огляд з позицій сьогодення системи теоретичних поглядів Юліана Бачинського та ретроспективний аналіз його внеску в розробку ключових проблем явища трудової міграції для визначення концептуальних засад пояснення стану й тенденцій сучасних міграційних процесів у світі в цілому та в Україні зокрема.

Проаналізовано наукову спадщину Ю. Бачинського, зокрема його твори «Україна irredenta» та «Українська імміграція в З'єдинених Державах Америки», в яких український вчений першим подав широке дослідження проблеми міжнародної міграції українців історико-соціологічного характеру, описав багатовимірне життя української громади в Америці в її ранніх роках побуту. В статті доведено, що Ю. Бачинський виступив піонером наукового дослідження української еміграції. Також український вчений розкрив широку картину релігійного, соціально-економічного, політичного і культурного життя українських емігрантів наприкінці XIX – на початку XX ст.

У статті досліджено найвідоміший публіцистичний твір Ю. Бачинського «Україна irredenta» (Україна поневолена), в якому вперше економічно обґрунтовано постулат самостійної України. Доведено, що у своєму вченні Ю. Бачинський розглядав створення національних держав як результат соціально-економічного розвитку; відстоював позиції еволюційного розвитку нової держави, що повинна піднятися над класовими інтересами і дбати про добробут всього населення.

Ключові слова: економічна історія, міжнародні економічні відносини, історія зовнішньоекономічних зв'язків, міграція українців до США, Ю. Бачинський, наслідки трудової міграції.

Kudlasevych O.

THE FIRST EXPLORATION ON THE HISTORY OF UKRAINIAN LABOR MIGRATION TO THE USA: A NOWADAYS PERSPECTIVE

The article presents a review and retrospective analysis on the system of theoretical views of Yulian Bachinsky in the nowadays perspective, and a retrospective analysis of his contribution to the development of key problems of the labor migration phenomenon in order to determine the conceptual foundations for explaining the status and trends of modern migration processes in the world in general and in Ukraine in particular.

The author analyzes the scientific heritage of Y. Bachinsky, in particular his works «Ukraine irredenta» and «Ukrainian immigration in the United States of America»; in which the Ukrainian scientist for the first time presented a broad historic-sociological research of the problem of international Ukrainians' migration, described the complicated life of the Ukrainian community in America in its early years of life. The article proves that Y. Bachinsky acted as a pioneer in the research on Ukrainian emigration. Also, the Ukrainian scientist revealed a broad picture of religious, socio-economic, political and cultural life of Ukrainian emigrants in late XIXth – early XXth century.

The article investigates the most famous publicistic work by Y. Bachinsky, which is «Ukraine irredenta» (Ukraine oppressed), where the postulate of independent Ukraine was substantiated for the first time on a social basis. It is proved that, in his concept, Y. Bachinsky considered the formation of national states as a result of socio-economic development; and maintained the position of the evolutionary development of a new state, which should rise above class interests and take care of the well-being of the entire population.

Key words: migration, emigration, international labor migration, Ukraine irredenta, «Ukrainian immigration in the United States of America».

У сучасних умовах домінуючою тенденцією в світогосподарських відносинах є глобалізація, одним із проявів якої виступає міжнародна міграція робочої сили. З усіх видів міграції для економіч-

ного дослідження найбільший інтерес становить трудова міграція. Міжнародна міграція робочої сили є формою міжнародних економічних відносин, в основі якої лежить переміщення факторів виробництва. Це об'єктивний процес, властивий ринковій економіці. Трудові ресурси відповідно до ринкових законів шукають собі найбільш вигідне застосування, що дає максимальну ефективність. Ринок праці має ряд суттєвих відмінностей від інших товарних ринків. Зокрема, на функціонування ринку праці мають вплив переважно демографічний чинник, ступінь економічної активності різних груп працездатного населення, стан економічної кон'юнктури, фаза економічного циклу, а також процеси міжнародної трудової міграції.

Дослідження актуальних питань міжнародної міграції проводили такі зарубіжні вчені як Дж. Аранго, Дж. Борхас, К. Босвелл, Е. Вейнстейн, Дж. Вільямсон, К. Дастман, З. Зелінський, Р. Лалонде, Е. Лі, М. Каганец, С. Кастельс, Д. Кард, Дж. Коен, А. Куочі, П. Мартін, Д. Массей, М. Міллер, Дж. Пішке, Е. Равенштейн, Р. Скелдон, М. Слотер, Дж. Тейлор, М. Тодаро, К. Філіпс, Р. Фрідман, М. Хазанс, Д. Хансон, Д. Хант, Дж.Р. Харіс, Т. Хаттон, Дж. Хьюго, К. Циммерман, Б. Чізвік та ін. Вагомий внесок у дослідження міжнародної міграції зробили вчені з пострадянського простору, а саме: В. Борщеський, Н. Ваврищук, А. Гайдучький, І. Грабинський, Н. Грущинська, Т. Драгунова, І. Івахнюк, В. Іноземцев, І. Лапшина, А. Мокій, О. Малиновська, О. Михайловська, І. Ольшевська, О. Пелех, М. Пітюлич, Ю. Присяжнюк, О. П'ятковська, С. Рязанцев, М. Стасюк, О. Ступницький, А. Філіпенко, С. Якубовський та ін. Але, незважаючи на важливий внесок вчених у дослідження особливостей міграції населення України та міжнародної міграції трудових ресурсів, зазначена проблема все ще залишається маловивченою та гостро постає перед суспільством. У той же час у вітчизняній літературі порівняно мало публікацій, що висвітлюють теоретико-методологічні основи аналізу міжнародної міграції населення і особливо історико-економічний аспект трудової міграції у вітчизняній науковій літературі кінця XIX – початку XX ст. Це зумовило вибір теми дослідження та постановку мети публікації.

Метою цієї статті є представлення результатів історико-економічного аналізу міжнародної трудової міграції в науковій спадщині Юліана Бачинського, узагальнення наукових підходів до дослідження проблематики участі господарства України та її

мешканців у міжнародних економічних відносинах в історичній ретроспективі.

Починаючи з XIX ст. процес міжнародної трудової міграції притягував увагу багатьох вчених. Бурхливий розвиток процесів міграції і різке збільшення чисельності мігрантів під кінець XIX, на початку і у другій половині XX ст. спонукали дослідників шукати відповіді на запитання про те, які чинники сприяють розвитку міжнародної міграції. У 1914 р. світ побачила перша ґрунтовна праця про життя і побут українських емігрантів в США Юліана Олександровича Бачинського. Юліан Бачинський (1870–1940), уродженець с. Новосілка-Куть Підгаєцького повіту теперішньої Тернопільської області. Кілька років жив у США та Канаді. У 1918–1919 рр. був членом Української Національної Ради парламенту ЗУНР. У 1919 р. – представник УНР у Вашингтоні. Далі – на еміграції у Німеччині. Брав участь у діяльності українського соціалістичного руху. 1932 р. переїхав у Радянський Союз, мешкав у Києві, працював у редакції «Української Радянської Енциклопедії». Але вже 1934 р. його заарештували та засудили на десятирічне ув'язнення у таборах ГУЛАґу, де вчений помер у 1940 р. Ю. Бачинський – автор низки праць із проблем економічних підстав суверенітету та державності України, суспільно-політичних рухів у Галичині, еміграції українців до Америки.

Основні погляди Ю. Бачинського щодо державного устрою та системи публічного управління викладені у таких його працях: «Поділ Галичини» (1897) – обґрунтовує необхідність поділу Галичини на Західну та Східну, об'єднання Східної Галичини з Буковиною; «Автономія України» (1906) – розглядає надання суверенітету Наддніпрянській Україні; «Взаємні відносини соціал-демократичних партій, української і польської, в Східній Галичині» (1910) – обґрунтовує застосування етнографічного принципу у державотворенні.

Ключовим чином на погляди Юліана Бачинського вплинули праці Карла Маркса і Фрідріха Енгельса. Історичний матеріалізм став не просто теоретичною основою, на якій розвивав свої ідеї Ю. Бачинський, а, передусім, методологією наукового дослідження суспільних процесів. І саме тому науковець займав об'єктивну, неупереджену позицію дослідника, який лише фіксує природний хід суспільних змін, а вже потім, на цій основі, – аргументує необхідність здобуття Україною політичної незалежності.

Найбільш відомий твір Ю. Бачинського «Україна irredenta» [1] (Україна поневолена) вийшов у світ 1895 р. У цій публіцистичній праці вперше на основі об'єктивного господарського підходу обґрунтовано постулат самостійної України. У своєму вченні Ю. Бачинський розглядав створення національних держав як результат соціально-економічного розвитку. Економічною основою держави повинна бути усупільнена власність, а не власність, яка є джерелом експлуатації. Всі українські землі становлять економічну цілісність, тому економічній єдності має відповідати єдність політична. Вчений відстоював позиції еволюційного розвитку нової держави, що повинна піднятися над класовими інтересами і дбати про добробут всього населення. Політична самостійність України, як стверджував Ю. Бачинський, є необхідною умовою для забезпечення економічного і культурного розвитку народу. Боротьба за самостійність України стосується не лише українського народу, а взагалі всіх людей різних національностей, хто проживає в Україні [1, с. 95].

На початку своєї праці Ю. Бачинський досліджує процес зародження капіталістичних відносин, виникнення підприємництва і перетворення селян на пролетаріат на галицьких землях наприкінці XIX ст., а також причини еміграції українських селян. Він стверджує, що держава – це форма панування певного класу і вона покликана забезпечувати інтереси цього класу. Тому будь-яку політичну боротьбу він розглядав як вираження економічного протистояння. Ці принципи стали основою для обґрунтування вченим своєї ідеї про необхідність незалежності України.

Автор праці «Україна irredenta» стверджує, що національна ідея виникає тоді, коли старий феодальний спосіб господарювання поступається місцем капіталістичним відносинам, тобто тільки тоді, коли, власне, і формується буржуазія. У новій ситуації сама логіка економічних відносин вимагає створення національних держав на противагу абсолютистським монархіям минулого. Автор «Україна irredenta» вже наприкінці XIX ст. стверджує, що українська нація має бути не стільки етнічним утворенням, а передусім політичним. Він спеціально наголошує, що боротьба за політичну самостійність України не стосується виключно українців за етнічним походженням, а всіх, хто населяє Україну [3, с. 72–73].

Ю. Бачинський констатує, що Україна розділена між двома імперіями: Австро-Угорською та Російською. При цьому немину-

чий розпад як однієї, так і іншої внаслідок внутрішньої боротьби між українською, російською та польською буржуазіями, яка має привести до утворення національної української держави. В «Україна irredenta» стверджується, що в Російській імперії відсутня економічна цілісність, а отже, й політична. Російська імперія, за Ю. Бачинським, економічно розділена на три території – польську, українську й російську, які в майбутньому стануть основами незалежних держав. Поштовхом до розпаду імперії стане запровадження конституції, перетворення її на федерацію.

Згідно з ідеями, викладеними в «Україна irredenta», прагнення незалежності – це прагнення насамперед економічне, вигідне для підприємницьких кіл. Буржуазні верстви привласнюють продукти суспільної праці, змушуючи таким чином найманих працівників виступити на боротьбу за свої права, за встановлення суспільства без класових привілеїв. Тому формування незалежної України як політичне закріплення її економічної самостійності не є найвищою метою розвитку. Капіталістичні відносини логічно розвиваються від єдності національної до інтернаціональної, глобальної, міжнародної. І це цілком відповідає загальній логіці розвитку марксистської думки, оскільки як із розділення суспільства на класи виникла держава, так із занепадом класів відбувається і занепад держави.

Зацікавленість Ю. Бачинського проблемою українських емігрантів безпосередньо пов'язана з цією працею, в якій автор спочатку говорить про українську еміграцію, про економічні і суспільні відносини в Галичині, про політичне життя галицьких українців, а згодом – про проблеми і потребу української державності. Питання еміграції українських селян до Північної і Південної Америки в тому часі широко обговорювалося в українській і польській пресі, а також знайшло свій відгук у художній літературі. У перших розділах своєї праці Ю. Бачинський досліджував причину еміграції українських селян, а також справу регулювання галицької еміграції. В роботі автор висловлює свій погляд на значення еміграції, яку розглядає, до певної міри, як прогресивне явище. «Еміграція, – пише вчений, – відіграла роль в культурному розвитку суспільства. Вкажу лише на еміграцію новітніх часів, на колонізацію європейськими емігрантами північної Америки або Австралії. Чи людська культура не зискала, і то багато, через колонізацію тих країв? – і чи, навіть з погляду на інтереси соціальної демократії, чи рух соціально-демократичний стратив, що через еміг-

рацію європейських робітників до Америки або Австралії?» [1, с. 216–217].

Якщо йдеться про негативні сторони еміграції, Ю. Бачинський підкреслював у першу чергу вплив з краю найенергичніших, найактивніших осіб. Думки автора щодо природи еміграційного процесу важливі тому, що українські публіцисти і діячі в ті часи вважали еміграцію цілковито негативним явищем. Хоч у цій праці питання еміграції не є головною темою автора, проте його зацікавлення еміграційною проблематикою в 1893 р. вказує, що Ю. Бачинський уже тоді серйозно думав про дослідження еміграційного явища. Його наступні праці, присвячені українській еміграції, повністю підтверджують це припущення.

Праця Ю. Бачинського «Українська імміграція в З'єдинених Державах Америки» є найширшим історичним і соціологічним дослідженням діяльності і побуту української еміграції кінця XIX – початку XX ст. в США. Незважаючи на те, що до сьогодні немає критичного огляду праці Ю. Бачинського, нею користуються історики, соціологи та інші дослідники, які вивчають життя української громади в цій країні. Можливо, що оцінка відділу НТШ у 1907 р., що згаданий твір не має наукового значення, а також специфічне ставлення до праці автора деяких українських діячів в Америці безпосередньо спричинилися до специфічного ставлення до автора та його твору. Якщо взяти до уваги, що це було перше масштабне дослідження про українців в Америці, тоді вразно бачимо, що автор не заслужив на подібну критику. Твори Ю. Бачинського мають історичний і соціологічний характер.

У короткій передмові до своєї праці Ю. Бачинський пише, що його твір дає повний розгляд українського життя в США від його початків й приблизно до 1909 р. Праця автора складається з таких розділів: «В старім краю», «На мори», «Америка», «Імміграція заробіткова», «Українська імміграція», «Портова контроля», «За зарібком», «Життя побутове», «Організаційні змагання», «Культурні почини», «Школи», «Політичне життя», «Преса», «Літературна творчість імміграції», «Взаємини з рідним краєм» і «Кінцеві уваги». Крім того, в книжці вміщено 75 ілюстрацій і дві карти, що сьогодні є важливим джерельним ілюстративним матеріалом. Автор подав також чимало статистичних таблиць, а в передмові підкреслив, що всі фактичні дані, використані у роботі, основані на власних спостереженнях на місці [2, с. 1–15].

Ю. Бачинський хотів подати життя українських емігрантів від самого початку аж до кінця: труднощі переїзду, облаштування та побут, пошуки працевлаштування переселенців та їхнє життя в Америці. Крім того, автор присвятив значну частину своєї праці висвітленню історії еміграції, розвитку українських організацій, церковному, культурному і політичному життю. В окремому розділі подав автор коротку історію Америки, а також окремо зупинився на розкритті взаємин переселенців з місцевим краєм. Надзвичайно цінними є розділи книжки, присвячені початку українського життя в США – чисельності і росту української громади. Автор розпочинає свій історичний огляд української еміграції до США від масового виїзду українського населення в 1870-х роках: він розглядає Закарпатську Україну, Лемківщину, Галичину, а згодом – Велику Україну.

З методологічного і джерельного аспекту «Українська імміграція в З'єдинених Державах Америки» має багато прогалин, зокрема, автор не взяв до уваги численних праць, які вже в тому часі могли бути йому доступні, також його узагальнення, які спиралися на власні спостереження й не завжди узгоджувалися з даними інших дослідників. Окрім того, його аналіз історичних подій часами базується на вузькій джерельній базі. Проте, якщо взяти до уваги, що це була піонерна праця, написана правником, тоді бачимо, що автор добре вирішив поставлене перед ним завдання і залишив по собі першу історико-соціологічну розвідку про українську еміграцію в США.

Ю. Бачинський, між іншим, зробив спробу обчислення зростання української імміграції в США. Як відомо, це питання ще до сьогодні стоїть перед дослідниками історії українців в Америці. Перші неповні статистичні данні з Америки маємо за 1899–1911 рр. За попередні роки українці зачислені до інших національностей з Австро-Угорщини і Російської імперії. Ю. Бачинський дає цінну статистичну характеристику української еміграції на основі американських урядових джерел, а згодом, застосовуючи відповідні формули, приходять до правдоподібного висновку, що в 1909 р. «всіх Українців в З'єдинених Державах було 468 930 або кругло 470 тисяч» [2, с. 114]. Методика обчислення Ю. Бачинським чисельності українських емігрантів до 1909 р. є настільки логічна і ясна, що може бути визнана за правильну. Проте недоліком статистичних калькуляцій Ю. Бачинського можна вважати вузьку джерельну базу: він узяв до уваги американські

статистичні дані, але зовсім зігнорував австрійські статистичні джерела. Не зважаючи на це, його методика в порівнянні з іншими спробами обчислити українців в Америці в 1870–1909 рр. є найбільш надійною.

Для комплексного історичного дослідження дуже цінним є розділ «Організаційні змагання», в якому автор розглядає початки і зростання церковних і суспільних установ: церкви, заводські робітничі організації, українські підприємства. Автор підкреслює, що глибока релігійність українського селянина, пересадженого з рідної землі на американську, тут ще більше посилилася. Церква стала єдиною моральною опорою в чужому середовищі. До уваги він бере греко-католицьку, православну, пресвітеріанську, баптистську, штундистську, римо-католицьку церкви й віросповідання, що мали вплив на життя українця. Автор докладно описує побут священика і його взаємини з українською громадою, яка була роз'єднаною і знаходилася в різних чужонаціональних таборах. Ю. Бачинський зокрема підкреслює значення «Американського кружка» українських священиків, який постав у Львові в 1890 р. і складався з молодих, ідейних священнослужителів, які згодом виїхали до США і тут відіграли визначну роль в історії українського національно-політичного руху українських іммігрантів.

Також дослідник докладно аналізує роль т. зв. «допомогових братств», які, на його думку, відіграли велике значення в національно-політичному вихованні українців на чужині. Починаючи від «Союзу братств руських», що постав з ініціативи Івана Волянського у 1885 р., автор описує їхню роль у житті емігранта, а також боротьбу між різними допомогово-аскураційними товариствами. Ця боротьба, як і церковна, систематично впливала на національне усвідомлення емігранта, вона виразно накреслила кордони між русофільськими, мадярофільськими й українсько-національними таборами українських емігрантів. Окремий розділ присвячений культурним надбанням українських емігрантів («Культурні почини»). Кожну з ділянок культурного життя українських емігрантів автор розглядає в окремих підрозділах.

Цікавий розділ присвятив Ю. Бачинський політичному життю. Він стверджує майже повну ізоляцію українців від американського політичного життя. Українці в «новому світі» живуть «своїм життям», внутрішнє політичне життя іммігрантів майже нічим не різниться від внутрішнього політичного життя українського загалу в «старім краю», політичний розвиток переходить ті самі стадії,

які проходило суспільство на рідних землях. Проте треба зважити, що тут ідеться про самі зародки політичного життя, яке пізніше розвинулося в стрункіші організаційні форми [4, с. 41]. Автор подає цікаві описи економічного стану українських іммігрантів, їхні інтереси поза трудовим процесом, окреслює тодішню суспільну стратифікацію української громади, характеризує родинне життя та зв'язки з рідним краєм, асиміляційний процес.

Наприкінці Ю. Бачинський дає свої коментарі щодо т. зв. «часової» і сталої еміграції. Він виразно вказує на зміну її характеру – від «часово» до «сталого-поселенської». Автор вважає, що «сама по собі еміграція не є корисна для краю – убуває найцінніший капітал – людність. Супроти цього еміграційна політика не може йти в напрямі спиняючи еміграцію, бо емігранти переможуть всякі перепони, наразило б їх на ще більші грошові страти в переборювання тих перепон – а в напрямі законного унормування опіки над емігрантами» [2, с. 488]. У цьому питанні він розходився із переважаючою думкою українського суспільства Галичини. Більшість тогочасних галицьких діячів виправдовували «сезону еміграцією», а поселенську – вважали за «пропашу» для краю. Пізніша діяльність заокеанських українців наглядно показала, що поселенська імміграція в США і Канаді не була «пропашою»: вона активно допомагала українській спільноті на рідній землі [4, с. 42].

У контексті подальшого розвитку соціологічної та економічної думки повертає увагу вислів Ю. Бачинського про «найцінніший капітал – людність». Фактично він постулює новочасне положення про людський капітал як основу економічного розвитку. Адже саме людина є носієм і продуцентом економічної енергії, креативних рішень, підприємницької активності. Дискусія щодо того, чи була поселенська міграція «пропашою», теж засвідчує прогресивність позиції Ю. Бачинського. Адже він усвідомлював роль і значення соціальних зв'язків, які, єднаючи заокеанську українську спільноту з «старим краєм», формували соціальний капітал. Не можна знехтувати ще одним аспектом праць Ю. Бачинського – вони слугували раніше й залишаються сьогодні цінним історичним джерелом. У 1934 р. з'явилася праця М. Настасівського «Українська імміграція в Сполучених Державах». Її автор – відомий діяч українського комуністичного руху в США. Він признається, що багато користався розробками Ю. Бачинського, але вважає, що в ній «в ніякій мірі не виявлено соціалістичного підходу

до оцінки фактів; усі його спостереження передані з такою конвенціональною об'єктивністю, що робітникам в найменшій мірі не допомагає в'яснити собі дійсних причин подій, про які мова, ані зробити відповідних висновків» [5, с. 9].

Висновки. Незважаючи на деякі методологічні і джерелознавчі недоліки, теоретичний доробок Юліана Бачинського з питань міграції не втратив своєї наукової вартості й донині. Наші сучасники мають взяти до уваги, що на той час соціологічна методика дослідження явища еміграції була майже зовсім не розроблена, а Ю. Бачинський був професійним правником і журналістом. Проте він першим подав широке історико-соціологічне дослідження проблеми міжнародної міграції українців, описав багатовимірне життя української громади в Америці. Ю. Бачинський виступив піонером наукового дослідження української еміграції, розкрив широку картину релігійного, соціально-економічного, політичного і культурного життя українських емігрантів наприкінці XIX – на початку XX ст.

Праця Ю. Бачинського заслуговує на перевидання. Сучасне покоління дослідників української громади в США (економісти, історики та соціологи) не досить ознайомлені з її змістом. Більшість накладу «Української імміграції» було знищено, в Америці збереглися лише декілька примірників. Це саме відноситься й до Європи. До наших днів не з'явилася жодна праця, яка могла б перевершити дослідження Ю. Бачинського і тому вона є унікальною як з огляду змісту, так і описової методики дослідження. На нашу думку, перевидання наукових творів Ю. Бачинського з відповідними коментарями є необхідним, якщо хочемо розвивати дослідження міграції загалом та української спільноти в Америці зокрема.

1. Бачинський Ю. Україна irredenta. Берлін: Видавництво української молоді, 1924. 238 с.
2. Бачинський Ю. Українська імміграція в З'єдинених Державах Америки. Львів, 1914. 494 с.
3. Бачинський Ю. Україна irredenta (по поводу еміграції): Суспільно-політичний скіц. Львів: Накладом «Універсальної Бібліотеки», 1895.
4. Винар Любомир. Юліан Бачинський – видатний дослідник української еміграції. Мюнхен; Нью-Йорк, 1971. 16 с.
5. Настасівський М. Українська імміграція в Сполучених Державах. Нью-Йорк, 1934. 252 с.

References

1. Bachynskiy, Yu. (1924). Ukraine irredenta. Berlin: Vydavnytvo ukrainskoi molodi [in Ukrainian].
2. Bachynskiy, Yu. (1914). Ukrainian Immigration in the United States. Lviv [in Ukrainian].
3. Bachynskiy, Yu. (1895). Ukraine irredenta (about emigration): Social-political skits. Lviv: Nakladom Univerzalnoi Biblioteki [in Ukrainian].
4. Vynar, Liubomyr. (1971). Julian Bachinsky is an outstanding researcher of Ukrainian emigration. Munich; New-York [in Ukrainian].
5. Nastasivskiy, M. (1934). Ukrainian Immigration in the United States. New-York [in Ukrainian].

Стаття надійшла 5 вересня 2018 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.176>

УДК: 330.8:336.11(477)

JEL: N 10, P 43, E 52

Вербова О.С., доктор економічних наук, доцент
доцент кафедри менеджменту ЛРІДУ НАДУ
при Президентіві України
e-mail: r.verbova@gmail.com

УНІКАЛЬНИЙ ДОСВІД АКУМУЛЯЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УМОВАХ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ

У статті досліджено становлення системи фінансово-кредитного забезпечення українського підприємництва в умовах міжвоєнної Польщі. Зокрема, з'ясовано особливу роль в організації власної системи кредитування Промбанку, який існував при Союзі українських купців і промисловців. Висвітлено організацію підприємницьким банком з метою збільшення національного капіталу і його кредитної спроможності дрібнооцядностевої акції, яка мала у своїй основі досвід європейських держав. Встановлено, що ця інституція стала піонером серед усіх українських банків у запровадженні грюндерської діяльності, яка була інноваційним напрямком навіть для підтримуваних державою польських банків. Визначено унікальну роль банку у формуванні сфери власного кредитного забезпечення наших купців, промисловців та ремісників в умовах авторитарної Польщі.

Розкрито особливості новаторської методології та високо-фаховий рівень роботи Промбанку, що закріплювали за ним статус лідера серед інших українських банків. Акцентовано увагу на персоналістській спрямованості інноваційного менеджменту цієї унікальної фінансово-кредитної інституції, яка поєднувала у своїй діяльності державотворчу мотивацію із найкращим світовим фаховим досвідом. Наголошено, що правилом фахової роботи українських банкірів стало виховання солідного клієнта, виключна праця на його користь та його постійна і усестороння обслуга. Окреслено інноваційне значення банку у впровадженні консалтингових послуг для українських підприємців, що утверджувало у їхньому

середовищі високі засади фахової етики, традиції та дисципліни. Обґрунтовано висновок щодо непересічного значення для сучасної реформи української фінансово-кредитної сфери унікального досвіду акумуляції національного капіталу у Західній Україні міжвоєнного часу. Доведено значення національної господарської традиції для цивілізаційного поступу сучасної України, що служить інституціональною матрицею модерної господарської самоідентифікації національно-державних спільнот в епоху глобалізації.

Ключові слова: Промбанк, національний капітал, кредити, фінансово-кредитна система, українське підприємництво, міжвоєнна Польща.

Verbova O.

THE UNIQUE EXPERIENCE OF THE ACCUMULATION OF UKRAINIAN NATIONAL CAPITAL IN CONDITIONS OF THE INTERWAR POLAND

The article explores the formation of the financial-credit provision for Ukrainian entrepreneurship in conditions of the interwar Poland. In particular, the author reveals a special role of the Prombank, which existed at the Union of the Ukrainian Merchants and Industrialists, in the organization of own crediting system. Highlighted the organization, by the entrepreneurial bank, of a fine-grained share, which was based on the experience of the European countries, with the aim of increasing national capital and its credit ability. It is established that this institution became pioneer among all Ukrainian banks in introducing investment activity, which was an innovative line even for the state supported Polish banks. The author points out the bank's unique role in creating the sphere of own credit provision of our merchants, industrialists and craftsmen in conditions of the authoritarian Poland.

The article reveals various particular features of the Prombank's innovative methodology and highly skilled performance that consolidated its leading status among other Ukrainian banks. The author underlines the personalistic orientation of innovation management of that unique financial-credit institution which combined, in its activities, state-building motivation with the best world professional experience. It is emphasized that one of the rules of professional work for the Ukrainian bankers became upbringing of solid clients, exclusive work for his benefit and his constant and comprehensive service. Outlined the bank's innovative value in the introduction of consulting services for Ukrainian entrepreneurs that consolidated the high principles of professional ethics, tradi-

tion and discipline in their community. The author justifies the conclusion about a great importance of the unique experience of accumulation of the national capital in the West Ukraine during the interwar time for the ongoing reform of the Ukrainian financial-credit system. Proved the significance of the national economics tradition for the modern Ukraine's civilizational advance, which serves of the institutional matrix for modern economic self-identification of the national-state communities at the age of globalization.

Key words: *Prombank, national capital, credits, financial-credit system, Ukrainian entrepreneurship, interwar Poland.*

Побудова економічного фундаменту державотворчої нації вимагає діалектичного поєднання її духовного й господарського потенціалу. Економічне незалежнення, що є підвалиною усамоствінення політичного, передбачає виховання національного духу підприємливості, акумуляції національного капіталу, державну підтримку підприємця, який є соціальною опорою й гарантом демократичної України. У цьому контексті щораз очевиднішим стає значення для цивілізаційного поступу національної господарської традиції, що служить інституціональною матрицею модерної господарської самоідентифікації національно-державних спільнот в епоху глобалізації.

У сучасній історико-економічній періодиці з'явилася низка наукових розвідок, спрямованих на з'ясування ідейно-економічних засад ґенези національного підприємництва, дослідження проблеми реальної практики українського господарського руху у міжвоєнній Польщі. Насамперед слід виокремити дослідження цієї проблематики такими українськими науковцями, як С. Гелей [1], С. Злупко [2], О. Бурунова [3], О. Борисюк [4], О. Савченко [5], І. Янюк [6]. На особливу увагу заслуговує аналіз українського підприємництва в Галичині сучасним польським дослідником М. Сичем (Sych, 1997) [7].

Попри зростання інтересу до вивчення цього феномену, прогалиною у дослідженні національної господарської традиції залишається інституціональний аналіз становлення фінансово-кредитної системи в Західній Україні у міжвоєнний період. Недостатній рівень опрацювання цієї проблеми, її теоретичне та практичне значення зумовили вибір теми, постановку мети і завдань дослідження.

Метою статті є дослідження шляхів і способів акумуляції національного капіталу та створення системи фінансово-

кредитного забезпечення українського підприємництва в умовах міжвоєнної Польщі.

Польська держава, проігнорувавши рішення Ліги Націй про автономію Галичини, прагнула вирішити питання автохтонного українського населення шляхом асиміляції. Така політика знайшла своє віддзеркалення й у економічному житті краю. Тому фінансові джерела українського підприємництва, як основи державотворчої української нації, обмежувалися винятково національними рамками. Ця детермінованість породила гасло «Свій до свого по своє», яке було продиктоване не мотивами національної виключності чи надуманої самоізоляції, а єдино можливим способом самозбереження української нації в умовах чужої держави. Колоніальна політика Варшави, спрямована на зростання «польськості східних кресів», обмежувала діяльність українських фінансово-кредитних інституцій щораз новими законодавчими перепонами. Обмежував поле діяльності однієї із найстаріших українських фінансових установ у Східній Галичині страхового агентства «Дністер» закон польського сейму від 23 червня 1921 р., згідно із яким всі власники повинні були страхувати своє майно у державній страховій компанії [8, с. 117–118]. Така регламентація призвела до того, що агентство мало щорічні фінансові недобори, які у 1937 р. сягнули 210000 злотих [9, с. 437].

Негативний вплив на діяльність українських фінансових установ, які забезпечували розвиток українського приватного підприємництва, мало посилення авторитаризму польської державної політики у другій половині 1930-х років. Починаючи з 1935 р., польський уряд розпочав розробку концепції, суть якої полягала у зосередженні керівництва всім господарським життям, у тому числі і приватним підприємством, в одному центрі. Ініціатором такого плану був тодішній міністр Є. Квятковський, який висунув ідею створення Головної Господарської Ради, у склад якої повинні були увійти польські господарники та громадсько-політичні діячі, які мали б визначати «доцільність усякої господарської, як приватної, так і державної, акції» [10, с. 1]. До Головної Господарської Ради згідно із планом мали б увійти Промислово-Торговельна, Реміснична, Хліборобська Палати та Палата Праці. Так звана політика господарського парламентаризму, яка рекламувалася польською пресою як «завершення розбудови господарського самоврядування», фактично означала для українського приватного підприємництва повну залежність від всевладдя

урядових чиновників. Прикладом такої «самоврядності», а фактично тотального контролю урядом господарського життя, стала реалізація проекту посла Закліки про створення станової організації хліборобства, яка б контролювала все сільськогосподарське виробництво у державі, у тому числі ціни, розподіл праці тощо. Проект не обмежувався тільки контролем сільського господарства, а передбачав також об'єднання торгівлі та промислу, а отже і відповідних фінансових інституцій під єдиним польським началом. Такі плани викликали гостре несприйняття та адекватну оцінку в середовищі українських підприємців. «Торговля і Промисл» із цього приводу писала, що для української господарської ініціативи це означало «всецілу залежність від неприхильної нам бюрократії» і далі «це вже фашистівська концепція пляновости, що зосереджує всеціло господарську диспозицію в корпораціях, чи пак практично в міністерствах відповідних господарських ресортів» [10, с. 1].

У цих несприятливих умовах Союз українських купців і промисловців (СУКіП) розгорнув активну роботу, спрямовану на організацію своєї банківської установи. На сторінках «Торговлі і Промислу» щораз частіше з'являються публікації на цю тему. Серед причин відсутності власного банку однією із важливих називалася та, що українські приватники «представляють дотепер ще досить слабу організаційну і матеріальну силу, а крім цього виявляють ще дуже слабе почуття станової солідарності у матеріальних справах з однієї сторони і значний примітивізм у кредитових і платничих питаннях з другої сторони» [11, с. 7].

Для того, щоб комерційний банк міг встати на ноги, на думку фахівця необхідно було, щоб всі українські підприємці краю вклали у нього щонайменше по 100 злотих кожен, а заможніші – у кілька разів більше. Нормальне функціонування банку, на думку цього ж фахівця, було можливим лише при мінімальній сумі вкладеного капіталу, яка дорівнювала 50000 злотих. «Солідарність купецьких і промислових кругів може виявити себе тут найкраще в той спосіб, що сильніші купці і промисловці більшою мірою причиняться до капіталового вивінування своєї банкової установи на те, щоби вона мала змогу послужити кредитом тим кругам, що цієї допомоги потребують і на неї вповні заслуговують. Тому найближче і найважливіше завдання купців і промисловців у відношенні до своєї банкової установи буде: дати їй солідні

грошові підстави для ведення кредитової діяльності» – наголошувала «Торговля і Промисл» [11, с. 7].

В умовах тогочасної Польщі, яка гостро переживала часи кризи та післякризового застою, кредитування підприємництва було нелегкою справою, а для українських купців і промисловців особливо важкою. Польські та єврейські підприємці були не тільки краще забезпечені товаром, сировиною чи приміщенням, але пішли далеко вперед у власній організації кредитування, користуючись нерідко державними субвенціями. Наш підприємець, купуючи на маловигідних умовах товар або сировину, не витримував конкуренції, або ж, що траплялося частіше, мусів обмежувати свій заробіток до розмірів, які робили його бізнес не вигідним. Він нерідко попадав в особисту залежність від свого постачальника і змушений був купувати товар, який не вдовольняв ані його самого, ані його покупців. Без власної системи кредитування великою була небезпека потрапити в тенета чужоземних лихварів.

Українські банки, які обслуговували переважно кооперацію, були пов'язані більше із селом і, відповідно, мало цікавилися можливостями кредитової підтримки наших купців, промисловців та ремісників. Проаналізувавши ситуацію, СУКіП спрямовує свою роботу на організацію власної системи кредитування. У «Торговлі і Промислі» у листопаді 1935 р. з'являється передовиця, присвячена цій актуальній проблемі. Її автор В. Несторович вказує на те, що українському господарському активу не вдасться створити добродійну інституцію, подібну до єврейської Централі кас безпроцентних позичок, тому що він не може розраховувати ані на підтримку міжнародного капіталу, ані на приватні чи державні позики. Єдиним виходом, вважає він, є «збудувати доволі поважну інституцію на основі взаємного кредиту і в той спосіб задовольнити... потреби наших купців і промисловців» [12].

В організації власної системи кредитування центральне місце належало Торговельно-Промисловому Банку, який існував при СУКіПі. Проблема полягала лиш у тому, щоб оживити діяльність цієї інституції шляхом зацікавлення ним українського купецтва і промисловців. Перспективною у цьому контексті виглядала діяльність «Самопомічних Кас», які згодом могли стати філіями львівського банку. Налагоджуючи систему кредитування та, насамперед, надання короткотермінових кредитів Торговельно-Промисловим Банком і «Самопомічними Касами», СУКіП одно-

часно започатковує у 1936 р. нову важливу акцію створення «Фонду Безвідсоткових Позичок».

Повчальним у цій сфері був досвід єврейських підприємців, які при підтримці своїх американських одновірців зуміли організувати щільну мережу безвідсоткових кас по всій території Польщі. Згідно із статистикою 1936 р. таких кас налічувалося 722, у тому числі: на терені львівського воєводства – 65, тернопільського – 49, станіславівського – 38, волинського – 43 та польського – 40. Обороти цих кас за 1935 р. становили понад 17 мільйонів злотих. Велике господарське значення таких кас усвідомили також і польські підприємці, які, опираючись на єврейський досвід, енергійно взялися за реалізацію своїх установ. Ініціатором цієї важливої справи були польське духовенство та партійна преса. Створення духовенством безвідсоткових кас при парохіях дало поштовх до масового створення подібних кас дрібними купцями та ремісниками. Цікаво, що вони функціонували не ізольовано одна від одної, а складали цілу систему і вже у 1936 р. їх налічувалося понад 150 [13].

Не залишилися осторонь цих важливих процесів й українські підприємці. У 1936 р. при Торговельно-Промисловому Банку було започатковано Фонд Безвідсоткового Кредиту. Першими вкладниками були: голова СУКіПу Я. Скопляк – 50 зл., редактор В. Несторович – 50 зл., відомий львівський купець В. Паньків – 50 зл. та майбутній директор Промбанку А. Мілянчик, який зробив колективний внесок сумою 1650 зл. Ця акція мала патріотичний характер, тому що вкладники зобов'язувались не забирати свого внеску із фонду протягом двох років та не отримувати від нього відсотків. Головною метою Фонду була «допомога тим чесним, солідним і працьовитим елементам з-поміж українців, які, не розпоряджаючи капіталом, не в силі розпочати свого діла, себто заложити варстат праці, або які під ударом долі не зі своєї вини борються з великими труднощами, що їх у решті-решт можуть зовсім зруйнувати» [13].

Маючи перед собою добрий приклад української кооперації [14], провід наших підприємців розпочав активну пропаганду вкладання дрібних заощаджень у власні кредитні установи. Незважаючи на те, що в українському приватному підприємництві переважну частину становили дрібні власники, вони своїми невеликими, але регулярними ощадними внесками розбудовували свій банк, збільшуючи таким чином національний капітал, а, від-

повідно, і його кредитну спроможність. Торговельно-Промисловий Банк організував з цією метою планові акції щотижневої ощадності, під час яких представники цього банку відвідували українські приватні фірми, збираючи внески та одночасно роз'яснюючи доцільність цієї важливої справи.

Дрібноощадностева акція поширилась не тільки у Львові, але й по всій Галичині. Не стояло осторонь цієї важливої національної справи й українське духовенство. «Бюлетень дрібноощадностевої акції Промбанку» від 1 грудня 1937 р., високо оцінюючи працю священника Юліана Левинського, пише, що йому вдалося своїм особистим прикладом захопити 23 «активних, ідейних і чесних збирачів», які впродовж 11 місяців зуміли залучити до акції 1031 ощадника та зібрати 4763 зл., що були вкладені в Промбанк [15]. Про те, що це не був поодиноким випадком, свідчить хоча б виступ відомого своїм антиукраїнським налаштуванням професора С. Грабського в Технологічному інституті у Львові, в якому він ставив за взірць українських священників, «які перші проломали нехіть свого громадянства до торгівлі і промислу та спонукали його до творчої праці» [16].

Незважаючи на те, що акція по збору дрібної ощадності не могла вирішити головного питання українського підприємництва, а, власне, налагодження кредитно-банкової мережі, все ж її значення важко переоцінити. Це був властиво початок єдино можливої для українців внутрішньої капіталізації, без якої був би неможливим національний господарський поступ. Високу оцінку цьому початковому етапу дала «Торговля і Промисл», наголошуючи на тому, що «цей початок такий, що можна на його прикладі зрозуміти, скільки динамічних можливостей скриває життя українців, навіть у їх ролі недержавної нації, скільки моральних і матеріальних вартостей можна видобути з українців, коли з вірою, запалом і знанням взятися до діла» [17].

Проте, ці перші результати роботи банку не вдалося розвинути у найближчі роки. Причинами цього стали, насамперед, економічна криза наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст., антиукраїнська політика польської держави та недостатній фаховий рівень наших банкірів. Все це зумовило занепад підприємницької банківської установи. На середину 1930-х років, за словами очевидців, це була скромна банкова установа, яка мала обмаль клієнтів, мінімальні обороти та всього лиш одного урядовця [18, с. 20].

Відродження банку розпочалося з його Загальних Зборів, що відбулися 15 березня 1936 р., які обрали новий провід, до складу якого увійшли представники Українського Технічного Товариства (УТТ). Отже, з цього часу можна говорити про початок діяльності спільного банку СУКіПу і УТТ. Очіниками менеджменту банку було обрано учасників визвольних змагань, а саме: А. Мілянича, М. Коваліва, Р. Вітковицького, І. Федіва, О. Стефановича, Я. Скопляка, В. Рижевського, О. Ониська, М. Лазорка та І. Ольхового. Зрозуміло, що менталітет та світоглядні засади новообраного проводу сприяли розбудові підприємницького банку як фінансово-господарського осередку майбутнього державотворення. Таке інституційне підґрунтя та залучення до цієї важливої справи фахівців із високою європейською освітою одразу позначилося на статусі банку, вклади якого зросли майже на 200% [18, с. 128; 19].

Розбудова банку відбувалася із залученням найкращого європейського досвіду та модерних інновацій. До активної кампанії із акумуляції капіталу банку вдалося залучити широкі кола вкладників у всій Галичині. Інноваційними були методи українських банкірів, результатом яких стала докорінна зміна ставлення населення краю до справи акумуляції національного капіталу. Значних успіхів вдалося досягти у розвитку співробітництва з Промбанком українських приватних підприємців, модернізуючи способи купівлі – продажу, активною пропагандою та просвітництвом докорінно змінюючи ставлення клієнтури до молодшої фінансової інституції [17].

Швидкими темпами розросталася мережа Відділів Промбанку не тільки у галицьких містах – Станіславові, Стрию, Сокалі, Перемишлі та Тернополі, але й на Волині. Інноваційна політика банку полягала в активній рекламній діяльності та співпраці із тогочасною пресою, що одразу позначилося на фінансових результатах інституції і створенні української мережі приватного підприємництва. До інноваційних інструментів банківської діяльності належали також модерні на той час безготівкові розрахунки, перекази, операції чеком, біжучі рахунки, акредитиви, ділові векселі тощо. Та вкрай важливою ініціативою Промбанку стало інвестування промислових підприємств.

Про високі темпи росту банку засвідчив вже перший рік його роботи, підсумки якого були детально проаналізовані на Загальних Зборах 28 лютого 1937 р. Відкриваючи Збори, голова СУКіПу

Я. Скопляк у своїй вступній промові висловив захоплення з приводу результатів роботи Промбанку та відзначив, що вони досягнуті завдяки працьовитості, запалу і енергії проводу банку і його працівників.

Патріотичний провід банку на чолі з А. Міляничем зумів у короткі терміни сформувати потужний соціальний капітал, наслідком чого стало динамічне зростання українського підприємництва у міжвоєнній Польщі. Як наголошував А. Мілянич, формування такого банку вкрай важливе власне на етапі становлення українського приватного підприємництва, бо це, як вказував він, «найкращий момент, коли можна клієнта виховувати, зоорганізувати грошево та витворити у нього відповідне наставлення, що потреба інституції, яка змобілізувала би капітали серед найширших кругів українського громадянства в краю і на еміграції та обертала б ці капітали на розбудову торгівлі і промислу, є велика і що нею може бути тільки Промбанк...» [20, с. 3].

Інституційне становлення економічного фундаменту українства в умовах польського авторитарного режиму відбувалося шляхом патріотичного просвітництва та втілення у реальну практику банківської діяльності інноваційного європейського і північноамериканського досвіду, творення власне українського інструментарію, що базувався на патріотичній мотивації формування відносин довіри й соціального капіталу як способу продовження визвольних змагань економічними засобами. Модерним інструментарієм у цій важливій справі стало активне впровадження у підприємницькому середовищі фінансово-кредитного просвітницького консалтингу. Прикладом для сучасних українських банків може служити успішний досвід Промбанку у реалізації українських підприємницьких проектів. Втілення модерних форм банківської співпраці формувало високий авторитет цієї інституції та закріплювало за нею статус лідера серед інших українських банків у Галичині.

Уже впродовж 1937 р. річний фонд банку зріс на 253%, оборотні фонди – на 280% [21]. Об'єктивний фаховий аналіз діяльності банківської інституції постійно оприлюднювався на шпальтах «Торговлі і Промислу», що створювало комунікаційний ефект та забезпечувало високу продуктивність банківського капіталу [20]. Як інформував часопис, зростання обороту капіталу банку впродовж двох кварталів 1937 р. становило у середньому

2,9 рази у місяць, що призвело до розширення банківського персоналу утричі [21].

Образно писав про це А. Мілянчик на сторінках «Торговлі і Промислу»: «...Кредитові інституції – це серце народного господарства. Вони збирають в себе, а відтак розповсюджують по цілому народному організмі гроші – кров, яка оживляє, кормить та вирощує поодинокі господарські клітини». Але для нормального функціонування цього організму, зазначає автор, «не можна ставити вимог тільки до серця – банку. Клітини мають теж обов'язки. Вони повинні кожночасний, хвилиний запас крові – гроша негайно відправляти до банку для перерібки й очищення – зужиття, бо інакше господарський механізм «ловлять корчі» й він стає нездібний до праці» [22, с. 2].

Результатом «виховання солідного клієнта» стало надання у 1937 р. 3484 тис. зл. короткотермінових кредитів [23]. Кредит був доступний кожному клієнтові, який мав у банку відкритий біжучий рахунок і регулярно здійснював усі свої грошові операції при допомозі Промбанку. Така умова виставлялася для того, щоби банк мав змогу оцінити надійність і солідність клієнта та фінансову спроможність його підприємства. На цих умовах кредит надавався без зайвих зволікань та формальностей. Окрім цього було виділено ще понад півмільйона довготермінових кредитів, які були розподілені таким чином: 350 тис. есконтового кредиту (купівля купецьких векселів, римес, фактур тощо), 36 тис. акредитивів (фінансування закупівель великих партій сировини та товарів), 4,3 тис. позичок за рахунок дрібних ощадностей та 198 тис. звичайного вексельного кредиту, здебільшого інвестиційного характеру [21].

Початковий етап становлення банку характеризувався активною роботою з нарощування оборотних фондів. Уже впродовж першого року діяльності інституції вдалося збільшити ці фонди з 90 тис. до більш як півмільйона злотих. Аналізуючи успішну діяльність Промбанку впродовж цього періоду, його директор наголошував: «Першою й найважливішою внутрішньою причиною є те, що ми відступили від «всевадного в Польщі гіпотечного забезпечення (Bagnowski A. Bank. 1937. № 12. S. 532) та від поширеної думки, немов би то в нас українців, не було добрих довжників, – а почали нашу кредитову працю «ставлячи на людину, а не на річ» [24].

Плідною стала ініціатива співпраці Промбанку з українським ремісництвом Східної Галичини та Волині, яке тогочасна польська статистика часто зараховувала до чужоземців. Основною формою їхньої співпраці з банком було кредитування закупівель сировини та матеріалів. Це значною мірою покращувало умови їхньої праці та їхню конкурентоздатність [22, с. 2].

Динамічне зростання українського приватного підприємництва у другій половині 1930-х років актуалізувало проблему короткотермінових кредитів. У цей період, за словами Я. Гайваса, попит на короткотерміновий кредит у середовищі українських підприємців був «такий великий, що при теперішній капіталовій організації ніяк його заспокоїти не можна» [25]. Це значною мірою сприяло утриманню високого відсоткового рівня кредиту, який коливався між 8% і 10%, а інколи сягав навіть 12%. У тих умовах це був гранично високий рівень, особливо, якщо взяти до уваги той факт, що вже при 8% кредиті в тогочасних економічних умовах починався процес гальмування росту конкурентоздатності пересічного підприємства, а при 12% кредиті рентабельність навіть зразкового підприємства була дуже проблематичною.

Зрозуміло, що такий високий відсотковий рівень кредитів Промбанку диктувався труднощами становлення українського підприємництва та його банкової установи. Попри надмірний попит серед причин такого стану можна виокремити й високий річний відсоток вкладів та відсутність великих капіталовкладень. Дрібні вкладники отримували у кінці року 5–5,5% дивідендів. Коли ж додати до цього високу вартість банківських операцій, то стає зрозумілим, звідки брався такий дорогий кредит. Висока вартість внутрішніх банкових операцій була зумовлена недостатньою кількістю вкладників [25]. Брак фахового знання й досвіду, які нерідко характеризували молодого підприємця, не давали впевненості у тому, що він уміло використає позичені гроші. Це було фактично перше покоління українського приватного підприємництва, в середовищі якого ще тільки формувалася фахова етика, традиції та дисципліна. Все це безумовно мало безпосередній вплив на умови кредиту, що надавався Промбанком й іншими українськими банками та змушувало їх обережно ставитися до позичальників і високими відсотковими ставками страхувати себе від банкрутства.

Експерти банку, відзначаючи постійне зростання вкладів, яке склало упродовж другої половини 1937 р. 78%, звертали увагу

на те, що дрібноощадностеві вклади становили на 45% більше, ніж звичайні. З цього робився висновок: «З розпорощених сотиків незацікавлених навіть безпосередньо у розвиткові банку людей зискав банк більше оборотових фондів, ніж від тих, для яких працює і яким запевнює безпосередню користь». Про це промовисто свідчила загальна сума кредитів з біжучого рахунку, яка сягнула у 1937 р. понад 2 млн зл. [26].

Цікавою була новація, яка полягала у тому, що для підприємців-клієнтів банку надавалися також консалтингові послуги. Як стверджував у своєму інтерв'ю «Торговлі і Промислу» Мілянчик, після надання кредиту «радимо йому (підприємцю – О.В.), допомагаємо разом з ним планувати, намічати спільно шлях розвою його підприємства, словом між нами і довжником повстає спільність інтересів. Ми стаємо його фінансовим дорадником. Він знає, що ми бажаємо йому якнайкращих успіхів, бо з них і ми маємо користи» [24].

Серед інших українських кредитних установ Промбанк вирізнявся інтенсивною інвестиційною політикою, яка утверджувала його як повноцінну банківську інституцію європейського взірця. З цією метою провід банку прагнув мобілізувати крім «розсіяних дрібних капіталів також посідачів більших капіталів, розбуджуючи в них цікавість для промислового виробництва» [24].

Специфіку ґрундерської діяльності Промбанку розкриває на сторінках «Торговлі і Промислу» А. Мілянчик: «У загальному ця наша акція представляється так. До нас зголошується спеціаліст з організаційним хистом, який представляє нам реальний план якогось промислового підприємства. Ми перевіряємо при допомозі довірених людей реальність цього плану та солідність автора і коли ці дві речі покажуться додатними, рішаємось фінансувати вступні організаційні заходи над заснуванням даного підприємства. Спеціаліст в порозумінні з нами проводить аналіз ринку для даного виробництва, зладжує кошторис і калькуляцію, вкінці перекладає фінансовий плян і підприємство є зріле до того, щоб його оснувати. Кошторисом і калькуляцією зацікавлюємо наших клієнтів, чи сторонні особи, які розпоряджають деякими капіталами та з охочих зав'язуємо капіталову спілку, якій передаємо даліше ведення справи підприємства» [24].

Однією із визначальних функцій, що окреслюють сутність ринкового кредиту, є сприяння економії витрат обігу шляхом використання безготівкових рахунків та заміни готівки кредитними

грішми. Промбанк одним із перших у тогочасній Польщі почав активно розвивати цей перспективний напрямок кредитної сфери. Як стверджував провід банку, «Нашим постійним завданням є глибоко вкоринити звичай безготівкових розплат наших клієнтів і неклієнтів при допомозі чеків, переказів, переливів та і інших можливих способів» [24].

Надзвичайні Загальні Збори банку 20 листопада 1938 р. констатували динамічний ріст Промбанку, який міг позмагатися із найбільш впливовими банками тогочасної Польщі. За період січня – жовтня 1937 р. кількість вкладників подвоїлася, а сума вкладених капіталів виросла втричі [27, с. 2].

Як справедливо стверджував І. Витанович, «Давніше заснований Кооперативний Банк «Дністер» і молодий, рухливий та амбітний Промбанк – ці дві значні фінансові установи Львова, з категорії українбанків, поширили свою діяльність поза місто і повіт, на увесь край та мали амбіцію стати також центральними кредитовими організаціями... Колишні підпільники (деякі й даліше активні) взялися «робити революцію» в господарському житті» [9, с. 436–438].

Загроза нової світової війни не могла не позначитися на загальній економічній ситуації польської держави. Захоплення гітлерівською Німеччиною Рейнської зони, «аншлюс» Австрії, відторгнення Судетської області Чехословаччини – всі ці агресивні акції 1937–1938 рр. спричинилися до визрівання нової політичної та економічної кризи [28, с. 387]. Все частіше у польській пресі публікувалися матеріали, в яких йшлося про реальну загрозу великої війни. Це посилювало тривогу і панічні настрої населення та дестабілізувало господарську ситуацію в Польщі. Помітно загострилася господарська ситуація в другій половині вересня 1938 р. Особливо гостро відреагували на неї єврейські підприємці, які почали масово забирати свої вклади у банках, а наприкінці вересня перестали загалом що-небудь купувати та навіть платити свої зобов'язання банкам. Торгівля майже зовсім припинилася. Ніхто не відважувався робити ніяких значних торговельних операцій як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку. На товарних станціях стояли невідправлені за кордон вагони із м'ясом, збіжжям, яйцями та іншим товаром. Припинився також рух на товарних біржах. Такий тривожний стан, що найвиразніше проявився у середовищі єврейського підприємництва, швидко поширився й на польське та українське населення міст. Воно та-

кож намагалося за всяку ціну нагромадити в себе готівку як перше забезпечення на випадок війни [29].

На початку вересня зростає купівля земельних ділянок, будинків та, коштовностей що викликало різке підвищення цін на них. Наприкінці вересня рівень закупівель нерухомого майна падає, натомість зростає торгівля продуктами харчування, найчастіше салом, смальцем, цукром, мукою тощо. Тоді помітно зростають торги купців споживчої галузі, зате помітно знизилися вони згодом, коли паніка минула, бо населення поволі почало споживати припаси.

Наслідком цієї нестабільності був великий дефіцит грошей, який особливо гостро відчули банки. Це змушувало їх йти на деякі обмеження при виплаті вкладів. Варто зауважити, що це меншою мірою позначилося на діяльності польських банків, якими опікувалася держава. Директор департаменту грошового обороту міністерства фінансів Польщі В. Доманевські заявив з цього приводу, що польська кредитна система успішно здала свій мобілізаційний іспит, виплативши у дні паніки понад 30 млн вкладів або ж 15% від їх загальної суми [27, с. 2]. Зрозуміло, що такі великі виплати були можливі тільки завдяки значній допомозі Банку Польського. Для надання масових кредитів головний польський банк змушений був збільшити обіг банкнотів на 36%, що призвело до падіння рівня їхнього золотого покриття з 30% до 26,5% [27, с. 2].

Детально проаналізувавши українське господарське життя у цей скрутний період, варто відзначити катастрофічне падіння торгівлі мануфактурою, галантереєю, залізом, шкірою, тобто товарами, що не входили до категорії першої необхідності. Це позначилося переважно на українських купцях, які традиційно мали найбільший виторг у вересні, що було зумовлено початком масової закупівлі селянами їхньої продукції. Село ж практично нічого не купувало, тому що в такій ситуації продаж сільськогосподарської продукції був дуже проблематичним [30, с. 2]. Попри те ситуація, що склалася в українських банках, була дещо кращою у порівнянні із чужоземними. Це пояснювалося тим, що переважна частина їхньої клієнтури була заангажована рідною фінансово-кредитною мережею, домінантою якої був принцип господарського патріотизму. Це, до речі, спрацьовувало значно краще, ніж державна допомога польським банкам.

Висновки. Важливою сферою господарського самозабезпечення українців у підневільних умовах Польської держави було створення власної системи кредитування. Західноукраїнське підприємство здобуло безцінний досвід прискореної акумуляції національного капіталу. Усвідомлення першорядності нагромадження українського національного капіталу як основи економічної самостійності стало стрижнем у мобілізації Промбанком народних коштів та їх ефективного використання. Про високий рівень, якого досяг у своїй діяльності Промбанк, засвідчила його інвестиційна активність, що була новим напрямком діяльності навіть для підтримуваних державою польських банків.

В сучасних умовах унікальний досвід акумуляції національного капіталу у Західній Україні міжвоєнного часу має непересічне значення для успішного реформування національної фінансово-кредитної сфери, активізації внутрішнього потенціалу та ендогенних чинників економічного розвитку.

1. Українська кооперація: Історичні та соціально-економічні аспекти: зб. статей. Т. 2. Львів: ЛКА, 2001. 338 с.
2. Злупко С. Персоналії і теорії української економічної думки. Львів: Євросвіт, 2002. 528 с.
3. Бурунова О. Розвиток кредитної системи Західної України (1919–1939 роки). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук: 08.00.01. 20 с. Київ, 2012. URL: <https://mydisser.com/en/catalog/view/45/366/11445.html>.
4. Борисюк О. Польська політика щодо українського приватного підприємництва на Волині в 20–30-х рр. ХХ ст. *Острозький краєзнавчий збірник*. Вип. 4. 2014. С. 156–162.
5. Савченко О. Регіональна політика польської влади стосовно західноукраїнських земель у 20–30-х рр. ХХ ст. та її наслідки для соціально-економічного становища краю. *Південний архів. Серія: Історичні науки*. 2010. Вип. 31–32. С. 236–242. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pain_2010_31-32_29.
6. Янюк І. Соціально-економічний розвиток Східної Галичини кінця ХІХ ст. – 1939 р. *Сучасна Українська Історіографія. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2017. Вип. 1. Ч. 3. С. 36–50.
7. Sycz M. Spoldzielczosc ukrainska w Galicji w okresie II wojny swiatowej. Warszawa : Pracownia Wydawnicza, 1997. 323 s.

8. Олесневич Л. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939). Київ: Наукова думка, 1974. 167 с.
9. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк: вид. ТУК, 1964. 624 с.
10. Несторович В. Господарська дійсність і майбутність. Інтереси українців в обставинах господарської «пляновости» в Польщі. *Торговля і Промисл.* 1936. 15 вересня. Ч. 18. С. 1–2.
11. За сильну банкову установу для купців і промисловців. *Торговля і Промисл.* 1935. 1 травня. Ч. 8–9. С. 7–8.
12. Несторович В. Кредитові потреби наших купців і промисловців. *Торговля і Промисл.* 1935. 15 листопада. Ч. 22. С. 1.
13. Несторович В. Нова важлива акція. Творимо «Фонд Безвідсоткових Позичок». *Торговля і Промисл.* 1936. 1 грудня. Ч. 23. С. 2.
14. Раковський Р. Творім фонд господарської розбудови. Львів: вид. товариства «Ощадність», 1937. 24 с.
15. Наші приятелі серед духовенства. *Торговля і Промисл.* 1937. 15 грудня. Ч. 24. С. 2.
16. Після появи одного розпорядку. *Торговля і Промисл.* 1937. 1 грудня. Ч. 23. С. 2.
17. На шляхах нашого дозрівання. *Торговля і Промисл.* 1938. 1 березня. Ч. 5. С. 1.
18. Несторович В. Українські купці і промисловці в Західній Україні 1920–1945. Торонто-Чикаго: вид. Клуб Українських Професіоналістів і Підприємців, 1977. 342 с.
19. Наладнана справа. Загальні Збори Торговельно-Промислового Банку. *Торговля і Промисл.* 1936. 1–15 квітня. Ч. 7. С. 3.
20. Росте сильна фінансова установа. *Торговля і Промисл.* 1937. 15 березня. Ч. 6. С. 3–4.
21. Пром-Банк у світлі його праці. *Торговля і Промисл.* 1937. 1 жовтня. Ч. 19. С. 2.
22. Мілянчик А. Завдання банку. З нагоди Надзвичайних Загальних Зборів Пром-Банку. *Торговля і Промисл.* 1937. 1 вересня. Ч. 17. С. 2–3.
23. Sprawę Narodowościowe. 1938. № 1–2. S. 109.
24. Двадцять хвилин у Пром-Банку. *Торговля і Промисл.* 1938. 15 січня. Ч. 2. С. 3.
25. Гайвас Я. Банковий кредит на нашому ринку. *Торговля і Промисл.* 1937. 15 грудня. Ч. 24. С. 7.
26. Уділи, обороти і кредит у Пром-Банку. *Торговля і Промисл.* 1938. 15 січня. Ч. 2. С. 3.

27. З діяльності Пром-Банку. Надзвичайні Загальні Збори. *Торговля і Промисл.* 1938. 1 грудня. Ч. 23. С. 2–3.
28. Józef Buszko. Historia Polski. 1864–1948. Józef Buszko. Warszawa: PWN, 1984. 480 s.
29. Пресова конференція у Пром-Банку. *Господарсько-Кооперативний Часопис.* 1938. 16 жовтня. Ч. 42. С. 7.
30. Мілянчик А. Останні події і наша грошова політика. *Торговля і Промисл.* 1938. 15 жовтня. Ч. 20. С. 2–3.

References

1. Gelej, S. (Eds.). (2001). Ukrainian cooperation: The historical and social-economical aspects. V. 2. Lviv: LKA [in Ukrainian].
2. Zlupko, S. (2002). Personals and theories of the Ukrainian economical thought. Lviv: Jevrosvit [in Ukrainian].
3. Burunova, O. (2012). Development of the credit system West Ukraine (1919-1939 years): abstract of the dissertation on to the obtaining a scientific degree candidate of the economical scientists: 08.00.01. 20 p. Kyiv. Retrieved from <https://mydisser.com/en/catalog/view/45/366/11445.html> [in Ukrainian].
4. Borysyuk, O. (2014). Polish politics of the Ukrainian privacy entrepreneurship at the Volyn in 20-30 years XX cent. *Ostroz'kyi kraieznavchyi zbirnyk – Ostrozkyi local history digest*, 4, 156-162 [in Ukrainian].
5. Savchenko, O. (2010). Regional politics of the polish power concerning westukrainian lands in 20-30 years XX cent. and it consequences for social-economical position land. *Pivdennyi arkhiv. Serii: Istorychni nauky – Southern archive. Series: Historical scientists.* 31-32, 236-242. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pain_2010_31-32_29 [in Ukrainian].
6. Yanyuk, I. (2017). The social-economical development of the Eastern Galychyna at the end of XIX cent. – 1939 year. *Suchasna Ukrainska Istoriohrafii. Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Gnatjuka. Serii: Istorii – Modern Ukrainian Historiography. Scientific notes of the Volodymyr Gnatuk's national pedagogical university of Ternopil. Series: History*, 1, 36-50 [in Ukrainian].
7. Sycz, M. (1997). Spoldzielczosc ukrainska w Galicji w okresie II wojny swiatowej. Warszawa: Pracownia Wydawnicza [in Polish].
8. Olesnevych, L. (1974). Cooperative myth and capitalistic reality. Westukrainian bourgeois cooperation (1883-1939). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

9. Vytanovych, I. (1964). The history of the Ukrainian cooperative movement. New-York: vyd. TUK [in Ukrainian].
10. Nestorovych, V. (1936, September 15). The economical reality and future. The interests of Ukrainians in the conditions of economical plan in Poland. *Torhovlia i Promysl – Trade and craft*, 18, 1-2 [in Ukrainian].
11. For power bank institution for merchants and industrialists. (1935, May 1). *Torhovlia i Promysl – Trade and craft*, 8-9, 7-8 [in Ukrainian].
12. Nestorovych, V. (1935, November 15). Credits needs our merchants and industrialists. *Torhovlia i Promysl – Trade and craft*, 22, 1 [in Ukrainian].
13. Nestorovych, V. (1936, December 1). New important action. To create "Fond interest free loan". *Torhovlia i Promysl – Trade and craft*, 23, 2 [in Ukrainian].
14. Rakovskyi, R. (1937). To create the fond of economical building. Lviv: vyd. Tovarystva oschadnist [in Ukrainian].
15. Our friends among priesthood. (1937, December 15). *Torhovlia i Promysl – Trade and craft*, 24, 2 [in Ukrainian].
16. After appearance one routine. (1937, December 1). *Torhovlia i Promysl – Trade and craft*, 23, 2 [in Ukrainian].
17. On to the ways our ageing. (1938, March 1). *Torhovlia i Promysl – Trade and craft*, 5, 1 [in Ukrainian].
18. Nestorovych, V. (1977). Ukrainian merchants and industrialists in the West Ukraine 1920-1945. Toronto-Chicago: vyd. Klub ukraïnskyyh profesionalistiv i Pidprijemziv [in Ukrainian].
19. Setting up case. General meeting of commercial and industrial bank. (1936, April 1-15). *Torhovlia i Promysl – Trade and craft*, 7, 3 [in Ukrainian].
20. To grow strong financial institution. (1937, March 15). *Torhovlia i Promysl – Trade and craft*, 6, 3-4 [in Ukrainian].
21. Prom-bank in the light of it work. (1937, October 1). *Torhovlia i Promysl – Trade and craft*, 19, 2 [in Ukrainian].
22. Milyanych, A. (1937, September 1). Task bank. On the occasion of extraordinary general gatherings of Prom-bank. *Torhovlia i Promysl – Trade and craft*, 17, 2-3 [in Ukrainian].
23. Sprawy Narodowosciowe. (1938), No 1-2, 109 [in Polish].
24. Twenty minutes in Prom-Bank. (1938, January 15). *Torhovlia i Promysl – Trade and craft*, 2, 3 [in Ukrainian].
25. Gaivas, Ja. (1937, December 15). Bank credit on our market. *Torhovlia i Promysl – Trade and craft*, 24, 7 [in Ukrainian].

26. Shares, turnover and credit in Prom-Bank. (1938, January 15). *Torhovlia i Promysl – Trade and craft*, 2, 3 [in Ukrainian].
27. From the activity of Prom-Bank. Extraordinary General Meetings. (1938, December 1). *Torhovlia i Promysl – Trade and craft*, 23, 2-3 [in Ukrainian].
28. Buszko, J. (1984). Historia Polska. 1864-1948. Warszawa: PWN [in Polish].
29. Press conference in Prom-Bank. (1938, October 16). *Hospodarsko-kooperatyvnyi chasopys – Economical-cooperative magazine*, 42, 7 [in Ukrainian].
30. Milyanych, A. (1938, October 15). The last events and our money politics. *Torhovlia i Promysl – Trade and craft*, 20, 2-3 [in Ukrainian].

Стаття надійшла 15 листопада 2018 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.196>

УДК: 338.1 : 339.9 (477)

JEL: N 130, N 430

Гордіца К.А., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
e-mail: karol67@ukr.net

ЕВОЛЮЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНИ НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ

Стаття присвячена проблемі виявлення особливостей взаємовпливу та взаємообумовленості зовнішньоекономічних зв'язків України та змін у її господарській структурі на різних етапах історичного розвитку. Метою дослідження є історико-теоретичне узагальнення тенденцій та чинників еволюції основних складових господарської структури України та її участі у міжнародних економічних відносинах у часи аграрної цивілізації та становлення світового ринку. На прикладі господарства Київської Русі (X–XII ст.) визначено роль зовнішньоекономічних зв'язків у соціально-економічному житті патріархального суспільства.

Доведено, що неконтрольований розвиток зовнішньої торгівлі в умовах технологічної відсталості та нерозвиненості суспільних інститутів створює ризики ресурсного виснаження економіки через редистрибутивну рентну поведінку місцевої еліти. Встановлено, що впровадження заходів польської «волочної» реформи 1557 р. з метою поширення на українських землях експорторієнтованого фільваркового господарства сприяло розвитку хліборобства та суміжних галузей, проте зумовило хижацьку експлуатацію природних і трудових ресурсів, знищення лісів та наростання соціальних протестів.

Обарунтовано колонізаторський характер політики Петра I, спрямованої на розвиток в Україні мануфактурного виробництва для задоволення військових і господарських потреб Російської держави за рахунок використання української сировини та робочої сили. Показано, що це зумовило формування напівколоніальної структури вітчизняного виробництва і перетворення української економіки на складову імперської господарської системи.

© К.А. Гордіца, 2018

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2018. Вип. 51.

Ключові слова: господарська структура, галузева структура, структурні зміни, зовнішньоекономічні зв'язки, міжнародна торгівля, традиційне господарство, фільваркове господарство, мануфактурне виробництво.

Gorditsa K.

EVOLUTION OF UKRAINE'S ECONOMIC STRUCTURE AT THE STAGE OF THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL TRADE

The article addresses the problem of identifying the features of mutual influence and interdependence of Ukraine's foreign economic relations and changes in its economic structure at different stages of historical development. The purpose of the study is to generalize the trends and factors in the evolution of the main components of this country's economic structure and its participation in international economic relations during the agrarian civilization and the formation of the world market. The role of foreign economic relations in the socio-economic life of the patriarchal society is determined on the example of Kievan Rus (X–XII centuries).

It is proved that uncontrolled development of foreign trade in the conditions of technological backwardness and underdevelopment of public institutions creates risks of resource depletion through the redistributive rental behavior of the local elite. It was established that the implementation of measures of the Polish «draft» reform in 1557 with the aim of spreading, on the Ukrainian lands, of the export-oriented «folwark» farms contributed to the development of agriculture and related industries, but predetermined predatory exploitation of natural and human resources, deforestation and the growth of social protests.

The author explains the colonial character of Peter I's policy aimed at the development of manufactory production in Ukraine to meet the military and economic needs of the Russian state through the use of Ukrainian raw materials and manpower. It is shown that this led to the formation of a semi-colonial structure of domestic production and the transformation of the Ukrainian economy into an integral part of the imperial economic system.

Key words: economic structure, branch structure, structural changes, foreign economic relations, international trade, traditional economy, «folwark» economy, manufactory production.

Однією з головних детермінант сучасного економічного розвитку України є зміна пріоритетів, напрямів та механізмів її інтег-

рації у світовий економічний простір, необхідність розширення та якісного оновлення її зовнішньоекономічних зв'язків, активне освоєння нових ринків та зміцнення конкурентних позицій на них нашої країни. Вирішення цього комплексу завдань об'єктивно передбачає суттєві якісні зміни у галузевій структурі української економіки, що відповідають актуальним запитам світового економічного поступу і забезпечують повноцінну та економічно вигідну реалізацію інтеграційного потенціалу України.

У цьому контексті видається доцільним звернутися до вивчення вітчизняного історичного досвіду проведення структурних реформ і простежити вплив цих реформ та історично обумовлених структурних змін в українському господарстві на ступінь і характер участі України у міжнародному поділі праці. Поряд із тим, не менш важливим є визначення впливу світових тенденцій та викликів економічного розвитку на реструктуризацію української економіки як в історичній ретроспективі, так і в умовах сучасних реалій.

Така постановка питання є новою для сучасних економічних досліджень, автори яких зазвичай присвячують їх або сучасним структурним реформам та змінам в економіці [4, 17, 18], або окремим зовнішньоекономічним аспектам української історії [2, 5, 20]. Між тим варто акцентувати увагу саме на виявленні особливостей взаємовпливу та взаємообумовленості цих сторін економічної діяльності на різних етапах історичного розвитку України, починаючи від найдавніших часів.

Зважаючи на зазначене, **метою даного дослідження** є історико-теоретичне узагальнення тенденцій та чинників еволюції основних складових господарської структури України та її участі у міжнародних економічних відносинах у часи аграрної цивілізації та становлення міжнародної торгівлі.

Міжнародна торгівля, згідно з результатами численних історичних досліджень, зокрема П. Ляценка, Б. Рибаківа, П. Толочка, інших вчених, відіграла значну роль у господарському житті народів, які мешкали на теренах сучасної України. Так, за свідченням Б. Рибаківа, який спирався на дані археологічних розвідок, ще в «троянові часи» (у добу черняхівської культури I–IV ст. н.е.) у Середньому Подніпров'ї процвітало експортне землеробство, що зумовило дуже високий для тієї доби рівень соціально-економічного розвитку [15, с. 242, 284].

Пізніше, у X–XII ст., вигідне географічне розташування Київської Русі на перетині євразійських торговельних шляхів зумовило її активну взаємодію з Візантією, країнами арабського Сходу та Середньої Азії, Скандинавії та Центральної Європи. Це сприяло культурному піднесенню міст, розквіту в них різноманітних ремесел, технологій будівництва й архітектури, корабельної справи, мистецтва та ін.; дослідники відзначають високий рівень спеціалізації ремісництва Київської Русі, що налічувало кілька десятків професій [16, с. 509]. Серед іншого, високого рівня досягла чорна металургія та металообробка: асортимент виробів із заліза налічував близько 150 найменувань [19, с. 8]; майстри виготовляли сільськогосподарський реманент, ремісничі інструменти, побутові металеві предмети (ножі, голки, цвяхи тощо), зброю, військові обладунки, кінську зброю [16, с. 217–218].

Виразно простежується прямий зв'язок між зовнішньою торгівлею та розвитком ювелірної справи (оскільки за браком місцевої сировини кольорові метали завозили з інших країн [16, с. 143]), а також суднобудування, що було поставлено на рівні державної справи. Щорічне виготовлення кількох сотень кораблів-однодревків «моноксилів» для торгового флоту (а військовій флотилії русів, за візантійськими джерелами, налічували до 2000 суден) потребувало зусиль багатьох тисяч теслярів і корабелів, а також праці жінок з 80–100 селищ, які ткали вітрила, і все це відбувалось під суворим наглядом княжих наглядачів [15, с. 320].

При цьому головними предметами експорту були насамперед традиційні продукти промислів – мед, віск, хутра; згодом, у міру розвитку ремесла, їх доповнили льон, шкіри, ювелірні вироби, зброя, обладунки тощо – проте їхня частка у структурі експорту залишалась порівняно незначною. Це пояснювалось переважно натуральним характером тогочасного господарства: внутрішній ринок був розвинений слабо, у сільській місцевості більшість ремісничих виробів виготовлялись на замовлення, провідними галузями були хліборобство і скотарство. Тим часом імпорт складала переважно предмети розкоші – шовкові тканини, парча, оксамит, коштовна зброя, вишукані прикраси, прянощі та ін., – виробництво яких вимагало інших кліматичних умов або більш високої технології та майстерності.

Така структура зовнішньої торгівлі засвідчує, що її головними бенефіціарами були представники князівської верхівки суспільства, тоді як основна маса населення – смерди-землероби – не

отримували від неї майже жодного зиску. Проте саме вони слугували джерелом найбільших експортних потоків, сплачуючи князю та боярам данину здебільшого продуктами мисливства й бортництва і водночас надаючи повне забезпечення князю та його військової дружині під час «полюддя». Фактично, ті товари, що йшли на експорт, спочатку силоміць вилучалися в населення.

Крім того, відповідаючи власною особою за невплату данини, або масово потрапляючи під час княжих усобиць у полон, смерди ставали «челяддю» – невільниками, призначеними на продаж. Работоргівля, за визнанням М. Покровського, Д. Іловайського, деяких інших істориків, була найприбутковішою складовою не лише давньоруського, а й усього середньовічного зовнішньоекономічного обігу: через замкнений характер натурального господарства на ринку завжди бракувало робочих рук [11, с. 62].

Полюддя як специфічна форма данини, пов'язана з зовнішньою торгівлею, виснажувала господарства смердів; виконання різних повинностей та повне матеріальне забезпечення військових походів відволікали населення від продуктивної праці. Розмір і склад данини князю визначали довільно, іноді відбираючи все, що мали піддані, і викликаючи цим зростання народного невдоволення (відомо, що трагічна загибель князя Ігоря від рук древлян була спричинена його повторним візитом до них по данину) [19, с. 41–42].

У міру того, як зростали споживчі апетити князів, простимульовані широкою пропозицією іноземних товарів, посилювалось їхнє прагнення до збільшення експортної складової полюддя з підвладних їм земель; дедалі частішими ставали загарбницькі набіги «по челядь» на землі сусідів, а збір данини перетворювався на відкрите пограбування. Цьому сприяла і князівська «чехарда»: при постійних переміщеннях князів до іншого міста та іншого княжого столу вони ставилися до своїх вотчин як тимчасові володарі, прагнучи якомога більше взяти і не піклуючись про відновлення селянського господарства [15, с. 429].

Між тим позаекономічне привласнення мало свої межі. Як слушно зауважив М. Покровський, «хижацька експлуатація країни, що жила загалом натуральним господарством, могла тривати лише доти, доки експлуататор міг знаходити свіжі незаймані області загарбання ... Проте організаційні засоби давньоруського князя були надто слабкі, щоб підтримувати експлуатацію на такій величезній території» [11, с. 89–90]. Зрештою, подальший зане-

пад ресурсної бази народного господарства і зовнішня експансія, що відбувалась такими самими екстрактивними методами, зумовили поступовий розклад централізованої влади та економічне, а згодом і політичне відокремлення удільних князівств. Внаслідок зниження ролі старих торговельних шляхів, зокрема шляху «з варяг у греки», великі міста поступово втрачають роль міжнародних торгових центрів, цей статус тимчасово зберігає лише Київ, але монгольська навала завершила справу остаточного розвалу давньоруської держави.

Зважаючи на зазначене, стає більш зрозумілою роль зовнішньоекономічних зв'язків у соціально-економічному житті патріархального суспільства з нерозвиненими суспільними інститутами і повною зневагою до прав людини. Міжнародна торгівля не здатна внести відчутних позитивних зрушень у структуру традиційного господарства, якщо для цього не визріли об'єктивні соціально-економічні умови; поряд із тим вона створює ризики ресурсного виснаження економіки через редистрибутивну рентну поведінку місцевої еліти. В умовах технологічної відсталості та за відсутності адекватних інституційних запобіжників неконтрольований розвиток зовнішньої торгівлі може спричинити вимивання з країни як матеріальних, так і людських ресурсів, руйнуючи внутрішній ринок і підриваючи основи життєздатності національного господарства і самої державності.

Поступове відновлення зовнішньоекономічних зв'язків протягом XIV ст. і подальше включення давньоукраїнських земель у систему європейських міжнародних ринків у часи польсько-литовського панування сприяло поступовому подоланню катастрофічних наслідків монголо-татарської навали, насамперед таких як обезлюднення окремих регіонів, скорочення посівних площ, руйнація десятків міст, занепад торгівлі та ремесел, зникнення низки ремісничих професій, втрата деяких секретів виробництва (зокрема, ювелірного) та ін. [16, с. 534–538].

Зовнішня торгівля у XIV–XV ст. залишалася важливим чинником розвитку господарства, що зберігало в основному натуральний характер із широким використанням природних багатств. Тому імпортувалися, як і в попередні часи, здебільшого предмети розкоші (дорогі тканини, килими, коштовності, вина) та вироби промисловості (сукна, полотно, залізо, сталь, зброя, скло, папір). Провідне ж місце у структурі експорту займала сировина, продукція сільського господарства (переважно тваринництва) та промис-

лів (мисливства, бортництва); не втрачав значення й вивіз рабів [13, с. 369].

Поряд із тим, у цей період на давньоукраїнських землях поширювалися загальноєвропейські процеси урбанізації: зростала кількість міст (як нових, так і відбудованих старих), збільшувалось їхнє населення. У містах спостерігалися відродження й розквіт ремесла, завдяки впровадженню (хоча й в обмежених формах) магдебурзького права та формуванню цехів зростала його продуктивність, збагачувався асортимент та поліпшувалась якість продукції, розвивалась торгівля. Суттєво збільшилась кількість ремісників та їхніх спеціальностей: за даними українських дослідників, у кінці XV ст. кількість ремісничих професій досягла 150–200, що було помітним кроком уперед, порівняно з минулим періодом [7, с. 105].

Важливі зміни сталися у структурі вітчизняного господарства протягом XV–XVI ст. завдяки тому, що великі географічні відкриття та «революція цін» у Європі різко розширили зовнішні ринки для сільськогосподарської продукції. Постійні військові дії в багатьох європейських країнах та потреби розвитку суднобудування також збільшили попит на продовольство, метал, деревину та продукти її переробки. Найважливішою статтею експорту став хліб, що спонукало землевласників щодалі збільшувати його виробництво у своїх маєтках. Як наслідок, на теренах України стало поширюватись фільваркове господарство, орієнтоване вже не стільки на внутрішнє споживання, скільки на експорт сільськогосподарської продукції, насамперед збіжжя. Цьому сприяла й реформа сільського господарства, проведена на основі польського «Уставу на волоки» (1557 р.), що зруйнувала традиційну систему общинного землеволодіння і закріпила всі селянські повинності за дрібними наділами – «волоками», на кожному з яких селилась одна, а згодом і декілька селянських родин [3].

За нової системи організації господарства краща земля відводилася для облаштування ферми – фільварку, для селян примусово запроваджувалась дводенна (а потім і триваліша) щотижнева панщина. Завдяки цьому, а також обов'язковому введенню трипілля, застосуванню сортового насіння й добрив та вдосконаленню знарядь праці суттєво підвищилася продуктивність сільськогосподарського виробництва, що дозволило збільшити вивіз хліба. За даними українських дослідників, експорт збіжжя, в тому

числі вивезеного з України, через Гданський порт з 1583 по 1648 р. зріс у 2,5 рази [13, с. 466].

Хоча основною галуззю фільваркового господарства залишалось землеробство, практично всі господарства мали комплексний характер: частина зерна, не реалізованого на зовнішніх ринках, складала базу для розвитку тваринництва, продукція якого також значною мірою йшла на експорт. Насамперед це стосувалося великої рогатої худоби – волів, які слугували свого роду натуральним еквівалентом валюти, та коней, потрібних і для господарства, і особливо для війська. Також розвивалося свинарство, вівчарство; навколо міст зростали молочарські господарства, що постачали на ринок молоко, масло, сир та іншу продукцію. Крім того, набувало поширення бджільництво, розведення риби та птиці [7, с. 125–126].

У міру розвитку землеробства й тваринництва у фільварках зростали потужності з переробки сільськогосподарської сировини – гуральні, броварні, сироварні, олійниці та ін. Широкого розвитку набуло млинарство; водяні млини були відомі з XIV ст., наприкінці XVI ст. з'явилися вітряки. Водяні двигуни млинів використовували не лише для мелення борошна й круп, але й для переробки олійних культур, валяння сукна, обробки дерева, для залізорудної справи тощо. У першій половині XVII ст. великі водяні млини перетворювались на справжні підприємства з елементами поділу праці, властивими мануфактурному виробництву [7, с. 145].

Мануфактурне виробництво поширювалось і в галузі солеваріння, на так званих жупах, що постачали сіль як на внутрішній, так і на зовнішній ринок, а також на підприємствах залізорудної промисловості – руднях, кількість яких на Правобережній Україні протягом першої половини XVII ст. зросла, за даними українських джерел, мало не вдесятеро [13, с. 468]. Така динаміка значною мірою пояснювалась стрімким зростанням на світовому ринку попиту на залізо, зумовленим поширенням у цей період вогнепальної зброї.

Відповідне збільшення в цей період виробництва пороху дало поштовх розвитку його сировинної бази – селітроваріння, особливо на Лівобережній Україні. З тієї ж причини поширювались підприємства з виробництва поташу («поташні буди»), продукцію яких застосовували також у виробництві скла, мила, фарбуванні та вибілюванні тканин, промивки вовни тощо. Широке використання поділу праці на підприємствах цих галузей також

говорить про їхній перехід до мануфактурного виробництва [7, с. 146].

Постійне зростання як внутрішнього, так і зовнішнього попиту на поташ викликало, своєю чергою, широке розгортання лісового промислу. Дубові плахи йшли на будівництво кораблів, більш дешеві використовувались для столярних робіт; деревина перепалювалась для виробництва поташу, попелу, смоли, дьогтю. Стрімке підвищення цін на цю продукцію, особливо в часи 30-літньої війни (1618–1648 рр.) призвело до масового вирубування лісів майже по всій території України [13, с. 467].

Хижацьке споживання природних ресурсів України значною мірою пояснювалось колонізаторським характером становлення й розвитку всієї української промисловості в період польсько-литовського панування. За спостереженням українських істориків, усе виробництво було організоване таким чином, що «величезні капітали, одержувані за експорт сировинних продуктів, витрачалися на закордонні вироби розкоші, вино, цукор, шовкові матерії. Виручені мільйони не вкладалися в господарство країни, не поліпшували побуту мас, а лише сприяли блисківі, виставності життя шляхти» [13, с. 468].

До позитивних наслідків широкого впровадження фільваркової системи та подальшого зростання товарності фільваркових господарств слід віднести значний поступ селянського ремесла та поглиблення територіального поділу праці. За свідченням істориків-економістів, цілі села спеціалізувалися на виробництві залізних, гончарних, шкіряних та інших виробів [10, с. 13]. Це свідчило, що продукція вироблялася вже переважно для продажу на ринку, а не лише на замовлення.

Поступове перетворення значної частини сільських ремісників на дрібних товаровиробників, які шукали ринків збуту своєї продукції, своєю чергою, стимулювало зростання кількості міст і невеликих містечок по всій території України. Часто селам із розвиненим виробництвом промислової продукції надавався статус міста; у цьому були зацікавлені магнати і шляхта, які могли отримувати від заснованих ними міст, що знаходились у їхній власності, доходи, у кілька разів вищі, ніж доходи від сіл. Так, у першій половині XVII ст. близько 200 міст і містечок виникло на Київщині та Лівобережжі, близько 100 – у Брацлавському воєводстві [8, с. 34].

Продовжувала поглиблюватися спеціалізація ремесла: крім виготовлення готових виробів, ремісники почали спеціалізуватися на виробництві окремих елементів або на виконанні окремих операцій. Відповідно розширювалася номенклатура їхніх професій: у першій половині XVII ст. у нашій країні налічувалося вже понад 270 ремісничих спеціальностей [9, с. 260]. Одночасно зростала кількість ремісників. За даними українських дослідників, у 25 містах Волинського воєводства у 1635 р. працювало 2030 ремісників, тобто в середньому по 81 реміснику на кожне місто [1, с. 142]. У великих містах кількість ремісників була значно вищою – у Львові, зокрема, вже на початку XVII ст. їх було близько 3000 [9, с. 18].

Поряд із тим, у першій половині XVII ст. дедалі сильніше стали проявлятися негативні соціальні наслідки «волочної» реформи. Насамперед, через руйнування сільської громади окремим волочним господарствам стало важко протистояти феодалам, що зумовило масову втечу селян на схід та південь. Розвиток фільварків позбавив селян права переходу, прискорив зменшення селянських наділів та зростання частки малоземельних і безземельних селян, що становила в цей період вже близько третини всього селянства; водночас нечуваними темпами зростало магнатське землеволодіння [7, с. 120, 128].

Постійне прагнення польських магнатів підвищити прибутковість фільварків заради збільшення експорту збіжжя спричинило невпинне зростання панщини, натуральних і грошових податків на селян, а також різного роду додаткових сезонних і разових повинностей. Зокрема у Волинському, Подільському, Руському та північно-західній частині Київського воєводств на початку XVII ст. панщина вже становила 4–6 днів на тиждень [21, с. 46]. Це супроводжувалось подальшою колонізацією українських територій та посиленням національних і релігійних утисків населення, що сприяло зростанню соціального напруження і зрештою склало передумови Української національної революції XVII ст.

Отже, впровадження на українських землях експортоорієнтованого фільваркового господарства, зумовлене суттєвим розширенням зовнішнього і певною мірою внутрішнього ринку, мало неоднозначний вплив на соціально-економічний розвиток України. З одного боку, воно стимулювало позитивні структурні зрушення в економіці, такі як розвиток сільського й міського ремесла та промислів, розширення галузевої структури економіки, поглиб-

лення спеціалізації та суспільного поділу праці, збільшення продуктивності й товарності виробництва та початок його переходу до мануфактурної стадії. З іншого, за відсутності дієвих інституційних регуляторів воно призвело до хижацької експлуатації природних і людських ресурсів, розорення селянського господарства як основної продуктивної сили феодального суспільства, соціального вибуху та тривалого економічного занепаду країни.

Подальші зміни в господарській структурі Лівобережної України пов'язані з економічними реформами Петра I, розпочатими в першій чверті XVIII ст. У цей час економічний розвиток Гетьманщини визначався двома основними тенденціями – активним відродженням традиційних галузей суспільного виробництва після періоду Руїни та поступовою інтеграцією українського господарства до економіки Російської держави. Що стосується Правобережжя, яке залишилося під владою Польщі, то в першій половині XVIII ст. в ньому загалом відродилася, хоч і в значно менших масштабах, стара фільваркова система господарювання, що вже довела свою життєздатність; однак згодом, після трьох поділів Польщі (1772, 1793 та 1795 рр.), правобережне господарство також почало перетворюватись на складову частину загальноросійської імперської економіки.

Політика Петра I щодо України була підпорядкована його головному прагненню – посилити економічну та політичну могутність Росії та піднести її міжнародний авторитет. Відповідно до зазначеної мети, у цій політиці виразно простежуються такі основні напрями: по-перше, вибіркова промислова політика, спрямована на підтримку або примусове насадження одних галузей виробництва і обмеження чи пряму заборону інших; по-друге, протекціоністська торгова політика, спрямована на переорієнтацію основних товаропотоків з України винятково до Росії; по-третє, екстрактивна ресурсна (в тому числі кадрова) політика, спрямована на забезпечення першочергових потреб централізованої Російської держави.

В аспекті заохочувальної та сприятливої промислової політики царськими розпорядженнями передбачалося, зокрема, будівництво по всій країні суконних підприємств [12, № 2876] та розведення у вотчинах заводських овець як сировинної бази суконного виробництва [12, № 4002, 4532], розвиток лляного та конопляного промислів [12, № 2966, 4345], збільшення кількості селітряних підприємств та обсягів видобутку селітри [12, № 2598,

2829]; у 1720 р. було видано наказ про заснування в Києві виробництва дзеркал [12, № 3504].

У руслі цієї політики було покладено початок практиці насадження на українських землях казенних та «указних» приватних мануфактур, найближчим результатом якої стало виникнення суконних мануфактур – 1719 р. Глушківської (на Слобожанщині), а за кілька років Рясківської (на Лівобережжі); у 1720-і роки у Стародубському полку почала розвиватися парусно-полотняна індустрія – було засновано три мануфактури з переробки прядива – Почепську, Шестаківську й Топальську; у ці ж роки в Охтирці було створено тютюнову мануфактуру, а в Києві організовано мануфактурне виробництво шовку. З огляду на те, що виробництво здійснювалося централізовано, за прямої участі та під суворим наглядом держави, а вироблена продукція йшла виключно до казни, ефективність цього виробництва, за оцінками українських дослідників, зазвичай була невисокою [14, с. 183–185].

Тим не менше, протягом XVIII ст. мануфактурне виробництво на українських землях досягло чималих успіхів. Так, у 1760–1770-і роки було відкрито дві казенні (Нововодолазьку та Катеринославську) та три купецькі (у Києві та Ніжині) мануфактури з виробництва шовку та шовкових виробів; 1801 р. почала випускати посуд Межигірська фаянсова фабрика; з 1736 р. працював Шосткінський казенний пороховий завод; 1764 р. у Києві був заснований казенний завод з виробництва зброї «Арсенал»; у 1799 р. дав першу продукцію Луганський чавуноливарний завод. Завдяки вдосконаленню старих та створенню нових підприємств, у 1797 р. працювали вже 12 суконних мануфактур, що виробляли близько 14% продукції всієї країни [6, с. 11].

Поряд із тим, низкою наказів Петра I було накладено суттєві обмеження на деякі традиційні українські промисли. Так, в 1711 р. вийшов наказ про заборону винокуріння [12, № 2316]; у 1716 р. виробництво горілчаних напоїв було дозволено, але лише для домашнього вжитку і обкладалось податком [12, № 2990]. Також у 1719 р. було припинено безконтрольне вирубування лісів з метою збереження дерев, придатних для суднобудування [12, № 3391]; ту саму мету переслідувала заборона 1721 р. виробництва поташу на «неуказних заводах» [12, № 3772, 4197], а також обмеження 1723 р. на виготовлення смальцюги й поташу на заводах у Малоросійських полках не більше ніж по 2500 діжок на рік [12, № 4292].

Ці заборони, хоча й мали позитивне природоохоронне значення, гальмували (хоч і не зупинили) розвиток суміжних галузей, насамперед виробництва пороху, а також паперової промисловості, для якої потрібна була деревина, та скляної промисловості, для якої необхідний був поташ. Так само всупереч економічній політиці Петра I продовжували існувати і навіть розвиватися інші українські промисли – соляний, селітряний, залізорудний. Не втрачало значення чумацтво, гуральництво, бджільництво, мисливство, рибальство, млинарство, видобуток смоли та виробництво дьогтю у лісах тощо. У сільському господарстві набуло поширення скотарство, особливо розведення коней [14, с. 186–187].

Для того щоб опанувати всі ці багаті ресурси і спрямувати їх використання на благо Російської держави було застосовано систему заходів зовнішньої та внутрішньої торгівлі, які ставили українських підприємців у невідгдані умови і створювали канали перерозподілу торгових прибутків до державної казни або до кишень російських комерсантів. Так, царськими наказами 1714 р. було заборонено вивіз з України («з Черкаських міст») прядива, шкір, поташу, смальцюги, воску, сала, щетини, смоли, лляного й конопляного насіння та олії, інших товарів [12, № 2767, 2768, 2793]; ще раніше було заборонено продаж за кордон селітри, купувати яку було дозволено лише московським порохом підрядчикам [12, № 2379, 2381, 2705]. Цими та подібними їм наказами український експорт до інших країн фактично був мінімізований і втратив значення потужного економічного стимулу розвитку традиційних галузей вітчизняного господарства.

Переорієнтації українського товарообігу у бік Росії сприяла також її протекціоністська політика обмеження імпорту та обкладання ввізним митом тих товарів, що вже вироблялися на той час у Росії [12, № 4346]. У такий спосіб російські товари здобували пріоритет перед іноземними на українських ринках, хоча були значно менш якісними. Крім того, склалася практика примусових централізованих закупівель за «помірними» (тобто заниженими) цінами та обов'язкових державних замовлень-підрядів на виготовлення й поставку різних товарів, зокрема амуніції, снарядів та продовольства для війська; конопляного прядива; золотих, срібних і мідних монет для монетного двору; ремісничих інструментів для будівельних робіт у Санкт-Петербурзі та ін. [12, № 2500, 2590, 2600, 2713, 2847].

Слід також враховувати, що незважаючи на відсутність з боку російської влади національного та релігійного гніту, властивого польському пануванню, що підтверджують, зокрема, царський Маніфест 1710 р. «О запрещении всякого чина людям оказывать Малороссийскому народу обиды, озлобления, укоризны, порицание изменниками и причинять всякие притеснения» [12, № 2261] та іменний царський указ 1722 р. [12, № 3988], на український народ важким тягарем лягли загальнодержавні повинності, що їх мусили нести українці разом із мешканцями всіх інших губерній Росії. Зокрема, йдеться про регулярні та разові збори грошей на утримання армії та ландміліції, на будівництво каналів та утримання робітників у Санкт-Петербурзі, інші потреби [12, № 2488, 2641, 2642, 3501, 3735, 4191, 4195], збори продовольства та коней для війська [12, № 2565, 2577, 2633, 2634, 2682], рекрутські набори до російської армії [12, № 2650, 2658, 2931] і навіть до армії Пруського короля [12, № 3050], примусове переселення ремісників (ковалів, каменярів, цеглярів, теслярів, столярів та ін.) і торговців до Санкт-Петербурга або до інших міст [12, № 2575, 2806, 2808, 3016, 3087, 3118].

Усі ці некомпенсовані втрати ресурсів, особливо людських, що позбавляли українське господарство кваліфікованих спеціалістів, гальмували економічний розвиток України, закріплюючи за нею напівколоніальний статус другорядної російської провінції і формуючи, поряд із іншими чинниками, відповідну до цього статусу структуру суспільного виробництва. Провідну роль у ній дедалі відчутніше відігравали нав'язані державною владою мануфактури, які використовували українську сировину та робочу силу, виробляючи продукцію для загальноросійського ринку. Ця тенденція набула незворотного характеру після скасування у 1754 р. митних кордонів між Україною та Росією і остаточного перетворення української економіки на складову частину імперської господарської системи.

Підводячи підсумки, можемо зазначити, що дослідження еволюції господарської структури України на етапі становлення міжнародної торгівлі дозволяє виокремити у ній три періоди, безпосередньо пов'язані з історією української державності, і відповідно до них охарактеризувати зовнішньоекономічні чинники формування та еволюції галузевої структури традиційного українського господарства на етапі аграрної цивілізації, визначити роль польської «волочної» реформи у поширенні на українських землях експор-

тоорієнтованого фільваркового господарства та виявити вплив реформ Петра I на галузеву структуру та зовнішньоекономічні зв'язки українського мануфактурного виробництва.

Висновки. Аналіз еволюції господарства Київської Русі переконливо засвідчує, що в умовах технологічної відсталості та нерозвиненості суспільних інститутів, характерних для соціально-економічного життя патріархального суспільства, розвиток зовнішньоекономічних зв'язків не здатний внести відчутних позитивних зрушень у структуру традиційного господарства, якщо для цього не визріли об'єктивні соціально-економічні умови. Натомість неконтрольований розвиток зовнішньої торгівлі може спричинити вимивання з країни як матеріальних, так і людських ресурсів, руйнуючи внутрішній ринок і підриваючи основи життєздатності національного господарства і самої державності.

Поступове відновлення зовнішньоекономічних зв'язків після татарської навали і включення давньоукраїнських земель у систему європейської міжнародної торгівлі у період польсько-литовського панування викликало зміни в господарській структурі, зумовлені зростанням світового попиту на продовольство та забезпечення військових дій, а саме: розвиток тваринництва, хліборобства, млинарства, лісових промислів, видобутку солі, селітри, залізної руди та ін. Поряд із тим, прагнення польських магнатів підвищити прибутковість фільварків заради збільшення експорту збіжжя і реформування з цією метою сільського господарства на основі «Уставу на волоки» (1557 р.) призвело до зростання панщини й натуральних податків для селян, подальшої колонізації українських територій та посилення національних і релігійних утисків населення, що сприяло зростанню соціального напруження і зрештою склало передумови Української національної революції XVII ст.

Здійснювана у період інтеграції українського господарства до економіки Російської держави економічна політика Петра I по насадженню мануфактур мала для України двоїсті наслідки. З одного боку, вона сприяла розвитку різних форм мануфактурного виробництва та поширенню великих централізованих казенних і приватних мануфактур, насамперед у галузях з виробництва сукна, полотна, шовку-сирцю та шовкових виробів, скла й фаянсу та ін. З іншого, залишаючи поза увагою розвиток традиційних галузей та штучно обмежуючи зовнішньоекономічні зв'язки українських підприємців, орієнтувала розвиток мануфактурного виробни-

цтва переважно на задоволення військових і господарських потреб Російської держави за рахунок використання української сировини та робочої сили. Це сприяло формуванню напівколоніальної структури вітчизняного суспільного виробництва і перетворенню української економіки на складову імперської господарської системи.

Еволюція господарської структури України в часи промислового перевороту та структурних трансформацій XIX–XX ст. і роль у ній зовнішньоекономічних зв'язків стане предметом дослідження в наступних публікаціях.

1. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в.: Соц.-экон. предпосылки войны. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. 209 с.
2. Боднарчук Т.Л. Протекціонізм в економічній історії України (XIX – початок XX ст.): монографія; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2017. 256 с.
3. Василенко Н.П. Литовско-русское государство. Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. СПб., 1896. Т. 17. С. 818–827.
4. Васіна А., Мельник А. Структурна трансформація національної економіки України як чинник модернізації інституційного базису її розвитку. *Журнал європейської економіки*. 2010. Т. 9. (№ 1). С. 37–58.
5. Горін Н.О. Міжнародна торгівля як чинник та складова зародження підприємництва у Київській Русі (X–XIII ст.) *Історія народного господарства та економічної думки України*: зб. наук. праць. 2015. Вип. 48. С. 12–26.
6. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XIII – першій половині XIX ст.: Текстильне виробництво. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. 127 с.
7. Історія народного господарства України: у 3 т., 4 кн. Київ: Наук. думка, 1983. Т.1: Економіка досоціалістичних формацій. 464 с.
8. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Київ: Вид-во АН УРСР, 1954. 536 с.
9. Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.). Київ: Наукова думка, 1975. 259 с.
10. Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період: Іст.-екон. нарис. Київ: Наук. думка, 1974. 184 с.
11. Покровский М.Н. Русская история: В 3 т. Т. 1. СПб.: Полигон, 2002. 346 с.

12. Полное собрание законов Российской Империи. Собр. 1 (1649–1825). Т. 4–7. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=1
13. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2 т. Київ: Либідь, 1992. Т.1: До середини XVII століття. 640 с.
14. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2 т. Київ: Либідь, 1992. Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 р. 608 с.
15. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва: Наука, 1982. 592 с.
16. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. Москва: Изд-во АН СССР, 1948. 792 с.
17. Структурні зміни та економічний розвиток України: монографія / [Геєць В.М., Шинкарук Л.В., Артьомова Т.І. та ін.]; за ред. д-ра екон. наук Л.В.Шинкарук; НАН України; Ін-т екон. та прогнозів. Київ, 2011. 696 с.
18. Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток: наукова доповідь / [Шинкарук Л.В., Бевз І.А., Барановська І.В. та ін.]; за ред. чл.-кор. НАН України Л.В. Шинкарук; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2015. 304 с.
19. Толочко П.П. Древняя Русь: монография Київ: Наукова думка, 1987. 246 с.
20. Хромов І.О. Експорт хліба з України в роки непу *Історія народного господарства та економічної думки України*: зб. наук. праць. 2012. Вип. 45. С. 164–176.
21. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 500 с.

References

1. Baranovich, A.I. (1959). Ukraine on the eve of the liberation war of the middle XVII cent.: Socio-economic background of the war. Moscow: AN SSSR [in Russian].
2. Bodnarchuk, T.L. (2017). Protectionism in the economic history of Ukraine (XIX – beginning of the XX cent.): monograph. Kyiv: NAN Ukrainy, DU "In-t ekon. ta prohnzuv. NAN Ukrainy" [in Ukrainian].
3. Vasilenko, N.P. (1896). Lithuanian-Russian State. In *Encyclopedic Dictionary*. F.A. Brokgauz i I.A. Efron. Vol. 17, 818-827. Saint Petersburg [in Russian].
4. Vasina, A., Melnyk, A. (2010). Structural transformation of the national economy of Ukraine as a factor of modernization of the institutional basis for its development. *Zhurnal yevropeiskoi ekonomiky – The Journal of European Economy*, 9, 37-58 [in Ukrainian].

5. Gorin, N.O. (2015). International trade as a factor and component of the birth of entrepreneurship in Kievan Rus (X-XIII cent.). *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of economics and economic thought of Ukraine*, 48, 12-26 [in Ukrainian].
6. Dereviankin, T.I. (1960). Manufactory in Ukraine at the end of the XIII – first half of the XIX cent.: Textile production. Kyiv: Vyd. AN URSSR [in Ukrainian].
7. History of the national economy of the Ukrainian SSR: in 3 volumes, in 4 books. (1983). Vol. 1: The economy of pre-socialist formations. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
8. Krypiakevych, I.P. (1954). Bogdan Khmelnytsky. Kyiv: Vyd. AN URSSR [in Ukrainian].
9. Mykhailyna, P.V. (1975). Liberation struggle of the working population of Ukrainian cities (1569-1654 years). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
10. Orlovskiy, B.M. (1974). Iron and steel industry of Ukraine in the pre-revolutionary period: Historical-and-economic essay. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
11. Pokrovskiy, M.N. (2002). Russian history: in 3 volumes. Vol. 1. Saint Petersburg: Poligon [in Russian].
12. The complete collection of laws of the Russian Empire. Collect. 1 (1649-1825). Vol. 4-7. Retrieved from http://nlr.ru/e-res/law_r/coll.php?part=1 [in Russian].
13. Polonska-Vasylenko, N.D. (1992). History of Ukraine: in 2 volumes. Vol. 1: By the middle of the XVII century. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
14. Polonska-Vasylenko, N.D. (1992). History of Ukraine: in 2 volumes. Vol. 2: From the middle of the XVII century until 1923. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
15. Rybakov, B.A. (1982). Kievan Rus and Russian princedoms of the XII-XIII centuries. Moscow: Nauka [in Russian].
16. Rybakov, B.A. (1948). The craft of ancient Russia. Moscow: AN SSSR [in Russian].
17. Heyets, V.M., Shynkaruk, L.V. and others. (2011). Structural changes and economic development of Ukraine: monograph. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t ekon. ta prohnzuv. [in Ukrainian].
18. Shynkaruk, L.V., Bevs, I.A. and others. (2015). Structural Transformations in the Ukrainian Economy: Dynamics, Contradictions and Impact on Economic Development: Scientific Report. Kyiv: NAN Ukrainy, DU "In-t ekon. ta prohnzuv. NAN Ukrainy" [in Ukrainian].
19. Tolochko, P.P. (1987). Ancient Russia: monograph. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].

20. Khromov, I.O. (2012). Export of bread from Ukraine during the NEP years. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of economics and economic thought of Ukraine*, 45, 164-176 [in Ukrainian].
21. Shevchenko, F.P. (1959). Political and economic ties between Ukraine and Russia in the middle of the XVII cent. Kyiv: Vyd. AN URSR [in Ukrainian].

Стаття надійшла 20 листопада 2018 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.215>
УДК: 330.342.22:339.9
JEL: N 600

Сливка Т.О., кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6955-5539>
e-mail: tanya_slivka@ukr.net

ФОРМУВАННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЗМІНИ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Стаття присвячена дослідженню міжнародних економічних відносин в період формування індустріального суспільства. Історичний період дослідження охоплює XIX – початок XX ст. Метою статті є визначення основних трансформацій світового господарства в період становлення індустріального суспільства та виявлення їх значення для формування сучасних міжнародних економічних відносин. В результатах дослідження показано механізми трансформації міжнародних економічних відносин в умовах індустріалізації. Підкреслено значення науково-технічної революції для економічного розвитку. Встановлено, що наприкінці XIX ст. відбулось закріплення виробничої спеціалізації країн. Представлено поділ країн залежно від їх економічного розвитку на межі XIX–XX ст. Досліджено галузеву структуру економік країн-учасниць світового господарства. Надано характеристику трансформації структури міжнародної торгівлі. Встановлено перехід до обміну промисловими товарами в період індустріалізації. На основі аналізу статистичних даних визначені головні країни-експортери промислових товарів на початку XX ст. Встановлено, що індустріалізація та швидкий розвиток промислового виробництва обумовили зростаючі потреби залучення капіталу. Здійснено науковий аналіз зміни напрямків міжнародного руху капіталу. Розкрито нові напрями іноземного інвестування. Показано значення циклічних коливань економіки для розширення міжнародних економічних відносин. Отримані результати дослідження мають важливе значення для розуміння сучасних потреб включення національної економіки у світогосподарські процеси.

© Т.О. Сливка, 2018

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2018. Вип. 51.

Ключові слова: індустріалізація, економічний розвиток, галузева структура економіки, суб'єкти міжнародних економічних відносин.

Slyvka T.

FORMATION OF INDUSTRIAL SOCIETY AND CHANGES IN INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

The article is concerned with studying of international economic relations during the formation of industrial society. The historical period of the research covers the nineteenth and early twentieth centuries. The purpose of the article is to define the main changes of the world economy during the formation of industrial society and to identify their significance for the formation of modern international economic relations. The mechanisms of transformation of international economic relations under industrialization are shown in the obtained results. The author outlines the importance of the scientific and technological revolution for economic development. The establishment of country's industrial specialization in the end of the nineteenth century is found. The division of countries depending on their economic development at the turn of the XIX–XX centuries is demonstrated. The branch structure of economies is examined as to country's participation in the world economy. The changes of the structure of international trade are described. The transition to the exchange of industrial goods under industrialization is found. The statistical data are presented as to the main exporting countries of industrial goods at the beginning of the 20th century. The growing need for capital investment caused by industrialization and rapid industrial production development is established. The changes in the directions of the international capital flows are considered. New directions of foreign investment are revealed. The importance of cyclical fluctuations is described as to the expansion of international economic relations. The results of research are important for understanding the current needs of the inclusion of the national economy in the global economic processes.

Key words: industrialization, economic development, branch structure of economy, subjects of international economic relations.

Світове господарство з часу свого формування пройшло довгий шлях розвитку та зазнало якісних змін, що відобразились на його сучасних структурі та механізмах функціонування. Особливий вплив на розвиток міжнародних економічних відносин здійснили промислова революція та, як її наслідок, індустріалізація

економіки, які докорінним чином змінили взаємодію між суб'єктами світового господарства. Саме тому дослідження процесу становлення та характеру трансформацій світового господарства має важливе значення для розуміння сучасних потреб включення національної економіки у світогосподарські процеси.

Вагомий внесок у дослідження впливу індустріальних перетворень на світове господарство та суспільно-економічне життя зробили такі видатні представники світової економічної думки, як У. Ростоу, Дж. К. Гелбрейт та інші. Основи історико-економічного аналізу дослідження міжнародних економічних відносин закладені в працях М. І. Туган-Барановського. Дослідженню міжнародних економічних відносин та міжнародної торгівлі присвячені праці сучасних українських вчених – А.С. Філіпенка, Ю.Г. Козака, І.О. Дерід, Е.М. Лимонової та інших. Науковий доробок цих фахівців займає важливе місце та є необхідним у дослідженні історії світового господарства. Разом з тим, потребують подальшого вивчення трансформації міжнародних економічних відносин під впливом індустріальних перетворень, що має важливе значення для розуміння сучасної економіки в контексті синергії процесів економічної глобалізації та формування інформаційно-інноваційного суспільства.

Мета дослідження – визначити основні трансформації світового господарства в період становлення індустріального суспільства та виявити їх значення для формування сучасних міжнародних економічних відносин.

Період зародження світового господарства припадає на XVI–XVIII ст. Саме в цей час виник світовий ринок та отримали поштовх для швидкого розвитку міжнародні економічні відносини. Комерційна революція, Великі географічні відкриття та Промислова революція стали передумовами формування міжнародної торговельної системи індустріальної цивілізації. Світове господарство того історичного періоду можна визначити як систему господарств окремих держав, що пов'язані між собою економічними (здебільшого торговельними) зв'язками. В XIX ст. світове господарство продовжувало свій розвиток і трансформації в умовах всеохоплюючого поширення великого машинного виробництва, що згодом призвело до виникнення та остаточного формування індустріального суспільства.

Відомий представник інституціонального напрямку економічної думки Дж. К. Гелбрейт визначальною рисою індустріального

суспільства називає індустріальну систему, яка характеризується наявністю великих корпорацій [2, с. 27]. Згідно теорії нового індустріального суспільства головною тенденцією його розвитку є посилення економічних позицій великих корпорацій. Саме вони контролюють всі галузі господарства, виробництво, науково-технічний прогрес, ринок, капіталовкладення. Таким чином, індустріальне суспільство – це суспільство, засноване на великій промисловості в межах корпорацій, що панують в економіці.

В індустріальному суспільстві основні характеристики великої промисловості є визначальними та задають моделі розвитку суспільства. Індустріальній стадії розвитку суспільства притаманна розвинута та складна система поділу праці за умов спеціалізації, масове виробництво товарів для широкого вжитку, машинізація і автоматизація виробництва та управління, науково-технічна революція [1]. Закономірним результатом цих процесів стали поява розвиненої системи засобів транспорту та комунікацій, висока ступінь мобільності населення та урбанізація, якісні зрушення в структурах національного споживання. Крім того, процес індустріалізації вплинув і на розвиток світового господарства в цілому.

Європа XIX ст. була світовим «генератором». Британський історик Н. Дейвіс зазначає, що «Європа вібривала небаченою доти силою: технічними спроможностями, економічною могутністю, культурним розквітом, владою над рештою континентів. Головними символами Європи стали її двигуни...» [3, с.182]. Першою країною, в якій внаслідок появи принципово нових технічних винаходів та технологічних нововведень розпочалась індустріалізація, була Велика Британія. Засновник теорії індустріального суспільства У. Ростоу пояснює піонерну роль Великої Британії такими обставинами: досягнення домовленостей в організації політичного та релігійного устрою після революції 1688 р.; особливості географічного розташування острівної держави, що надали переваги в торгівлі та порівняно більшу свободу від сухопутних військових зобов'язань, ніж у Франції; переваги в забезпеченні сировинними ресурсами для промисловості порівняно з Нідерландами [14, с. 4–5]. Для періоду початкової індустріалізації у Великій Британії XVIII ст. характерною рисою структурної трансформації економіки було піднесення вторинного сектору – гірничо-видобувної, обробної промисловості, будівництва. Відповідно зростала і частка робочої сили, зайнятої в цих галузях, а

також частка продукції цих галузей у сукупному виробництві. Масштабний перехід до використання енергії машин у виробництві та, як наслідок, зростання продуктивності праці, в інших країнах відбувся дещо пізніше – на межі XVIII–XIX ст. – і отримав назву «Промислової революції».

Низка наукових винаходів та їх впровадження в різних галузях виробництва стимулювали розвиток промисловості у Великій Британії. Завдяки науково-технічним відкриттям відбулось різке збільшення масштабів використання механічної енергії машин, використання нових джерел енергії, особливо мінерального палива, та широке застосування матеріалів, які не існують у природних умовах. Відмінною рисою індустріалізації у другій половині XIX ст. стало широке використання наукових теорій як основи для розроблення нових виробничих процесів та створення нових галузей промисловості. Саме із застосуванням інтелектуальних можливостей людини був пов'язаний бурхливий розвиток хімічної промисловості та електротехніки. Такі зміни обумовили значні розміри підприємств у більшості галузей промисловості та зробили можливим швидке зростання масштабів виробництва. Крім того, Англія стала центром найбільшої колоніальної імперії світу. Колосальні прибутки для Англії приносили работорівля та пограбування колоній. Наявність вільних капіталів давала можливість капіталістам-підприємцям легко знаходити засоби для створення великих централізованих мануфактур, їх швидкого розширення та застосування найдорожчого високопродуктивного обладнання та нових машин. Технічні винаходи та удосконалення знаходили практичне застосування та швидко поширювались. Таким чином, Англія перетворилась на найпрогресивніший та найбільш промислово розвинений регіон отримавши назву «фабрика світу».

У XIX ст. відбувся остаточний перехід до індустріального шляху розвитку країн Європи. Нові форми промисловості, які виникли і розвивались у Великій Британії, розповсюдились на провідні країни континентальної Європи, подолали відстань через Атлантичний океан і поширювались у США, а згодом охопили і решту території світу. Наприкінці XIX ст. об'єднана Німеччина поступово витіснила Велику Британію з її лідируючих позицій, завдяки багатшим ресурсам і більшому динамізмові розвитку. Зміни, що відбувались у цей період у національних господарствах, виявились об'єктивними та невідворотними. Поширення

індустріалізації вплинуло практично на всі сфери життєдіяльності, а особливо – на умови життя і праці людей. Набуваючи всеохоплюючого характеру, індустріалізація призвела до значних трансформацій міжнародних економічних відносин та світового господарства.

Незважаючи на швидке і тотальне розповсюдження здобутків та негативних наслідків науково-технічної революції, можна констатувати нерівномірність економічного розвитку, як різних держав, так і окремих регіонів. Більшості країн був притаманний великий контраст між прогресивними індустріалізованими столичними регіонами та далекими провінціями. Так, наприклад, українська Галичина у складі Австро-Угорщини залишалась вкрай нерозвиненою при одночасному економічному піднесенні центрального ядра імперії у межах Богемія – Відень – Будапешт [3, с. 788]. Упродовж XIX ст. сформувались дві різні економічні зони світу: по-перше, економічно розвинена індустріалізована, до якої належали країни Північної та Західної Європи; по-друге, економічно відстала, яка охоплювала країни півдня та сходу Європи, а також більшість колоніальних територій. Нерівномірність економічного розвитку регіонів світу призвела до закріплення спеціалізації країн, яку докорінно змінити стало фактично неможливим упродовж тривалого історичного періоду. Можливість здійснити економічний «стрибок» у держав з'являється лише під час наступної науково-технічної революції за допомогою появи принципово нових технологій та способів організації виробництва.

У період після Великих географічних відкриттів і межі XIX–XX ст. провідні країни Європи, шукаючи нові джерела сировини для виробництва продукції та нові ринки збуту товарів, активно здійснювали колоніальні заходи та використовували економічні ресурси країн-колоній. Таким чином, у другій половині XIX ст. склалася міжгалузєва форма міжнародної спеціалізації виробництва. Тобто розвинені капіталістичні європейські країни переважно спеціалізувалися на виробництві промислової продукції у вигляді засобів виробництва та кінцевих товарів, а решта світу, спеціалізуючись на виробництві сільськогосподарської продукції та добувній промисловості, була джерелом продовольства, сировини і дешевої робочої сили мігрантів, а також привабливим ринком збуту для вироблених товарів. Отже, обмін здійснювався між великими групами галузей суспільного виробництва на міжнародному рівні – промисловістю, сільським господарством та

видобуванням сировини. Слід зазначити, що експорт сільськогосподарських машин становив головний предмет торгівлі між індустріальними та неіндустріальними регіонами. Проте, не зважаючи на всеохоплюючу індустріалізацію та запровадження технічних і технологічних нововведень, на зламі століть сільське господарство продовжувало залишатись вагомою частиною економік капіталістичних країн. Попри швидке зростання обробної промисловості, США залишались переважно сільськогосподарською країною упродовж всього XIX ст. Частка робочої сили зайнятої в сільському господарстві, наприклад, у Франції в 1913 р. складала 40% [5, с. 292].

У подальшому характер міжгалузєвої міжнародної спеціалізації в першій третині XX ст. змінився в бік її поглиблення та використання часткового поділу праці. «Обмін став здійснюватися не тільки і не стільки між групами галузей (а отже між країнами розвиненими та слабо розвиненими), скільки між самими галузями (активізувався обмін між розвиненими країнами): одні розвинені країни спеціалізувалися на хімічній промисловості, інші – на машинобудівній і так далі» [4, с.28]. Таким чином, промисловий переворот та індустріалізація стали основою поділу регіонів світу залежно від економічного розвитку на економічно розвинуті та економічно відсталі.

Закріпленню такої виробничої спеціалізації сприяла поява транснаціональних корпорацій. Перші ТНК виникли наприкінці XIX ст. у галузях видобування сировини. Діяльність цих компаній переважно була пов'язана з видобутком корисних копалин у країнах-колоніях в Африці, Азії, Латинській Америці та переробкою сировинних матеріалів у країнах-метрополіях. Високі прибутки від такої діяльності забезпечили швидкий розвиток корпорацій та призвели до монополізації національних ринків, а згодом – і світових, та появи горизонтальних картельних структур, які сформувалися в умовах нерозвиненості антимонопольного законодавства. Прикладом створення потужної наднаціональної структури на межі XIX–XX ст. у США є Standard Oil Company, яка була заснована у 1870 р. братами Рокфеллер. Від початку свого заснування компанія прагнула зайняти домінуючі позиції в галузі переробки і продажу нафтопродуктів. Компанії вдалось зберегти 90% цього ринку протягом 1880–1890-х років за допомогою таких заходів: придбання більше 120 компаній – колишніх суперників Standard Oil; встановлення дискримінаційної системи ставок та

знижок на залізничні перевезення вантажів; скупка нафтопроводів, що перешкоджало конкурентам у доступі до джерел сирової нафти; ведення промислового шпіонажу; ведення цінової війни, яка дозволяла витіснити конкурентів з галузі або знесилити їх для можливого подальшого поглинання [13, с. 441]. Таким чином, в умовах «дикого» капіталізму корпорації отримували можливість повністю визначати структуру ринків та впливати на ціни й обсяги виробництва.

Провідну роль у появі транснаціональних корпорацій, які згодом стали домінувати на світових ринках і продовжують свою експансію до сьогодні, відіграла поява фінансового капіталу. Зрощення банківського та промислового капіталів є невід'ємною складовою процесів індустріалізації та монополізації. Процес встановлення банківського контролю над промисловістю шляхом фінансування компаній та скупівлі їхніх акцій найбільш яскраво був виражений у США. Фінансовий контроль багато в чому визначає ринкову поведінку ділових фірм, в тому числі конкуренцію на окремих ринках, характер відносин між покупцями і продавцями, ступінь залучення компаній у процеси злиттів і поглинань та характер фінансових ринків. Не менш важливе значення фінансовий контроль має для оцінювання здатності великої корпорації до впровадження нововведень, рівня концентрації економічної та політичної влади. З цього приводу відомий дослідник економічної історії Р. Камерон наголошує, що країни Латинської Америки не зазнавали спроб захоплення військовим шляхом з боку інших держав, проте вони складали частину неформальних імперій Великої Британії та Сполучених Штатів внаслідок своєї економічної залежності та фінансового контролю [5, с. 370].

Слід зазначити, що незважаючи на посилення антимонопольного законодавства, в США на межі XIX–XX ст. сформувалась група найпотужніших корпорацій, які займали лідируючі позиції на ринку, і практично ці ж самі корпорації успішно функціонували (а значна їх частина функціонує і дотепер) і в умовах вже сформованого індустріального суспільства в середині XX ст. Аналізуючи діяльність 200 найбільших нефінансових корпорацій США, американський дослідник Д. Котц встановив, що в 1967–1969 рр. значна їх частина контролювалась фінансовими установами. До того ж, акціями найбільших корпорацій США володіли лише чотири групи фінансових інститутів, до яких входили банки і страхові компанії, а саме: група «Чейз» (до якої входили такі устано-

ви як «Chase Manhattan Bank», «Chemical Bank», «Metropolitan Life Insurance Co.»), група Моргана («Morgan Guarantee Trust», «Bankers Trust», «Prudential Life Insurance Co.»), «Morgan, Stanley and Co.»), «Smith, Barney and Co.»), група Меллона («Mellon National Bank and Trust», «First Boston Corp.»), група Лімена-Голдмена, Сакса («Lehman Brothers», «Goldman, Sachs and Co.») [6, с. 131]. Контроль над корпораціями здійснювався переважно власниками капіталу та їх родинами, в тому числі через підставних осіб, власників акцій. У процесі посилення фінансового капіталу з числа найбільш впливових банкірів та промисловців утворилась фінансова олігархія. Таким чином, ще на початку XX ст. були визначені головні економічно потужні суб'єкти міжнародних економічних відносин, які виявилися спроможними успішно здійснювати свою діяльність упродовж тривалого історичного періоду аж до сьогодні.

Після Першої світової війни внаслідок введення жорстких антимонопольних обмежень відбулась потужна хвиля злиттів і поглинань компаній, що спричинило появу в промисловості вертикально інтегрованих структур. До того ж, відбулась переорієнтація транснаціональних корпорацій з видобутку сировини на розвиток промислового виробництва. Для періоду кінця XIX – початку XX ст. характерним був видобуток сировини в колоніях та використання виробничих потужностей для створення кінцевого продукту в межах індустріальних держав. Станом на 1914 р. найбільшими експортерами капіталу були Велика Британія, Франція та Німеччина. Частка Англії сягала 50% всього експортованого міжнародного капіталу та складала 7% від національного доходу [7, с. 96]. Найбільшими одержувачами іноземних інвестицій були Російська імперія та Балканські країни, а також Північна Америка (США, Канада). Слід зазначити, що на країни, які активно заселялись (США, Канада, Аргентина, Уругвай, Південна Африка, Австралія та Нова Зеландія), припадало близько 40% капіталу інвестованого за кордон до 1914 р. [12, с. 210].

Натомість, після 1914 р. характерним стало динамічне зростання промислового виробництва в економічно розвинених країнах, особливо виробництва військової техніки. Військові потреби стали стимулом для розвитку важкої промисловості та запровадження технологічних новацій. У цей період відбувається переорієнтація інвестицій. Зокрема країни Західної Європи та Англія поступаються своїм місцем головних кредиторів та експортерів

капіталу американському капіталові, який все більше проникає у промисловість європейських країн. До 1914 р. загальна сума іноземних інвестицій в економіку США складала 7 млрд дол. і одночасно американські інвестори розмістили за кордоном майже половину цієї суми [5, с. 357]. За чотирьохрічний період Першої світової війни США в результаті надання позик союзникам стали найбільшою в світі країною-кредитором. У процесі укладання мирних договорів після завершення Першої світової війни США, зокрема президент Вудро Вільсон, наполягли на поверненні позичених капіталів країнами-союзниками в той час, коли останні прагнули анулювати розрахунки за кредитами воєнного періоду.

Посилення значення Сполучених Штатів як суб'єкта міжнародних інвестицій відбулось з прийняттям та подальшою реалізацією планів Дауеса та Юнга, за якими здійснювалось кредитування переважно американським капіталом повоєнної Німеччини. Зокрема, за планом Дауеса Німеччина отримувала позику в розмірі близько 200 млн дол., які посприяли відновленню німецької промисловості [5, с. 438]. У 20-х роках ХХ ст. приплив американського капіталу в економіку Німеччини здійснювався у формі приватних кредитів німецьким муніципалітетам і корпораціям, які активно залучали позикові кошти та використовували їх для модернізації своєї діяльності. У період після Першої світової війни до жовтня 1929 року, коли стався крах на Нью-Йоркській біржі і Сполучені Штати припинили кредитування Європи, Німеччина отримала більше грошей від США у формі позик, ніж заплатила репараціями [3, с. 971] і таким чином, наприкінці 1920-х років економіка Німеччини повністю залежала від американського капіталу.

Процеси індустріалізації, монополізації та зростання масштабів виробництва обумовили активізацію пошуку можливостей розширення ринку для новостворених товарів. Все більшою мірою зростало значення міжнародної торгівлі та міжнародних економічних зв'язків, що призвело до формування на межі ХІХ–ХХ ст. цілісного механізму світового господарства, яке об'єднало всі регіони світу.

До ХІХ ст. основні обсяги торгівлі провідних європейських держав припадали на торгівлю з колоніями. Використання результатів науково-технічної революції та поширення індустріалізації призвели до змін у структурі світової торгівлі. У ХІХ ст. торгівля стала зростати швидшими темпами ніж виробництво, вна-

слідок чого економіки ставали більш відкритими. Змінилась і товарна структура міжнародної торгівлі. Так, торгівля спеціями, яка процвітала у попередні століття, поступово була замінена обміном сировинними товарами (близько 60% усієї торгівлі), а згодом – промисловими виробами [10, с. 29]. Історичний період ХІХ ст. характеризується домінуванням Старого Світу в міжнародній торгівлі, особливо Великої Британії, оскільки саме європейські країни запроваджували найновіші технології виробництва, що давало можливість створення нових унікальних товарів, які користувалися попитом як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках.

Швидкий розвиток міжнародної торгівлі в ХІХ ст. був обумовлений такими чинниками: залучення нових регіонів світу до міжнародного товарообміну; різні темпи розвитку країн світу; нові можливості транспортної логістики завдяки побудові розгалуженої мережі залізниць, появі нових більш швидких та містких транспортних засобів, побудові Суецького каналу, який з'єднав Європу з Азією, та Панамського каналу, який з'єднав Атлантичний і Тихий океани; поява нових засобів зв'язку. Все це значно прискорило та спростило товарообіг між різними регіонами світу. Особливе значення у швидкому зростанні світової торгівлі мав динамічний розвиток виробництва засобів виробництва (машин). Важка промисловість фактично стала чинником формування світового ринку за одночасного посилення залежності від нього.

Вже на початку ХХ ст. частка економічно розвинених країн у структурі світового експорту товарів складала більше 70% (Табл. 1) у той час, як кількість населення цих країн становила 355,5 млн чол., тобто лише 23,69% (Табл. 2). Отже, головні країни-експортери промислових товарів були визначені і зайняли свою нішу в міжнародній торгівлі ще на початку ХХ ст. і практично зберігали свої позиції упродовж тривалого історичного періоду, навіть не зважаючи на масштаби руйнування економічних зв'язків під час Першої світової війни та світової економічної кризи 1930-х років.

На початку ХХ ст. Європа залишалася центром світової економіки, але поступово почала втрачати лідируючі позиції на світовій економічній арені та у науково-технічній сфері, поступаючись місцем США, економіка яких динамічно розвивалась. Можна стверджувати, що завдяки розвитку великого машинного виробництва, яке створювало необхідні ресурси для міжнародного обміну, та поглибленню міжнародного поділу і кооперації праці бу-

ла сформована інтегрована взаємозалежна світова економіка, врівноважена система якої була порушена Першою світовою війною.

Таблиця 1

Частка окремих країн в світовому товарному експорті, %

Країна, група країн	1900 р.	1913 р.	1929 р.	1938 р.	1950 р.
Розвинуті країни	72,94	73,10	73,27	70,70	79,35
США	13,14	12,38	13,08	11,05	42,39
Велика Британія	15,10	12,98	13,64	13,33	8,51
Франція	8,63	6,79	7,57	7,02	4,06
Німеччина	8,43	12,86	10,84	11,25	4,71
Росія	5,10	5,71	5,23	6,49	1,22
Латинська Америка	3,30	4,20	5,00	5,50	6,50

Джерело: складено автором за даними [9, с. 600–601].

Таблиця 2

Чисельність населення, млн чол.

Країна, група країн	1900 р.	1913 р.	1929 р.	1938 р.	1950 р.
Розвинуті країни	355,5	415,0	470,0	502,0	562,5
США	76,4	97,6	122,2	130,5	153,0
Росія	69,0	89,0	95,5	103,5	112,0
Весь світ	1500,5	1700,0	1975,0	2200,0	2507,0

Джерело: складено автором за даними [9, с. 497–498].

Необхідно зазначити, що економіки провідних країн світу наприкінці XIX – початку XX ст. вже стали настільки взаємозалежними, що коливання економічної кон'юнктури переходили від однієї країни до іншої. Якщо в доіндустріальну епоху різкі коливання цін мали локальний характер і відбувались переважно внаслідок природних явищ, то з розвитком індустріального суспільства коливання цін все більшою мірою залежали від коливань попиту і поширювались між країнами комерційними зв'язками. Циклічні коливання економіки ставали все більш помітними, що викликало науковий інтерес дослідників, зокрема і нашого співвітчизника М.І. Туган-Барановського. Центральне місце в його теорії економічної кон'юнктури займає концепція вільного капіталу, яка пояснює вплив нагромадження незадіяного капіталу на періодичні коливання в економіці [8, с. 151–152]. Нагромадження вільного грошового капіталу, який не приносить дохід і не може бути вигід-

но розміщений, відбувається до тих пір, доки не створюється «критична маса» капіталу, яка в кінцевому підсумку все ж таки буде інвестована в промисловість. Внаслідок розміщення вільного капіталу починається період промислового підйому. Вчений дійшов висновку, що доки вільний грошовий капітал не буде розміщений у будь-якій формі, він не справляє жодного впливу на товарний ринок. Коли вільний капітал інвестується, відбувається його використання на купівлю тих чи інших товарів, швидко оновлюється основний капітал, що створює попит як на засоби виробництва, так і на предмети споживання. Таким чином, формується новий ринок. «Цей ринок створюється розширенням виробництва – витратами десятків і сотень мільйонів капіталу, що бездіяльно лежав раніше в касах банків» [11, с. 196]. Внаслідок взаємозалежності всіх галузей промисловості розширення виробництва, що розпочалося в одному напрямку, поступово охоплює всю економіку.

Можна припустити, що міжнародні економічні відносини, зокрема міжнародна торгівля та міжнародний рух капіталу, стали інструментом зменшення амплітуди коливань національних економік в умовах посилення нерівномірності економічного розвитку. Як зазначає Р. Камерон, наприкінці XIX ст. для європейської економіки та економіки США характерними були дві тенденції – численні короткострокові коливання та довгострокове економічне зростання [5, с. 271]. Таким чином, економічне зростання підтримувалось за рахунок переливу капіталу між галузями економіки та країнами. Крім того, диверсифікація напрямів інвестування підсилювала стійкість до циклічних коливань економіки на макrorівні так само, як і диверсифікація виробництва забезпечує стійкість підприємств до змін кон'юнктури ринку на мікрорівні.

Отже, циклічні коливання економіки стали додатковим стимулом для розширення міжнародних економічних відносин, оскільки механізми переливу надлишкового капіталу та надлишкових товарів стали стабілізатором національних економік та певною мірою запобігали руйнівній силі економічних криз. Наявність надлишкового вільного капіталу в одних країнах компенсувала недостатнє нагромадження капіталу в інших шляхом його переливу.

Висновки. Таким чином, у період формування індустріального суспільства світове господарство та міжнародні економічні відносини зазнали значних трансформацій. По-перше, вже наприкінці XIX ст. відбулось закріплення спеціалізації країн на ос-

нові об'єктивних природних чинників та переваг, а також відбувся поділ країн залежно від їх економічного розвитку, що обумовило галузеву (сировинну чи виробничу) структуру економік окремих держав-учасниць світового господарства. По-друге, зростання темпів міжнародної торгівлі призвело до збільшення відкритості національних економік та інтеграції світового господарства на основі розширення міжнародних економічних зв'язків. Трансформація структури міжнародної торгівлі характеризується переходом до обміну промисловими товарами. По-третє, індустріалізація та швидкий розвиток промислового виробництва обумовили зростаючі потреби залучення капіталу, що вплинуло на зміну напрямку міжнародного руху капіталу. Іноземні інвестиції спрямовувались вже не на освоєння нових територій, а на виробництво засобів виробництва, тобто – в галузі, які динамічно розвивались. До того ж на межі XIX–XX ст. змінилися і головні суб'єкти здійснення міжнародного інвестування, що було обумовлено динамічним розвитком економік США та Німеччини.

1. Галушко К.Ю. Індустріальне суспільство. *Енциклопедія історії України*: Т. 3. Київ, 2005. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Industrialne_suspilstvo.
2. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество: пер. с англ. М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига»; СПб.: Terra Fantastica, 2004. 602 с.
3. Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П.Тарашук, О. Коваленко. Київ: Основи, 2000. 1464 с.
4. Дерід І.О. Історичний розвиток та сучасні тенденції міжнародної спеціалізації. *Економічний простір*. 2015. № 96. С. 25–33.
5. Камерон Р. Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней / пер. с англ. Москва: РОССПЭН, 2001. 544 с.
6. Котц Д. Банковский контроль над крупными корпорациями в США / пер. с англ. Москва: Прогресс, 1982. 280 с.
7. Лимонова Е.М., Архіпова К.С. Транснаціональні корпорації: основні етапи розвитку та регулювання їхньої діяльності в умовах глобалізації. *Європейський вектор економічного розвитку*. Економічні науки. 2014. № 1. С. 93–101.
8. М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (До 150-річчя від дня народження): монографія / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. В.В. Небрат; НАН України; Ін-т екон. та прогнозів. Київ, 2015. 362 с.
9. Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет / под ред. И.С. Королёва. Москва: Юристъ, 2003. 604 с.

10. Міжнародна торгівля: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Ю.Г. Козака, Н.С. Логвінової, М.І. Барановської. 4-те вид. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 441 с.
11. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. Київ: Наукова думка, 2004. 368 с.
12. Філіпенко А.С. Міжнародні економічні відносини: історія: підручник. Київ: Либідь, 2006. 362 с.
13. Шерер Ф.М. Структура отраслевых рынков: университетский учебник / Ф.М. Шерер, Д. Росс; пер. с англ. Москва: ИНФРА-М, 1997. 698 с.
14. Rostow W.W. The Stages of Economic Growth. *The Economic History Review. Second Series*, Vol. XII, No I. 1959. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0289.1959.tb01829.x>.

References

1. Galushko, K.IU. (2005). Industrial society. In *Encyclopaedia of history of Ukraine*. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Industrialne_suspilstvo [in Ukrainian].
2. Galbraith, J.K. (2004). *The New Industrial State*. Moscow, Saint Petersburg: Terra Fantastica [in Russian].
3. Davies, N. (2000). *Europe: a history*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
4. Derid, I.O. (2015). Historical development and current trends of international specialization. *Ekonomichnyi prostir – Economic space*, 96, 25-33 [in Ukrainian].
5. Kameron, R. (2001). *A Concise Economic History of the World. From Paleolithic Times to Present*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
6. Kotts, D. (1982). *Bank Control of Large Corporations in the USA*. Moscow: Progress [in Russian].
7. Lymonova, E.M., Arkhipova, K.S. (2014). Transnational corporations: the main stages of development and their activity's regulation under globalization. *Evropeiskiy vektor ekonomichnogo rozvytky – European vector of economic development*, 1, 93-101 [in Ukrainian].
8. Nebrat, V.V., Suprun, N.A. (2015). M.I. Tugan-Baranovskiy: a scientist, a citizen, a state founder (By the 150th anniversary of his birth). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
9. Koroliov, I.S. (2003). *World Economy: Global Trends Over 100 Years*. Moscow: Urist [in Russian].
10. Kozak, U.G., Logviniva N.S., Baranovska M.I. (2010). *International Trade*. Kyiv: Centr uchbovoi literatury [in Ukrainian].

11. Tugan-Baranovskyi, M.I. (2004). Industrial crises. Essay from the Social History of England. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
12. Filipenko, A.S. (2006). International Economic Relations: History. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
13. Sherer, F.M., Ross, D. (1997). Industrial Market Structure and Economic Performance. Moscow: Infra-M [in Russian].
14. Rostow, W.W. (1959). The Stages of Economic Growth. *The Economic History Review*, Second Series, Vol. XII, No I. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0289.1959.tb01829.x>.

Стаття надійшла 5 жовтня 2018 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.231>
 УДК: 339.97(477)
 JEL: N 73, F 13

Боднарчук Т.Л., кандидат економічних наук,
 науковий співробітник відділу економічної історії
 ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
 e-mail: tatiana.bodnarchuk@gmail.com

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Статтю присвячено історико-економічному дослідженню моделей зовнішньоторговельної політики Російської та Австро-Угорської імперій, до складу яких входили українські землі у XIX – на початку XX ст. Визначено, що в основі державного регулювання сфери міжнародних економічних зв'язків обох країн лежала політика митного протекціонізму, форми якої під впливом різних чинників еволюціонували від помірних до доволі агресивних. Проведення компаративного аналізу дозволило виявити паралелі та відмінності щодо особливостей, мотивів та методів впровадження російської та австрійської митно-тарифної політики.

Встановлено, що часте превалювання фіскальної цілі політики над покровительською зумовлювало відповідність протекціоністського інструменту не реальним запитам вітчизняного господарства, а державним та індивідуальним інтересам. Виявлено, що застосування таких методів митно-тарифного регулювання як маніпулювання ставками експортних, імпорتنих і транзитних мит, ембарго, система диверсифікованих митно-прикордонних платежів, встановлення особливих умов проходження кордону, забезпечувало наповнення державної казни, а не підтримку вітчизняної промисловості.

Акцентовано увагу на таких інструментах протекціонізму як практика повернення вивізних мит й експортні премії. Простежено вибірковий характер означених заходів, які створювали сприятливі умови для забезпечення монопольного становища окремих торговельних груп, зазвичай, російського, австрійського та німецького походження, натомість для українського виробника висту-

пали додатковим податковим тягарем й засобом посилення матеріальної залежності від метрополії.

Ключові слова: історія господарства України, Російська імперія, Австро-Угорська імперія, західноукраїнські землі, зовнішньоторговельна політика, протекціонізм, митно-тарифна система.

Bodnarchuk T.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF FOREIGN TRADE POLICY IN THE RUSSIAN AND AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRES (XIX – early XX cent.)

The article provides historical and economic research on the foreign trade policy models of the Russian and Austro-Hungarian empires that included Ukrainian lands in the XIX and early XX centuries. It is revealed that, in both countries, the basic state regulation of the international economic relations sphere was customs protectionism policy whose forms, under the influence of various factors, evolved from moderate to rather aggressive ones. Conducting a comparative analysis allowed to determine parallels regarding the features, motives and methods in the implementation of customs and tariff policies in Russia and Austria.

It has been established that the frequent prevalence of the fiscal policy goals over patronage caused the conformity of the protectionist instrument not to the real demands of domestic economy, but to the state and individual interests. It is revealed that the implementation of such methods of customs-tariff regulation as manipulation of export, import and transit duties, embargo, system of diversified customs and border payments, special arrangements for border passing, ensured the replenishment of the state treasury, rather than support of the domestic industry.

Attention is paid to such protectionist instruments as export duties returns and export awards. The author reveals the selective nature of these measures, which created favorable conditions for the monopolistic position of certain trade groups, usually of Russian, Austrian or German origin, while, for the Ukrainian producer, they represented an additional tax burden and a means of increasing the material dependence on the metropolis.

Key words: history of Ukraine's economy, Russian Empire, Austro-Hungarian Empire, Western Ukrainian lands, foreign trade policy, protectionism, customs and tariff system.

Загострення геополітичних й економічних суперечностей між країнами-лідерами світового господарства, кризові тенденції у розвитку провідних інтеграційних об'єднань, превалювання процесів регіоналізації над процесами глобалізації, відновлення протекціоністських тенденцій у зовнішній політиці провідних держав світу (США, Великобританії) актуалізує завдання переосмислення цілей та напрямів зовнішньоекономічної політики України з урахуванням нових геополітичних викликів. Водночас, кардинальна зміна формату міжнародних економічних відносин України із зовнішнім світом, що спричинила зниження конкурентоспроможності національного виробника, посилення імпортно-експортної залежності країни, послаблення економічної та національної безпеки підштовхують більш уважно придивитися до потенціалу протекціоністських заходів державного регулювання зовнішньоторговельних відносин, які могли б забезпечити реальну підтримку вітчизняного виробництва та створити підґрунтя для розвитку нових і перспективних галузей.

За умов високої інтегрованості вітчизняної економіки до системи світогосподарських зв'язків впровадження відкритих форм протекціонізму навряд чи є можливим, а тому для збереження балансу внутрішньогосподарських та геополітичних інтересів важливо розробити такий механізм державного регулювання зовнішньоторговельної діяльності, який би поєднував елементи фритредерства з окремими заходами урядового покровительства. При цьому, значну практичну цінність має набутий історичний досвід щодо формування й розвитку зовнішньоторговельної політики на теренах України. Зокрема, цікавим видається період XIX – початку XX ст., аналіз якого, завдяки територіальному поділу українських земель між двома економічно-розвиненими державами, дає можливість порівняти різні підходи до регулювання зовнішньоторговельних відносин та виявити найбільш ефективні практики та заходи.

Сучасна проблематика розвитку зовнішньоторговельної політики України знаходить широке відображення у вітчизняній науковій літературі. Зокрема, з різних точок зору теоретико-прикладні основи, напрями, механізми, пріоритети державного регулювання сфери міжнародної торговельної діяльності розкриті у працях таких вчених-економістів, як Г. Филюк [1], Н. Супрун [2], І. Гужва [3], Т. Осташко [4] та інші. Серед дослідників історичних аспектів становлення та ґенези заходів зовнішньоторговельної політики різних

держав та їхнього впливу на розвиток господарства України слід виділити В. Небрат [5; 6], К. Гордіцу [7], Н. Горіна [8] та ін. У той же час, питання системного ретроспективного дослідження особливостей формування зовнішньоторговельної політики держав, до складу яких входила Україна, залишається відкритим та потребує подальшої розробки.

Мета статті – представлення результатів порівняльного аналізу характерних особливостей, механізмів та напрямів реалізації зовнішньоторговельної політики Російської та Австро-Угорської імперій, до складу яких входили українські землі у XIX – на початку XX ст.

Упродовж всього XIX ст. російський уряд прагнув побудувати таку систему зовнішньоекономічних зв'язків, яка б сприяла подоланню економічної відсталості країни від провідних держав світу та посиленню позицій вітчизняного виробника на світових товарних ринках. Початково базуючись на принципах протекціонізму (інтенсивність якого змінювалася від помірної до жорсткої, і, навіть, агресивної) зовнішньоторговельна політика Російської імперії першої чверті XIX ст., за визначенням тогочасного дослідника економіки В. Вітчевського, являла собою «систему численних політичних комбінацій та хаотичне поєднання фіскальних, меркантилістських та протекціоністських засад» [10, с. 324]. Проте, прагнучи до повноцінної інтеграції у світовий товарний ринок та посилення на ньому конкурентних позицій вітчизняного виробника, російський уряд вимушений був стати на шлях поступової економічної лібералізації зовнішньоторговельних відносин, що виявилось у суттєвому спрощенні митно-тарифних бар'єрів і зниженні у 1804 р. ставок імпортного мита до 20% порівняно із попередніми, що становили 100% вартості товарів, що ввозились в країну. Проте, зробивши лише перший законодавчий крок у бік фритредерства, вже за три роки – у 1807 р. – російська влада розпочала торговельну війну із Англією, заборонивши імпорт англійської продукції та конфіскувавши англійські товари у російських портах. При цьому була запроваджена норма, яка вимагала доведення «нейтрального характеру походження вантажу», що значно ускладнило зовнішньоторговельні стосунки і позиції російських виробників та експортерів.

Перші негативні наслідки від втрати головного торговельно-економічного партнера проявилися досить швидко і змусили російський уряд прийняти у 1810 р. «Положення про нейтральну

торгівлю», яке, попри задеклароване покровительське спрямування, носило яскраво виражений фіскальний характер. Окрім скасування бар'єрів на експорт хліба та залізо, було підвищено ставки вивізного мита на льон, коноплі, сіль, льняне насіння та інші товари, які займали ключові позиції у вітчизняному експорті. Суттєво зросли ставки ввізного мита на предмети розкоші та інші групи товарів. Водночас, обмежено кількість пропускних пунктів на кордоні – на території України ввезення імпорту було дозволене на суходолі лише через Радзивилів, а на морі – через Одесу та Феодосію [10, с. 35]. У 1812 р., підписавши договір про режим найбільшого сприяння у економічних взаєминах з Англією, Російська імперія вступає у війну із Францією, що, знову ж таки, свідчить про непослідовність та нераціональність стратегії зовнішньоекономічного співробітництва.

У повоєнний період російський уряд робить ще дві спроби повернення до економічного лібералізму: законодавчими актами 1816 р. та 1819 р. було знято заборони на імпорту та експорт, встановлено помірні ставки ввізного та вивізного мита у розмірі 10–30% від ціни товару [11, с. 89]. Зокрема, якщо у 1815 р. існувало 180 заборон на імпорту продукції, то до 1821 р. їхня кількість була знижена до 167 [12, с. 212]. Вже згадуваний вище В. Вітчевський називає тогочасний урядовий протекціонізм не політикою, а «митно-тарифним свавіллям» [10, с. 325], яке виявилось у систематичному маніпулюванні ставками експортних та імпортних мит з метою досягнення фіскальних цілей, а також наданні зовнішньоторговельних преференцій відповідно до військово-політичних, а не внутрішньо-економічних інтересів.

У 1822 р. у відповідь на порушення Францією (що запровадила рухливу шкалу на хлібну торгівлю) та Пруссією (яка підвищила ввізне мито на сировину) умов Віденського конгресу, російський уряд приймає нові митні тарифи, жорсткість яких є свідченням переходу до політики агресивного протекціонізму. Новим тарифним законодавством заборонено ввезення 301 продукту, у тому числі, бавовняних, льняних, шовкових тканин, окремих сортів сукна, паперу, мідних виробів, чавуну, заліза, скляних та фарфорових виробів, цукру-рафінаду тощо [10, с. 49]. У 1824 р. уряд підвищив ввізне мито на бавовняну пряжу, цукор-сирець, прянощі, напої, тютюн, дорогоцінні метали, у 1825–1826 рр. – шовкові тканини, полотно, хустки, вищі сорти шовкових тканин, капелюхи, ножиці для стрижки овець тощо. Натомість були дещо

послаблені умови експортної торгівлі: знижене ввізне мито на сировину та зовсім скасоване для готових виробів, знято значну кількість заборон і обмежень (окрім вивозу золотих, срібних та мідних монет, асигнацій, коней, пуху, шовку-сирцю, мідних та залізних руд).

За два десятиліття 1830–1850-х років з метою збалансування покровительських і фіскальних цілей митний тариф переглядався шість разів. Поступово було скасоване експортне мито на окремі групи стратегічних товарів, зокрема, заяче хутро, необроблену шкіру, вовну, сало, льон, кістки, хімічні продукти, фаянсовий посуд, олійне насіння; суттєво знижено ставки вивізного мита на хліб, хміль, худобу. Законодавчими актами 1831 р., 1836 р., 1845 р. було знижено митний тариф на імпорт деревини, фарбувальних матеріалів, окремих вин, фурнітури для ручної роботи, галантереї, бронзових та мармурових виробів, альбомів, годинників. Скасоване імпортне мито на ввезення сільськогосподарських машин, обладнання та інструментів тощо. На перший погляд, жорсткість політики митно-торговельного протекціонізму у другій чверті XIX ст. була цілком виправданою і зумовлювалась необхідністю модернізації і розвитку вітчизняної промисловості. Проте, той факт, що більшість ввізних мит встановлювалась на товари, яких гостро потребувало вітчизняне виробництво (сировина, напівфабрикати, машини та обладнання), дає підстави для висновку, що дана політика була скерована не на розвиток вітчизняної промисловості, а на збільшення та акумуляцію митних надходжень.

Порівняно із Російською імперією, яка на початку XIX ст. робила певні спроби дещо лібералізувати зовнішньоекономічні зв'язки, Австрійська імперія в цей час продовжувала притримуватись політики державного протекціонізму, хоча й дещо модернізувала свою митно-тарифну систему. Наприкінці XVIII ст. зовнішньоторговельна політика метрополії характеризувалася відсутністю єдиного підходу до застосування тарифних інструментів та митних норм для різних територій імперії, неузгодженістю дій у митно-тарифному регулюванні, численними митними бар'єрами в середині країни. Ще у 1775 р. було прийнято законодавчий акт про т.зв. «Терезіанський тариф», згідно з яким із центральних районів Австрії товари вільно (безмитно) переміщалися до окраїн імперії, а у зворотному напрямку – через єдині митні бар'єри [13, с. 89]. На території західноукраїнських земель ці правила бу-

ли ліквідовані аж у 1796 р., проте, все таки, залишилася низка обмежень та тимчасових заборон щодо зовнішньої торгівлі Західної України, які спричинили активне вивезення сировини та насичення регіонального українського ринку готовою продукцією з австрійської метрополії.

У першій чверті XIX ст. митно-тарифна політика Австро-Угорщини містила низку заборон щодо імпорту окремих товарів (цукор, залізо, залізні вироби). Також існувала паспортна система торгівлі: на митниці купцям видавалися спеціальні документи, що дозволяли ввезення в країну певної кількості імпортованого товару, проте зобов'язували у зворотному напрямі вивозити таку ж кількість продукції місцевого виробництва [14, с. 17]. На практиці ж вимога еквівалентного зовнішньоторговельного обміну була неефективною і часто імпорт значно переважав у зовнішньоторговельному сальдо. У другій чверті XIX ст. набула поширення й інша форма ембарго – дозвіл на імпорт у обмеженій кількості близько 200 різновидів товарів, що використовувались для власного споживання. На практиці ця заборона, замість сприяння розвитку зовнішньоторговельного обміну, спричинила низку зловживань, які стали бар'єром подальшого розвитку експортно-імпортних операцій [12, с. 209]. Загалом, у порівнянні із російською практикою протекціоністські обмеження австрійського уряду носили досить умовний характер.

Щодо експортного мита, то його застосування в Австрії не набуло такого значного поширення як у Росії і скоріше було винятком. Зокрема, у першій половині XIX ст. вивізне мито встановлювалося на деякі види сировини, наприклад, шовк-сирець. Більш складною та розгалуженою, аніж у Російській імперії була австрійська система митного оподаткування імпорту. Якщо у Росії оподатковані товари групувалися у три відділи (життєві припаси, сировина та напівфабрикати, готові вироби), то в австрійському тарифному законодавстві – у п'ять (предмети споживання, сировина, напівфабрикати, готові вироби, дорогоцінні метали) [15, с. 113]. У межах кожного відділу існувала своя деталізована класифікація. Наприклад, зернові та сушені овочі в австрійському законодавстві, на противагу російському, були віднесені до різних статей і були поділені на 14 найменувань, на кожне з яких було встановлено свою тарифну ставку. Для риби та молюсків існувало 50 найменувань; для предметів побутової хімії – понад 200 [16, с. 167]. Така детальна класифікація, по-перше, усклад-

нювала процес стягнення митних платежів, по-друге, низка статей була зайвою, оскільки окремі означені товари або взагалі не ввозилися, або імпортувалися досить рідко. Австро-угорська митно-тарифна система містила ще одну особливість: для попередження контрабанди мито зменшувалося для товарів із високою вартістю та малою вагою і підвищувалося для товарів із низькою вартістю та великою значною вагою [15, с. 116]. Таким чином, наприклад, вироби з дорогоцінних металів, мереживо, коштовності обкладалися нижчими імпортними ставками, аніж овочі та фрукти.

Окрім експортно-імпортних мит значного поширення в Австро-Угорщині як і в Росії набула система митно-прикордонних платежів. Зокрема, у Росії чільне місце серед митних інструментів посідали корабельний, якірний, складський, карантинний збори, а також платежі за канцелярські послуги, за митний огляд та контроль транспортного засобу і вантажу тощо. В Австрії широко стягувалися контрольні та вагові платежі, а також такі збори: на користь митних службовців, за виготовлення документів, за зберігання, за виготовлення штампів і печаток тощо [15, с. 107].

Така розгалужена та деталізована система митних стягнень забезпечувала значні надходження до імперської казни, які значною мірою залежали від величини самих митних тарифів. Так, якщо у 1804 р. митні надходження складали 10% усіх податків до російського бюджету, то до середини XIX ст. їх частка знизилася до 7–8% попри суттєве зростання митних ставок [17, с. 21]. В Австрії, навпаки, питома вага митних доходів у загальній структурі платежів зростала всю першу третину XIX ст. і в 1840 р. склала 11,5% [16, с. 178]. При цьому, слід врахувати, що у середині XIX ст., у той час, коли в Російській імперії значного розквіту набула система заборонного протекціонізму, в Австро-Угорщині відбувалася поступова лібералізація зовнішньої торгівлі, зумовлена інтеграцією до Німецького митного союзу. Уже з кінця 20-х років XIX ст. було спрощено систему митного оподаткування, знижено ставки імпортних мит, ліквідовано значну кількість митних застав з німецькими та угорськими землями. Тарифом від 1851 р. скасоване ембарго як митно-тарифний інструмент.

Окремо слід звернути увагу на особливості розвитку зовнішньоторговельних відносин Російської та Австро-Угорської імперій, осердям яких був розподіл сфер впливу у Царстві Польському та на західноукраїнських землях. Зокрема, у 1815 р. була під-

писана угода між Російською імперією, Австрією та Пруссією щодо поділу території Польщі та встановлення єдиної митно-тарифної зони із ставками мит не вище 10% [10, с. 44]. Впродовж 20-х років XIX ст. після прийняття в Росії низки протекціоністських тарифів щодо торгівлі з Польщею було збережено пільгові умови, проте через запровадження свідоцтв про підтвердження країни походження товарів було організаційно ускладнено процес проходження митних кордонів. Повне скасування митних бар'єрів між Царством Польським та Російською імперією відбулося лише у 1850 р.

У першій половині XIX ст. з боку обох імперій проводилися особливі заходи щодо регулювання взаємної торгівлі між західноукраїнськими землями та підросійською Україною, що значною мірою обмежувало участь українського населення у зовнішній торгівлі. Насамперед, спільним було те, що і російська, і австрійська влада надавала преференції та пільги на участь у зовнішньоторговельних операціях представникам титульних націй та окремим торговим станам, до яких, як правило, українці не мали доступу. Зокрема, ця тенденція виявляється на прикладі торгівлі лісоматеріалами та сіллю. У 20-х роках XIX ст. уряди обох імперій, підписавши відповідні договори, надали російським торговцям та австрійським лісопромисловцям митні пільги на сплав лісоматеріалів річками Дністер та Прут, які були чинні до 1842 р. З 1847 р. до Кримської війни було встановлено режим вільної торгівлі Дністром для австрійських та російських торговців, під час війни це право було призупинене і відновлене лише у 1861 р.

Та ж сама тенденція проявилася й у регулюванні торгівлі сіллю. Зокрема, на теренах західноукраїнських земель експорт солі до Російської імперії мали право здійснювати лише торговельні компанії або багаті купці, зазвичай, євреї, австрійці та німці, які уклали відповідні угоди з державними органами. Більше того, для стимулювання вивозу солі австрійський уряд встановив значну різницю між ціною на сіль для місцевого населення та експортною. Наприклад, 1 бочка солі вивозилася за ціною 2 ринських злотих, а її ціна на місцевому ринку складала 11 ринських злотих. Для попередження різного роду спекуляцій було введено систему «цінової компенсації»: експортер був зобов'язаний купувати сіль лише за крайовою (вищою) ціною, при перетині кордону він отримував спеціальний документ, який на зворотному шляху давав право отримати на руки різницю у ціні [18, с. 172–173].

У другій половині XIX ст. розвиток зовнішньоторговельної політики обох імперій характеризується певною подібністю. Зокрема, російський уряд робить чергову спробу лібералізації митно-тарифного регулювання, понизивши експортно-імпортні митні ставки (на 25–50%) на готові вироби, сировину та напівфабрикати та ліквідувавши різницю між тарифами сухопутної та морської торгівлі. У тарифі 1850 р. суттєво знижено імпортне мито на 622 статті товарів; зменшено вивізні тарифи для 151 продукту; вивізні заборони скасовано; ввізне ембарго стосувалося лише таких товарів як залізо, чай, цукор-рафінад, спиртні напої тощо [10, с. 69]. Основна ціль лібералізації митно-тарифної політики зводилася до полегшення імпорту сировини й напівфабрикатів в інтересах розвитку вітчизняної переробної промисловості. Подальше послаблення протекціоністського тиску відбулося у законодавчих актах 1857–1868 рр., зокрема: понижено ставки імпортного мита спочатку на 25–75% за 380 статтями продовольчих та непродовольчих товарів (кава, цукор-сирець, тютюн, шкіра, льняне прядиво, вовна, бавовна та бавовняне прядиво, чавун, залізо, цинк, білила, ультрамарин, фарбувальні екстракти, сода, клей, гончарні вироби, фаянсові та фарфорові вироби, скло, мідні, залізні, свинцеві вироби, машинне обладнання тощо), пізніше – ще на 50%; практично ліквідовано експортне мито, яке залишилося лише для окремих товарів (кістки, цинкові руди, шовкопряд); спрощено перелік статей, які обкладалися імпортним митом (якщо у 1842 р. їх налічувалося 700, то у 1850 р. – 392, а у 1867 р. – 300); скасоване імпортне ембарго [10, с. 107; 12, с. 46, 63, 194].

Аналогічними тенденціями характеризується розвиток зовнішньоторговельної політики Австро-Угорщини, яка, наслідуючи успішну регуляторну практику Німеччини, де протекціонізм досяг свого апогею у 1848 р., із середини досліджуваного періоду поступово переходить до фритредерства. Протягом 50–70-х років XIX ст. було скасовано ембарго на імпорт, експортне мито, знижено низку ставок імпортних мит, зокрема, на бавовну, бавовняні вироби, метали та металеві вироби, хімічні товари, тропічні фрукти, овочі, каву, шкіру, машини та обладнання, сільськогосподарську продукцію тощо. Однак, наслідки лібералізації зовнішньоторговельної політики для обох імперій виявились різними: у Росії, попри суттєві послаблення митно-тарифні платежі продовжували займати значну частку у структурі державних доходів казни і у

1864 р. складали 8,5%: у Австрії ж, навпаки, даний показник суттєво знизився: у тому ж році частка митного доходу у загальній структурі надходжень до державного бюджету досягла лише 3,6% [19, с. 7].

Періодичні військові конфлікти (Кримська війна, російсько-турецька війна 1877–1878 рр., військовий конфлікт Австрії з Францією у 1859 р., австрійсько-прусска війна 1866 р.) на фоні загальної відмови європейських урядів від політики фритредерства спонукають і Російську, і Австро-Угорську імперії уже наприкінці 1870-х років повернутися до посиленого протекціонізму. Зокрема, у 1876 р. російський уряд приймає положення про стягнення імпортного мита золотом, що продиктоване, насамперед, фіскальними та фінансовими мотивами, а саме: необхідністю забезпечення позитивного торговельного балансу, створення золотовалютного резерву для обслуговування зовнішніх платежів й погашення державного боргу. Такі дії уряду зумовили підвищення ставок імпортних мит на 25%, а якщо врахувати курс російського рубля на той час, то й на 33% [10, с. 121]. Тарифними розписами 1880–1887 рр. було збільшено митні ставки на імпорт металів (зокрема, чавуну та заліза), кам'яного вугілля та коксу, сільськогосподарських машин, зернових культур, олії, чаю, вина, шовкового прядива, овочів, фруктів, прянощів тощо. Митно-тарифна політика російського уряду цього періоду набула рис т. зв. «меркантилістського фіскалізму», для якого характерні підвищення ставок імпортного мита на сировину, напівфабрикати, машини та обладнання; рівномірне податкове навантаження на предмети розкоші та товари масового споживання; штучне форсування експорту хліба внутрішніми податковими зборами і залізничними тарифами. Найбільш повно означені заходи були унормовані у тарифі 1891 р., прийняття якого фактично свідчило про початок ери заборонного протекціонізму (табл. 1, 2). За даними Й. Кулішера, підвищення митних ставок не стосувалося лише 6% товарних позицій [12, с. 89].

Як видно з таблиці, високі ставки імпортного мита характерні як для товарів широкого вжитку, таких як цукор, мед, тютюн, так і для предметів споживання заможніших верств населення (кава, оливки, маслини, каперси, сири тощо). У той же час, товари, які займали незначну частку у структурі імпорту, були допущені на ринок безмитно. Дані таблиці 2 підтверджують одну із вище означених тенденцій: порівняно із тарифними розписами 1822–

1850 рр. у 1891 р. підвищено мито на імпорт свинцю та свинцевих виробів, заліза та залізних виробів, вовни та вовняних виробів; на інші види сировини й виробів з неї збережено досить високі тарифні ставки.

Таблиця 1

Ставки імпортного мита на товари масового споживання та предмети розкоші (за даними Митних тарифів 1822–1850 рр. та 1891 р.), руб./пуд

Стаття	Митні тарифи (1822–1850 рр.)	Митний тариф 1891 р.	Надбавка за змінами 1900 р.
сіль	3,8	0,30	–
цукор	3,8	4,5–6,0	–
картопля	0,2–0,6	Безмитно	–
мед	2,0	1,8	–
пшениця в зернах	1,0	Безмитно	–
горох	1,0	Безмитно	–
тютюн	6,0–12,0	1,95–4,80, дорогий сорт – 23,10	50%
овес, гречка	0,5	Безмитно	–
кава	3,7	4,5–6,0	30–50%
оливки, маслини	1,6	3,0	50%
м'ясні вироби	0,6–2,0	1,5	–
макарони, вермішель	1,5	2,10	–
сири	4,0–5,0	9,0	–
каперси	0,5	3,0	50%

Складено автором на основі: Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.Н. Соболев. Томск: Типо-лит. Сибирского т-ва печатного дела, 1911. 850 с.; Общий таможенный тариф по европейской и азиатской торговле: Доп. узаконениями и распоряжениями по 21 февр. 1902 г. / Департамент таможенных сборов. Санкт-Петербург, 1902. 368 с.

Окрім зазначеного вище, характерною ознакою митно-торговельної політики російського уряду став перехід до системи диференційних тарифів, що був продиктований посиленням зовнішньополітичного тиску на міжнародній арені та укладанням низки конвенційних угод щодо створення взаємних торговельних преференцій із більшістю країн Європи.

Таблиця 2

Ставки імпортного мита на сировину та готові вироби (за даними Митних тарифів 1822–1850 рр. та 1891 р.), руб./пуд

Сировина і готові вироби	Митні тарифи 1822–1850 рр.	Митний тариф 1891 р.	Надбавка за змінами 1900 р.
свинець, руб./пуд	0,1	0,15–0,45	–
залізо, руб./пуд	1,38	0,90–1,50	–
шовк-сирець, руб./пуд	2,6	1,5	1,5
овеча вовна, руб./пуд	1,9–2,0	3–4,5	10%
дерево для токарних і столярних робіт, руб./пуд	3,5	0,2–1,12	10-30%
бавовна, руб./пуд	1,0	0,30	5 коп.
свинцеві вироби, руб./пуд	0,05	1,50	–
залізні вироби, руб./пуд	1,0	2,55	30% (американського походження)
шовкові матерії, тканини, руб./пуд	5,0–10,0	11,25	10%
вовняні тканини, одяг, руб./пуд	0,5–1,8	3,0	50 коп.
столярні, токарні вироби, руб./пуд	1,5–4,0	1,05–3,0	–
бавовняні тканини, одяг, руб./пуд	0,48–1,6	0,52–1,38	5 коп.

Складено автором на основі: Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.Н. Соболев. Томск: Типо-лит. Сибирского т-ва печатного дела, 1911. 850 с.; Общий таможенный тариф по европейской и азиатской торговле: Доп. узаконениями и распоряжениями по 21 февр. 1902 г. / Департамент таможенных сборов. Санкт-Петербург, 1902. 368 с.

До політики захисту національного виробника в останній чверті XIX ст. звертається й Австро-Угорщина. Окрім зовнішніх мотивів були й внутрішні причини зміни курсу торговельної політики, зокрема: запити промислових і аграрних груп щодо запровадження покровительських тарифів та відмови від укладених конвенційних договорів, а також необхідність збалансування систем внутрішнього та зовнішнього оподаткування. Вже у 1878 р.

австрійський уряд видав новий тарифний розпис, який означав повернення до жорсткого протекціонізму: підвищене мито на тканину, шкіру та вироби з неї, скляні та мідні вироби, галантейні товари тощо [12, с. 75]. Як зазначав Й. Кулішер, Австро-Угорщина, бажаючи зберегти свій політичний вплив на Німеччину та відтіснити із європейського ринку Пруссію, «уважно спостерігала за ситуацією в Європі та досить обережно підходила до розробки митних тарифів». Однак, після різкого підвищення ставок імпорتنих мит з боку Німеччини у 1879 р., у тому числі й на австрійські товари, уряд імперії відповів двократним підняттям ввізних тарифів у 1882 р. та 1887 р. Суттєво підвищено ставки на імпорт чавуну, заліза, машин та обладнання, бавовни, бавовняних, шовкових та вовняних тканин, лісових матеріалів, хліба, худоби, іншої аграрної продукції. На території західноукраїнських земель було заборонено переганяти худобу з боку Російської імперії, що зумовило різке зростання контрабанди: щороку з Поділля та Молдавії нелегальним шляхом ввозилося до 100 тис. голів худоби [13, с. 199].

Посилення митно-тарифного захисту внутрішніх ринків відмітне у політиці обох імперій і на початку ХХ ст. У 1900–1902 рр. російський уряд здійснив дворазове підвищення ввізних тарифів на 10–50%. Зокрема, на 10% підвищено мито на шовкові матерії і тканини, овечу вовну, на 20% зросло мито на олію, білизну, годинники, зброю, на 30% – на оселедець, муку, каву, лісові матеріали, на 50% – на тропічні фрукти, дорогі сорти овочів, сиропи, спиртні напої, оливки, маслини, каперси тощо. На 1910 р. імпорتنе мито на чавун і сталь склало 100% вартості, залізо – 75% [12, с. 48; 10, с. 169]. Як бачимо, майже столітня практика лібералізації митно-торговельної політики не принесла очікуваних урядом результатів і на початку ХХ ст. російський уряд повернувся до тієї системи меркантилізму, яка існувала ще наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст.

У 1907 р. чергове підвищення митно-тарифних ставок здійснив і австрійський уряд, зокрема, на хліб, м'ясо, зернові культури, велику рогату худобу, корми, продукцію хімічної та металургійної промисловості. В середньому, рівень митного оподаткування імпорту становив 40% вартості товарів, однак за окремими групами товарів (зокрема, металеві труби) досягав і 175% [12, с. 95]. Офіційною причиною переходу до політики жорсткого протекціонізму була необхідність підтримки розвитку вітчизняної

промисловості. Проте, ця політика стосувалась виключно підтримки господарських суб'єктів, власниками яких були представники титульної нації та які були розташовані суто на території метрополії. Зокрема, у 1910 р. урядом були підвищені мита на імпорт нафти на нафтоочисні заводи, яких на Північній Буковині, наприклад, нараховувалося 7, проте, у той же час, було суттєво знижено мито на ввезення очищеного гасу [20, с. 57]. Як результат – більшість означених підприємств просто збанкрутувала і припинила свою діяльність.

Окрім митно-тарифного регулювання, яке виражалось у маніпулюванні ставками експортного та імпортного мита, накладанні або скасуванні ембарго – цілі та напрями зовнішньоторговельної політики і Російської, і Австро-Угорської імперій реалізовувались через такі механізми: транзитне мито, експортні премії, повернення мита, експортно-імпортні преференції, конвенційні договори та торговельні угоди тощо. Окремо слід звернути увагу на ті інструменти, які найбільше відображали специфіку державного регулювання зовнішньоторговельної сфери. Зокрема, практика застосування транзитного мита в Австрії не була такою поширеною як у Російській імперії. Встановлене воно було тут у 1822 р. як альтернатива експортного та імпортного мита для транзитних товарів. У 1830 р. було затверджено порядок стягнення транзитних зборів від худоби, яку переганяли через західноукраїнський край: брати їх можна було лише через 10 миль від кордону [18, с. 194]. У 50–60-х роках ХІХ ст. застосування транзитних мит було зведене до нуля. У Росії даний інструмент використовувався протягом усього досліджуваного періоду. Наприклад, з 1804 по 1874 р., тобто впродовж 70 років, зберігалася митна плата за перевезення товарів з Австрії та Пруссії на Близький і Далекий Схід через Одесу.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у Російській імперії та Австро-Угорщині набула поширення практика експортних премій, які застосовувалися для стимулювання вітчизняних виробників та інтенсифікації експорту товарів власного виробництва. Проте досить часто в обох країнах даний інструмент набував деформованого й спекулятивного характеру та забезпечував покровительство лише вибраним промислово-торговельним групам. Зокрема, у провідних країнах Європи вивізні премії застосовувалися для компенсації національному експортеру високих ставок імпорتنих мит в країні-партнері. У Російській та Австро-

Угорській імперії цей засіб слугував переважно для відшкодування внутрішніх податків і зборів.

Одним із найбільш вживаних інструментів протекціонізму стали вивізні премії на цукор. У Російській імперії за рахунок державних компенсацій цукрозаводчики сплачували акциз у розмірі не 80 коп./пуд, як передбачало законодавство, а 20–25 коп. і навіть 13 коп. Таким чином, у 1877 р. за рахунок державних коштів у формі вивізних премій виробникам цукру було повернено 3 млн руб., що складало 50% від сплаченого акцизу [12, с. 293].

Наприкінці XIX ст. російська система прямого державного преміювання експорту була дещо модифікована: у 1895 р. через встановлення високих внутрішніх цін було запроваджено регулювання споживання цукру на вітчизняному ринку. Так, якщо цукор вивозився за кордон по ціні 1,5 коп. за пуд, а вартість його виробництва складала 1,9 коп., то наприклад, коли у 1896 р. було імпортовано 11 млн пуд., вітчизняний виробник поніс збитки у розмірі 4,4 млн руб. [12, с. 297]. При цьому, за державної підтримки виробники-монополісти додавали до внутрішньої ціни 1 руб. на пуд. і при реалізації у тому ж році на внутрішньому ринку цукру на суму 30 млн пуд. отримали значні надприбутки.

Аналогічна політика преміювання вітчизняних експортерів цукру (щоправда, лише австро-угорського та німецького походження) проводилася й у Австрії, де також набула асиметричного характеру. Штучне нарощування експорту цукру та низка спекуляцій спричинили урядову боргову кризу: у 1870–1880-х роках сума вивізних премій суттєво перевищувала обсяги акцизних зборів, що змушувало уряд компенсувати різницю із «власної кишені». Відмовити у видачі експортних премій держава була не в змозі, оскільки підприємці-цукровиробники були привілейованими особами – представниками найстаріших дворянських родів, а іноді навіть імператорської династії. До кінця XIX ст. у Австрії, як і в Росії, система вивізних премій, що дозволяла крупним виробникам підвищувати внутрішні ціни на цукор, отримуючи за рахунок цього так звану «синдикатську премію», спричинила монополізацію окремих галузей промисловості та національної економіки загалом.

Поряд із вивізними преміями покровительський характер зовнішньоторговельної політики Російської імперії виявлявся і у поверненні мит, практика якого набула поширення в останній чверті XIX – на початку XX ст. Зокрема, у 1892 р. було прийняте

розпорядження щодо повернення мита при експорті бавовняних виробів та пряжі, у 1895 р. – золотих та срібних ниток, у 1900 р. – льняних та конопляних виробів, мідних виробів, сірників, прядильних, ткацьких та білильних машин, у 1909 р. – одягу, мішків, посуду, самоварів, резинових виробів тощо [12, с. 544, 546; 21, с. 29–30]. Часто сума повернення перевищувала імпортне мито, надаючи експортеру значний доважок до прибутку. Наприклад, за вивезення бавовняної пряжі у 1904 р. повертали 5,30 руб. за пуд., а мито за імпорт бавовни складало 4,15 руб. за пуд. [12, с. 545]. Це породжувало низку спекуляцій – для того, щоб отримати премію, вивозили сміття і низькосортний товар, штучно підвищуючи вагу товару. На відміну від Російської імперії та інших країн Західної Європи в Австро-Угорщині практика повернення мита не застосовувалася.

Загалом, у другій половині XIX – на початку XX ст. зовнішньоторговельна політика і Росії, і Австрії, будучи орієнтованою на забезпечення насамперед інтересів метрополії, стала важливим рушієм розвитку та структурної модернізації економіки імперій, що, водночас, спричинило посилення економічного потенціалу українського господарства та зміни його частки у світовому товарному ринку.

Висновки. Проведене історико-економічне дослідження дозволяє зробити відповідні висновки. Зовнішньоторговельна політика і Російської, і Австро-Угорської імперій, до складу яких входили українські землі у XIX – на початку XX ст., базувалася на засадах митно-торговельного протекціонізму, що мав як спільні, так і відмінні риси.

Особливістю митно-торговельної політики російського уряду було тривале збереження рис раннього меркантилізму, про що свідчить система маніпулювання експортно-імпортними ставками, економічно необґрунтоване запровадження ввізного та вивізного ембарго, високі експортні мита, асиметрична політика надання експортних премій та торговельних преференцій тощо. У той же час розвиток зовнішньоторговельної політики австрійського уряду впродовж XIX ст. характеризується поступовою відмовою від ранньо-меркантилістських засад активного грошового балансу та переорієнтацією на методи послідовного протекціонізму, підтвердженням чого є ліквідація експортних мит та ембарго як інструментів митного регулювання уже в першій половині XIX ст.

Важливою спільною рисою протекціоністської політики обох імперій була її спрямованість передовсім на задоволення фіскальних інтересів казни та окремих приватних груп впливу, що зумовлювало превалювання інструментів фіскального визиску над заходами підтримки розвитку національного виробництва.

У той же час, і російський і австрійський протекціонізм мали доволі вибіркового характеру, оскільки система пільг, привілеїв, преференцій та так званих «особливих умов» створювалася лише для окремих територій (переважно центральних районів метрополій) та вибраних промислово-торговельних груп. На теренах підросійської та південноавстрійської України перевагами митно-торговельного протекціонізму користувалися зазвичай представники титульної нації метрополії, таким чином заходи вибіркового покровительства суттєво зменшували потенціал розвитку українського господарства та українських виробників.

1. Филук Г.М. Теоретико-прикладні засади політики протекціонізму в умовах глобалізації. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2014. Вип. 1. С. 6–14.
2. Супрун Н.А., Боднарчук Т.Л. Неопротекціонізм на сучасному етапі транснаціоналізації світової економіки. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки*. 2017. Вип. 12(1). С. 131–137.
3. Гужва І.Ю. Актуалітети зовнішньоторговельної політики України. Київ: Нац. акад. упр., 2017. 297 с.
4. Осташко Т.О. Протекціонізм у торговельній політиці США: висновки для України. *Економіка України*. 2017. № 5–6. С. 136–150.
5. Небрат В.В. Формування національного підприємництва та зовнішньоторговельних зв'язків України (XVI–XVII ст.). *Економіка України*. 2017. № 8. С. 73–85.
6. Небрат В.В. Історичний вимір трендів зовнішньоекономічної політики. *Економіка України*. 2017. № 5–6. С. 151–169.
7. Гордіца К.А. Державна політика стимулювання експорту: історичний досвід кінця XIX – початку XX ст. *Український соціум*. 2016. № 1. С. 102–113.
8. Gorin N.O. Development of concessional entrepreneurship during the New Economic Policy. *Development strategy of science and education: Collection of scientific articles*. Namur, Belgique: Fidelite editions, 2017. P. 22–26.
9. Небрат В.В., Супрун Н.А. та ін. Еволюція ринкових інститутів в Україні: в 2-х ч. Ч. 1. Київ, 2012. 332 с.

10. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней; перевод с немецкого А.В. Брауде; под редакцией Ю.Д. Филиппова. СПб., 1909. 362 с.
11. Бутенко В.А. Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности: курс коммерческих училищ. М., 1910. 120 с.
12. Кулишер И.М. Основные вопросы международной торговой политики. Ленинград: Прибой, 1929. 612 с.
13. Нариси з історії Північної Буковини. Київ: Наукова думка, 1980. 338 с.
14. Кулишер И.М. Очерки по истории таможенной политики. СПб., 1903. 51 с.
15. Гок К. фон Ф. Государственное хозяйство: Налоги и гос. долги. Киев: Унив. тип., 1865. 324 с.
16. Горлов И.Я. Теория финансов. Санкт-Петербург: в тип. И. Глазунова, 1845. 272 с.
17. Погребинский А.П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). Москва: Госфиниздат, 1954. 266 с.
18. Гошко Ю.Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах (XV–XIX ст.). Київ: Наук. думка, 1991. 256 с.
19. Бергштрессер К.Ф. Сравнительные статистические таблицы главнейших европейских государств, их значения и могущества в народных, финансовых и военных силах за 1864 год, составленные по достоверным и новейшим сведениям известнейших статистиков К. Бергштрессером. СПб., 1865. 22 с.
20. Курило В.М. Соціально-економічна характеристика і становище трудящих Буковини на початку XX ст. *Минуле і сучасне Північної Буковини*. 1973. Вип. 2. С. 55–63.
21. Совет съездов представителей пром-сти и торговли. Промышленность и торговля в законодательных учреждениях. Санкт-Петербург, 1914. 172 с.

References

1. Fyliuk, H.M. (2014). Theoretical and practical foundations of protection policy in the terms of globalization. *Teoretychni ta prykladni pytannia ekonomiky – Theoretical and practical questions of economy*, 1, 6-14 [in Ukrainian].
2. Suprun, N.A., Bodnarchuk, T.L. (2017). Neo-protectionism at the present stage of the world economy transnationalization. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana*

- Ohienka. Ekonomichni nauky – Bulletin of Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyi national university. Economic sciences*, 12(1), 131-137 [in Ukrainian].
3. Huzhva, I.Yu. (2017). Actualities of Ukraine's foreign trade policy. Kyiv: Nats. akad. upr. [in Ukrainian].
 4. Ostashko, T.O. (2017). Protectionism in USA trade policy: conclusions for Ukraine. *Ekonomika Ukrainy – Economic of Ukraine*, 5-6, 136-150 [in Ukrainian].
 5. Nebrat, V.V. (2017). Formation of the national entrepreneurship and foreign trade relations of Ukraine (XVI-XVII cent.). *Ekonomika Ukrainy – Economic of Ukraine*, 8, 73-85 [in Ukrainian].
 6. Nebrat, V.V. (2017). Historical dimension of the foreign economic policy trends. *Ekonomika Ukrainy – Economic of Ukraine*, 5-6, 151-169 [in Ukrainian].
 7. Gorditsa, K.A. (2016). State policy of export stimulation: the historical experience of the end of XIX – early XX centuries. *Ukrains'kyi sotsium – Ukrainian socium*, 1, 102-113 [in Ukrainian].
 8. Gorin, N.O. (2017). Development of concessional entrepreneurship during the New Economic Policy. *Development strategy of science and education: Collection of scientific articles*. Namur, Belgique: Fidelity editions, 22-26.
 9. Nebrat, V.V., Suprun, N.A. (Eds.). (2012). Evolution of the market institutions in Ukraine. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
 10. Vitchevskiy, V. (1909). Trade, customs and industry policy of Russia from the time of Peter the Great to nowadays. SPb. [in Russian].
 11. Butenko, V.A. (1910). A brief sketch of the Russian trade history in connection of its industry history: the course of commercial schools. Moscow [in Russian].
 12. Kulisher, I.M. (1929). The main questions of foreign trade policy. Leningrad: Priboy [in Russian].
 13. Academy of the Ukrainian SSR sciences. (1980). Essays of Northern Bukovyna history. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
 14. Kulisher, I.M. (1903). Essays of the customs policy history. Saint Petersburg [in Russian].
 15. Gok, K. fon F. (1865). State economy: taxes and debts. Kiev: Univ. tip. [in Russian].
 16. Gorlov, I.Ya. (1845). Theory of finance. Saint Petersburg: tip. I. Glazunova [in Russian].
 17. Pogrebinskiy, A.P. (1954). Essay of the pre-revolutionary Russia finance history. Moscow: Gosfinizdat [in Russian].

18. Hoshko, Yu.H. (1991). Crafts and trade in Ukrainian Carpathians. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
19. Bergshtrasser, K.F. (1865). Comparative statistical tables of the main European states, their values and power in the people's, financial and military forces for 1864. Saint Petersburg [in Russian].
20. Kurylo, V.M. (1973). Social and economic characteristics and position of Bukovyna's workers at the beginning of XX century. *Mynule i suchasne Pivnichnoi Bukovyny – Past and Present of Northern Bukovyna*, 2, 55-63 [in Ukrainian].
21. Sovet sezdov predstaviteley prom-sti i torgovli. (1914). *Promyshlennost' i torgovlya v zakonodatel'nykh uchrezhdeniyakh – Industry and trade in the legislative institutions*. Saint Petersburg [in Russian].

Стаття надійшла 30 вересня 2018 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.252>

УДК: 338.27:005 (327.2:351.88)

JEL: E 17, F 20, O 11, O 21, P 41, P 51

Микитенко В.В., доктор економічних наук., професор,
головний науковий співробітник відділу комплексної оцінки
та управління природними ресурсами
ДУ «Інститут економіки природокористування
та сталого розвитку НАН України»

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-8212-9777>

Researcher ID X-4928-2018

e-mail: vmikitenko@ukr.net

Лицур І.М., доктор економічних наук., професор,
провідний науковий співробітник відділу комплексної оцінки
та управління природними ресурсами
ДУ «Інститут економіки природокористування
та сталого розвитку НАН України»

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3867-0734>

ПРОГНОЗНІ МОЖЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДНО-РЕСУРСНИМИ АКТИВАМИ

Розкрито концепцію системного дослідження і прогностичного оцінювання наслідків природних криз, глобалізаційних процесів, фінансово-економічних загроз транснаціональної природи забезпеченню переходу держави до сталого розвитку та результативності управління природно-ресурсними активами. Аргументовано, що сталий розвиток залишається як цілеспрямованою діяльністю суб'єктів державного управління, що обумовлює потребу у унеможливленні варіанту власного самознищення її стратегічного потенціалу і втрати державності, так і рівнодіючою компонентою елімінування локальних протистоянь та міжрегіональних конфліктів, які недостатньо (не) піддаються регулятивним впливам боку світового співтовариства і національних корелянтів.

Доведено, що система державного управління наразі є нездатною забезпечити позитивну економічну динаміку, раціональне

використання природно-ресурсних активів та безпечний розвиток українського державотворення в умовах нагромадження загроз, які виникають внаслідок природних криз і катаклізмів, геополітичних впливів і непрофесійної діяльності політичних еліт. Вказане потребує поміркованості та системності у прийнятті економічних рішень, елімінування локальних суспільно-політичних протистоянь та вирішення міжрегіональних конфліктів, розроблення політики упередження деструктивного геостратегічного впливу на розвиток національної соціально-економічної системи.

Ключові слова: сталий розвиток, економіка природокористування, просторова система управління природно-ресурсними активами.

Mykytenko V., Lytsur I.

PREDICTABLE OPPORTUNITIES FOR FORMING A SYSTEM OF SPATIAL MANAGEMENT OF NATURAL RESOURCES

The article described the concept of systematic research and forecast assessment of the consequences of natural crises, globalization processes and financial and economic threats of a transnational character to ensure the transition of the state to sustainable development and efficient management of natural resources. It is recognized that sustainable development remains a deliberate activity of public administration entities, which stipulates the need to disable the option of self-destruction of its strategic potential and the loss of statehood, as well as an equally effective component of the elimination of local conflicts and interregional conflicts, which are insufficiently exposed to the regulatory influences of the world community and national correlators.

It is proved that the system of public administration is currently unable to ensure positive economic dynamics, the rational use of natural resources and the safe development of Ukrainian state formation under conditions of accumulation of threats arising from natural crises and cataclysms, geopolitical influences and unprofessional activity of political elites. The specified above requires a moderation and systematic approach in making economic decisions, eliminating local socio-political conflicts and resolving inter-regional conflicts, and developing a policy of preventing destructive geostrategic influence on the development of the national socio-economic system.

Key words: sustainable development, economics of nature use, spatial management system for natural resource assets.

У контексті визначення та реалізації перспективних напрямів розвитку національної економічної науки у цілому та економіки природокористування зокрема, вже усталеним світосприйняттям стало передбачення та обґрунтування об'єктів локалізації зусиль українських вчених-економістів щодо створення і реалізації цільових функціоналів нових галузей суспільної практики, формування технологій четвертого та п'ятого інтелектуального рівня тощо. Проте, слід зважати і на те, що життєво важливі національні економічні інтереси (НЕІ) та першочергові державні пріоритети сьогоденної України, реалізуються наразі, здебільшого, у доволі складному внутрішньому і зовнішньому оточуючому середовищі, яке характеризується наявним рядом перманентних викликів та загроз, що у потенціалі (у недалекому майбутньому) мають прогнозовану тенденцію до загострення й зростання [1]. З цього, нагальним завданням у площині реалізації наукових досліджень є обґрунтування світоглядно-методологічних засад переформатування метапростору функціонування національної соціально-економічної системи (НСЕС), загалом та розбудова в Україні просторової системи управління природно-ресурсними активами, зокрема, що і визначило **мету цієї публікації**.

Під впливом швидкоплинних змін, які відбуваються у світі та в межах нашої держави, вже виникла та сформувалася низка нових викликів і загроз. Їхнє генерування та подальше посилення пов'язується, насамперед, із різкою зміною природних умов, зокрема клімату, як у глобальному, так і в регіональному масштабі. Зміна клімату стала реальною загрозою сьогоденного буття та небезпекою для майбутнього національного природно-ресурсного потенціалу. Клімат на планеті стрімко змінюється і стає дедалі більше непередбачуваним та важкопрогнозованим, аніж він був упродовж минулих тисячоліть. Якщо у найближчі роки не зміняться ці тенденції, за прогнозними модельними рішеннями прогнозується, що до кінця цього століття є небезпека суттєвого підвищення глобального температурного режиму планети, яке здатне досягти найвищої – критичної – відмітки, що спричинить ситуацію неможливості комфортного проживання людства на значній частині території Землі.

В основі розуміння оптимального буття та життєдіяльності людства, взагалі, і, зокрема, кожної окремої особи, лежать три взаємопов'язані між собою складові (визначальна тріада): а) екологія (природний «життєвий простір»), б) економіка, в) соціально-

політичні процеси. Тож проблематика зміни клімату здатна безпосередньо перетинатися з соціально-економічною складовою людського життя (наприклад, у сфері енергозабезпечення), оскільки, власне, остання становить основу гарантування процесів сталого розвитку соціально-економічних національних систем та забезпечує суспільну стабільність загалом. Більше того, на сьогодні кожна держава вирішує проблему подолання наслідків раптової зміни клімату виходячи зі свого бачення і розуміння гостроти цієї проблематики у здійсненні відповідних політичних, організаційно-розпорядчих, правових, економічних, соціальних заходів та ряду екологічних кроків.

За положеннями Закону України [2] під зміною клімату розуміються процеси, які прямо чи опосередковано зумовлені діяльністю людини, що спричиняють трансформації в складі глобальної атмосфери, накладаються на природні зміни коливань клімату та спостерігаються протягом зіставних періодів часу. Насамперед, слід відзначити таке: глобальні зміни клімату виражаються не стільки у підвищенні середньої температури, скільки у збільшенні чисельності і сили окремих явищ, які, безпосередньо, не є сприятливими для життя людства, взагалі і окремої людини, зокрема. Це особливо жаркі дні, засуха, повені, смерчі, різкі відлиги і заморозки, селеві потоки і вітровали тощо.

Варто також враховувати, що крім зміни погодних режимів, кліматичні умови здатні впливати і на розповсюдження соціально-небезпечних хвороб, що передаються не лише через воду, а й повітряними масами (окремими носіями, наприклад, комахами). Соціально-небезпечні хвороби, що залежать від кліматичних умов, входять до числа тих, які є основними причинами смерті в усьому світі. У результаті тільки діареї, малярії і білково-калорійної недостатності тільки на 2002 р. померло більше ніж 3,3 млн чол. Причому, 29,0% цих смертельних випадків відбулося в Африканському регіоні. Зміна природних умов, безпосередньо клімату здатна сприяти розширенню ареалу перенесення та розповсюдження цих небезпечних захворювань через міграцію як птахів, комах так і людей. Зрештою, це здатне суттєво послаблювати існуючий стан забезпечення медико-соціальної безпеки та спричиняти миттєву руйнацію сформованої системи соціальної стабільності не лише в окремій країні, а й у масштабах певного регіону планети.

Більшість представників експертного середовища, які фахово займаються науковими дослідженнями у цій царині, сходяться на думці, що розбалансованість клімату проявляється саме в широкій амплітуді коливань різних кліматичних показників. Так, зокрема, провідні фахівці РАН визнають, що одним із наслідків глобальної зміни клімату є підвищення мінливості погоди та інші малопередбачувані погодні процеси [3], які здатні негативно впливати як на системи життєзабезпечення людства, так і взагалі на кожну окремо взятую людину. Відтак, зміна клімату ініціює збільшення хаосу, тобто спрощення функціонування системи «людство – природа», що для багатьох дослідників є прямим наслідком відомого із термодинаміки закону невідворотності зростання ентропії [4].

Наразі, за результатами досліджень, склалася думка, що сьогоденний світоустрій знаходиться у стані різкого глобального потепління, і у світі стає із року в рік набагато тепліше, що, зрештою, і спричиняє такі різкі коливання змін погодних природних умов. За спостереженнями та висновками учених за останні 50 років глобальна середня приповерхнева температура Землі підвищилась приблизно на $0,65^{\circ}$ тепла, а на період до 2050 р. очікується її підвищення на $4\text{--}5^{\circ}$. За останні десятиліття прискорилися також темпи потепління і підвищення рівня моря та світового океану. У багатьох районах, особливо в країнах розташованих в середніх і високих широтах, стало випадати більше атмосферних опадів і стали частіше йти сильні зливи. Проте, насправді на нас, у недалекому майбутньому, чекають зміни клімату, які тягнуть за собою не лише раптові, аномальні температурні режими, а й і такі екстремальні природні явища, як посухи, повені, сильні урагани, затоплення прибережних районів і поселень тощо. Ряд наукових досліджень (2010–2017 рр.) провідних вчених Об'єднаного дослідного центру Єврокомісії доводять і передбачають, що у недалекому майбутньому (середньострокова перспектива 15–25 років) у Європі відбуватиметься низка катастрофічних повеней, внаслідок чого, близько п'яти мільйонів чоловік залишаться без житла. Першими, ймовірно, будуть страждати мешканці Бельгії, Великої Британії, Німеччини, Данії, Нідерландів, Норвегії, Франції, Ірландії, Латвії, Литви, Польщі та Естонії. Найменше такі повені загрожуватимуть країнам Південної Європи, а саме Португалії. Прогнозується, що періоди сильної спеки будуть змінюватися випаданням значних опадів, а рівень моря та світо-

вого океану невпинно буде підвищуватися ще більш швидкими темпами, зрештою надзвичайні події природного характеру ставатимуть більш частими та інтенсивними. Через проблематику різкої зміни клімату вже до кінця ХХІ ст. перед сотнями мільйонів людей на Землі (у т. ч. і в Україні) постане проблема власного фізичного виживання, через: а) нестерпні природні умови (рекордний температурний кліматичний баланс повітря, спеку), непридатні для комфортного проживання; б) обмаль ресурсів і, у першу чергу, питної води, продуктів харчування, внаслідок обмеження доступу та придатності використання сільськогосподарських земель та ін.

Попередні підрахунки екологів доводять, що тільки у період з 2011 по 2013 рік кліматичні катастрофи в Азії спричинили міграцію близько 42 млн осіб. Тож наслідком майбутніх глобальних кліматичних змін може стати виникнення величезних міграційних потоків кліматичних біженців, які, ймовірно, за все, будуть намагатися здійснювати спроби остаточного переселення на територію України (оскільки, наша територія спроможна стати більш сприятливою для проживання за таких незвичних і небезпечних природних умов у недалекому майбутньому). За даними ООН у ХХІ ст. кількість кліматичних біженців може досягнути 200 млн осіб. Значна кількість біженців прагнучиме «осісти» на території України, оскільки у порівнянні з іншими частинами світу та регіонами, ця територія буде більш сприятливою для подальшого виживання людей, з огляду хоча б на забезпеченість водними та земельними ресурсами, які складають основу фізичного виживання людини.

Втім, існує наукова гіпотеза, що основною причиною порушення глобального кліматичного балансу на сьогодні є використання викопного палива та неефективне споживання людством енергії від цього природного ресурсу. Надмірна кількість газів, які утворюються в результаті діяльності ТЕЦ, транспорту, сільського господарства, промисловості, потрапляючи до атмосфери Землі, утримує сонячне тепло у нижніх шарах атмосфери, не даючи йому повертатися до космосу, що викликає посилення парникового ефекту. Внаслідок цього йде розігрів планети і як результат підвищується середньорічна температура на Землі. Дослідники впевнено стверджують: зміна клімату відбувається через вплив людини і саме людство несе відповідальність за забруднення та негативні зміни у кліматичному балансі планети. Якщо викиди

парникових газів не будуть контролюватися та зменшуватися природним, або ж штучним шляхом, то зміна клімату протягом найближчих сотень років набуде катастрофічного характеру і відбуватиметься зі швидкістю, невідомою нам із початку розвитку нашої цивілізації. Тож, існує реальна можливість того, що механізми природної реакції, у відповідь, призведуть до раптової та незворотної зміни клімату на всій території Землі і становитимуть загрозу життю всьому суцільному і живому. Відтак ні про сталий розвиток, ні про загальноекономічне зростання вже не йтиметься.

Разом із тим, у наукових колах багатьох країн світу є поширеною й альтернативна думка щодо тлумачення та розуміння цих процесів і явищ. Зокрема, вважається, що різка зміна клімату є наслідком діяльності представників військово-промислового комплексу економічно розвинених країн (насамперед, США), які використовуючи новітні зразки військової техніки і озброєння, намагаються штучно «приручити» або «підкорити» клімат Землі задля повного контролю над ним у своїх геостратегічних інтересах шляхом застосування «кліматичної зброї». Достатньо пригадати дві американські військові операції під час проведення американо-в'єтнамської війни. Мова йде про «Римський плуг» (200 бульдозерів зі спеціальними ножами) та «Рука фермера» (90 тисяч тонн гербіцидів, які були розпилені з повітря). На території понад 65 тисяч квадратних кілометрів у В'єтнамі була знищена вся рослинність та зруйновано верхній шар ґрунту, внаслідок чого утворилися величезні площі трясовиння та відбулася різка зміна клімату, що, своєю чергою призвело до кардинальної зміни всієї екосистеми – флори та фауни. Існує також версія на основі спостережень, висновків і передбачень члена Ради округу Колумбія (Вашингтон) від Демократичної партії (США) Трайона Вайта про те, що зміни клімату відбуваються внаслідок використання відповідних науково-технічних і технологічних розробок приватними науково-дослідними установами (які належать ключовим «проектантам» ідеї нового світо устрою, тобто сімействам Д. Рокфеллера і Д. Ротшильда) з метою прискореного настання ери нового світового порядку.

Якщо провести аналітичний огляд наявного фахового та науково-джерельного матеріалу, то дійдемо до висновку: звичне для нас світосприйняття нинішнього світо устрою і територіального поділу, як цілісної системи індустріального суспільства, дійсно на сьогодні знаходиться у стані глибинної цивілізаційної кризи, ви-

кликаної деякими, доволі штучними, обставинами людської життєдіяльності. І, у цьому аспекті, спершу, наголосимо: існуюча криза як світової економічної системи (з розширеним відтворенням капіталу), так і НСЕС зупинилися у межах свого подальшого зростання внаслідок непомірного навантаження на існуючі природно-ресурсні активи землі, з триваючим забрудненням навколишнього природного середовища та непомірним збільшенням світових фінансових боргових зобов'язань. Внаслідок розвитку цієї ситуації перша хвиля світової фінансової кризи (2008–2009 рр.), призвела до тотальної дестабілізації всієї світової економічної системи, основу якої забезпечували нафтодолари США як підвалини економічного зростання у більшості країн світу.

Притаманним для усталеної конструкції світо устрою та відповідними суспільно-політичним зразками і цінностями стали стандарти американської демократії. Разом із тим, історичний ретроспективний огляд перебігу поточних зовнішньополітичних і економічних подій у мета просторовому вимірі дозволяє навести власні припущення та висловити три базові прогностичні оцінки щодо розвитку подальшої ситуації у часовому вимірі, враховуючи дію низки різносторонніх геоекономічних та геополітичних чинників, особливо з урахуванням зміни клімату у більш несприятливій площині (і це співпадає з метою і завданнями ідеології проектантів світових геостратегічних процесів).

Перша. У період 2013–2016 рр. тенденціями, які мали визначити основний розвиток теперішнього та оновленої системи світо устрою, за певними задумами представників глобальних еліт та проектантів нового світового порядку, мав стати «Світ Ісламу» – (Ісламська держава), яка західними демократіями, всупереч цим глобальним геостратегічним планам, була визнана терористичною, з наступними активними бойовими діями проти її прибічників на теренах власне Сирії. Слід підкреслити такий факт: цікавою є та обставина, як, власне, змінюється екосистема Сирії – флора та фауна, внаслідок активних військових дій, і як це впливає на оточуючі країни та регіон в цілому. У цей же час, більшість країн Європи зітнулися з масовою хвилею міграційних потоків, де, лівову частку, складала як раз представники і вихідці саме з ісламського світу. Зрештою, це спричинило певну дестабілізуючу хвилю для усіх систем життєзабезпечення «старої» Європи, створивши низку медико-санітарних проблем та обумовивши їх посилення у поєднанні з соціальними, культурно-гуманітарними

та економічними негараздами. Власне, у геополітичній і економічній площині історичного виміру, мова можливо мала йти б про штучно спровоковану представниками глобальних світових еліт ситуацію щодо формування своєрідного духовного братерства (суфії) у форматі створення нового політичного об'єднання (пан-ісламізму) – ісламського Халіфату (мусульманська ума) на чолі із Туреччиною та оголошенням «священної війни» проти невірних – Західних, держав християнської цивілізації. Перемогою вказаного геостратегічного проекту, ймовірно, мало б стати: оголошення міста Дамаск – столицею Ісламської держави. Втім, очевидним є те, що цей проект зазнав ускладнення (можливо, навіть і краху), насамперед, у воєнно-політичній площині, завдячуючи активному «втягуванню» РФ у ці процеси та особистої непоступливості у цьому питанні американського президента Д. Трампа.

Друга. Кризові тренди сучасної світової економічної системи у період, починаючи з 2017 р. (до 2020 р.) будуть переміщатися й активно посилюватися на фоні перманентно зростаючої «геополітичної гри» та активного протиборства економіки й фінансів США і Китаю. А це спричинить розбудову нової світової грошової одиниці та нового порядку світового устрою. Виграшем у цій боротьбі стане вихід вказаного геоекономічного проекту на нові (ще більш командні) висоти у новому валютному світі. У цьому аспекті необхідно вказати на таке: з 2015 р. Китай і Великобританія, фактично, спільними зусиллями, відкрили «золоту епоху», сутність якої полягатиме у тому, що впродовж 10 років зовнішньоекономічні відносини мають переміститися у новий валютний світ, де одиниця обліку багатства буде повернута золотому еквіваленту (стандарту). Цей перехід заплановано провадити у два етапи, а роком ключового перелому перебігу геополітичних подій має стати саме 2020 р. Шлях до нового валютного світу був відкритий ще у 1982 р. спільними зусиллями Ден Сяопіна та Маргарет Тетчер під час обговорювання питання про повернення під юрисдикцію КНР Гонконгу, як ключового оператора касово-розрахункового світового центру. Звернемо увагу на перспективи 2020 р. саме з огляду численних засторог науковців-кліматологів, оскільки, ця дата, власне, є певною «реперною» точкою у зростаючих незворотних кліматичних змінах на Землі – суттєвим й кардинальним погіршенням природних умов, майже, на всіх континентах і у більшості країн світу. Разом із тим, інтернаціоналізація (глобалізація) юаня має відбуватися саме у період з 2018 по

2020 рр., шляхом ф'ючерсних нафтових торговельних операцій та введенням в обіг золотих крипто валют із опорою на відповідний фінансовий конгломерат «Банківської корпорації Гонконгу і Шанхая» (HSBC). Тож, очікуючи 2020 рік (рік ключового геоекономічного перелому) у вибудовуванні конструкцій нового життєвого простору, ідеологами «світового золотого стандарту» чітко визначена політико-ідеологічна мета розвитку сучасної цивілізації: формування «людського співтовариства з єдиною долею, з китайською специфікою нової епохи людства». А, це можливе лише за умови створення нової геополітичної конструкції Євразійського Союзу.

Третя. З великою долею ймовірності припускаємо, що, період 2021–2024 рр. стане періодом реалізації, у межах «нової системи світоустрою», великої Китайської Мрії – пануванням Китаю у якості світової надпотужної економічної держави з можливим об'єднанням наявних зусиль та ресурсів із РФ. За таких умов, геоекономічна конструкція нового «процвітаючого» світоустрою ймовірно матиме наступні геополітичні обриси: у центрі – відкритий Китай нової епохи, наступним простором є інтегрована інноваційна Азія, і далі – людство, що розвивається. Інструментарієм такої моделі глобалізації (за китайським сценарієм) є доктрина «Економічного Поясу» та відтворення нового «Шовкового шляху» в Центральну та Малу Азію («Один пояс – Один шлях»). До свого складу економічний пояс історично включатиме континентальний блок із 12 країн «Світу Ісламу» (від Казахстану до Туреччини) і чотири, найбільш, привабливі як магістральні, християнські (православні) країни – Грузію, Грецію, Україну та Білорусь із новими морськими маршрутами шовкового шляху XXI ст. із Китаю в Європу «Один пояс – Один шлях».

На цьому прогнозованому тлі з урахуванням ситуації щодо суттєвого погіршення природних умов для життєдіяльності як людства, загалом, так і населення України, зокрема, паралельно відбуваються цікаві та неординарні екологічні ініціативи. При цьому розвиваються неочікувані зовнішньополітичні й внутрішньополітичні тренди (на які мало хто, на сьогодні, звертає увагу), насамперед, на теренах США. По-перше, представники Фонду братів Рокфеллерів («Rockefeller Brothers Fund») у 2014 р. оголошують про раптову відмову від участі у дослідженнях та придбанні активів у тих галузях економіки, які залежать, перш за все, від видобутку природних копалин (насамперед, нафти й газу) із різ-

кою переорієнтацію фінансових інвестиційних коштів на екологічні («зелені») проекти альтернативного забезпечення енергоносіїв. Підкреслимо й один історичний факт, що свідчить про постійне наростання загроз і ризиків та нагальність переформатування саме просторової системи управління природно-ресурсними активами в Україні): ще у 1987 р. на 4-ому Всесвітньому конгресі з проблематики дикої природи, Едмундом Ротшильдом зроблена сенсаційна заява (з подальшими, не менш цікавими, геополітичними й економічними та геостратегічними наслідками). Оскільки CO₂ є причиною глобального потепління, а для боротьби з цією небезпекою людства потрібна акумуляція чималих міжнародних коштів, він запропонував, а пізніше, і заснував таку фінансову інституцію, як Всесвітній банк «World Conservation Bank» (у 1991 р. він змінив назву на Глобальний екологічний фонд – GEF). По-друге: небезпечно несподіваною є практика діяльності цього фонду (ГЭФ/GEF). Бо його метою є надання фінансових позик найбільш вразливим країнам, які потерпають від погіршення екологічних умов існування та, перш за все, мають спрямовувати отримані фінансові кошти на поліпшення екологічної ситуації. Проте, якщо країни не в змозі погасити надані позики, то вони мають розраховуватися частиною своєї державної території, землі якої відходять до приватного володіння Ротшильдів. Якщо державна земля не може бути під заставною позикою, то така країна приречена знаходитись у стані перманентної нестачі продовольства та питної води, а її корінне населення у стані хронічного голоду. Загальна площа земель, які таким чином відійшли до банків Ротшильдів внаслідок здійснення низки таких фінансових позик, наразі складає вже понад 30,0% поверхні Землі (мова йде про такі землі таких країн як Гаїті, Аргентина). При цьому, щоб оцінити масштаби таких «операційних діянь» (які вже відбулися), достатньо зазначити, що лише за офіційними підрахунками американських експертних кіл тільки у Чилі та Аргентині Рокфеллери, Тед Тернер, Холдрен, Форди здійснили скупку 8094 кв. км. такої землі, разом із різними за стратегічною значимістю об'єктами нерухомості. Тож, за умови побудови таких прогнозних оцінок, безумовно, виникатиме закономірне питання не лише про подальшу геополітичну і гео економічну долю української держави та її місця у цій системі нового світового устрою, а й про дії зміненого клімату Землі та його ймовірно подальші негативно-деструктивні наслідки для України.

По-третє, оптимістичних прогнозів щодо клімату та погоди як у глобальному, так і загальноукраїнському вимірі у найближчі роки, у більшості кліматологів немає. Український клімат із колишнього помірного перетворюється на суміш пустелі й тропіків. Негативні наслідки глобальної зміни клімату стають все більш відчутними для України. Так, зокрема, за останні 20 років середньорічна температура зросла на 0,8°C, а середня температура січня та лютого – на 10-12°C, що призводить до раптових й непередбачуваних змін у ритмі сезонних явищ (весняних паводків, початку цвітіння та випадіння снігу). Власне, через таку зміну клімату погодні умови у нашому регіоні стають більш жорсткими та мало прогнозованими.

Розглянемо лише певні («реперні») позиції у цьому процесі, які є симптоматичними та вагомими для України, як на сьогодні, так і у перспективі. І, перш за все, з огляду на потреби та потенційні можливості національного аграрного сектору та на життєдіяльність населення (рис. 1).

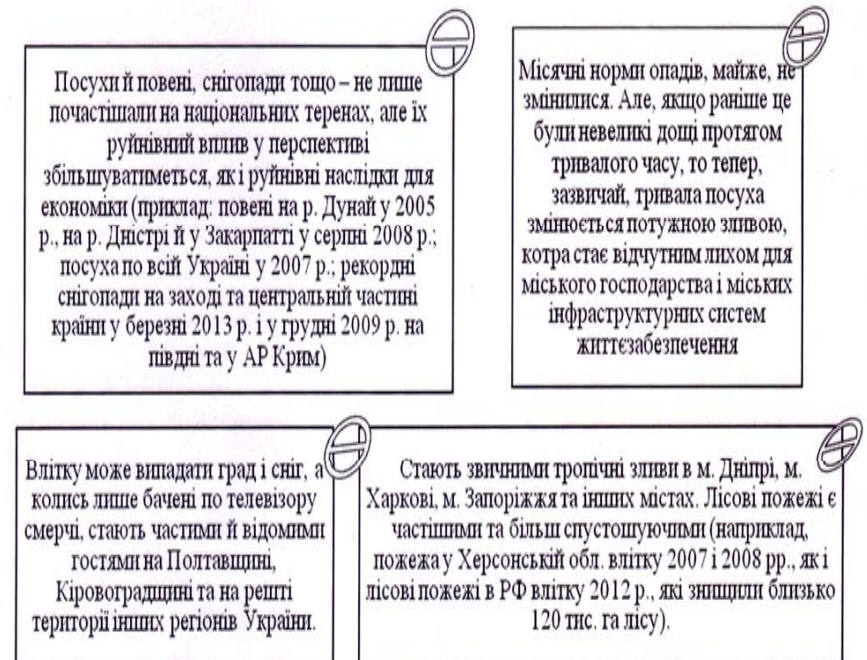


Рис. 1. Конститутивно-ключові негативні позиції реальних кліматичних зрушень, що мають місце на теренах України.

Для прикладу, на Одесу у вересні 2017 р. за один день вилилися три місячні норми води: це справжня тропічна негода, до якої комунальна інфраструктура не готова. Муніципалітети вже почали промивати зливні каналізації та закуповувати обладнання для запобігання повеням. Але, самих чистих ливнівок недостатньо, адже проблеми українських міст глибші – більшість підземних колекторів, які утримують дощову воду, іще радянські, тож розраховані саме на помірний клімат. У м. Дніпро їх кількість необхідно збільшувати втричі, оскільки з кожним роком стихійних явищ в Україні тільки більшатиме. Прогнозується, що лихоманитиме не лише нашу країну, а й увесь світ. При цьому, різко зростає кількість ураганів найвищої категорії і не лише у США. До того ж зростання тривалості спекотних днів у весняно-літній період нестиме колосальне навантаження на енергосистеми країни у містах та містечках – з різким збільшенням потужностей застосування систем кондиціонування (охолодження) повітря у приватних оселях та приміщеннях службового і громадського використання, транспорту, доведення їх до максимально комфортних температур.

Виникатиме питання щодо нагальної необхідності збільшення «зелених зон» у всіх мікрорайонах міст (разом із розширенням природних і штучних водойм для перепочинку від спекотного сонця у великих мегаполісах, а також забезпечення населення охолодженою водою у громадських закладах, установах і організаціях). Тож, враховуючи підвищення температури (майже з весни), чи не є доцільним у цьому плані на рівні загальнодержавних програм здійснювати розширення систем «зеленої» – альтернативної енергетики як у приватних, так і громадських цілях? Очевидним є також і необхідність започаткування у сільській місцевості ряду необхідних робіт щодо термінового очищення природних та штучних водойомів (ставків, озер і річок), а також кардинальної переорієнтації технологій вирощування окремих сільськогосподарських культур, рівно як і розширення «зелених» захисних смуг уздовж міжміських і міжнародних трас, магістралей та річок. Тим більше, що Український науково-дослідний гідрометеорологічний інститут (УНДГМІ) вже розробив і обґрунтував показники прогнозних зміни клімату на території України до 2050 р. Нас чекає: «Підвищення максимальної та мінімальної температури за рік продовжиться, тобто зими стануть м'якшими та коротшими, а літо спекотнішим. Відбудеться перерозподіл опадів: на

всій території країни можливе збільшення на 20,0% опадів у січні, березні та квітні і зменшення влітку, що, на фоні підвищення температури, зумовить дефіцит вологи, особливо на півдні країни».

За такими прогнозними показниками, у багатьох регіонах України підвищення температури та посухи здатні суттєво спричинити обмеження продуктивності сільського господарства, яке на сьогодні та у потенціалі розглядається як один із найважливіших секторів подальшого розвитку економіки України. Однією з ключових проблем, яка має вирішуватися оперативно, з врахуванням дії ключових природних чинників для українських аграріїв, має стати питання масового агрострахування сільськогосподарських культур від кліматичних ризиків. Адже, без інструментарію агрострахування важко розвивати власні підприємства та керувати стратегією розвитку. На сьогоднішні актуальною темою, яку підіймають на всіх світових форумах та конференціях, є зміна клімату, вагомість її впливу на сільське господарство, а також те, як аграріям протистояти цим новим глобальним природним викликам та загрозам. І у цьому аспекті доволі корисним для України, зокрема є досвід Ізраїлю.

Разом із тим, запаси води для пиття, промислових і сільськогосподарських цілей поступово, проте невпинно будуть зменшуватися. В Україні до 2020 р. не очікується суттєвих значних змін водного стоку, але ситуація ускладнюватиметься високим рівнем забрудненості річок. За прогнозами вчених, якщо ситуація не зміниться, до 2025 року дві третини людей світу будуть відчувати нестачу питної води, про що красномовно засвідчують дані [5] щодо очікуваного «водного стресу» для життєдіяльності людства на найближчий період (до 2020 р.), яка розроблена інтернаціональною групою провідних учених (екологів із різних держав) та засвідчить про поступову зростаючу водну кризу для сучасного людства. Ця поточна динаміка дає невтішні прогнози стосовно того, що людство, у найближчий проміжок часу, фактично вступає у, так званий, період хронічного «водного стресу», а точніше у катастрофічний стан обмеженого споживання питної та прісної води для технологічних потреб забезпечення інфраструктурних систем життєдіяльності.

Лісові пожежі, і ми у цьому переконані, стануть частішими та більш спустошувачими. Очікується, що сніжний покрив і довжина зим скоротяться, що вплине на привабливість зимового туризму, особливо на гірськолижний. Тому, такі зміни клімату ще більше

змушуватимуть вітчизняних аграріїв замислюватися над інструментом попередження наслідків для власної справи від таких глобальних та, доволі, деструктивних кліматичних природних наслідків. І, у цьому аспекті (щодо можливості ліквідації наслідків кліматичних збурень та пом'якшення, або запобігання катастрофічним явищам) для нашої країни можуть слугувати, власне, лише лісові системи, на які так доволі багата і, поки що, щедра українська земля. Зрештою, саме лісові системи, все ж таки, є найпотужнішим механізмом саморегуляції біосфери, тобто ключовим сьогоденним фактором гарантування еколого-економічної безпеки [6], яка здатна забезпечити суспільно-політичну та соціальну стабільність задля сталого розвитку держави.

У системі соціально-економічного розвитку будь-якого регіону, ліси відіграють власну специфічну роль просторового розвитку національного господарства [5–8], маючи значний вплив на всі процеси, які відбуваються в ландшафтах, а також на природні геофізичні та геохімічні процеси. Ефективність їхнього впливу визначається якісними і лісівничо-таксаційними характеристиками. За стійкістю та якістю впливу на навколишнє середовище ліси переважають інші екосистеми, є найскладнішими і найбільшими рослинними угрупованнями, які позитивно діють на гідрологічний та кліматичний режим місцевості, ґрунтоутворення, флору і фауну. Тільки вони, серед усіх природних комплексів, мають максимальну властивість стабілізації природних процесів у діапазоні природних умов, найбільш сприятливих для життя людей. При цьому, необхідним є розуміння того, що, власне, ліс є екологічним каркасом природних ландшафтів, основним стабілізуючим елементом їхнього стійкого розвитку і вирішальною складовою стратегії екологічного виживання людства у ХХІ ст. загалом. Що стосується проблематики визначення вагомості впливу фактору потепління клімату на ліси і розвиток лісового господарства України, то ця версія, як у теоретичному, так і методологічному аспекті, на жаль, залишається мало дослідженою й розкритою. З цього питання слід відзначити здобутки Українського НДІ лісового господарства та агролісомеліорації ім. Г.М. Висоцького (м. Харків) та Українського гідрометеорологічного інституту (м. Київ) [8; 9; 10]. Однак, досі немає відповіді на питання: а) якими темпами ці зміни відбуватимуться? б) і, взагалі, чи відбуватиметься потепління, чи, все ж таки, похолодання? в) і, чи це є природні процеси, чи все таки рукотворні?

У цьому аспекті, навіть американські дослідники вважають, що на сьогодні є всі підстави стверджувати про штучне включення глобального перезавантаження світу та його природного клімату, яке спричинило зміну течії (уповільнення) Гольфстріму. Перша фаза його здійснена в акваторії Мексиканської затоки транснаціональною компанією «BP», друга фаза ймовірно буде пов'язуватися з розверненням холодної гілки Гольфстріму в районі Гренландії, завдячуючи промислому процесу видобутку нафти нафтодобувною компанією «CairnEnergy», яка контролюється Ротшильдами. Зрештою, уповільнення Гольфстріму у перспективі для людства, особливо країн ЄС означати лише одне: клімат ставатиме більш холоднішим (відповідно як в Америці, так і у Європі). Наслідок: зростання попиту на нафту та газ. Втім, спрогнозуємо наслідки, враховуючи низку наукових розробок і досліджень із цієї проблематики [5–10].

Так, безумовно, зміна клімату суттєво впливатиме, передусім, на типи лісу і породних зон. Передбачуваним є розуміння тієї обставини, що зміна температури повітря призведе до зміни породного складу лісів, підвищення їх продуктивності, погіршення розміщення лісостанів у просторовому плані та змін системи ведення лісового господарства. Проте, визнаємо, що просте лінійне пересування екосистем на широти не відбуватиметься. Розкриємо два варіанти:

І-й варіант розвитку ситуації за умови потепління. Якщо спостерігатиметься потепління, то зональні типи лісової рослинності в нашій державі змістяться до більш сухих і теплих типів. З'явиться неіснуюча сьогодні в Україні зона помірного теплового сухого лісу, яка характерна для центральних штатів США. У степовій зоні будуть формуватися умови, характерні для степу Іспанії. У степовій частині АРК умови трансформуються до субтропічних, де з'явиться субтропічне колюче рідколісся. Зона помірного теплового сухого лісу займе територію сьогоденної лісостепової зони і частково лісову зону (Полісся). Для значної частини Полісся не прогнозується збереження умов помірного холодного вологого лісу. За таких умов модель ареалів показує зникнення головних лісоутворюючих порід. Цей сценарій передбачає: зменшення продуктивності лісів більше ніж на 0,5 куб. м на 1 га.; щорічні збитки лише від втрати приросту деревини становитимуть більш 1 млрд грн. При цьому, кліматичні зміни вже призвели та призводитимуть надалі до погіршення не лише водоресурсних, а

й лісівничо-екологічних умов та, відповідно, до зміни структури і розвитку рослинного покриву. Особливо небезпечними слід вважати стихійні явища природи: зміна гідрологічного режиму території, засухи, буреломи, фітозахворювання й ін. негативні чинники, які призводять до зниження біологічної стійкості лісів та їх погіршення. Кліматичні зміни є однією із серйозних проблем, що помітно впливають на продуктивність і якість лісів, незалежно від рівня ведення лісового господарства. Внаслідок потепління клімату, збільшуватиметься імовірність виникнення пожежонебезпечних ситуацій у лісах. Тому проблема захисту лісових екосистем від самозаймання та пожеж, пов'язаних із антропогенним впливом, є актуальною.

II-й варіант розвитку ситуації – за умови похолодання клімату. Що стосується проблеми впливу похолодання клімату на ліси і розвиток лісового господарства, то ця проблема є мало дослідженою. Не зрозуміло, якими темпами це похолодання відбуватиметься і взагалі чи можливе таке явище природи в нашу епоху, чи все таки за своєю природою й сутністю чи воно не є також штучно викликаним? Разом із тим, системний розгляд питання у цьому аспекті нероздільно буде супроводжуватися проблематикою необхідності запровадження на загальнонаціональному рівні енергозберігаючих технологій, які посідатимуть чільне місце у соціально-економічних та політичних розрахунках подальших державотворчих процесів. Їх застосування та, як одна із організаційних форм, – впровадження енергетичного аудиту з відповідним «енергобалансом» країни, розвитком альтернативних видів палива тощо, стає найбільш привабливим за таких умов. Уважаємо за доцільне використання досвіду різних країн у частині проведення виваженої державної політики за умов надзвичайно холодних зим і різкого скачка температури – до спеки, відповідної необхідності унормування ряду заходів як на рівні держави, так і органів місцевої влади.

Можна спрогнозувати, що ймовірне похолодання клімату суттєво впливатиме на зміну породних зон і лісоресурсних комплексів. Останні відрізняться одна від іншої за кліматичними умовами, інтенсивністю сонячної радіації, кількістю опадів, випаровування, інтенсивністю розкладання органічної речовини та ін. Зниження температури повітря призведе до зміни породного складу лісів, зниження їх продуктивності, погіршення розміщення лісостанів у просторовому плані та змін системи ведення лісово-

го господарства. Так, в умовах похолодання клімату, як відомо, розпад органічної речовини слабо виражений, уповільнений, що є причиною накопичення торфу або грубого гумусу. Це спостерігається в умовах надмірного зволоження, пониження температури повітря і скороченого літнього періоду, що зокрема, має місце в північних районах Сибіру. Тож при зниженні температури повітря на території України на 2°C, слід очікувати значні зміни у породному складі лісів та їх продуктивності. Степова рослинність перейде до рівня лісостепової, а лісостепова – до типу поліської рослинності, яка представлена широколистяними і хвойно-широколистяними породами, а Полісся, відповідно, – на лісові екосистеми південної частини тайги. Значні зміни, по мірі похолодання, очікуються й у зоні гірських лісів Карпат і Криму. Зі зміною породного складу лісів та їх продуктивності, суттєві зсуви можливі й у організаційно-господарській структурі лісогосподарського виробництва.

Тож, переконані, що одним із основних факторів глобального пом'якшення клімату (у першу чергу, для України) і попередження його зміни є ліси, ефективність впливу яких визначається екстенсивними та інтенсивними характеристиками. Перші з них асоціюються, безпосередньо, зі збільшенням площі лісових насаджень, кількісними та якісними показниками земельних угідь, наданих для лісовирощування; другі – з лісівничо-таксаційними показниками наявних лісів, їх продуктивністю, породною і віковою структурою лісових насаджень, повнотою деревостанів, використанням лісових екосистем тощо. Виходячи з цього, є необхідність нагальної розробки і реалізації комплексу заходів, спрямованих на збільшення площі та підвищення продуктивності лісів як результату лісогосподарської діяльності; нарощування фітомаси надземної частини лісових насаджень. Посилення ролі лісів у регулюванні природних біогеохімічних циклів і просторового розвитку держави вимагає збільшення обсягів лісорозведення і посилення відповідного контролю за цим процесом. Зростання площі лісів, поліпшення їх просторового розміщення, приведення існуючої лісистості території до оптимального рівня слід вважати пріоритетом для лісогосподарського виробництва.

На жаль, лісистість території (16,7%) значно поступається науково обґрунтованим нормативам та не відповідає критерію просторової збалансованості між лісовими насадженнями та землями сільськогосподарського призначення і територією населе-

них пунктів. Слід підкреслити, що показник лісистості території країни, як і біологічного стану лісів, є однією з важливих характеристик лісгосподарського виробництва, конкретним індикатором оцінки впливу лісів на пом'якшення клімату. Необхідні площі для збільшення посадки лісових насаджень в Україні є значними. Це завдання має розв'язуватися за рахунок низькопродуктивних земель, що неефективно використовуються в сільськогосподарському виробництві. За результатами системних досліджень [1; 5; 6] встановлено, що для збільшення площі лісів можна передати без шкоди для сільського господарства близько 3,5–4 млн га. При цьому, маємо також звертати увагу і на дві наступні проблеми.

Використання агроресурсного потенціалу України характеризується надмірною інтенсивністю, що є причиною деградації земель, виснаження лісових агроеліоративних насаджень з усіма їх негативними екологічними наслідками. Система захисних насаджень на сільськогосподарських землях створена тільки на 50,0% їх площі. Інтенсивність ерозійних процесів залишається ще значною. Сьогодні, незважаючи на те, що ерозії підлягає майже половина орних земель, сільськогосподарські підприємства не зацікавлені у виділенні земель під захисні насадження і полезахисні смуги. Через правову незахищеність, недооцінку ними агролісомеліоративної ролі захисних насаджень ці останні часто знищуються або характеризуються зниженою лісомеліоративною ефективністю. Збалансування земельно-територіальних систем потребує проведення глибоких перетворень і у сфері лісгосподарського виробництва, узгодження обсягів лісоексплуатації з обсягами приросту лісів, їх відновлення та охорони, що також має суттєве значення для нарощування фітомаси лісів. Збільшення площі лісів, підвищення лісистості території, як ефективного фактору економічної та екологічної безпеки, є визначальним для національного господарства. Хоча, для лісового господарства, вирішення цієї проблеми ускладнюється (потрібні зусилля держави, регіональних структур і всіх галузей економіки країни, які користуються продуктами і послугами лісу).

Друга проблема, що стосується зменшення антропогенного впливу на клімат України – це інтенсифікація лісовирощування, тобто підвищення продуктивності біомаси наявних лісових екосистем. Лісгосподарські заходи, що зараз здійснюються, поки неспроможні забезпечити докорінне відновлення лісового покриву та покращення його стану. Для підвищення еколого-стабілізуючої

ролі лісів країни, зменшення антропогенного впливу на довкілля необхідно здійснити перш за все систему лісгосподарських заходів, основними з яких є: поліпшення охорони і захисту лісових насаджень від пожеж; підвищення біологічної стійкості лісів та їх охорони від ентомологічних шкідників і хвороб; посилення стійкості лісових насаджень до забруднення атмосферного повітря і ґрунтів промисловими викидами; збільшення біологічної продуктивності основних лісоутворюючих видів деревних порід методами генетики і селекції; оптимальне розміщення лісосічного фонду в територіальному плані, більш широке запровадження вибіркового систем господарювання та удосконалення технології лісозаготівель; докорінне підвищення рівня і культури ведення лісового господарства, істотне поліпшення охорони лісів, що є у користуванні агропромислового сектору та інших неспеціалізованих у лісгосподарському відношенні організацій та відомств; подолання невизначеності щодо власнісного стану лісів та земель, наданих для лісовирощування, через розробку відповідного економіко-правового механізму; належне фінансування лісгосподарської діяльності, зокрема для розширення лісорозведення, будівництва лісгосподарської інфраструктури.

Напрями адаптації лісового господарства до нових кліматичних умов доцільно поділити на дві групи: зовнішні та внутрішні. Зовнішні – спрямовані на зменшення значення лісового господарства для суспільства, загалом і НСЕС, зокрема. Серед них головне місце займатиме реалізація комплексу організаційних і техніко-економічних заходів по ресурсозбереженню, а також пов'язаних із використанням альтернативних деревині матеріалів: державних програм, спрямованих на зменшення забруднення навколишнього природного середовища; альтернативних методів захисту ґрунтів від ерозії; технологій ведення сільського господарства, які забезпечують зменшення змиву і вітрового руйнування плодючого шару ґрунтів; національної програми сприяння переробці неліквідів та низькосортної деревини, а також рециркуляції целюлози; макроекономічних заходів із заохочення імпорту деревини для потреб лісопереробної промисловості. Внутрішні – спрямовані на зменшення втрат, які безпосередньо будуть заподіяні лісовому господарству. Їх можна розмежувати за двома ознаками:

лісівничі: а) посилення заходів із захисту лісу від шкідників та хвороб; б) інтродукція стійких порід, які забезпечують найбільшу

продуктивність у кліматичних умовах, що очікуються; в) підвищення віку рубок головного користування; розвиток плантаційного лісорозведення; г) розвиток побічних лісокористувань; д) зміни пріоритетів у лісорозведенні у бік сприяння природному поновленню на новій зонально-типологічній основі;

організаційно-економічні: а) розвиток методів діагностики та прогнозування стану лісів; б) розширення дослідних робіт із селекції та інтродукції; в) розробка більш досконалої протипожежної техніки та методів захисту лісу; г) розробка нормативних документів, які визначатимуть напрями ведення лісового господарства; д) законодавче підвищення рівня відповідальності за дії, які можуть завдати шкоди лісам; ж) розширення повноважень лісової охорони; з) забезпечення пільгового економічного режиму тим, які ведуть лісове господарство у відповідності до науково-обґрунтованих нормативів; к) створення страхових та резервних фондів, які мають забезпечити компенсацію витрат на проведення робіт із підтримки санітарного стану лісів для суб'єктів, які ведуть лісове господарство.

Висновки. Найбільш нагальними і перспективними напрямами економічних досліджень у сфері економіки природокористування та сталого розвитку є розбудова та функціонування саме нової просторової системи управління природно-ресурсними активами, реалізація якої буде відбуватися у ресурсних обмеженнях при постійному нарощенні кліматичних, економічних, соціальних та суспільно-політичних загроз і ризиків. Реалізація розробленого комплексу екологічних, організаційно-економічних, нормативно-правових й рекреаційних заходів при урахуванні реальних загроз і ризиків різної природи дозволить адаптувати національне лісове господарство до нових кліматичних умов, мінімізувати наслідки глобальної зміни клімату для національної соціально-економічної системи, навіть, у ресурсних обмеженнях. Відтак, убезпечить запровадження природного бар'єру для деструктивних природних явищ.

1. Алимов О.М., Амоша О.І., Лібанова Е.М., Микитенко В.В., Хвесик М.А. та ін. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: вектори реального поступу: національна доповідь / ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України». Київ: ДУ ІЕПСР НАН України, 2017. 865 с.

2. Закон України «Про зміни клімату» № 435/96 від 29.10.96. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=435-96>.
3. Порфирьев Б.Н. Экономика климатических изменений: монография. Москва, Анкил, 2008. 168 с.
4. Волошин Д.В. Изменения климата: Экономико-экологические проблемы: монография. Одесса: ИПРЭЭИ НАН Украины, 2007. 309 с.
5. Хвесик М.А., Голян В.А., Іртищева І.О., Левковська Л.В., Мандзик В.М. та ін. Основні тенденції використання природно-ресурсного потенціалу в національному господарстві та оцінка джерел фінансового забезпечення його відтворення: монографія / ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». Київ: ДУ ІЕПСР НАН України, 2016. 124 с.
6. Лицур І.М. Теоретико-методологічні основи еколого-економічної безпеки (на прикладі лісових ресурсів Карпат): монографія. Київ: Науковий світ, 2004. 139 с.
7. Попкова М.Ю., Савуцик М.П. Чи може бути ліс збитковим? Київ: Відкритий ліс. 2014. URL: http://www.lesovod.org.ua/webfm_send/57.
8. Букша І.Ф. Вразливість рівнинних лісів України до зміни клімату / Державне лісове агентство України. 2016. URL: http://1067656943.n159491.test.prosithosting.co.uk/wp-content/sec/uploads/2016/07/Buksha_Forest_vulnerability.pdf.
9. Швиденко А.З., Краковська С.В., Букша І.Ф. Уразливість лісів України до зміни клімату: монографія. Харків: «Ніка-Центр», 2018. 248 с.
10. Букша І.Ф., Бутрим О.В., Пастернак В.П. Інвентаризація парникових газів у секторі землекористування та лісового господарства: монографія. Харків: ХНАУ, 2008. 232 с.

References

1. Alymov, O.M., Amosha, O.I., Libanova, E.M., Mykytenko, V.V., Khvesyk, M.A. (2017). Socio-Economic Potential of Sustainable Development of Ukraine and its Regions: the Real-Time Facts: National Report. Kyiv: DU IEPSSR NAN Ukrainy [in Ukrainian].
2. Law of Ukraine "On Climate Change" No. 435/96 of October 29, 1996. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=435-96> [in Ukrainian].
3. Porfirev, B.N. (2008). Climate Change Economics. Moscow: Ankil [in Russian].

4. Voloshin, D.V. (2007). Climate change: Economic and environmental issues. Odessa: IPREEI NAN Ukrainy [in Russian].
5. Khvesyuk, M.A., Holian, V.A., Irtysheva, I.O., Levkovska, L.V., Mandzyk, V.M. (2016). The main tendencies of use of natural resource potential in the national economy and estimation of sources of financial provision for its reproduction. Kyiv: DU IEPSSR NAN Ukrainy [in Ukrainian].
6. Lytsur, I.M. (2004). Theoretical and methodological foundations of ecological and economic security (on the example of forest resources of the Carpathians). Kyiv: Naukovyi svit [in Ukrainian].
7. Popkova, M.Yu., Savuschyk, M.P. (2014). Can the forest be unprofitable? Kyiv: Vidkrytyi lis. Retrieved from http://www.lesovod.org.ua/webfm_send/57 [in Ukrainian].
8. Buksha, I.F. (2016). The vulnerability of Ukraine's plain forest's to climate change. Kyiv: Derzhavne lisove ahentstvo Ukrainy. Retrieved from http://1067656943.n159491.test.prositehosting.co.uk/wp-content-sec/uploads/2016/07/Buksha_Forest_vulnability.pdf [in Ukrainian].
9. Shvydenko, A.Z., Krakovska, S.V., Buksha, I.F. (2018). Ukraine's forest vulnerability to climate change. Kharkiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
10. Buksha, I.F., Butrym, O.V., Pasternak, V.P. (2008). Inventory of greenhouse gases in the land use and forestry sector. Kharkiv: KhNAU [in Ukrainian].

Стаття надійшла 20 листопада 2018 р.

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2018.51.275>

УДК: 658.821

JEL: A 1 General Economics

Афендікова С.В., аспірантка
кафедри економічної теорії та конкурентної
політики Київського національного
торговельно-економічного університету
e-mail: svelte.s@gmail.com

ЗМІНА СТРУКТУРНИХ ПЕРЕДУМОВ КОНКУРЕНЦІЇ НА РИНКАХ ТОРГОВЕЛЬНО-ПОСЕРЕДНИЦЬКИХ ПОСЛУГ

В статті проаналізовано стан конкуренції у національній економіці через аналіз структурних передумов на ринках торговельно-посередницьких послуг. Основною проблематикою статті є доведення факту неефективності структури національної економіки і відсутність дієздатної системи регулювання сфери внутрішньої торгівлі, що виражено у наявності ряду бар'єрів на шляху до подолання проблем, пов'язаних із структурними змінами, внаслідок наявності ринкової влади на вертикалі товароруху від виробника до споживача ряду вітчизняних ринків. Завданням статті є аналіз наявної структури у сфері внутрішньої торгівлі на прикладі ринку споживчої електроніки, а також, показати вплив ринкової влади на передумови змін структури конкуренції.

Для реалізації поставленої задачі в статті наведено аналіз ринків вітчизняної економіки в цілому, а також, у розрізі внутрішньої торгівлі в динаміці у період 2000–2015 рр., базуючись на значеннях коефіцієнтів концентрації.

Для дослідження стану конкуренції у сфері внутрішньої торгівлі проаналізовано структуру на прикладі ринку оптової та роздрібною торгівлі споживчою електронікою, через ілюстрацію вертикалі товароруху, розрахунків і аналізу індексів концентрації на кожній ланці вертикалі. Виявлено ризики існування вузьких місць (bottlenecks), що може призвести до зловживання домінуючим становищем і змови на одному з рівнів товароруху від виробника до кінцевого споживача.

Ключові слова: ринкова влада, внутрішня торгівля, структурні передумови.

Afendikova S.

TRANSFORMATION OF THE STRUCTURE OF COMPETITION BACKGROUND IN THE TRADE SERVICE MARKETS

The article deals with the competition background in the national economy. The main issues include: structure ineffectiveness of national economy and lack of a capable system for domestic trade regulation; the number of barriers hindering the development and structure transformation of domestic economy; and powerful players causing domination inside the trade sphere and bottlenecks on the vertical chain from manufacturers to end-consumers. The main target of the article is to analyze the existing structure of domestic trade markets by reviewing the consumer electronics market and highlight the problem of domination and bottleneck existing on the vertical chain (manufacturer – distributor – retailer – end-consumer); as well as to show the influence of the domination on the market structure and competition.

To attain the target, the author provides a research of the competition in the domestic economy in different markets and analyzes the situation on the particular example, which is the consumer electronics market. The research was done based on indexes showing market concentration, existing bottlenecks and potential domination.

To study the competition level in domestic trade sphere, the author shows the structure of consumer electronics market through the illustration of the vertical of goods turnover; as well as calculations and analysis of market concentration on each level of the vertical. Identified a few bottlenecks that could lead to abuse of the dominant position and conspiracy in one of the levels inside the vertical chain (manufacturer – distributor – retailer – end-consumer).

Key words: market power, domestic trade, competition background.

Загальновідомим є факт неефективності структури національної економіки і відсутність ефективної державної політики регулювання сфери внутрішньої торгівлі, що виражено у нездатності подолати проблеми, що пов'язані зі структурними змінами, внаслідок наявності ринкової влади на вертикалі товароруку від виробника до споживача ряду вітчизняних ринків.

Дослідженню структурних передумов приділено значну увагу у наукових працях таких вчених як С. Кірєєв, В. Луцков, Н. Далевська [1], Ю. Чайка [2], А. Арутюнян [3], у тому числі у сфері внутрішньої торгівлі – у працях В. Лагутіна, Ю. Уманціва, А. Гераси-

менко [4], В. Гейця, Л. Шинкарук [5]. Не зважаючи на ґрунтовність проведених досліджень, у них недостатньо приділено уваги проблематиці структурних змін внаслідок наявності ринкової влади на вертикалі товароруку від виробника до споживача.

Метою цієї публікації є аналіз структури сфери внутрішньої торгівлі на прикладі ринку споживчої електроніки та виявлення впливу ринкової влади на передумови змін структури конкуренції.

Для реалізації поставленої мети пропонуємо почати з аналізу структурних передумов конкуренції у вітчизняній економіці. Як відомо, в економічному середовищі одночасно функціонують різні ринкові структури. Основним критерієм розподілу отримуваної таким чином множини галузевих ринків за групами з різними структурними передумовами конкуренції є рівень ринкової концентрації, вимірний за допомогою двох базових коефіцієнтів ринкової концентрації (CR_1 та CR_3^1), критичні межі зміни яких визначає Закон України «Про захист економічної конкуренції» [6]. Відповідно формується чотири групи ринків [7]:

- монополізовані ринки ($CR_1 \geq 90\%$);
- ринки з ознаками одноосібного домінування ($35\% \leq CR_1 < 90\%$);
- ринки з ознаками колективного домінування (ринки жорсткої олігополії) ($CR_1 < 35\%$ та $CR_3 \geq 50\%$);
- ринки з конкурентною структурою ($CR_1 < 35\%$ та $CR_3 < 50\%$).

Аналізуючи рис. 1, можемо зробити висновок, що частка підприємств, які здійснюють господарську діяльність на ринках різних типів, має тенденцію до змін. Таким чином, більша частина підприємств здійснює діяльність на ринках з конкурентною структурою, при тому, у 2007 р. їх частка була найбільшою у взятому періоді, тоді як у 2014 і 2015 рр., цей показник був найменшим у порівнянні з минулими роками. На другому місці за питомою вагою знаходяться ринки з ознаками одноосібного домінування, частка яких у 2014–2015-х роках наблизилась до найбільшого значення за досліджуваній період, більше 30%.

Значна частка в національній економіці належить олігопольним ринкам (з ознаками колективного домінування), показник якої у досліджуваному періоді коливається між 11% і 18,5%.

¹ CR_1 та CR_3 – показники ринкової концентрації, що розраховуються як сума ринкових часток відповідно одного та трьох найбільших учасників ринку.

Найменша частка випала на 2007 р., коли мав місце розвиток конкурентних ринків.

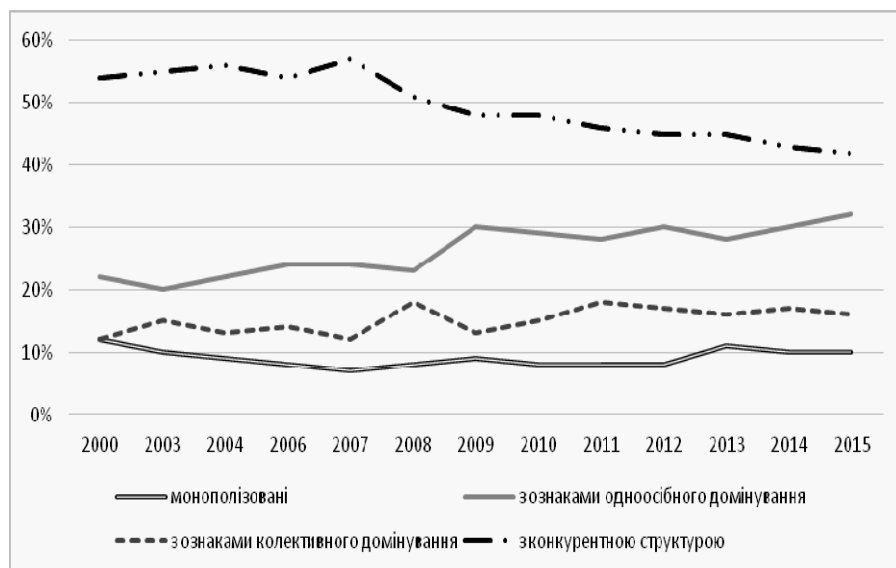


Рис. 1. Динаміка структурних передумов конкуренції в економіці України у 2000–2015 рр.²

Джерело: складено за даними звітів Антимонопольного комітету України за 2009–2015 рр. та даними Державної служби статистики України [8].

Монополізовані ринки займають незначну частину, проте слід відмітити зростання їх питомої ваги, починаючи з 2007 р., що вказує про необхідність моніторингу діяльності підприємств.

Аналізуючи дані 2000–2015 рр., варто відмітити наявну циклічність в розвитку конкуренції на національному ринку, пов'язану з кризовими явищами в національній та глобальній економіці. Так, у період економічного зростання відбувається зростання часток підприємств, що діють на конкурентних ринках (2003–2007 рр.), і навпаки, під час криз значення їх частки зменшується.

Дослідимо аналогічні зміни у розрізі внутрішньої торгівлі у порівнянні із загальноекономічними показниками. Структурні передумови розвитку конкуренції в торгівлі за період 2006–2015 рр.

² Динамічний ряд обмежено 2015 р. по причині припинення підготовки даного звіту АМКУ, починаючи з 2016 р.

ілюструють коливання і поступове зниження частки конкурентних ринків з 84,27% у 2006 р. до 64,17% у 2015 р. (див. рис. 2), але, якщо порівняти частку конкурентних ринків у сфері внутрішньої торгівлі з економікою України в цілому, робимо висновок про кращу конкурентну ситуацію на ринках торговельних послуг.

Тенденцію зменшення частки ринків з конкурентною структурою в період 2006–2015 рр. можна пояснити низкою чинників:

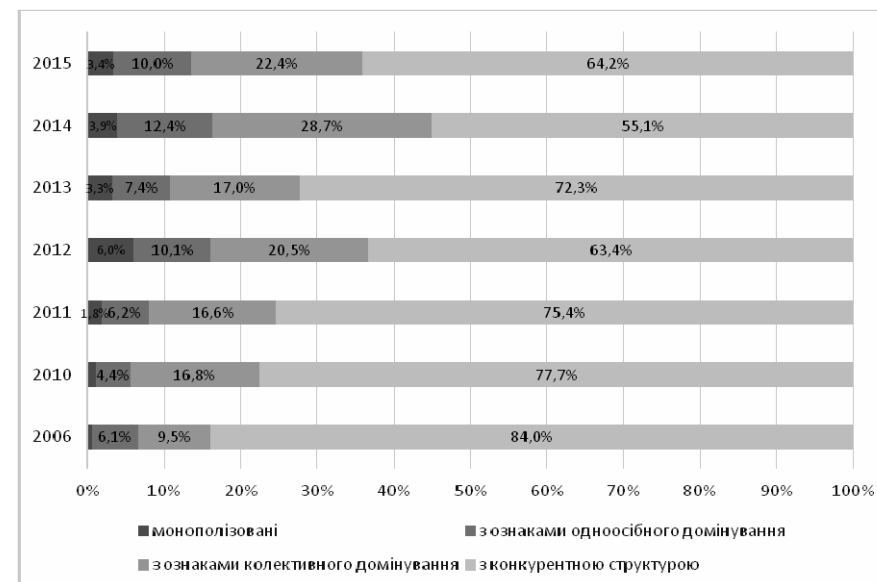


Рис. 2. Динаміка зміни структурних передумов конкуренції у вітчизняній торгівлі, 2006–2015 рр.

Джерело: складено за даними звітів Антимонопольного комітету України за 2009–2015 рр. та даними Державної служби статистики України [8].

По-перше, починаючи з кінця 1990-х – початку 2000-х вітчизняна торгівля вступила у стадію структурування. На зміну дрібним кіоскам, лоткам чи невеличким універсальним магазинчикам прийшли сучасні формати мережевої торгівлі – гіпер-, супермаркети, дискаунтери, мережі магазинів біля дому, які з одного боку забезпечили концентрацію пропозиції торговельних послуг, а з іншого – забезпечили підвищення купівельних стандартів, запровадили нові практики торговельної діяльності та довели їх до рівня інституційних регуляторів торгівлі [4, с. 180].

По-друге, зниження реальної заробітної плати в умовах погіршення споживчих настроїв населення та високої інфляції спричинило звуження внутрішнього споживчого попиту та зниження купівельної спроможності населення в результаті низки економічних криз, суспільно-політичних негараздів і війни на сході України, суттєво обмежило прибутковість торговельної діяльності (рівень збитковості операційної діяльності в торгівлі складає 0,9%, тоді як рентабельність у середньому в економіці України 1,0%), стимулюючи перетік капіталу до інших, більш прибуткових галузей господарювання та відповідне йому зростання рівня ринкової концентрації [4, с. 180].

Для дослідження стану конкуренції у сфері внутрішньої торгівлі, проаналізуємо структуру ринку торговельних послуг на прикладі ринку оптової та роздрібною торгівлі споживчою електронікою. Перш ніж перейти до власне аналізу структурних передумов на ринку, слід зрозуміти модель товароруку у відповідному торговельному сегменті. Починаючи аналіз ринку споживчої електроніки, доцільно буде розглянути його структуру суміжних ринків і шлях від виробника до кінцевої точки, де споживач купує товар, в даному ринку це – національний ритейл, регіональні мережі, одиничні магазини (рис. 3).



Рис. 3. Вертикаль товароруку в торгівлі споживчою електронікою.
Джерело: Складено автором на основі даних звітів GFK 2003–2017 рр. [7].

Проаналізуємо більш детально кожен ланку вертикалі товароруку на ринку споживчої електроніки за допомогою окремих індикаторів розвитку конкурентних відносин. Починаємо дослідження із верхньосуміжного ринку первинної реалізації споживчої електроніки. У табл. 1 представлено динаміку структурних індикаторів конкуренції на ринку первинної реалізації споживчої електроніки у 2007–2018 роках, розрахованих нами за даними звітів GFK 2007–2018 рр.

Таблиця 1

Динаміка структурних індикаторів конкуренції на ринку первинної реалізації споживчої електроніки у 2007–2018 рр.

№ з/п	Показник	2007	2009	2011	2013	2015	2017	2018
1.	Коефіцієнт концентрації CR ₁ CR ₃ CR ₅	24,1%	23,9%	24,2%	21,2%	22,5%	21,6%	20,5%
		52,1%	51,0%	51,3%	46,1%	44,4%	46,1%	46,1%
		65,5%	63,9%	67,9%	65,8%	60,2%	58,8%	58,6%
2.	Індекс Херфін-даля-Хіршмана	1181,6	1144,2	1208,5	1050,3	946,9	949,5	930,9
3.	Індекс Джині	0,66	0,61	0,67	0,67	0,59	0,62	0,62
4.	Місткість олігопольного ядра	2	2	9	8	6	9	3
5.	Приріст кількості учасників ринку		-0,2	0,06	0,15	0,03	0	0

Джерело: складено автором за результатами розрахунків за даними звітів GFK 2007–2018 рр. [8].

З огляду на отримані результати розрахунків, значення коефіцієнтів ринкової концентрації для одного, трьох, п'яти найбільших гравців ринку не перевищують порогових значень, встановлених Законом України «Про захист економічної конкуренції», отже, найбільш вагомі суб'єкти господарювання на досліджуваному ринку не займають домінуючого становища. Отримані значення решти показників демонструють, що ринок первинної реалізації споживчої електроніки належить до конкурентного із рівномірним розподілом ринкових часток між суб'єктами господарювання на ринку. При цьому важливо відмітити, що протягом досліджуваного періоду (2007–2018 рр.) всі показники покращувалися, ілюструючи інтенсифікацію конкуренції на ринку. Так, коефіцієнт концентрації з кожним роком знижувався, що показує зниження питомої ваги найбільших гравців на ринку. Таку ж саму динаміку

ілюструє і індекс Херфіндаля-Хіршмана, досягнувши свого мінімального значення у 2018 р. – 930,9, характеризуючи ринок як конкурентний. Постійна зміна місткості олігопольного ядра свідчить про неможливість (принаймні про неефективність) змови між учасниками цього ринку. При цьому слід звернути увагу, що протягом досліджуваного періоду змінився склад і порядок лідерів на ринку. Найбільш відчутний перерозподіл ринку відбувся внаслідок кризи 2013–2014 рр., коли обсяг продажів знизився майже вдвічі і ряд вендорів, представлених на українському ринку споживчої електроніки, прийняли рішення про закриття торгових представництв і передачу торгової діяльності дистрибуторським компаніям, що привело до зниження їх частки.

Задля всебічного аналізу структури ринку споживчої електроніки, розглянемо такі самі показники для суміжних ринків ритейлу і дистрибуції. Основний товарооборот за останній період (2007–2018 рр.) було здійснено через національні торговельні мережі, частка яких продовжує рости. Наразі важливим є те, що таке зростання вносить серйозні корективи в структурні передумови конкуренції на ринку. Як видно з рис. 3 дистрибуція споживчої електроніки не є однорідною. Існують два альтернативних канали дистрибуції, умови конкуренції в яких відрізняються. Можна навіть було б говорити про існування різних ринків, якби не той факт, що дистрибуція споживчої електроніки національним мережевим ритейлом на власну потребу підпадає під ознаки внутрішнього споживання. Згідно Методики визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку, обсяги деякого товару, що використовуються суб'єктом господарювання у технологічному процесі власного виробництва, виключаються зі складу ринку взагалі [9], в результаті чого місткість ринку звужується, обмежуючись тільки тією продукцією (товарами, послугами), які є доступними для незалежних покупців. Відповідно, така вертикальна інтеграція в галузі має своїм результатом критичне звуження місткості ринку дистрибуції споживчої електроніки.

Виключення з ринку тієї частини товаропотоку, що надходить в ритейл через систему власної дистрибуції загальнонаціональних торговельних мереж, обмежує внутрішньоринкову конкуренцію, але утримує високим ризик потенційної конкуренції з боку торговельних мереж, які в умовах зміни ринкової кон'юнктури зможуть з легкістю перерозподілити власний товаропотік, всту-

пивши в пряму конкуренцію з діючими дистрибуторами. Щоправда, це не вигідно самим роздрібно-торговельним мережам, які в такий спосіб послаблять свої позиції на нижньосуміжному ринку. Тому критично звужений ринок дистрибуції стає найвужчим місцем всієї вертикалі товароруху (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка структурних індикаторів конкуренції на ринку дистрибуції споживчої електроніки у 2007–2018 рр.

№ з/п	Показник	2007	2009	2011	2013	2015	2017	2018
1.	Коефіцієнт концентрації CR ₁	28.00%	27.00%	29.00%	30.00%	31.00%	29.00%	29.00%
		CR ₃	78.00%	77.00%	75.00%	76.00%	72.00%	74.00%
2.	Індекс Херфіндаля-Хіршмана	2520.0	2516.0	2596.0	2566.0	2610.0	2542.0	2542.0
3.	Індекс Джині	0.05	0.04	0.1	0.09	0.12	0.07	0.07
4.	Місткість олігопольного ядра	4	4	4	4	4	4	4

Джерело: розраховано автором за результатами розрахунків за даними звітів GFK 2007–2018 рр. [7].

У табл. 3 представлено динаміку структурних індикаторів конкуренції на ринку роздрібної реалізації споживчої електроніки у 2007–2018 рр., розрахованих нами за даними звітів GFK 2007–2018 рр.

Аналізуючи проведені розрахунки на рівні дистрибуції, можна зауважити, що частка 1-го та 3-х найбільших компаній перевищують порогові показники, передбачені законодавством України, відтак, можемо припустити наявність ризику колективного домінування. Значення індексу Херфіндаля-Хіршмана також свідчить про високу концентрацію дистрибуторських компаній та відсутність помітної динаміки, що свідчила би про наближення ринку до умов конкурентного. Місткість олігопольного ядра залишається незмінною протягом досліджуваного періоду, а нульовий приріст кількості учасників ринку свідчить про незмінний склад гравців. Проте, пам'ятаємо, що на суміжному ринку роздрібної реалізації споживчої електроніки присутні національні мережі, які своїм впливом на ринок дистрибуції не дають можливість дистрибуторам вступити у змову.

Таблиця 3

Динаміка структурних індикаторів конкуренції на ринку роздрібної реалізації споживчої електроніки у 2007–2018 рр.

№ з/п	Показник	2007	2009	2011	2013	2015	2017	2018
1.	Коефіцієнт концентрації							
	CR ₁	17.40%	17.20%	17.10%	16.70%	16.00%	14.70%	14.90%
	CR ₃	41.80%	40.90%	40.80%	42.60%	44.10%	42.20%	42.10%
	CR ₅	56.80%	56.70%	56.60%	58.30%	62.10%	62.90%	62.90%
2.	Індекс Херфіндаля-Хіршмана	968.11	960.66	959.82	975.22	1004.54	986.20	988.06
3.	Індекс Джині	0.304	0.31	0.301	0.314	0.348	0.341	0.342
4.	Місткість олігопольного ядра	3	9	9	9	6	6	6

Джерело: складено автором на основі результатами розрахунків за даними звітів GFK 2007–2018 рр. [7].

На ринку роздрібної реалізації споживчої електроніки значення аналогічних коефіцієнтів ринкової концентрації для одного, трьох, п'яти найбільших гравців ринку не перевищують порогових значень, а коефіцієнт CR₁ свідчить про покращення ситуації з року в рік через зменшення питомої ваги найбільшого гравця ринку. Постійна зміна місткості олігопольного ядра свідчить про неможливість і неефективність змови між учасниками цього ринку. При цьому слід звернути увагу, що протягом досліджуваного періоду змінився порядок лідерів на ринку, внаслідок освоєння нових технологій реалізації продукції, оптимізації логістики і підвищення ефективності внутрішніх процесів в компаніях-лідерах. Так, сьогодні більш вагомим показником, що впливає на результат, є ефективність використання торгових та складських майданчиків, швидка логістика, ефективна робота віртуального ресурсу (сайту компанії), якісний сервіс після здійснення покупки, привабливість програм лояльності.

Аналізуючи отримані значення показників, робимо висновок, що ринок роздрібної реалізації споживчої електроніки належить до конкурентного із рівномірним розподілом ринкових часток між суб'єктами господарювання на ринку.

Перш ніж перейти до аналізу структури загальнонаціонального ринку роздрібної торгівлі споживчої електроніки, важливо визначити межі ринку як загальнонаціональні, внаслідок великої частки національних мереж, яка у 2018 р. досягла позначки 83%.

Таким чином, якщо переважна більшість електроніки купується через національні мережі, які більш-менш рівномірно розташовані по всій території країни, які керуються однаковими принципами конкуренції і їх цінові стратегії є однаковими згідно даних найбільших електронних прайс-агрегаторів – Hotline.ua, Price.ua, Nadavi.ua, тому вважаємо, що в цілях нашого аналізу ринок слід визначити не за попитом, а за пропозицією, яка, концентруючись під контролем великих національних торговельних мереж, вирівнює умови конкуренції на локальних ринках, сприяючи їх злиттю в єдиний національний ринок.

Аналогічний підхід до визначення меж ринку було використано у таких справах:

1. Чилійського конкурентного відомства у справі про злиття мереж роздрібних торговців пальним Shell і Terpe [10];
2. Єврокомісії у справі про злиття мереж супермаркетів Rewe й Billa [11];
3. Британського офісу вільної торгівлі у справі про злиття між мережами книгарень Waterstones та Ottakar's [12].

Проаналізувавши стан горизонтальної конкуренції на кожному з ринків у вертикалі товароруку в торгівлі споживчою електронікою в Україні, важливо з'ясувати також і інтенсивність вертикальної конкуренції, адже торгівля є тією сферою, де проблеми вертикальної конкуренції є найбільш гострими і досліджені найбільш повно. Розрахуємо коефіцієнти купівельної потужності для кожної пари суміжних ринків та з'ясуємо спроможність торговців споживчою електронікою різних рівнів впливати на дії один одного в цілях максимізації власної частки галузевого прибутку.

На рис. 4 представлено динаміку коефіцієнту купівельної потужності для кожної ланки за період 2007–2018 рр., розрахованих нами за даними звітів GFK 2007–2018 рр.

Аналізуючи попарну динаміку коефіцієнту купівельної потужності в галузі для кожної ланки (схематично представлено на рис. 4), можна побачити, що для верхньосуміжного ринку, на якому дистриб'ютор виступає стороною попиту, значення коефіцієнту є високим (>2.5) протягом всього досліджуваного періоду, а для нижньосуміжного, на якому дистриб'ютор виступає стороною пропозиції, цей коефіцієнт є низьким (<1), що є вузьким місцем на ринку (bottleneck), що є сприятливими умовами для прояву ринкової влади. Тим не менш, на ринку роздрібної реалізації споживчої електроніки присутні національні мережі з високою пи-

томою вагою у галузі, які своїм впливом на ринок не дають можливість дистриб'юторам вступити у змову.

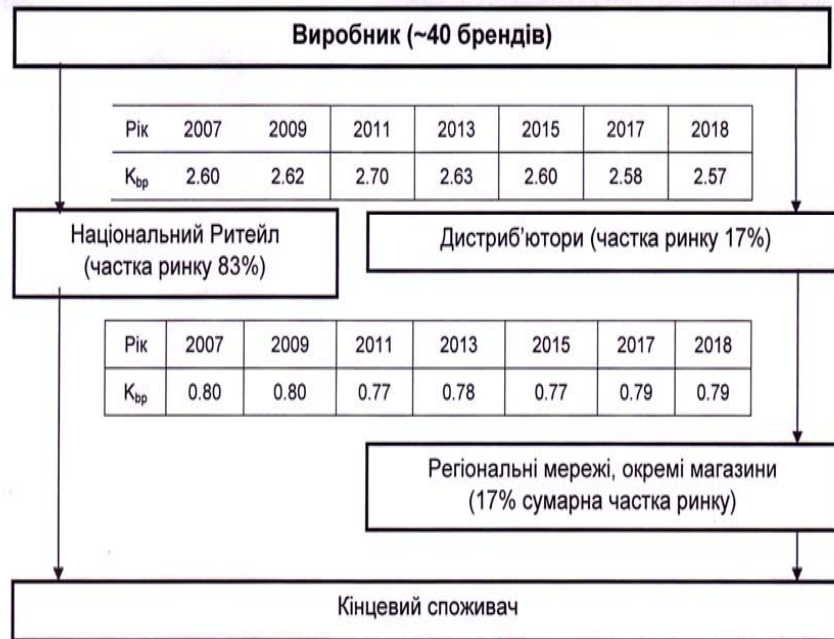


Рис. 4. Значення коефіцієнту купівельної потужності кожної ланки товароруку на ринку споживчої електроніки.
Джерело: складено автором на основі даних звітів GFK 2007–2018 рр. [8].

Висновки. Ринок реалізації споживчої електроніки належить до конкурентного із рівномірним розподілом ринкових часток між суб'єктами господарювання на ринку. На рівні дистрибуції існує вузьке місце з високою концентрацією великих компаній з певним ризиком колективної монополізації, якому протидіє вагома частка національного ритейлу. Тим не менш, в Україні існує потреба реформування системи державного регулювання конкурентних відносин в рамках регулювання вертикальної конкуренції, що сформує передумови для захисту й розвитку ефективної взаємодії не тільки в рамках національного ринку, а й на галузевому рівні, створить механізм захисту вертикальної конкуренції.

1. Далевська Н.М. Національні економічні інтереси України в умовах глобальної конкуренції. *Економічний часопис XXI*. 2012. № 11. С. 15–18.
2. Чайка Ю. Механізми структурного розвитку національної економіки. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2011. № 3. С. 30–41.
3. Арутюнян А. Возникновение структурных изменений и их влияние на базовые экономические показатели. *ЭТАП: экономическая теория, анализ, практика*. 2012. № 3. С. 55–61.
4. Лагутін В.Д. Внутрішній ринок і торгівля України: структурно-інституційна трансформація: монографія. Київ: Київський національний торговельно-економічний університет, 2015. 432 с.
5. Шинкарук Л.В. Структурні зміни та економічний розвиток України: монографія. Київ: НАН України, Ін-т економіки та прогнозування, 2011. 696 с.
6. Закон України «Про захист економічної конкуренції» № 2210-III від 11 січня 2001 року зі змінами і доповненнями. Офіційний веб-портал Верховної ради України URL: <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/publish/article/100571>.
7. Огляд ринку СЕ за даними експертної дослідницької агенції GFK 2003–2017 рр. URL: www.gfk.com
8. Сайт Держкомстату України. URL: www.ukrstat.gov.ua.
9. Звіт Антимонопольного комітету України за 2016 рік. URL: <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/publish/article/121361>.
10. Competition in Road Fuel. OECD Papers: DAF/COMP(2013)18. URL: <https://www.oecd.org/competition/CompetitionInRoadFuel.pdf>. С.101.
11. Commission Decision relating to Proceedings under Council Regulation (EEC) No 4064/89 (Case of Rewe/Billa). Official Journal of the European Communities. 15.10.1996. p. 306.
12. Aguzzoni L. Ex-post Merger Evaluation in the UK Retail Market for Books. Discussion Paper. Berlin 2013. No 1310. doi: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2283053>.
13. Сайт торгової мережі «Фокстрот». URL: <https://www.foxtrot.com.ua>
14. Сайт торгової мережі «Ельдорадо». URL: <https://eldorado.ua>
15. Нормативн-правовий акт АМКУ Про затвердження Методики визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку від 5 березня 2002 року. URL: <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/publish/article/86796>.

References

1. Dalevska, N.M. (2012). National economic interests of Ukraine in the conditions of global competition. *Economichnyi chasopys XXI – Economical chronology XXI*, 11, 15-18 [in Ukrainian].
2. Chaika, Y. (2011). The mechanism of structural development of national economy. *Visnyk Kyivskogo Natsionalnogo torgovelnocconomichnogo universytetu – The Newspaper of Kyiv Nation Trade and Economy University*, 3, 30-41 [in Ukrainian].
3. Arutyunyan, A. (2012). The structure transformations and influence to basic economic indicators. *ETAP: ecomomycheskaya teoriya, analiz, praktika – ETAP: economic theory, analysis, practice*, 3, 55-61 [in Russian].
4. Lagutin, V.D. (2015). Domestic market and trade in Ukraine. Kyiv: Kyiv National Economic University [in Ukrainian].
5. Shynkaruk, L.V. (2011). Stuctural transformation and economic development of Ukraine. Kyiv: NAN Ukraine, Institute of Economy and Forecasting [in Ukrainian].
6. The Ukrainian Law 'The economy competition protection' No. 2210-III (11.01.2001). *Ofitsiynyi web-portal Verhovnoi Rady – Official web-portal of Verhovna Rada*. Retrieved from <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/publish/article/10051> [in Ukrainian].
7. GFK (2003-2017). The observe of Consumer electronics market. Retrieved from www.gfk.com [in Ukrainian].
8. Derzhkomstat official website. Retrieved from www.ukrstat.gov.ua [in Ukrainian].
9. AMCU (2016). The report from Anti-Monopoly Committee of Ukraine. Retrieved from <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/publish/article/121361> [in Ukrainian].
10. OECD Papers: DAF/COMP(2013)18. Competition in Road Fuel. Retrieved from <https://www.oecd.org/competition/CompetitionInRoadFuel.pdf>.
11. Official Journal of the European Communities (15.10.1996). Commission Decision relating to Proceedings under Council Regulation (EEC) No 4064/89 (Case of Rewe/Billa).
12. Aguzzoni, L. (2013). Ex-post Merger Evaluation in the UK Retail Market for Books. Discussion Paper, 1310. doi: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2283053>
13. Official site of "Foxtrot" retailer. Retrieved from <https://www.foxtrot.com.ua/> [in Ukrainian].
14. Official site of "Eldorado" retailer. Retrieved from <https://eldorado.ua/> [in Ukrainian].
15. AMCU. (2002). The act about approve of methodology of determination of monopoly position of the economic subject in the market. Retrieved from <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/publish/article/86796> [in Ukrainian].

Стаття надійшла 26 вересня 2018 р.

Всеволод Голубничий

**З ПРИВОДУ ДИСКУСІЙ МІЖ РАДЯНСЬКИМИ ЕКОНОМІСТАМИ
ТА ГОСПОДАРНИКАМИ ПРО ЗИСКИ Й МАТЕРІАЛЬНІ ЗАОХОТИ ***

1.

В радянських професійних колах та економічних журналах вже віддавна точиться дискусія про те, як надати державним підприємствам матеріальної заохоти, щоб продукували більше, високоякісніше і з меншими коштами те, що потрібне суспільстві з точки зору державного пляну. Однак, дотеперішня дискусія рідко виходила за рямці нудної академічної софістики. Щойно 9-го вересня 1962 р. московська «Правда» раптом опублікувала сенсаційні пропозиції д-ра Є. Лібермана, професора Харківського інженерно-економічного інституту, і запросила своїх читачів висловитися з цього приводу. Вістки про статтю Є. Лібермана буквально облетіли сторінки усіх головних газет у світі, а серед радянських і західніх економістів вона спричинила небувало жваву дискусію.

Що ж запропонував Є. Ліберман? Він запропонував глибоку, радикальну реформу існуючих зараз радянських метод економічного плянування й господарювання, реформу, скеровану проти найголовніших загальновідомих хиб радянської економічної системи. Ці хиби, які Ліберман хотів би усунути, можна зрезюмувати так. 1). Зараз радянські підприємства є матеріально зацікавлені при складанні своїх виробничих плянів занижувати їх якомога більше, приховувати від держави свої дійсні виробничі спроможності, щоб потім, після затвердження пляну, легко його перевиконати й здобути за це премію. Це призводить до того, що підприємства подають державі завищені заявки на сировину, робочу силу й капітал, приховують у себе завеликі запаси сировини й

* Автор Всеволод Сергійович Голубничий (1928–1977) – видатний вчений-економіст, історик, політичний та громадський діяч української діаспори в США. Стаття друкується мовою рукописного оригіналу – на основі дослідження рідкісних фондів, що зберігаються в архіві В. Голубничого Канадського інституту українських студій університету Альберти (м. Едмонтон, Канада). Видається вперше.

недокінченої продукції, тощо. А кожне перевиконання державних плянів руйнує всі інші матеріальні й трудові білянси, всі розрахунки пропорцій, на основі яких пляни виробництва й розподілу продукції в державі є початково побудованими. Перевиконування плянів призводить, отже, до хаосу й диспропорцій. 2). Тому, що премії зараз виплачуються головним чином за підвищення гуртової («валової») продукції в цілому по підприємству або по цеху чи бригаді, а також за підвищення продукційності праці, яка вимірюється теж через поділ гуртової продукції на одиницю робочої сили, підприємства в СРСР є зацікавленими продукувати якомога більше дорогих, а не дешевих товарів, економити на їх поганій якості, аби лиш випродукувати їх побільше. Тому й трапляються часто такі абсурди, що взуттєві фабрики продукують черевики тільки великих розмірів, а дитяче взуття продукувати не хочуть, або що машинобудівельні заводи воліють вкласти в кожну машину побільше металу і то дорожчої, а не дешевшої марки, а водії вантажних авт воліють їздити довгими, а не коротшими дорогами. 3). В запровадженні у виробництво нової техніки й технології, в прийнятті на виробництво нових видів товарів радянські підприємства зараз мало зацікавлені, бо для цього в них немає власних фондів, що їх доводиться подовгу випрошувати у вищих органів управління, а також вони не мають права на власну руку звільняти з праці робітників, щоб замінити їх машинами; на це треба теж мати дозвіл вищих властей.

Проти цих головних хиб сучасної радянської системи і скерував свої пропозиції др. Є.Ліберман. Конкретно він запропонував таке:

1) Покінчити з сучасним централізованим плянуванням, коли кожному підприємстві згори раднаргосп плянує такі одинадцять показників: кількість продукції; її асортимент; місце й дату її доставки; ціну одиниці продукції, а отже й суму гуртової продукції; кошти одиниці продукції, а отже й суму коштів виробництва; зиск на одиницю продукції, а отже й цілу суму зисків; кількість робочої сили; загальний фонд зарплатні; продукційність праці; капіталовклади; й нову техніку та технологію. З цього всього Ліберман пропонує давати підприємствам плянові завдання лише з перших трьох показників – кількість продукції, її асортимент та місце й час збуту. Для решти показників держава повинна доводити пляни згори лише до раднаргоспів, а підприємства всередині раднаргоспів повинні в цих відношеннях мати повну свободу дій.

2) Головним критерієм для оцінки діяльності підприємства, згідно якого слід видавати працівникам підприємства премії, Ліберман пропонує зробити зиск. При цьому він пропонує вживати обчислення не просто суми зиску, як зараз, коли в кінці п'яного періоду підприємство порівнює біланс своїх доходів з витратами, а суми зиску в порівнянні до суми основного й оборотного капіталу підприємства, себто обчислення норми зиску, або чиншу, як то практикується в капіталістичному господарстві. Стремлячи до збільшення цієї норми зиску, каже Ліберман, підприємства стремитимуть до максимальної економії основного й оборотного капіталу, себто, до максимальної економії коштів машин, сировини і зарплатні. Щоб економити ці кошти, підприємства повинні мати повну свободу, бо це вигідне і для суспільства та держави. Щоб визначати ж наскільки економно й рентабельно кожне підприємство працювало протягом п'яного періоду, треба обчислити і виставити як ціль середні стандартні норми зиску для кожної галузі промисловості чи групи підприємств з подібними умовам виробництва. Коли підприємство перевиконало б таку стандартну норму зиску, премії його працівникам повинні збільшуватися, а коли недовиконали – зменшуватися. Премії таким чином були б узалежені від максималізації норми зиску на капітал підприємства. Поскілки підприємство було б зацікавлене в економії свого капіталу, воно стреміло б і до впровадження у своє виробництво нової техніки й технології. Кошти на це Ліберман пропонує виділяти теж із зисків підприємства, тобто, щоб підприємство вкладало на своє розширення й модернізацію частину своїх зисків. Зиски, отже, розподілялися б між преміями і власними капіталовкладами, а ще інша частка їх, ясна річ, йшла б державі у формі податків та відчислень до бюджету. Для впровадження у виробництво нових товарів, початкове освоєння яких коштує дорого і певний час не буває рентабельним, Ліберман пропонує зберегти державні субсидії, а підприємствам видавати за це додаткові премії.

2.

Дискусія над цими пропозиціями Є. Лібермана тривала на сторінках «Правди», «Ізвестій», «Економічної Газети» і «Вопросов Економіки» протягом вересня, жовтня й листопада і була усунута з центру уваги тільки подіями довкола Куби, розвитком суперечки з Китаєм та листопадним пленумом ЦК КПРС. Але й

після цього, як довідуємося з розмов з радянськими економістами, дискусії ці ще продовжувалися.

Я перестудіював усі виступи і дискусії, яких було опубліковано 88, і знайшов, що в цілому 41% учасників висловився переважно за пропозиціями Є. Лібермана, а 59% – проти них. На сторінках «Правди» та «Ізвестій» голоси поділилися приблизно як 4:1 в користь Лібермана, а на сторінках «Екон.[оміческой] Газети» й «Вопросов Економіки» – як 1:5 проти нього. Якщо поклясифікувати учасників дискусії за їх професійною приналежністю, як зроблено в залученій таблиці, між ними виявляються теж цікаві й важливі різниці. В Радянському Союзі є три категорії людей, що мають різне відношення до економічних проблем та управління господарством. Це: а) господарники, практики виробництва, зв'язані безпосередньо з підприємствами: директори підприємств, економісти й пляновики підприємств та раднаргоспів, урядовці раднаргоспів, інженери і т.д.; б) державні урядовці, себто працівники Держплану, ВСНХ, державних комітетів та міністерств, наукові співробітники центральних державних та партійних органів; в) вчені економісти, себто академіки, професори, викладачі та дослідники, що працюють в наукових установах та інститутах. Дискусія над пропозиціями Лібермана виявила, що переважна більшість господарників та економістів-практиків в СРСР хоче реформ радянської економічної системи в ліберманівському дусі, а переважна більшість вчених економістів та високих державних урядовців є настроєна консервативно і виступає проти таких реформ.

Розподіл голосів в дискусії над пропозиціями д-ра Є. Лібермана

	Переважно за	Переважно проти	Разом учасників
1. Господарники	25%	3%	28%
2. Державні урядовці	2%	12%	14%
3. Вчені економісти	14%	44%	58%
Разом учасників	41%	59%	100%

Дискусія була безсумнівно, як на радянські умови, вільною і явно апробованою партією. З багатьох характерних виступів в дискусії можна ясно судити про мотиви й причини висловлених поглядів. З-поміж тих, що виступили проти пропозицій Лібермана, характерними виявилися погляди представників Міністерства фінансів, як бувший міністр А. Зверев, теперішній заступник мініс-

тра В. Ситнін, спеціаліст з фіскальної політики і теперішній директор Інституту економіки АН СРСР К. Плотников та ін. Вони обороняли існуючу систему і твердили, що пропозиції Лібермана, якби вони були переведені в життя, зменшили б доходи держави і сповільнили б економічний розвиток СРСР.

Інші вчені економісти виступили проти Лібермана з позиції догматичних упереджень, бо виявили повне нерозуміння того, що він запропонував. Наприклад, доцент Б. Смєхов запитує: «А як стоятиме справа з структурою, асортиментом продукції?». Смєхов, отже, зовсім не зрозумів Лібермана, який сказав ясно, що плянування асортименту в натурі, а отже й головних пропорцій продукції, мало б залишитися таким, як є зараз, себто – централізованим. Інші академічні економісти, співробітники Науково-дослідного економічного інституту Держекономради СРСР, заповзялися знищити Лібермана емпіричними доказами: дослідивши понад сто машинобудівельних заводів, вони заявили, що в їхній статистиці зиск ще не вимірює цілої їхньої продуктивності. При цьому вони, виходить, забули додати, що це зараз так є, та що це, власне, і пропонує змінити Ліберман. А крім того вони обчисляли зиск, як він нині обчислюється в радянській бухгалтерії (як звичайний білянс при кінці року – В.Г.), а не як відсоток на цілий капітал, як запропонував Ліберман. З чисто семантичною критикою Лібермана виступив його колеґа по фаху, проф. М. Федорович. Він вирішив, що Ліберман по суті нічого нового не пропонує, бо збільшення зиску є рівнозначним із зниженням собівартості й коштів, а це, мовляв, якраз і практикується в СРСР цілий час!

Іншого характеру, соціальною, клясовою критикою пропозицій Лібермана прозвучав допис про те, що робітники при соціалізмі працюють за совість, а не за премії і зиски, що зисків, мовляв хочуть тільки «начальники», а як їм надати право самим оцінювати роботу підприємств, то вони завжди скажуть, що їхня робота є доброю й вартою премії. Цей дописувач, правда, не відважився прямо вимагати, щоб радянські підприємства були поставлені під робітничу контролю хочби так, як у Югославії. По лінії оборони робітничих інтересів висловився й цілий ряд дискусантів, які в усіх інших відносинах підтримали пропозиції Лібермана. Вони згоджувалися з усім, що запропонував Ліберман, крім одного: фонд зарплатні вони пропонували продовжувати плянувати централізовано, директорам підприємств пропонували не давати

права своєвільно звільняти робітників з праці чи економити на їх зарплатні. Академік В. Немчинов, що інакше виступив із найповажнішими науковими аргументами у користь пропозицій Лібермана, в засаді теж висловився у цьому дусі, коли норму зиску запропонував максималізувати по відношенню тільки одного основного капіталу, а не також і оборотового, як у Лібермана. Крім того, Немчинов недвозначно висловився за тим, щоб преміальний фонд, узалежнений від зисків підприємства, розподілявся у встановленому законом порядку, а не з волі директорів, та щоб обов'язково частина його йшла на премії робітникам (що Ліберман промовчав).

Дехто з тих, що підтримували Лібермана, пішли у своїх пропозиціях навіть далі за нього. Начальник плянового відділу Ульяновського раднаргоспу Н. Антонов, наприклад, запропонував, щоб норму зиску вчислювати не тільки стосовно основного й оборотового капіталів, а й стосовно нових капіталовкладів надодачу, а два білоруські економісти прямо запропонували, щоб підприємства щороку платили державі 10% вартості своїх основних фондів. Цю пропозицію чиншу на державні капіталовклади теоретично цілком ясно й твердо обґрунтував також і акад. Немчинов. Він заявив, що вже «дозріла необхідність зліквідувати безплатність основних засобів, що виділяються суспільством для того чи іншого виробничого колективу».

В основу статті Є. Лібермана лягли матеріали експериментів економічної лябораторії Харківського раднаргоспу, яку він очолює. Сам цей факт – цікавий, бо він свідчить, що радянські економісти нині вже мають право з власної ініціативи робити деякі досліді й експерименти. Але це підтвердилося і під час дискусії, коли голова Воронізького раднаргоспу К. Беляк запропонував, що його раднаргосп візьме пропозиції Лібермана собі на випробування. На цьому дискусія над проєктом д-ра Є. Лібермана й залишилася на кінець 1962 р.: Харківський та Воронізький раднаргоспи зараз експериментують із його пропозиціями на практиці.

3.

Слід ствердити, що ні сам Є. Ліберман, ні жоден з учасників дискусії чомусь не звернули уваги на те, що значна частина його пропозицій вже була випробувана на практиці в Польщі, Чехословаччині й інших комуністичних країнах, не кажучи вже про Югославію. Доводиться згодитися з недавньою заввагою, висловле-

ною в «Плановом Хозяйстве», що в СРСР «ще слабо висвітлюються методи соціалістичного господарювання в країнах народньої демократії».

В Польщі, як відомо, зиск вживається, як якісний показник кінцевої роботи підприємств і як джерело преміювання, якраз в такому сенсі, як це запропонував Ліберман. В польських державних підприємствах премії видаються пропорційно до росту зиску і є формою розподілу приросту зиску. Так само зиск вживається тут для того, щоб змушувати підприємства не перевиконувати виробничі пляни, а працювати ритмічно й не зривати плянів та білянсів постачання й запасів сировини, палива, енергії й ін. Коли виробничий плян підприємством перевиконується, відсоток відчислень у преміяльний фонд із зисків, як правило, зменшується. І навпаки, коли на початку плянового року польське підприємство бере на себе завдання, вищі за ті, які йому запропонувала держава, відсоток преміяльних відчислень від зисків зростає. Таким чином підприємства є зацікавлені добровільно брати на себе високі пляни і потім їх виконувати, але не перевиконувати. Зовсім аналогічна система існує у Чехословаччині, хоч поруч з нею тут випробовується ще й інший принцип: із зростом продукційності праці в цілому на підприємстві автоматично зростає й середня зарплатня його робітників.

Використання зисків для заохоти підприємств брати на себе високі пляни й підвищувати свою продуктивність на практиці в Польщі й ЧССР загалом себе виправдало і, мабуть, слід думати, що ця практика пошириться незабаром і в Радянському Союзі. Однак, польська й чехословацька практика не пішла так далеко, як запропонував Є. Ліберман, і тому ряд інших хиб, проти яких були скеровані ці експерименти, залишився існувати. Фонд заробітної платні і розміри робочої сили плянуються в Польщі й ЧССР так само, як і в СРСР, – централізовано. Так само централізовано встановлюються й капіталовклади. В ЧССР було зробили спробу децентралізувати капіталовкладання і надали підприємствам право в чималій мірі самостійно, за кошт власних зисків та кредитів, розширювати своє виробництво, але в наслідку вийшло велике розпорошення нових капіталовкладів, так що в липні 1962 р. ЦК КПЧС постановив політику капіталовкладів знову централізувати. Як відомо, і в Югославії, яка дуже далеко пішла в цьому напрямі, експеримент із вільною біржею капіталів визнав за невдалий.

Однак, неповне досягнення можливостей, зложених у використанні зисків підприємств у польській і чехословацькій практиці виявилось не тому, що головні показники в плянах підприємств залишилися централізованими, хоч, ясна річ, це теж зробило свій вплив. Найважливішою перешкодою тут виявилось централізоване встановлювання цін на продукцію підприємств, і цей польсько-чехословацький досвід треба добре мати на увазі при аналізі пропозицій Є. Лібермана.

Реформа промислових цін у Польщі, доконана постановою Ради Міністрів 18-го березня 1960 р., мала в своїй основі цікавий експеримент. Всі промислові підприємства були погруповані в своєрідні трести, що зветься «з'єднання». Ціни на продукцію кожного такого об'єднання були побудовані довкола рівної норми зиску, а поміж об'єднаннями норми зиску були залишені нерівними. Безсумнівно, це була цікава спроба поєднати економічну теорію з реальною дійсністю, спроба поставити підприємства подібного профілю в рівні умови старту. Однак, як стверджують польські економісти, що досліджували наслідки цього експерименту, така система ціноутворення всеодно нічого суттєвого не поліпшила, польські підприємства й далі ще не мають достатньо заохоти знижувати кошти й збільшувати свою ефективність. Реформа промислових цін в ЧССР, що плянується на 1964 р., відкидає рівні норми зиску цілком. З погляду багатьох теорій вартости марксистських і немарксистських авторів, це – велика ересь, однак, практика й реальна дійсність, без сумніву, саме цього й вимагають, якщо збільшення зиску має стати стимулом до економічного ведення господарства підприємств. Однак, чи будуть закриватися й банкрутувати ті підприємства ЧССР, що виходитимуть нерентабельними? Це одна проблема. А друга – ще глибша, ніж визнання необхідності нерівних і змінних норм рентовности. Наприклад, у тій же Чехословаччині перевірка вислідів реформи цін 1958-60 рр. показала, що в багатьох випадках підприємства самовільно робили недозволені додатки до цін, стремлячи їх підвищити. В оцьому явищі і слід добачати головну проблему, що виростає тоді, коли зиск є стимулом роботи модерних, великих промислових підприємств. Підприємства воліють самі встановлювати свої ціни і стремлять встановлювати їх якомога вище!

Це все значить, що в кінцевому рахунку мотив зиску вимагає вільного ціноутворення, вільної рівноваги попиту й пропозиції і з

централізованим плянуванням в його нинішній радянській формі є засадничо несполучним. Це є те, чого др. Є. Ліберман не з'ясував у своїх пропозиціях, або й не узгляднув. А досвід Польщі й ЧССР тут міг би виявитися корисним.

З другого боку, може слід на цьому місці пригадати й інший досвід також. Адже доволі широкі сектори вільного ринку відомі й існують у комуністичних країнах, і то не тільки в Югославії, про яку всі знають, але і в її антипода – в Китаї, а також на Кубі. Щоправда, це може не типові, а виняткові приклади, які існують тому, що ці країни не спромоглися охопити цілого свого господарства централізованим плянуванням. Економіка Куби ще є в стані революційного хаосу, хоч він вже й триває шість років. Плянування в радянському сенсі слова Куба ще не починала. А Китай, після невдачі «великого скоку вперед» у 1958 р., останні п'ять років ніяких всеохопних плянів не проголошує і, з усього очевидно, їх не має. Проте й раніше китайське плянування було більш децентралізованим і менш тотальним, ніж плянування в СРСР і східно-європейських народніх демократіях. В китайській економічній теорії і в урядових документах з приводу реформи цін постійно визнається принцип вирівнювання попиту й пропозиції, а на максималізацію зиску підприємств ніхто не дивиться як на щось грішне (хоч, може, лиш тому, що всі зиски (100%) йдуть у Китаї до державної скарбниці і щойно звідти виділяються на премії, тощо, в централізованому порядку – В.Г.).

4.

Щоб зрозуміти й оцінити, наскільки реальними й практичними є пропозиції д-ра Лібермана, треба проаналізувати, який ефект вони зробили б на радянську економіку, якби припустити, що вони стали переведеними в життя. На Заході вже відзначалося, що дискусія довкола проєкту Лібермана не виявила достатньої вникливості з другорядні й третьорядні наслідки такої реформи, що, як кола по воді від камінця, пішли б від неї в усі боки по цілій радянській економічній системі. Було стверджено, що така «засаднича реформа, що вимагала б цілковитого покладання на зиски, як на джерело заохот, і вимагала б глибокої реформи цін, призвела б до поважних шоків і змін, з яких годі й передбачити, що вийшло б» (посилання відсутнє – прим упорядників).

Великою помилкою слід вважати те, що при обговоренні пропозицій Лібермана чомусь часто говорять про реформу цін, а

не про реформу самої системи ціноутворення, якої вимагало б здійснення Ліберманового проєкту на практиці. Навіть якщо відкинути можливість того, що державним підприємствам було б дозволено самим встановлювати свої ціни, тобто, щоб було реставровано систему конкуренції цін і скасовано пряме втручання держави в економіку, а припустити натомість, що ціни встановлювалися б державою, як зараз, то й тоді повинно бути ясным, що держава мусіла б змінювати ціни дуже часто, симулюючи (копіюючи) таким чином ринковий механізм. Інакше бо, якби ціни залишалися незмінними по декілька років, як є зараз, стремління до максималізації зиску за кошт зниження собівартості й, зокрема, в наслідок нововведень, удосконалень продукційного процесу, винаходів, впровадження нових машин, тощо, призводило б до постійного виникання надзисків і супер-премій для окремих підприємств та ставило б інші підприємства в нерівні вихідні умови. Тільки часто змінюючи ціни, держава могла б вирівнювати зиски підприємств. Або ж, в противному разі, потрібно було б запровадити диференційований, прогресивний податок на зиски, але будучи визначеним наперед, він, ясна річ, зменшував би стимул до максималізації зисків, вбивав би заохоту до поліпшень та удосконалень. Несподівана зміна цін пост фактум, після досягнення перших надзисків, давала б, очевидно, більший ефект, ніж податок.

Але тоді виникає інша проблема. Якби держава змінювала ціни, реагуючи на нововведення, удосконалень та винаходи підприємств, то це б значило, що потік ресурсів в народному господарстві став би скеровуватися явно стихійною силою й плив би в напрямі нововведень та зисків з них в індивідуальних підприємствах. Рушійною силою переміщення ресурсів стали б нововведення окремих підприємств, а не державний плян, як зараз. Якщо б ціни залишалися подовгу незмінними, то потік ресурсів в бік нововведень був би, очевидно, значно меншим, бо й кількість нововведень була б меншою, але всеодно стихійна сила, а не плян лежали б в основі руху ресурсів. Регулювати цей потік держава могла б хіба лиш в той спосіб, що субсидювала б такі нововведення та винаходи, які були б вигідні їй, а не тому чи іншому, окремому підприємстві.

Це, до речі, приводить нас і до висновку, що головний принцип системи Є. Лібермана, який каже, що «те, що вигідне суспільству, повинно бути вигідним і кожному підприємстві», не

можна назвати реалістичним. Адже, наприклад, суспільстві, без сумніву, атомова енергія вже вигідна, але вона ще далеко не вигідна великій більшості підприємств. Те саме можна сказати про багато інших суспільно-важливих і корисних винаходів та удосконалень, як і взагалі про всі суспільно-корисні мікропідприємства, що вимагають великих затрат капіталу і можуть окупитися лише через довгий час. Суперечність між інтересами суспільства й підприємства є цілком реальна річ, що властива всім економічним системам. Ідентичності їх інтересів на практиці нема й не може бути. Така ідентичність існує лише в софістиці абстрактних, статичних моделей, які апріорно приймають, що суспільство – це тільки математична сума рівних індивідумів, а народне господарство – це механічна сума однакових підприємств.

Наступна проблема, властива системі Лібермана, така. Якщо узалежнити премії від максималізації зисків, то тиск на пляновий асортимент продукції, що встановлюється в централізованому порядку, став би значно більшим, ніж зараз. Коли сьогодні на радянських фабриках існує тенденція шити штани розміром тільки на велетнів, а короткі штанця – недопродуковувати, чи продукувати автомашини, але без шин до них, то при легалізації мотиву зиску слід чекати, що такі тенденції неминуче посиляться б. І треба дуже сумніватися, чи будь-яке законодавство щось проти цього зарядило б. Єдине, що зарядило б проти таких явищ, це дати право підприємствам самим вільно продавати свою продукцію й купувати свої матеріали та сировину. Академік В. Немчинов так прямо й каже: «Давно пора матеріально постачання перевести на колію державної торгівлі, відмовившись від розкладки товарних ресурсів по безмежно складній системі натуральних фондів». Це далеко більше, ніж запропонував Є. Ліберман, але це докорінно змінило б радянську систему плянування.

Чи можна взагалі складати в центрі такий пляновий асортимент продукції в натурі для кожного підприємства, чи навіть раднаргоспу, який підприємстві не було б вигідно й рентовно порушувати з умов легальної максималізації зиску? Очевидно, що на практиці не можна, бо інтереси економічної політики центральних державних органів і кожного окремого підприємства не є ідентичними, а крім того нині центр ще не в стані знати всіх деталей місцевих умов кожного підприємства. Ці знання умов, очевидно, збільшаться із поширенням електронної техніки обчислювання й інформації, але зараз до цього на практиці ще далеко.

Та й взагалі, доти, доки підприємства однакового профілю знаходяться в неоднакових умовах (наприклад, машини в одного можуть бути модернішими, ніж у другого, але ще не настільки, щоб старі машини вже оплачувалося цілком викинути); доти, доки різні товари, що виробляються на одному підприємстві, приносять йому різні, неоднакові норми зиску; доти, доки удосконалення й винаходи в періодах поміж змінами цін знижуватимуть кошти виробництва одного товару в порівнянні з другими і т.д., доти підприємствам, що керуються максималізацією зиску, зажди буде вигідніше порушувати державою запланований асортимент, ніж виконувати його. Очевидно, що для того, щоб матеріально заохотити підприємства у виконанні плянів по асортименту в натурі, держава мусить платити за таку дисципліну такі премії, що були б вищими, ніж можливий зиск від порушення асортименту. Однак, сумнівно, чи це обійшлося б державі дешевше, ніж існуюча зараз імпровізована система примусів і заохот, при якій зиск все ж таки не є керівним мотивом у роботі підприємств.

Чому СРСР на практиці не може допустити самоплив ресурсів в економіці, їх переміщення туди, де вони приносили б найбільший зиск, є зовсім ясным. Навіть зараз, після всіх реформ цін, рівень гуртових цін в легкій і харчовій промисловості є на 21% вищим, ніж рівень цін у важкій промисловості, а відсоток зиску в цінах споживчих товарів виноситься 32,6%, тоді як в цінах продуктів тяжкої промисловості він становить лише 17,8%. В умовах вільного господарства такі співвідношення не могли б існувати, ресурси неминуче потекли б у промисловість споживчих товарів, а продукція тяжкої промисловості мусіла б релятивно скоротитись. А на це СРСР якраз і не може погодитись, ясна річ, з політичних причин.

Згідно обчислень радянських економістів, в 1959 р., наприклад, в сумі всієї продукції промисловості США продукція засобів виробництва становила 64%, а предметів споживання – 36%; в СРСР же ця пропорція в цей же час була 72% й 28%. Ще яскравіше ця різниця виступає, наприклад, з порівняння розподілу продукції електроенергії: на людське, приватне споживання в СРСР відпускається лише 7% всієї електроенергії, а решта йде в індустрію, транспорт і т.д.; в США ж на споживання населення йде 26% всієї електроенергії. В подібний спосіб, ясна річ, розподіляється й метал, машини, робоча сила і все інше. Однак, тільки

завдяки отакому перерозподілові в користь неспоживчих секторів і є СРСР в стані мілітарно й політично змагатися із США, не зважаючи на те, що всієї продукції він виробляє в сумі майже вдвічі менше, ніж США.

Такого перерозподілу продукції в користь важкої й воєнної промисловості СРСР досягає за допомогою централізовано встановлюваного плянового асортименту в натурі (т.зв. матеріальні баянси – В.Г.). Виникає питання: чи можна б досягти отакого самого перерозподілу за допомогою самого лише мотиву зиску? В окремих галузях виробництва, очевидно, це не трудно зробити, але в цілій економіці це вимагало б великих змін у структурі цін. Держава могла б, наприклад, піднести норми зиску й тарифи на споживання електроенергії в важкій промисловості, на транспорті й т.д., зробити їх вищими, ніж у приватному секторі. Так виникла б заохота для електростанцій продавати більше електрики промисловості, ніж приватним споживачам. Але це означало б, що кошти виробництва споживачів електрики в промисловості зросли б. Якщо б це зросли кошти виробництва одного там чи кількох товарів, то це ще не велика проблема. Але це зросли б кошти виробництва майже всіх товарів на всіх підприємствах, що споживають електрику. Зросли б кошти також і електромашинної промисловості, яка продукує турбіни й мотори для електростанцій. Зросли б кошти електрокабелевих заводів, що постачають електростанціям дрiт і т.д. Себто, в кінцевому рахунку, в наслідок підвищення цін на електрику, зросли б і кошти виробництва електрики. Якщо одночасно отак зробити й металургію більш рентовною, ніж, скажімо, харчова промисловість, і т.д., то, ясна річ, у важкій промисловості значно піднеслися б не тільки ціни, а й усі кошти виробництва, бо більшість продукції важкої промисловості споживається нею самою. Щоб забезпечити в цілому по важкій промисловості вищу норму рентабельности, ніж у промисловості споживчих товарів, потрібною, отже, є дуже складна перебудова всієї структури цін і коштів (собівартости), як і загальне піднесення рівня цін у важкій промисловості в порівнянні з легкою й харчовою. Теоретично кажучи, таку реформу радянських цін можна собі уявити і можна таку структуру цін математично викалькульовати. Але дуже сумнівно, що таке можна скоро здійснити в СРСР на практиці.

5.

На кінець ще варт коротко зупинитися на ідеологічному та соціально-політичному аспекті проекту д-ра Лібермана. Цей аспект вийшов гостро дискусійним. В Америці, наприклад, і то не тільки у щоденній пресі, а й у дуже поважних органах, пропозиції Лібермана були розцінені, як «рівнозначні з поворотом до капіталізму» та як такі, що «обіцяють підмінувати основну природу радянської економіки». У Східній Німеччині, натомість, знайдено, що здійснення Ліберманових пропозицій на практиці створило б для народніх мас «кращі умови виховання соціалістичної свідомості».

На нашу думку, обидві ці пропозиції доволі абсурдні. Ні до якої реставрації капіталізму Ліберманів проект не призвів би не тільки тому, що він і далі залишав централізоване плянування асортименту продукції і т.д., але й, в основі основ, тому, що премії, одержувані з розподілу зисків, не могли б перетворюватися на приватний капітал. За них ніхто не міг би купити акції, відкрити власне підприємство, чи якимось інакше вкласти їх назад в економіку, щоб потім жити з нових дивідендів на них. Одержувачі премій могли б, як і зараз, витратити їх тільки на власне споживання.

Інша справа, чи від цього зростали б у суспільстві доходи різниці й нерівність споживання, чи збільшувалися б різниці між багатими й бідними, чи зростала б «соціалістична свідомість». Це залежало б від того, хто і як розподіляв би зиски й премії. Якби дирекція підприємств ділила зиски сама між собою, без робітничої контролі і без ясного в цій справі законодавства, вона без сумніву збагачувалася б в порівнянні з рештою суспільства, і це був би елемент капіталізму, а не соціалізму навіть і в тім випадку, коли б менеджери й не були в стані перетворювати свої премії в приватний капітал.

Так само, очевидно, слід би розглядати й Ліберманову пропозицію не плянувати фонд зарплати і робочу силу підприємств, яку, зрештою, відкинули і його прихильники. Непотрібних у виробництві робітників звільняти треба, в цьому питанні не може бути двох думок. Якщо нововведення, удосконалення й винаходи ведуть до потреби скорочення робочої сили й дешевшої продукції на одному підприємстві в порівнянні з іншим, що в наслідку призводить до збільшення зиску більш досконалого підприємства за рахунок менш досконалого підприємства, то така «експлуатація»

одного державного підприємства іншим в сучасних умовах існує так чи інакше і є неминучою. Вся проблема впирається в те, чи звільнювані, непотрібні робітники мають бути залишеними напризволяще, без роботи й без доходу, чи ними має опікуватися уряд, суспільство, профспілки, забезпечуючи їх новою працею, новою професією й тимчасовою допомогою по безробіттю. В цій конкретній площині лежить зараз різниця між соціалізмом і капіталізмом, між соціялістичною й капіталістичною політикою, а не в догматичній семантиці назв.

Осінь 1962 р.

Академіки з економіки*
Української Академії Наук (УАН)
1918–1921 рр.

* * *

Туган-Барановський
Михайло Іванович
(1865–1919)



Видатний український вчений-економіст, соціолог, історик економіки та економічної думки, академік УАН за спеціальністю «економіка» (14.11.1918).

Діяльність: з 1893 р. працював у департаменті торгівлі й мануфактур Міністерства фінансів Російської імперії. У 1895 р. вступив до Вільного економічного товариства, з 1896 р. – очолив його. З 1895 р. працював на посаді приват-доцента політичної економії в Петербурзькому університеті, у 1899 р. звільнений за «вільнодумство».

У 1901–1905 рр. перебував на Полтавщині і брав активну участь у громадсько-політичному житті, зокрема, – у роботі земства. З 1905 р. вдруге приват-доцент Петербурзького університету, одночасно – професор економічного факультету Петербурзького політехнічного та комерційного інститутів; також приватного університету Шанявського у Москві (кафедра кооперації). Перед першою світовою війною М. Туган-Барановський співпрацював з М. Грушевським та іншими українськими ученими над підготовкою енциклопедичного довідника «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914–1916, 2 т.), третій том якого, укладений і редактований М. Туган-Барановським, присвячений народному господарству України, так і не вийшов друком. Влітку 1917 р. по-

* З нагоди 100-річчя Національної Академії Наук України вперше подаємо біобібліографічні дані про академіків-економістів за основними етапами в історії Академії.

Укладачі: Горін Н.О., Беляєва В.М.

вернувся в Україну і включився в політичне життя, був автором Декларації УНР «Економічна політика» (1917).

Генеральний секретар фінансів Української Народної Республіки (серпень-листопад 1917), ініціатор-засновник Інституту з вивчення економічної кон'юнктури, Демографічного інституту, співзасновник Української академії наук (разом з В. Вернадським, А. Кримським, М. Василенком), голова соціально-економічного відділу УАН (1918–1919). Голова Українського товариства економістів, один із ініціаторів заснування Українського народного університету (Київського державного українського університету) (1918). У складі української делегації був направлений на мирну конференцію до Парижа, раптово помер у поїзді під Одесою 21 січня 1919 р.

Науковий здобуток: здійснив теоретичний синтез трудової теорії вартості та теорії граничної корисності; розробив новаторську теорію економічної кон'юнктури, криз та циклічності руху ринкової економіки; уперше у світовій науці розкрив інвестиційно-інноваційний механізм як рушійну силу економічної динаміки. Автор теорії паперових грошей, соціальної теорії розподілу, теоретик і організатор кооперативного руху.

Нагороди та відзнаки: премія Імператорської академії наук імені адмірала С.А. Грейга за підручник «Основи політичної економії» (1907 р.).

Основні праці:

Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности. *Юридический вестник*. 1890. Т. 6. Кн. 2. С. 192–230.

Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и ближайшие влияния на народную жизнь. СПб., 1894. (те саме: СПб., 1900; СПб., 1914; Пг.; М., 1923).

Русская фабрика в прошлом и настоящем: Историко-экономическое исследование. СПб., 1898. Т. 1: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. 496 с. (те саме: СПб., 1900; СПб., 1907; М., 1922; Х., 1926; М.: Л., 1934; М., 1938).

Основная ошибка абстрактной теории капитализма Маркса. *Научное обозрение*. 1899. № 5. СПб. С. 973–985.

Лекции по политической экономии. 1898–99 гг. СПб., 1899. 640 с.

Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. СПб., 1903. (те саме: СПб., 1905; СПб., 1906; СПб., 1907; СПб., 1914; Пг., 1916; М., 1918; М., 1919; Х., 1919).

Теоретические основы марксизма. СПб., 1905. (те саме: СПб., 1906; М., 1918).

Современный социализм в своем историческом развитии. СПб., 1906. 260 с.

Методология политической экономии. *Образование*. 1908. № 12. С. 1–19.

Основы политической экономии. СПб., 1909. 760 с. (те саме: СПб., 1911; Пг., 1915; Пг., 1917; Пг., 1918).

Война 1812 года и промышленное развитие России. *Отечественная война и русское общество*. М., 1912. С. 105–112.

Земельный вопрос на Западе и в России. М.: Тип. Рус. т-ва, 1912. 87 с.

К лучшему будущему: I. Этика и общественная жизнь; II. Кооперация; III. Экономическая жизнь. СПб.: Энергия, 1912. 230 с.

Очерк развития мануфактурной промышленности в России. М., 1912.

В поисках нового мира: Социалистические общины нашего времени. СПб., 1913. 100 с.; 1919. 128 с.

Общественно-экономические идеалы нашего времени. СПб.: Изд-во «Вестник знания», 1913. 140 с.

Социальная теория распределения. СПб., 1913. 96 с.

Экономическая и социальная природа кооперативов. М., 1913 (те саме: М., 1914; М., 1918).

Война и народное хозяйство. *Чего ждёт Россия от войны*. Пг., 1914. С. 5–23.

Экономическая природа кооперативов и их классификация. *Курсы по кооперации*. М.: Тип. Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1914. С. 1–19.

Периодические промышленные кризисы: История английских кризисов. Общая теория кризисов. 3-е соверш. перераб. изд. СПб., 1914. 466 с.

Подчиняется ли история общества законам развития. *Новые идеи в экономике*. 1914. Сб. 5. С. 108–125.

Теория народонаселения в свете новых факторов. *Новые идеи в экономике*. 1914. Сб. 2. С. 1–33.

Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии. *Вопросы мировой войны*. Пг., 1915. С. 269–324.

Социальные основы кооперации. М., 1916. 521 с. (те саме: М., 1918; М., 1919; М., 1922; М., 1989).

Бумажные деньги и металл. Пг., 1917. 168 с.; посмерт. изд. с изм, доп. авт. Одесса: Изд. «Русская культура», 1919. 132 с.

Земельный вопрос на Западе и в России. М.: Русс. библиографич. ин-т бр. А. и Е. Гранат и К^о. 86 с.

Откуда берутся деньги для войны. Пг.: Тип. «Правда», 1917. 40 с.

Русская революция и социализм. Пг.: Акц. об-во «Муравей», 1917. 32 с.

Федералізм та державний суверенітет. *Нова Рада*. 1917. №168.

Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію. *Записки Української академії наук*. 1918. Т. 1. С. 1–40.

Кооперативний ідеал. К.: Всеукр. кооп. вид. союз. 1918. 16 с.

Социализм как положительное учение. Пг., 1918. 133 с.

Кооперація, соціально-економічна природа її та мета. К.: Вид. Дніпровської спілки споживчих союзів, 1919. 140 с.

Політична економія: Курс популярний. К.: Вид. Дніпросоюзу. 1919. 208 с.

Перевидання праць у незалежній Україні:

Туган-Барановський М.І. Політична економія : Курс популярний / передмова Л.П. Горкіної; відп. ред. Т.І. Деревянкін. К.: Наукова думка. 1994. 264 с.

Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / наук. редактор, автор вступної статті С.М. Злупко. Львів: Видав. центр ЛНУ імені І. Франка, 2003. 628 с.

Туган-Барановський М.І. Избранные сочинения: в 2 т. / научный редактор и автор вступ. статьи Л.И. Дмитриченко. Донецк: ДонГУЭТ. 2004.

Туган-Барановський М.І. Промышленные кризисы: Очерк из социальной истории Англии / науч. ред. Т.И. Деревянкин; вступ. ст. Л.П. Горкиной; НАН Украины, Объед. ин-т экономики. К.: Наукова думка. 2004. 368 с.

Туган-Барановський М.І. Паперові гроші та метал / передмова, пер. з рос. та наукове ред. перекладу д.е.н., проф. М.І. Савлука. К.: КНЕУ, 2004. 200 с.

Публікації, присвячені М.І. Туган-Барановському:

М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (до 150-річчя від дня народження): монографія / В.М. Геєць

та ін.; відп. ред. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ: Наукова думка, 2015. 364 с.

М.І. Туган-Барановський: творча спадщина та сучасна економічна наука: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. до 150-річчя з дня народж. М.І. Туган-Барановського, 15–16 жовт. 2015 р., Харків. / ред.: О.І. Давидов; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, Політехн. ун-т Лодзі, Технол. ін-т м. Кавала, Лодз. ун-т, Ун-т Аристотеля. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. 523 с.

Єфименко Т.І., Леоненко П.М. Методологічний фундамент економічних поглядів М.І. Туган-Барановського (до 150-річчя від дня народження). *Фінанси України*. 2015. № 4. С. 7–33.

Макаренко І.П. Ефект «раптових зупинок» у контексті творчої спадщини М.І. Туган-Барановського. *Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць*. 2015. Вип. 48. С. 296–308.

Михайло Іванович Туган-Барановський: Біобібліогр. покажч.: 140-річчю від дня народження М.І. Туган-Барановського присвячується / Уклад. Г. Пасинкова; наук. ред. Т. Ткаченко; авт. біогр. 3-тє вид., доп. и перероб. Донецьк, 2004. 79 с.

Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / відп. ред. І.І. Лукінов. Київ, 2001. 268 с.

Злупко С.М. Михайло Туган-Барановський: Український економіст світової слави. Львів : Каменяр, 1993. 192 с.

* * *



**Косинський
Володимир Андрійович
(1864–1938)**

Видатний український вчений-економіст, статистик, теоретик у галузі політекономії, фінансів і економіки сільського господарства, академік УАН за спеціальністю «економіка» (14.11.1918).

Діяльність: приват-доцент кафедри політекономії і статистики Московського

університету (з 1900 р.), ад'юнкт-професор Ризького політехнічного університету (1902–1904), декан юридичного факультету Новоросійського університету в м. Одеса (з 1905 р.), ординарний професор кафедри політекономії сільськогосподарського відділу Київського політехнічного інституту (з 1909 р.), член Українського наукового товариства (з 1910 р.), активний учасник роботи Головного земельного комітету при Міністерстві землеробства Тимчасового уряду та Ліги аграрних реформ (1917), член Української Центральної Ради від кадетської партії (з серпня 1917 р.), член Комісії з вироблення законопроекту про заснування УАН (липень-вересень 1918 р.), міністр праці Української Держави (1918), директор постійної комісії по виучуванню народного господарства УАН (з 05.12.1918), голова Кафедри економії сільськогосподарства при Третьюму відділі УАН (з 07.12.1918), представник УАН при Київському обласному військово-промисловому комітеті (з вересня 1919 р.). У 1921 р. через хворобу припинив діяльність у Академії та виїхав з України.

В еміграції – голова Російської академічної групи в Польщі (з 1921 р.), професор Російського народного університету та Російського юридичного факультету в Празі (з 1922 р.), лектор Вищого комерційного інституту, Російського інституту сільськогосподарської кооперації в Празі та Української господарської академії в Подєбрадах, професор кафедри політекономії Латвійського університету (з 1928 р.), викладач Російського інституту університетських знань у Ризі. Помер 5 листопада 1938 р.

Науковий здобуток: проаналізував тенденції та проблеми аграрної еволюції та запропонував шляхи реформування сільськогосподарства, обґрунтував провідну роль кооперативного кредиту у розвитку селянського господарства, виявив можливість кредитної системи впливати на перебіг економічних криз, обґрунтував необхідність вивчення психологічних витоків економічних явищ, аргументував доцільність і можливості застосування статистичних досліджень у різних сферах суспільного життя.

Основні праці:

Учреждения для мелкого кредита в Германии. Их история в связи с некоторыми сторонами экономической жизни этой страны. 1901.

Точное знание и обществоведение. 1903.

К вопросу о мерах к развитию производительных сил России: Статистико-экономический эскиз. 1904. 43 с.

К аграрному вопросу. Вып. 1: Крестьянское и помещичье хозяйство. 1906. 532 с.

Земельная задолженность и мобилизация земельной собственности. *Известия Киевского коммерческого института*. 1913. Кн. XIX. С. 1–80; 1913. Кн. XX. С. 81–145.

К аграрному вопросу. 1914. Вып. 2: Земельная задолженность и мобилизация земельной собственности.

Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социально-экономические факторы. Киев, 1918. Ч. 1: Земельная задолженность. Киев, 1917. 484 с.; Ч. 2: Мобилизация земельной собственности. 278 с.

Публікації, присвячені В.А. Косинському:

Горкіна Л.П. Академік В. Косинський: сучасний погляд на життєвий шлях та наукову спадщину українського вченого. *Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць*. 2007. Вип. 39–40. С. 206–236.

Горкіна Л.П. Український ідеолог і теоретик ринкової трансформації економіки Російської імперії у ХІХ ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Економіка. 2006. Вип. 84. С. 16–21.

Дмитрієв А.Л. В.А. Косинський – відомий економіст і статистик. *Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць*. 2000. Вип. 31–32. С. 228–234.

Матвєєва Л.В. Академік Володимир Косинський. *Члени-засновники Національної Академії наук України. Зб. нарисів*. К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. С. 317–342.

* * *



**Орженцький
Роман Михайлович
(1863–1923)**

Видатний вчений-економіст, статистик, організатор науки, академік УАН за спеціальністю «статистика» (14.06.1919).

Діяльність: до 1907 р. працював у державних установах Одеси, викладав у комерційній школі та школі торгового

мореплавання. Був обраний приват-доцентом Новоросійського університету, але у 1906 р. звільнений за «неблагонадійність». З 1908 р. – професор Ярославського юридичного ліцею, голова кафедри статистики. Одночасно з викладацькою діяльністю керував (з 1911 р.) оціночно-статистичним бюро Ярославського губерньського земства, здійснював дослідження селянських господарств, оцінку нерухомого майна, вивчав особливості страхової та пожежної справи в губернії. У 1918–1919 рр. проживав у Петрограді, завідував відділом статистичної методології ЦСУ УРСР, брав участь в організації статистичних курсів при ЦСУ та виробленні проекту статистичного інституту, читав лекції з політ-економії та статистики в університеті.

Після переїзду до Києва працював у Київському губерньському статистичному бюро, редагував «Статистичний бюлетень». Основними напрямками наукової діяльності були: теорія цінності, математичні методи кількісного виміру масових суспільних явищ, світова економічна динаміка та перспективи розвитку української економіки. Організував вивчення особливостей бюджетної системи ВУАН, кон'юнктури народного господарства та коливання ринкових цін.

Директор Інституту економічної кон'юнктури (1919–1922), ректор Київського комерційного інституту (грудень 1919 – лютий 1920 рр.). З 1920 р. – завідувач кафедри теоретичної економії Української академії наук, ініціатор створення та голова Товариства економістів УАН. У 1921–1922 р. очолював Соціально-економічний відділ Академії.

З кінця 1922 р. – у політичній еміграції. Професор політичної економії Варшавського університету (1922–1923). В результаті терористичного акту отримав смертельне поранення, від якого й помер 24 травня 1923 р. у Варшаві.

Науковий здобуток: зробив внесок у розроблення методологічних основ політичної економії та статистики, зокрема: надав історико-філософське обґрунтування психологічного напрямку, його загальних методологічних принципів; запровадив у науковий обіг поряд з категорією суб'єктивної цінності такі категорії: «об'єктивна суспільна цінність», «споживчі блага», «продуктивні блага». Здійснив теоретичне обґрунтування поняття «зведеної ознаки» та її ролі у формуванні певної сукупності, що дозволило використовувати поняття теорії множин та математичної логіки у теоретичних побудовах статистики.

Основні праці:

Учение о ценности у кантонистов и классиков (полит.-эконом. очерк). О., 1896. 256 с.

Полезность и цена. Политико-экономический очерк. 1895.

Пособие к элементарному изучению политэкономии. О., 1900. 76 с.; 1902. 41 с.

Учение об экономическом явлении. Введение в теорию ценности. О., Экон. тип., 1903. 386 с.

Основные законы ценности и их практическое значение. Юж. Зап., 1904. № 21. С.3.

Сводные признаки. Ярославль: тип. Губ. правления, 1910. 443 с.

Учебник математической статистики. Ярославль: тип. Губ. правления, 1914. 165 с.

Положение мукомольной промышленности в Ярославской губернии. М.: Гор. тип., 1916.

К вопросу об организации научного отдела статистической методологии при ЦСУ. *Вестник статистики*. 1919. № 1. 176 с.

Элементарная теория статистических величин и вычислений: Киевское Губернское Статистическое Бюро. Киев: тип. Державне Видавництво, 1921. 162 с.

Публікації, присвячені Р.М. Орженцькому:

Діденко О. Р.М. Орженцький: одеський період педагогічної та наукової діяльності (1895–1906). *Гілея: зб. наук. пр.* 2014. Вип. 80 (№ 1). С. 52–58.

Завьялов Ф.Н. Статистик Р.М. Орженцький: ученый и практик. *Вопросы статистики*. 2014. № 6. С. 80–84.

Діденко О. Становлення наукового світогляду Р.М. Орженцького (1863–1923). *Гілея: зб. наук. пр.* 2014. Вип. 85 (№ 6). С. 63–66.

Антонюк С.Н. Роман Михайлович Орженцький (1863–1923). *Економічні праці викладачів КНЕУ (перша третина ХХ ст.): хрестоматія*. М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ: КНЕУ, 2013. С. 112–121.

Діденко О.Н. Р.М. Орженцький – організатор наукового відділу статистичної методології при Центральному управлінні державної статистики. *Фундаментальні дослідження*. 2013. № 10–14. С. 3215–3218.

Телицын В.Л. Орженцкий. *Экономическая история России с древнейших времен до 1917 г.*: энциклопедия: в 2 т. / отв. ред. Ю.А. Петров. Москва: РОССПЭН, 2009. Т. 2. С. 160.

* * *



**Воблий
Костянтин Григорович
(1876–1947)**

Український вчений-економіст, педагог, засновник української економіко-географічної школи, статистик і географ, академік УАН за спеціальністю «економіка, економічна географія» (17.05.1919).

Діяльність: упродовж 1906–1909 рр. – приват-доцент політекономії і статистики Київського університету Св. Володимира, водночас читав лекції на Вищих жіночих курсах та у Київському комерційному інституті. У 1910–1912 рр. був деканом економічного відділення, а з 1917 р. – ректором Комерційного інституту (нині КНЕУ ім. Вадима Гетьмана). У 1918–1921 рр. працював професором Таврійського (м. Сімферополь) університету, в цей час був обраний дійсним членом УАН по кафедрі прикладної економіки.

Керівник Кафедри економії торгу і промисловості Соціально-економічного відділу УАН, член правління Академії від Третього відділу (14.06.1919), член Постійної комісії для виучування природних багатств України при Фізико-математичному відділі, директор Інституту для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства України (з травня 1919 р.), голова президії Товариства економістів ВУАН (з 1923), з 1925 до 1929 рр. керував Соціально-економічним відділом АН України, з 1925 – керівник Семінару, а з 1927 – Комісії з вивчення народного господарства України при Соціально-економічному відділі, у 1928–1930 рр. – віце-президент АН УРСР. Протягом 1933–1947 рр. завідував кафедрою економічної географії геолого-географічного факультету Київського університету, у той же час (з 1939 р.) – співробітник Інституту економіки АН УРСР: зав. сектору економічної географії (1939–1942); директор (1942–1947). Член Держплану УРСР

(1945–1947). За свою активну науково-практичну діяльність протягом понад 40 років К. Воблий написав близько 450 наукових праць: фундаментальні монографії, підручники, аналітичні та комплексні дослідження окремих галузей народного господарства, статті, замітки, економічні огляди, тощо. Помер 12 вересня 1947 р., похований на Лук'янівському цвинтарі м. Києва.

Науковий здобуток: автор історико-економічних досліджень у царині промислових перетворень господарства та їхнього впливу на міграційні процеси; розроблення історико-економічних та економіко-географічних аспектів формування та розвитку господарського комплексу України, зокрема розміщення її продуктивних сил, створення нових галузей промисловості та комплексного розвитку районів. Розробив наукову схему економічного районування України. Виділив на території країни такі райони: Південно-Східний, Центральний і Західний. Вивчав проблеми буряко-цукрової промисловості, комплексного освоєння Великого Дніпра, внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Роботи в галузі статистики, методики організації та проведення наукових досліджень. Фундатор української економіко-географічної школи.

Нагороди та відзнаки: нагороджений орденами Леніна та Трудового Червоного Прапора; заслужений діяч науки і техніки УРСР (1944).

Основні праці:

Заатлантическая эмиграция, ее причины и следствие. Опыт статистико-экономического исследования. Варшава, 1904.

Проблема воспитания по Канту. Очерк по истории педагогики. Варшава, 1904.

Вопрос о методе в истории политической экономии. 1907.

Отчет по юридическому факультету Университета св. Владимира о командировке в Варшаву и Петербург. К., 1908.

Статистика. Курс лекций, читанный в Университете св. Владимира в осеннем семестре 1907–1908 г. К., 1908.

Очерки по истории польской фабричной промышленности. Т. 1: 1764-1830. К., 1909.

Статистика. Пособие к лекциям. К., 1909; 1912; 1918; 1924.

Третья профессионально-промысловая перепись в Германии: Опыт аналитико-методического исследования. Т. 1. К., 1911.

Отход на заработки в Германию и русско-германский торговый договор. К., 1914.

Основы экономии страхования. К., 1914; 1915; 1923.

Производительные силы Галиции. Статистико-экономический очерк. К., 1915.

К аграрному вопросу в России. Мысли и цифры. К., 1917.

Начальный курс политической экономии. История, теория, финансы. Пособие для коммерческих, технических училищ и для самообразования. К., 1918.

Економічна географія України. Підручник для шкіл та самоосвіти. Харків-Київ: Держвидав., 1922; 1925; 1927; 1929; 1930.

Польский текстильный рынок (1903–1923). К., 1924.

Елементарний підручник статистики для профшкіл. К.: Держвидав, 1926.

Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. Т. 1. Вип. 1, 2 (1928), т. 2. (1930), т. 3. (1931), тт. 4 і 5 у рукописі.

Розміщення продуктивних сил у басейні Дніпра. *Господарство України*. 1933. № 5–6. С. 54–68.

Нарис історії України / за ред. К. Гуслистого, Л. Славина, Ф. Ястребова. Уфа: Вид-во АН УРСР, 1942. 212 с.

Народне господарство Радянської України: До 25-ліття Вел. Жовтн. соц. рев. / під ред. К.Г. Воблого. Уфа: Вид-во АН УРСР, 1943. 100 с.

Економічна географія Радянської України. К., 1945. Ч. I.

Відбудова цукрової промисловості УРСР і шляхи її дальшого розвитку. К.: Укрполітвидав, 1946.

Організація роботи наукового працівника: Методика і техніка. К.: вид. АН УРСР, 1943–1948 (три видання).

Публікації, присвячені К.Г. Воблomu:

Ничкалюк В.Г. Науково-організаційна діяльність академіка К.Г. Воблого у контексті становлення та розвитку Української академії наук. *Історія науки і біографістика*. 2017. Вип. 4.

Лавриненко В.М. Теоретичні та прикладні проблеми розвитку вітчизняної економічної науки в науковій спадщині академіка К.Г. Воблого (До 140-ї річниці від дня народження). *Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць*. 2016. Вип. 49. С. 368–380.

Шевченко В.М. Життя та діяльність К.Г. Воблого (історіографія питання). *Гуманітарний журнал*. 2013. № 3. С. 109–115.

Кикоть М. Життєвий і творчий шлях професора К.Г. Воблого (1876–1947 рр.). *Часопис української історії*. 2013. Вип. 26. С. 97–100.

Горкіна Л.П. Пам'яті Костянтина Григоровича Воблого (1876–1947). *Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць*. 2007. Вип. 39–40. С. 368–371.

Воблий Костянтин Григорович / вступ. ст. Д.Ф. Вірник та І.А. Кугукало; редкол.: Г.С. Писаренко (голова) [та ін.]. К.: Наукова думка, 1968. 79 с.

* * *



**Василенко
Микола Прокопович
(1866–1935)**

Видатний український вчений-історик, автор праць з економічної історії та генези правових умов господарської діяльності, громадсько-політичний і державний діяч, дійсний член НТШ (1911), академік УАН (липень 1920).

Діяльність: упродовж 1903–1905 рр. – співредактор часопису «Кієвская старина», співробітник Київського губернського статистичного комітету. Член Київської старої громади, інших громадських та історико-культурних товариств. З 1909 р. – приват-доцент Київського університету. У 1917 р. – заступник міністра освіти Тимчасового уряду. Після жовтневого перевороту повернувся в Україну.

За Гетьманату П. Скоропадського – виконувач обов'язків отамана Ради міністрів (1918), Міністр освіти та мистецтва (травень – жовтень 1918 р.), співорганізатор відкриття українських університетів у Києві та Кам'янці-Подільському. Голова Історичного товариства Нестора-літописця (з 1919 р.), голова Соціально-економічного відділу УАН (1920), Голова-президент Української академії наук (1921–1922), голова Соціально-економічного відділу ВУАН (1925–1929).

У квітні 1923 р. він одружився з істориком Наталією Полонською, проте вже у вересні був заарештований за безпідставним звинуваченням в участі в контрреволюційній організації «Київський обласний центр дій» (КОЦД). У квітні 1924 р. був засуджений до десяти років позбавлення волі по сфабрикова-

ній НКВС справі. Хоча під тиском наукової громадськості вирок було переглянуто і наприкінці 1924 р. вчений був звільнений, його здоров'я похитнулося. З 1929 р. заборонено займати керівні посади у ВУАН. Через тяжку нервову хворобу не міг повноцінно працювати, а стан здоров'я погіршувався з кожним роком. Помер 3 жовтня 1935 р., похований на Лук'янівському цвинтарі в м. Києві.

Науковий здобуток: вивчення особливостей формування правових умов економічної діяльності в різні періоди історії України; аналіз та систематизація пам'яток правової культури українського народу, юридичних регуляторних документів, що діяли на українських територіях від давньоруських часів; історико-економічна концептуалізація еволюції відносин землеволодіння на українських теренах.

Основні праці:

Генеральное следствие о маетностях Киевского полка: 1729-1730. К., 1892. 40 с.

Вопрос о сервитутах в Юго-Западном крае. К., 1894. 17 с.

О происхождении группы капиталистов Малороссии в XVII и XVIII вв. *Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца*. 1895. Кн. 9. Отд. 1. С. 13–16.

Прикрепление крестьян в Малороссии. *Великая реформа: 1861–1911. Т. 1*. М., 1911. С. 108–126.

Крестьянский вопрос в юго-западном и северо-западном крае при Николае I и введение инвентарей. *Великая реформа*. Т. IV. М., 1911. С. 94–110.

Очерки по истории Западной Руси и Украины. *Русская история в очерках и статьях*. Т. 3. Приложение. К., 1916. 589 с.

З історії устрою Гетьманщини. Критичні замітки. *Записки НТШ*. Т. 108. Львів, 1912, С. 103–116.

До Ради Міністрів Української Держави од Міністра народної освіти та мистецтва: Пояснююча записка до законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві / [М.П. Василенко]; Міністерство народної освіти та мистецтв. Київ: Друк. Укр. наук. т-ва, 1918. 26 с.

Як скасовано Литовського статута. *Записки соціально-економічного відділу*. 1926. Т. 2/3. С. 232–316.

Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618–1648), Чернігів і Північне Лівобережжя. *Видання УАН*, Київ, 1928. С. 290–300.

Матеріали до історії українського права. Т.1. *Збірник Соціально-Економічного Відділу ВУАН*, №11. К.: ВУАН, 1929. 335 с.

«После нас, вероятно, наступит упорная борьба за свободу науки. И она победит...»: [листи М. Василенка до В. Вернадського]. *Віче*. 1993. № 11. С. 133–145.

Публікації, присвячені М.П. Василенку:

Гордіца К.А. Правові умови економічної діяльності в дослідженнях М.П. Василенка. *Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць*. 2016. Вип. 49. С. 381–399.

М.П. Василенко і ВУАН; Микола Прокопович Василенко. *Полонська-Василенко Н.Д. Спогади* (упоряд., вступ. ст. та імен. покажч. В. Шевчука). Київ, 2011. С. 353–365, 366–391.

Тронько П.Т. Василенко Микола Прокопович (14.02.1866 – 03.10.1935). *Енциклопедія історії України / редкол.: В.А. Смолій (голова) [та ін.]*. Київ, 2011. Т. 1. С. 441–442.

Верба Ігор. Наукова спадщина академіка Миколи Василенка. *Архіви України*. 2008. Вип. 5–6 (262) (Вересень-грудень). С. 202–207.

Ряценко Д. Микола Василенко – подвижник на ниві українського національно-освітнього відродження (1917–1920 рр.). *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія № 6: Історичні науки*. 2008. Вип. 5. С. 174–178.

Верстюк В. Громадсько-політична та урядова діяльність Миколи Василенка протягом 1917–1918 років. *Вісник Державної служби України*. 2008. № 2. С. 76–87.

Рудько С.О. М. Василенко – міністр освіти в уряді П. Скоропадського. *Зап. Нац. ун-ту «Острозька академія»*. Серія: *Історія*. 2007. Вип. 8. С. 209–220.

Микола Прокопович Василенко. (В.В. Вороненко, Л.Д. Кістерська, Л.В. Матвєєва [та ін.]); передм. Ю.С. Шемшученка. Київ: Наукова думка, 1991. 272 с.

* * *



**Птуха
Михайло Васильович
(1884–1961)**

Видатний український вчений-демограф і статистик, академік УАН за спеціальністю «статистика» (23.02.1920), член-кореспондент АН СРСР (1943).

Діяльність: з 1913 р. приват-доцент Петербурзького університету, з 1916 р. – професор його відділу у Пермі. У 1918 р. повернувся в Україну, де очолив Демографічний інститут УАН (1919–1938 рр.). З 1929 р. – дійсний член Міжнародного Статистичного Інституту (International Statistical Institute).

Поряд з науковою діяльністю брав участь у практичній роботі органів Центрального статистичного управління УРСР і СРСР, органів планування та охорони здоров'я; керував підготовкою демографічної гіпотези для УРСР на час другої п'ятирічки (1933–1937). Опублікував прогнози приросту населення в Україні у найближчі роки і на перспективу. Через голодомор 1932–1933 рр., що призвів до загибелі мільйонів життів, ці прогнози не могли справдитися. У 1938 р. М. Птуху було заарештовано, а Демографічний інститут припинив існування. У 1940 р. вченого реабілітовано, в 1943 р. – обрано членом-кореспондентом АН СРСР. Наступні роки він керував Відділенням суспільних наук АН УРСР (1944–1950). Помер 3 жовтня 1961 р. та був похований у м. Києві на Байковому цвинтарі.

Науковий здобуток: обґрунтував ряд нових положень у демографії, що мають загальносвітове значення, зокрема, розробив схему вивчення демографічних процесів та запропонував методику заповнення цієї схеми на практиці. У світову науку увійшли висновки М. Птухи з досліджень плідності, шлюбності і смертності населення (смертність немовлят, сумарні таблиці смертності). Важливе значення мають його прогнози потенційного населення УРСР від 1929 по 1937 рр. і до 1960 р., зокрема для вивчення наслідків голоду 1932–1933 рр. і війни 1941–1945 рр.

Нагороди та відзнаки: орден Трудового Червоного Прапора; заслужений діяч науки УРСР (1944).

Основні праці:

Очерки по статистике населения и моральной (диссертация на соискание степени магистра политической экономии и статистики). *Записки Юридического факультета императорского Петроградского университета*. Пг., 1916. 381 с.

Таблиці смертності для України. *Записки Соціально-економічного відділу Всеукраїнської Академії наук*. Т. I. К., 1923.

Статистическая наука на Западе. Библиографические заметки о книгах по статистике, вышедших за границей за десятилетие 1914–1923 гг. X., 1925. 209 с.

История первой таблицы брачности. *Вестник статистики*. Кн. XXI. М., 1925.

Международный Статистический Институт и его XVI сессия. *Вестник статистики*. Кн. XXIV. М., 1926.

Смертность 11 народностей Европейской России в конце XIX века. К. Центральное статистическое управление Украины, 1927. 57 с.

Смертность в России и на Украине. К.: Центральное статистическое управление Украины, 1928. 195 с. (на укр. яз.).

Статистика причин смерти в России и на Украине. Общие замечания о смертности в г. Киеве 1918–1927 гг. *Труды Демографического Института АН УССР*. Т. VIII. К., 1930.

Населення України за другу п'ятирічку. Населення і його розміщення. *Всеукраїнська конференція в справі розміщення продуктивних сил УРСР в другій п'ятирічці*. Державна Планова Комісія УРСР. Харків, 1932.

Народжуваність і баланс робочої сили за другу п'ятирічку. *Вісті ВУАН*. 1932. № 2.

Еволюція смертності на Україні до початку першої п'ятирічки. *Журнал Медичного циклу ВУАН*. Вип. 4–7. 1933.

Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков. М., 1945. 352 с.

Очерки по истории статистики в СССР. Т. I. Статистическая мысль в России (до конца XVIII в.). М.: АН СССР, 1955. 471 с.

Очерки по истории статистики в СССР. Т. II. Статистика в Академии наук, ученых обществах и учебных заведениях в 1801–1863 гг. Университетская статистика (государствоведение) в России в 1801–1845 гг. М.: АН СССР, 1959. 476 с.

Очерки по статистике населения. М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. 460 с.

Перевидання праць:

Птуха М.В. Вибрані праці. К.: Наукова думка, 1971. 412 с.

Публікації, присвячені М.В. Птусі:

Шпиталь В. Останні роки життя академіка М.В. Птухи: самоаналіз стану душі, умов та обставин. *Переяславський літопис*. 2015. Вип. 8. С. 168–177.

130 років від дня народження академіка М.В. Птухи. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 2. С. 244–246.

Шпиталь М. Нарис. До наукової біографії академіка Української академії наук М.В. Птухи (1984–1961). *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 2. С. 247–252.

Шпиталь М. Академік М.В. Птуха (1884–1961): петербурзький період навчання, становлення світогляду та фахового удосконалення. *Переяславський літопис*. 2013. Вип. 4. С. 79–83.

Наумова Н. Етапи наукового зростання видатного вченого-економіста, академіка НАН України М.В. Птухи через призму біографічних документів та документів з діяльності вченого. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. 2013. Вип. 37. С. 642–650.

* * *

**Академіки з економіки
Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН)
1921–1936 рр.**

* * *

**Яснопольський
Леонід Миколайович
(1873–1957)**



Видатний український вчений-економіст, фахівець у галузі політичної економії, історії фінансів, теорії бюджетного права, статистики й економіки вугільної промисловості, академік ВУАН за спеціальністю «економіка» (29.06.1925).

Діяльність: викладав політекономію та ін. економічні дисципліни в університетах Петербурга, Харкова й Києва. У 1906 р. був обраний до складу І Державної думи Російської імперії від Полтавської губернії, де входив до складу Української парламентської громади. Підписав Виборзьку відозву, за що відбував тримісячне покарання у Конотопській в'язниці та разом з іншими підписантами був позбавлений права обиратися до Думи.

За доби УНР за дорученням Центральної Ради брав участь у переговорах з більшовицьким урядом Росії як експерт із фінансових питань. Після війни працював у Київському інституті народного господарства та Київському університеті.

З 1926 р. – голова Комісії для виучування фінансових справ. У 1926–1930 рр. – голова Комісії ВУАН вивчення продуктивних сил України. Після розгрому ВУАН у 1931–1936 рр. працював у Москві, був репресований, перебував у в'язницях і таборах (1937–1942). Науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР (з 1943 р.).

Помер 23 травня 1957 року у Москві.

Науковий здобуток: розроблення історії та теорії державних фінансів, кредиту та банківської справи, бюджетного права; аналіз та оцінка потенціалу та перспектив розвитку продуктивних сил

України, зокрема кам'яновугільного Донецького басейну, внесок у розвиток методології та методики соціальної статистики.

Праці:

Положение вопроса о ценности в современной теории экономической науки. Х., 1902.

Социология и социальная статистика: Вступительная лекция, читаная в Харьк. ун-те 22 февр. 1903 г. Харьков, 1905.

Государственные доходы и расходы. М., 1907.

Очерки русского бюджетного права. I. Исторический обзор составления наших государственных росписей и бюджетная реформа Татаринова. М.: Издание В.П. Рябушинского, 1912. 298 с.

Банковая энциклопедия. Т. 1: Коммерческие банки. История, современная организация и деятельность коммерческих банков на Западе. Русский Государственный банк и его коммерческая деятельность. К.: Изд-во Банковой Энциклопедии, 1914; Т. 2: Биржа. История и современная организация фондовых бирж на Западе и в России. Биржевые сделки. Биржи и война. К.: Изд-во Банковой Энциклопедии, 1914.

Военная налоговая реформа. *Русская мысль*. 1915. № 2. С. 1–23.

К вопросу о капиталах в металлической промышленности. Х.: Издание Госплана УССР, 1927. 82 с.

Восстановительный процесс в нашем денежном обращении и задачи валютной политики. М.: Финансовое изд-во НКФ СССР, 1927. 75 с.

Теория торгового и платежного баланса. *Экономика и политика внешней торговли*. М.: Изд-во Наркомторга СССР и РСФСР, 1928. С. 21–45.

Нариси економічної географії УРСР. Т. 1. К.: Вид-во АН УРСР, 1949. 536 с.

Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна. Т. 1–2. К.: Изд-во АН УССР, 1956–1957.

Публікації, присвячені Л.М. Яснопольському:

Небрат В.В. Економічна думка України радянської доби / Історія економічних вчень: підручник. К.: Центр учбової літератури, 2016. С. 288–303.

Небрат В.В. Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. *Економіка України*. 2013. № 3(616). С. 77–85.

Небрат В., Горін Н. Дослідження фінансових механізмів радянської індустріалізації в українській економічній літературі. *Галицький економічний вісник*. 2012. № 4(37). С. 112–123.

* * *



**Левитський
Володимир Фавстович
(1854–1939)**

Видатний вчений-економіст, історик народного господарства та економічної думки, академік ВУАН за спеціальністю «історія народного господарства» (09.03.1925).

Діяльність: ординарний професор кафедри поліцейського права Харківського університету (1900 р.), ординарний професор кафедри політичної економії та статистики Харківського університету (1902 р.).

З початком Першої світової війни брав участь у різноманітних громадських організаціях, створених для допомоги армії, очолював т. зв. шпитальну комісію. Від серпня 1914 р. був гласним міської думи у Харкові.

Ректор Харківського університету (грудень 1919 – липень 1920), професор Харківського сільськогосподарського інституту (1920–1931 рр.). Член всеукраїнського комітету сприяння вченим (з 31 жовтня 1921 р.), академік ВУАН за спеціальністю: історія народного господарства (09.03.1925). У цей період досліджував питання економічної історії стародавнього світу. Протягом 1919–1930 рр. працював професором Харківського сільськогосподарського інституту.

Помер 26 жовтня 1939 р.

Науковий здобуток: автор першого підручника з економічної історії в Російській імперії, в якому системно й цілісно виклав історію господарства та економічних учень від античності до періоду появи історичної школи та соціального напрямку політичної економії. Запропонував основні принципи класифікації економічних наук та обґрунтував необхідність строгого розмежування начал теорії, політики та історії в складі економічних учень. Відсто-

ював принцип рівноправності та рівноцінності різних теорій, необхідність використання їхніх здобутків для подальшого розвитку економічної науки в цілому.

Праці:

Лекции по истории хозяйственного быта, читанные в Демидовском юридическом лицее в 1885/6 году. Ярославль, 1885.

Задачи и методы науки о народном хозяйстве. Ярославль: Типо-литогр. Г.В. Фальк, 1890. 254 с.

Предмет, задача и метод науки полицейского права. Х.: Типография Адольфа Дарре, 1894. 25 с.

Сельскохозяйственный кризис во Франции (1862–1892). Харьков: Тип. Адольфа Дарре, 1899. 256, 11 с.

Описание Черниговской губернии. Харьков: Тип. Адольфа Дарре, 1901. 21 с.

Аграрный вопрос в России, с точки зрения основных течений в развитии современного народного хозяйства. Харьков: Тип. Адольфа Дарре, 1906. 58 с.

К вопросу об экономическом значении крупных и мелких заводско-земледельческих хозяйств. Х.: Тип. А. Дарре, 1907. 36 с.

История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. Вып. 1: Греция, Рим и Средние века. Харьков, 1907. 126 с.; 1914. 487 с.

Очерки истории хозяйственного быта народов Древнего Востока: Вавилония, Египет. Харьков: Изд-во «Укр. Экономист», 1926. 104 с.

Успіхи сільського господарства й питання про межі продукційності у хліборобстві. *Зап. соц.-екон. відділу УАН*. 1926. Т. 2–3 (1924–1925). С. 126–138.

Публікації, присвячені В.Ф. Левитському:

Московкин В.М., Белик В.П. О выдающемся российско-украинском экономисте конца XIX – начала XX вв. Владимире Фавстовиче Левитском. *Историко-экономические исследования*. 2011. Т.12. № 3. С. 51–74.

Небрат В.В. Левитський Володимир Фавстович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України.К.: Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла–Мі. С. 80.

Небрат В.В. Левитський Володимир Фавстович. *Енциклопедія сучасної України*: у 30 т. / ред. кол. І.М. Дзюба [та ін.]; НАН Украї-

ни, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. К., 2003–2016.

Левитський Володимир Фавстович. *Провідники духовності в Україні: довідник* / ред. І.Ф. Курас. К., 2003. С. 473–474.

* * *



Солнцев Сергій Іванович (1872–1936)

Вчений-економіст, фахівець у галузі економічної теорії та методології, академік ВУАН за спеціальністю «економіка» (01.10.1927), академік АН СРСР (1929).

Діяльність: професор Санкт-Петербурзького (1904–1913), Томського (1913–1917) та Новоросійського університетів (1917–1920). Займався розробленням проблем економічної теорії, соціології, методологічними питаннями політичної економії, історією економічної думки. Останній ректор Імператорського Новоросійського університету (1920). Професор та декан кооперативного факультету Одеського інституту народного господарства (1921). Професор політичної економії Петроградського (Ленінградського) університету (1922–1936). У жовтні 1927 р. обраний академіком Всеукраїнської академії наук (ВУАН), а на початку 1929 р. – АН СРСР. З цього часу працював у Раді по вивченню продуктивних сил СРСР і одночасно – заступником академіка-секретаря Відділення гуманітарних наук Академії.

Помер 13 березня 1936 р. у Москві, похований на новому Донському цвинтарі.

Науковий здобуток: розроблення теоретичних основ розподілу доходів, соціальної структури та динаміки суспільства з позицій соціального напрямку в політичній економії.

Праці:

О движении населения параллельно с изменением крестьянской поземельной собственности вообще, общинной и частноличной в частности. Изд-во СПб. ун-та, 1904.

Рабочие бюджеты в связи с теорией «обеднения»: Социально-экономический очерк по данным Берлинской бюджетной статистики. Смоленск: Электро-типо.-лит. Я.П. Подземского, 1907; 1923.

Этический элемент в русской экономической литературе: К вопросу о методологии в политической экономии. *Познание России*. 1909. Кн. 11.

К некоторым итогам последней профессионально-промышленной переписи в Германии 12 июня 1907. *Записки Императорского Русского технического общества*. 1909. № 3.

Заработная плата как проблема распределения. СПб., 1911.

Общественные классы. Важнейшие моменты в развитии проблемы классов и основные учения. *Известия Томского университета*. 1919. Кн. 69.

Введение в политическую экономию: Предмет и метод. Пг., 1922.

Земельная рента в крестьянском хозяйстве. *Государственный институт опытной агрономии. Известия отдела сельскохозяйственной экономики и статистики*. Л., 1929. Вып. VIII.

Публікації, присвячені С.І. Солнцеву:

Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова. История та сучасність (1865–2015). Одеса: ОНУ, 2015. С. 68.

Професори Одеського (Новоросійського) університету: біогр. слов. ОНУ ім. І.І. Мечникова, Наук. б-ка. Вид. 2-ге, доп. Одеса: Астропринт, 2005. Т. 1: Ректори. С. 69–74.

* * *



**Шліхтер
Олександр Григорович
(1868–1940)**

Радянський державний і партійний діяч, автор економічних, історичних та публіцистичних праць, академік ВУАН за спеціальністю «економіка» (29.06.1929).

Діяльність: після навчання у Харківському та Бернському (Швейцарія) університетах (1889–1891) займався рево-

люційною діяльністю. Впродовж 1917–1918 рр. працював народним комісаром земельних справ, народним комісаром продовольчих справ РРФСР. У 1919 р. увійшов до складу Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України та був призначений на посаду народного комісару продовольчих справ УРСР. Виступив ідеологом політики воєнного комунізму та забезпечував реалізацію продрозверстки в українських губерніях.

У 1920–1921 рр. був головою Тамбовського губернського виконавчого комітету, а вже у 1922–1923 рр. перебував на дипломатичній службі в Австрії. Після повернення був призначений уповноваженим Наркомату закордонних справ СРСР при Раднакомі УРСР (1923–1927); одночасно – ректор Комуністичного університету ім. Артема у Харкові (1924–1927). Народний комісар земельних справ УСРР (1927–1929); головний редактор журналу «Вісник сільськогосподарської науки та дослідної справи» (1928–1929).

У 1929 р. обраний академіком ВУАН, очолював Соціально-економічне відділення (1929–1930); директор Інституту соціалістичної перебудови сільського господарства (1930); директор Українського інституту марксизму-ленінізму, а після його реорганізації – президент Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) (1930–1933); віце-президент ВУАН / АН УСРР / УРСР (1931–1938); голова Комітету «Великого Дніпра» (1932); голова Ради з вивчення продуктивних сил України АН УРСР (1934). У 1935 р. О. Шліхтеру присуджений науковий ступінь доктора економічних наук.

Помер 2 грудня 1940 р. Похований на Байковому цвинтарі в Києві.

Науковий здобуток: ідеолог т. зв. «радянського будівництва», зокрема, автор концепції соціалістичного перетворення сільського господарства в контексті індустріалізації, що становила теоретичне підґрунтя аграрної політики Комуністичної партії та радянської держави щодо колективізації та розкуркулення, які серед іншого стали чинниками руйнації українського села та голодомору 1932–1933 рр.

Праці:

Экономическое положение крестьян и «иногородцев» Туруханского края. Красноярск, 1916.

Кустарные промыслы Енисейской губернии. Красноярск, 1915.

К вопросу о ренте городских земель. М., 1919.

Классовая борьба на селе и партия. Харьков, 1927.

Проблеми соціалістичної реконструкції сільського господарства. Харків, 1930.

Пути развития сельского хозяйства в системе индустриализации страны. Харьков, 1927. 65 с.

Проблеми соціалістичної реконструкції сільського господарства. Харків, 1930.

ВУАМЛІН та його завдання. *Більшовик України*. 1931. № 21–22.

Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні. Харків: Партвидав ЦК КП(б)У, 1933. 46 с.

Боротьба проти націоналістичних ухилів на сучасному етапі. Харків, 1933.

За більшовицьку непримиренність в теорії. *Більшовик України*. 1933. № 5–6.

Максимум більшовицької пильності в боротьбі з буржуазно-націоналістичною контрабандою. *Більшовик України*. 1933. № 13–14.

Публікації, присвячені О.Г. Шліхтеру:

Пащенко В.В. Державно-політична діяльність О. Шліхтера в Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Київ: нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2012. 15 с.

Жуковський А. Шліхтер Олександр. *Енциклопедія українознавства*: Словникова частина: в 11 т. Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів; Київ: Глобус, 1955–2003. Словникова частина. Т. 10.

* * *

Академіки з економіки Академія Наук Української РСР (АН УРСР) 1936–1991 рр.

* * *



**Варга
Євген Самійлович
(1879–1964)**

Економіст-міжнародник, відомий дослідженнями у галузі марксистсько-ленінської політекономії, світової економіки та міжнародних відносин, академік АН УРСР за спеціальністю «економіка» (22.02.1939).

Діяльність: активний діяч міжнародного комуністичного і робітничого руху. У 1927–1947 рр. очолював Інститут світового господарства і світової політики АН СРСР у Москві. Головний редактор журналу «Мировое хозяйство и мировая политика». Автор праць з питань політичної економії капіталізму. Академік АН СРСР з (22.02.1939). Помер 7 жовтня 1964 р., похований у Москві.

Нагороди та відзнаки: нагороджений трьома орденами Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора. Лауреат Ленінської премії (1963).

Науковий здобуток: дослідження в галузі основних проблем капіталістичного господарства, світової економічної кон'юнктури. Здійснив аналіз закономірностей розвитку, економічних і політичних суперечностей імперіалізму та нових тенденцій розвитку державно-монополістичного капіталізму.

Основні праці:

Мировая экономика и мировой кризис. Москва, 1925.

Социал-демократические партии. Их роль в современном международном движении. Москва, 1927.

Мировой экономический кризис. Москва, 1930.

Новые явления в мировом экономическом кризисе. Москва, X., 1934.

Капіталізм і соціалізм за 20 років. Київ, 1938.

Основные вопросы экономики и политики империализма после Второй мировой войны. Москва, 1957.

Капитализм двадцатого века. Москва, 1961.

Современный капитализм и экономические кризисы. Москва, 1962.

Публікації, присвячені Є.С. Варзі:

Истягин Л.Г. Свершения и искания Е. Варги. *Мировая экономика и международные отношения*. 2004. № 12. С. 3–12.

* * *



**Лященко
Петро Іванович
(1876–1955)**

Видатний вчений у галузі економіки та історії народного господарства, спеціаліст з аграрних проблем та економічної історії, чл.-кор. АН СРСР (з 1943), академік АН УРСР за спеціальністю «економіка, історія народного господарства» (12.02.1945).

Діяльність: у 1926–1936 рр. – професор Інституту червоної професури, старший науковий співробітник Комакадемії, професор Московського університету та низки інших вузів і наукових інститутів, при цьому в 1927–1929 рр. – керував аграрною кафедрою Українського науково-дослідного інституту марксизму-ленінізму у Харкові. Старший науковий співробітник Інституту економіки АН СРСР (з 1935 р.), Інституту історії АН СРСР (з 1942 р.), старший науковий співробітник відділу історії народного господарства Інституту економіки АН УРСР (з 1945 р.).

Помер після тривалої важкої хвороби 24 липня 1955 р. у Москві, заповівши свою наукову бібліотеку та архів відділу історії народного господарства та економічної думки Інституту економіки АН УРСР (зараз – відділ економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»).

Нагороди та відзнаки: заслужений діяч науки РСФСР (1943); нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та орденом «Знак пошани» (1945); лауреат Сталінської премії першого ступеня (за роботу «Історія народного господарства СРСР», 1949); нагороджений орденом Леніна (1953).

Науковий здобуток: фундатор нового наукового напрямку на межі економічної та історичної науки – історії народного господарства, автор всесвітньовідомої праці «Історія народного господарства СРСР» (у 3 томах). Послідовно проводив думку про національні відмінності історії господарського розвитку. Розробив цілісну концепцію еволюції земельної власності та форм землекористування, ролі сільськогосподарської кооперації та кредиту для розвитку аграрних ринкових відносин, обґрунтував місце та перспективи вітчизняного сільськогосподарського виробника на європейському та світовому аграрних ринках.

Основні праці:

Мобилизация землевладения в России и его статистика. М., 1905. 48 с.

Очерки аграрной эволюции России. Т. 1: Разложение натурального строя и условия образования сельскохозяйственного рынка. СПб., 1908. 446 с.

Последний секретный комитет по крестьянскому делу. 3 января 1857 – 16 февраля 1858 г. СПб., 1911. 56 с.

Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России: Описательно-статистическое исследование. СПб., 1912. 656 с.

Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика, 1914.

Очерки аграрной эволюции в России. СПб., 1913. Т. 2: Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика. Ч. 1: Первоначальное наделение и осуществление крестьянской собственности. 724 с.; Ч. 2: Регулирование крестьянского землевладения. Томск, 1917. 146 с.

Экономические причины и условия современной войны. Публичные лекции, прочитанные 16-го ноября 1914 г. в пользу Томского отдела Сибирского общества помощи раненым воинам. Томск, 1915. 21 с.

Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. Петроград, 1915. 293 с.

История экономических учений. Ленинград: Прибой, 1924. 270 с.

Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства. К изучению основных тенденций мирового рынка. Москва, 1927. 376 с.

История русского народного хозяйства. М.-Л.: Госиздат, 1927. 520 с.

История народного хозяйства СССР. Т. 1: Докапиталистические формации. М.: Госполитиздат, 1947; 1950; 1952; 1956; Т. 2: Капитализм. М.: Госполитиздат, 1948; 1950; 1952; 1956; Т. 3: Социализм. М.: Госполитиздат, 1956.

Історія народного господарства СРСР: навч. посіб. для екон. і інж.-екон. вузів і фак-ів. К.: Держполітвидав УРСР, 1951. Т. 1: Докапіталістичні формації. 636 с. (АН УРСР); К.: Держполітвидав УРСР, 1952. Т. 2: Капіталізм. 690 с.

Публікації, присвячені П.І. Ляценку:

Небрат В.В. Життєвий шлях та наукова спадщина П.І. Ляценка (До 140-річчя від дня народження). *Історія народного господарства та економічної думки України: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 49. С. 328–342.

Горкіна Л.П., Дерев'янкін Т.І. Пам'яті Петра Івановича Ляценка (1876–1955). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2007. Вип. 39–40. С. 364–368.

Сінкевич Є.Г. Петро Іванович Лященко – дослідник історії народного господарства. Херсон: Айлант, 2002. 123 с.

Лященко Петр Иванович. 1876–1955: Библиограф. указатель. Вступ. ст. Д.Ф. Вирный. Сост. Т.П. Киктенко, Е.И. Скокан. (Отв. ред. Д.Ф. Вирный). К.: Изд-во АН УССР, 1961. 63 с.

* * *



**Першин
Павло Миколайович
(1891–1970)**

Відомий радянський економіст-аграрник, професор (1924), доктор економічних наук (1936), академік АН УРСР за спеціальністю «економіка» (30.06.1948).

Діяльність: директор Інституту економіки АН УРСР (1948–1950), заступник голови (1950–1957), голова Ради по вивченню продуктивних сил України (1957–1965), завідувач відділу Інституту економіки АН УРСР (з 1965 р.).

Помер 11 листопада 1970 р. у Києві. Похований на Байковому цвинтарі.

Нагороди та відзнаки: нагороджений орденом Леніна (1954) та орденом Трудового Червоного прапора (1960); заслужений діяч науки УРСР (1966); лауреат Державної премії СРСР (1969).

Науковий здобуток: розроблення питань теорії та історії землевпорядкування, організаційно-господарського устрою колгоспів, методології районного планування, земельної ренти, ефективності сільськогосподарського виробництва, розвитку продуктивних сил УРСР, історії аграрної революції в Росії.

Основні праці:

Земельное устройство дореволюционной деревни. Москва-Воронеж, 1928. Т. 1: Районы: Центрально-промышленный, Центрально-черноземный и Северо-западный. 471 с.

Экономические основы содержания и методологии районной планировки. *Труды бюро научно-экспериментальных работ*. М., 1934. Вып. 2: Опыт районной планировки в СССР. С. 7–117.

Нариси аграрної революції в Росії. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 420 с.

Аграрні перетворення Великої Жовтневої соціалістичної революції. К.: Вид-во АН УРСР, 1962. 548 с.

Аграрная революция в России. Ист.-экон. исследование: в 2-х кн. М.: Наука, 1966.

Нариси аграрних проблем будівництва соціалізму. К.: Наукова думка, 1973. 340 с.

Публікації, присвячені П.М. Першину:

Онищенко О., Трегобчук В. Видатний вчений економіст-аграрник (До 100-річчя з дня народження П.М. Першина). *Економіка Радянської України*. 1991. № 1. С. 80–81.

Павло Миколайович Першин. Бібліографія вчених Української РСР / вступ. ст.: Л.І. Степанченко, П.Ф. Веденичева; бібліогр. склад. К.Н. Панченко, Н.І. Івановою. К.: Наукова думка, 1971. 67 с.

* * *



**Ямпольський
Стефан Михайлович
(1906–1998)**

Видатний український вчений-економіст, організатор науки, основоположник нового наукового напрямку – економіки науково-технічного прогресу, академік АН УРСР (НАН України) за спеціальністю «економіка промисловості» (20.12.1967).

Діяльність: ректор Львівського політехнічного інституту (1944–1953); ректор і завідувач кафедри економіки промисловості, планування і організації виробництва Одеського політехнічного інституту (1957–1965); директор Інституту економіки АН УРСР (1965–1970); голова Ради по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР (1970–1972); завідувач відділу економічних проблем створення і освоєння нової техніки Інституту економіки АН УРСР (1972–1986); консультант цього ж інституту (1986–1997).

Помер 9 січня 1998 року. Похований в Києві на Байковому цвинтарі.

Нагороди та відзнаки: орден Трудового Червоного Прапора (1948); орден «Знак пошани» (1953); орден Леніна (1961); заслужений діяч науки України (1967); лауреат премії імені О.Г. Шліхтера за цикл наукових праць «Економічні проблеми науково-технічного прогресу» (1980).

Науковий здобуток: обґрунтування шляхів вдосконалення організації та управління промисловим виробництвом, планування народного господарства; розроблення методології прогнозування науково-технічного прогресу; удосконалення економічного механізму господарювання та наукових засад розвитку і розміщення продуктивних сил України.

Основні праці:

Вопросы скоростного проектирования и освоения новых конструкций в машиностроении. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1944. 108 с.

Скоростное освоение новых производств. М.: Машгиз, 1948. 155 с.

Экономика освоения новых конструкций машин. М.: Машиностроение, 1964. 167 с.

Проблемы научно-технического прогнозирования. М.: Экономика, 1969. 143 с.

Вопросы измерения и анализа научно-технического прогресса. К.: Наукова думка, 1971. 200 с.

Прогнозирование научно-технического прогресса: методол. аспекты. М.: Экономика, 1974. 207 с.

Экономические проблемы управления научно-техническим прогрессом. К.: Наукова думка, 1976. 364 с.

Экономическое управление созданием систем машин. К.: Наукова думка, 1981. 235 с.

Ускорение научно-технического прогресса и интенсификация воспроизводства основных фондов: в 3 т. К.: Наукова думка, 1984. Т. 1. 336 с.; К.: Наукова думка, 1984. Т.2. 264 с.; К.: Наукова думка, 1984. Т. 3. 336 с.

Интенсификация социалистической экономики: в 5 т., 6 кн. К.: Наукова думка, 1989. Т. 2: Научно-технический прогресс и инвестиционная политика. 424 с.

Публікації, присвячені С.М. Ямпольському:

Стефан Михайлович Ямпольский: библиогр. указ. / сост. И.Н. Мирянова; вступ. статья Н.Г. Чумаченко [и др.]. Київ: Наукова думка, 1986. 72 с.

* * *



**Багрій
Петро Іларіонович
(1925–1981)**

Видатний український вчений-економіст, доктор економічних наук (1970), професор (1971), член-кореспондент АН УРСР (1972), академік АН УРСР за спеціальністю «економіка» (27.12.1973).

Діяльність: з 1957 р. працював у Інституті економіки Академії наук України; у 1961–1965 рр. – співробітник статистичного відділу соціально-економічного департаменту ООН (Нью-Йорк). Заступник директора Інституту економіки АН України (1965–1971); директор Інституту економіки АН УРСР (1971–1976); завідувач відділу міжгалузевих комплексних проблем соціалістичного відтворення Інституту економіки АН України (1976–1981).

Помер 21 березня 1981 р. у Києві.

Нагороди та відзнаки: лауреат премії ім. О.Г. Шліхтера за працю «Динамика и структура общественного производства при социализме: Вопросы методологии и анализа» (1973).

Науковий здобуток: розроблення методологічних проблем політичної економії; питань структури та динаміки суспільного відтворення; демографічного та економічного прогнозування; ефективності капіталовкладень та чинників економічного зростання; пропорційності та ефективності суспільного відтворення; методики економіко-статистичних досліджень; порівняльного аналізу статистичних показників економічного розвитку СРСР та зарубіжних країн. Сформував новий напрям досліджень, який виявився затребуваним не тільки для планово-централізованої економіки, а й для становлення та розвитку національного господарства незалежної України – аналіз чинників макроекономічної динаміки та типів економічного розвитку.

Основні праці:

Обчислення і аналіз продуктивності праці в радгоспах. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 122 с.

Об опыте включения социалистических стран в мировые экономические индексы. М., 1965. 12 с.

Система показателей при статистико-экономическом изучении эффективности использования основных производственных фондов на промышленных предприятиях. К., 1969. 50 с.

Демографический прогноз и использование его данных для экономического прогнозирования / под ред. П.И. Багрия. К., 1970. 135 с.

Динамика и структура общественного производства при социализме: Вопросы методологии и анализа. К.: Наукова думка, 1971. 320 с.

Інтенсифікація колгоспного виробництва / відп. ред. П.І. Багрій. К.: Наукова думка, 1972. 144 с.

О мерах стимулирования темпов роста производительности труда в промышленности УССР: докл. записка. АН УССР. Ин-т экономики. К., 1973. 20 с.

Об актуальных проблемах управления научно-техническим прогрессом в промышленности: доклад / отв. ред. акад. П.И. Багрий; АН УССР. Ин-т экономики. К., 1974. 93 с.

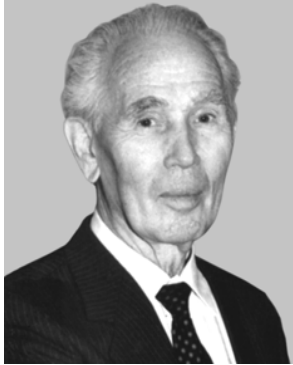
Пропорциональность и эффективность воспроизводства в условиях развитого социализма / отв. ред. П.И. Багрий. К.: Наукова думка, 1980. 374 с.

Публікації, присвячені П.І. Багрію:

Шаблиста Л.М. Пам'яті видатного дослідника проблем відтворення: до 90-річчя від дня народження академіка АН України П.І. Багрія. *Економіка України*. 2015. № 11. С. 87–91.

Федоренко А.В. Академік П.І. Багрій: вчений, демократ, жителюб (До 90-річчя від дня народження академіка АН України П.І. Багрія). *Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць*. 2015. Вип. 48. С. 206–214.

* * *



**Алимов
Олександр Миколайович
(1923 р.н.)**

Видатний вчений-економіст, академік АН УРСР (НАН України) за спеціальністю «економіка промисловості» (27.12.1973), академік Академії екологічних наук України (1992).

Діяльність: керівник Донецького відділення Інституту економіки АН УРСР (1965–1969); директор Інституту економіки промисловості АН УРСР (Донецьк) (1969–1972); голова Ради по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР (1972–1984); завідувач відділу Інституту економіки АН УРСР (з 1984) (з 2004 – Об'єднаного інституту економіки НАН України); радник при дирекції Інституту економіки природокористування і сталого розвитку НАН України (з 2005); радник директора ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України» і завідувач відділу стратегічного потенціалу сталого розвитку (з 2010).

Нагороди та відзнаки: лауреат премії ім. О.Г. Шліхтера (1974); заслужений діяч науки і техніки України (1998); лауреат Державної премії України (2009).

Науковий здобуток: розроблення теоретичних і методичних основ розміщення продуктивних сил, створення АСУ, госпрозрахунку, наукової організації праці та управління, підвищення ефективності використання виробничого потенціалу. Запропонував теоретико-методологічні положення щодо створення науково обґрунтованої нормативної бази планування; розробив принципи оптимального поєднання централізованого та децентралізованого управління; зробив істотний внесок у розроблення проблем економіки Донбасу.

Основні праці:

Економіка Донбасса. М.: Економіка, 1971. 205 с.

Научные основы создания автоматизированных систем управления производством. К.: Наукова думка, 1974. 472 с.

Топливо-энергетический комплекс и система газоснабжения региона (экономика, моделирование, прогнозирование). К.: Наукова думка, 1986.

Структура промислового виробництва в системі ринкової економіки / відп. ред. О.М. Алимов. К., 2000. 56 с.

Стратегия структурной перестройки промышленности: монография. К., 2001. 194 с.

Динамизм развития производственного потенциала: монография. К., 2003. 202 с.

Стратегічний потенціал продуктивних сил регіонів України: монографія. К.: РВПС України, 2009. 424 с.

Публікації, присвячені О.М. Алимову:

Безчасний Л.К. Життєвий і творчий шлях видатного вченого-економіста. До 80-річчя академіка НАНУ О.М. Алимова. *Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць*. 2003. Вип. 35–36. С. 174–180.

Александр Николаевич Алымов: [библиогр. указ.] / вступ. ст.: Н.С. Герасимчук, А.П. Савченко; сост. библиогр.: А.Г. Журавлёва, А.А. Москаленко. К.: Наукова думка, 1993. 78 с.

* * *



**Паламарчук
Максим Мартинович
(1916–2000)**

Видатний вчений-економіст та економіс-географ, академік АН УРСР (НАН України) за спеціальністю «економіка промисловості» (27.12.1973).

Діяльність: учасник Другої світової війни. У 1962–1964 рр. – завідувач відділу, а протягом 1967–1969 рр. – голова Ради по вивченню продуктивних сил України АН УРСР. У 1970–1987 рр. – завідувач відділу, з 1987 р. – радник при дирекції Інституту географії НАН України. Досліджував виробничо-територіальні комплекси і продуктивні сили України. Керував розробкою «Схеми розвитку і розміщення продуктивних сил УРСР» та «Атласу природних умов и природних ресурсів УРСР». Голова Ради по вивченню продуктивних сил (РВПС) України (1967–1969).

Помер 26 лютого 2000 р.

Нагороди та відзнаки: заслужений діяч науки УРСР (1976); лауреат премії імені О.Г. Шліхтера за цикл праць з дослідження територіальних комплексів і економічної географії Української РСР (1978); лауреат Державної премії у галузі науки і техніки України (1993); нагороджений орденом «За заслуги» III ст. (1996).

Науковий здобуток: внесок у теорію територіальної організації виробництва, зокрема, розробив концепцію виробничо-територіальних комплексів та їх типологію, теоретичні засади формування агропромислових територіальних комплексів, методичні основи визначення рівнів економічного розвитку районів. Розробив теорію економічної геокомплексології.

Основні праці:

Географія промисловості Української РСР. К.: Наукова думка, 1967. 328 с.

Проблеми розвитку та розміщення продуктивних сил Південно-Західного економічного району. 1976.

Территориальная структура производственных комплексов. К.: Наукова думка, 1981. 312 с.

Географія мінеральних ресурсів Української РСР. К.: Радянська школа, 1985. 207 с.

Территориальная организация агропромышленных комплексов. К.: Наукова думка, 1985. 304 с.

Промышленный комплекс Киевского Приднепровья. К.: Наукова думка, 1988. 251 с.

Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование). К.: Наукова думка, 1992. 270 с.

Соціально-економічне районування України. Львів, 1997. 50 с.

Економічна і соціальна географія України з основами теорії. К.: Знання, 1998. 416 с.

Публікації, присвячені М.М. Паламарчуку:

Максим Мартынович Паламарчук: библиогр.указ. / вступ. ст.: Р.А. Заездного, Л.Г. Руденко; сост.: Е.Г. Пироженко, В.А. Рогальская. Київ: Наукова думка, 1987. 64 с.

70-річчя академіка АН УРСР М.М. Паламарчука. *Вісник АН УРСР*. 1986. № 10. С. 100.

* * *



**Лукінов
Іван Іларіонович
(1927–2004)**

Видатний вчений-економіст, доктор економічних наук (1965), професор (1968), академік ВАСГНІЛ (1973), іноземний член Шведської Королівської академії сільсько-лісового господарства (1975), академік АН УРСР (НАН України) за спеціальністю «економіка сільського господарства» (02.04.1976), академік АН СРСР (1984), академік Української академії аграрних наук (1991) та Російської академії сільсько-господарських наук (1992), академік Академії економічних наук (1993).

Діяльність: директор Українського науково-дослідного інституту економіки та організації сільського господарства ім. О.Г. Шліхтера Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені Леніна (ВАСГНІЛ) (1967–1976); секретар Відділення економіки НАН України (1976–1980, 1993–1998); Віце-президент АН УРСР – голова секції суспільних наук (1979–1993); директор Інституту економіки НАН України (1976–2003); почесний директор Об'єднаного інституту економіки НАН України (2003–2004).

Нагороди та відзнаки: орден Леніна, орден Трудового Червоного Прапора (1977), орден «Знак Пошани»; нагороджений почесною грамотою Президії Верховної Ради Української РСР (1987); лауреат Державної премії у галузі науки УРСР (1979); заслужений діяч науки і техніки України (1997); лауреат Премії НАН України ім. М.В. Птухи за монографію «Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя)» (1999).

Науковий здобуток: розроблення проблем економічної теорії, інтенсифікації виробництва, аграрно-промислової інтеграції, ціноутворення та рентабельності суспільного виробництва, соціального захисту населення, дослідження особливостей демографічної ситуації та еволюції економічних систем під впливом сучасних глобалізаційних процесів.

Основні праці:

Пути повышения производительности труда в сельском хозяйстве. М.: Сельхозгиз, 1958. 107 с.

Ценообразование и рентабельность производства сельскохозяйственных продуктов. М.: Колос, 1964. 423 с.

Воспроизводство и цены. М.: Экономика, 1977. 431 с.

Стратегія соціально-економічного розвитку України: Наукова доповідь / відп. керівн. І. Лукінов. К., 1993. 131 с.

Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення. К., 1996. 664 с.

Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя). К., 1997. 456 с.

Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). К.: Видав. дім «Альтернативи», 2001. 704 с.

Тенденции контрактных цен и эквивалентность товарообмена Украины с Россией, странами СНГ, другими странами мира: науч.-аналит. доклад. К.: ИЭ НАНУ, 2003. 130 с.

Публікації, присвячені І.І. Лукінову:

Іван Іларіонович Лукінов. Вибрані праці: у 2 кн. К.: ННЦ ІАЕ, 2007. Кн. 1. 816 с.

Лукінов Іван Іларіонович (1927–2004): біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1954–2004 роки. До 80-річчя від дня народж. / уклад.: В.В. Юрчишин, Л.С. Боденчук, Т.В. Лукінова; наук. ред. В.А. Вергунов; авт. вступ. ст. М.В. Зубець. К.: Аграр. наука, 2007. 189 с.

Юрчишин В.В. Велет економічної думки: вітчизняний класик із світовим іменем. *Економіка АПК*. 2006. № 1. С. 146.

* * *



**Чумаченко
Микола Григорович
(1925–2011)**

Видатний вчений-економіст, академік АН УРСР (НАН України) за спеціальністю «економіка» (01.04.1982).

Діяльність: за результатами роботи на виробництві захистив кандидатську дисертацію (1962). З 1961 р. – на викладацькій роботі: старший викладач кафедри обліку і аналізу Київського інституту народного господарства ім. Д.С. Коротченка (тепер – КНЕУ ім. В. Гетьмана), а з

1964 р. – завідувач новоствореної кафедри економічного аналізу. У 1967–1968 рр. перебував на науковому стажуванні в Іллінойському університеті (США), у 1970 р. захистив докторську дисертацію. Заступник директора з наукової роботи Інституту економіки Академії наук УРСР (1971–1973), директор Інституту економіки промисловості НАН України (1973–1995), академік-секретар Відділення економіки АН УРСР (1981–1982), голова Донецького наукового центру АН УРСР (1983–1995), завідувач кафедри економічної теорії Донецького університету економіки і торгівлі імені М. Туган-Барановського (з 2006 р.), засновник і Перший президент АЕН України (1993–2011). Автор праць з економіки промисловості і управління промисловим підприємством.

Помер 14 жовтня 2011 р. Похований в Києві на Байковому цвинтарі.

Нагороди та відзнаки: почесна Грамота Президії Верховної Ради УРСР (1975); орден Трудового Червоного Прапора (1976); лауреат премії АН УРСР ім. О.Г. Шліхтера (1980) за цикл праць з питань планування економічного і соціального розвитку територіально-виробничих комплексів і міст; лауреат премії АН України ім. М.І. Тугана-Барановського (1992) за цикл робіт із економічних проблем автоматизації виробництва; заслужений діяч науки і техніки України (1995); почесна Грамота Кабінету Міністрів України (2000); лауреат Державної премії у галузі науки і техніки України (2003); орден а заслуги III ст. (2005).

Науковий здобуток: запропонував новий підхід до організації системи управлінського обліку; дав визначення поняттю «інформаційна система управління»; розробив методичні основи аналізу чутливості управлінських рішень з використанням математичних методів; обґрунтував принципи делегування повноважень та оптимізації рішень в економіці, інноваційно-технологічний імператив як основу економічного зростання.

Основні праці:

Анализ прибыли промышленного предприятия. М.: Госфиниздат, 1960. 107 с.

Виробничі фонди промислового підприємства. К.: Політвидав України, 1968. 55 с.

Учет и анализ в промышленном производстве США. М.: Финансы, 1971. 237 с.

Проблемы системного анализа. Донецк, 1975. 44 с.

Стиль, методи та прийоми управління. К.: Наукова думка, 1976. 135 с.

Экономическая эффективность научно-технического прогресса. К.: Политиздат Украины, 1977. 382 с.

Актуальные проблемы охраны окружающей среды: Экономические аспекты. К.: Наукова думка, 1979. 319 с.

Развитие производственных объединений в промышленности: Вопр. теории и практики: в 2 т. К.: Наукова думка, 1983.

Организационные формы использования ЭВМ. К.: Наукова думка, 1984. 235 с.

Проблемы регионального управления научно-техническим прогрессом: Теория, методика, практика. М.: Наука, 1984. 288 с.

Управление экономическим и социальным развитием области: в 2 т. К.: Наукова думка, 1987.

Региональное управление и научно-технический прогресс. К.: Наукова думка, 1990. 158 с.

Програма переходу Української РСР до ринкової економіки: Проект. К., 1990. 82 с.

Актуальні проблеми забезпечення економічної незалежності України (Результати аналізу та пропозиції по вирішенню). Донецьк: ІЕП НАН України, 1997. 68 с.

Региональная система управления использованием отходов: опыт и проблемы. Донецк: ИЭП НАН Украины, 1999. 112 с.

Економічні та соціальні напрями комплексної реструктуризації промисловості України: Наукова доповідь. Донецьк: ІЕП НАН України, 1998. 145 с.

Інвестування. Зайнятість. Освіта: монографія. К.: Науковий світ, 2002. 517 с.

XX століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива: монографія / Чумаченко М.Г., Горкіна Л.П. Донецьк: ДонНУЕТ, 2011. 142 с.

Публікації, присвячені М.Г. Чумаченку:

Небрат В.В. Наукова діяльність академіка М.Г. Чумаченка й актуальні проблеми сьогодення. *Вісник економічної науки України*. 2015. № 1. С. 13–19.

Микола Григорович Чумаченко: біобібліографія до 85-річчя / упоряд.: Н.І. Вишнеvsька, І.А. Кузнєцова; НАН України. К.: Наукова думка, 2010. 259 с.

* * *



Шлепаков Арнольд Миколайович (1930–1996)

Видатний учений-історик, політолог, доктор історичних наук (1966), член-кореспондент АН УРСР (1969), академік АН УРСР (НАН України) (1982).

Діяльність: від 1967 р. працював як експерт ЮНЕСКО в галузі міжнародної імміграції. Брав участь у складі делегації УРСР у 25-й, 26-й та 27-й сесіях ГА ООН (1970–1972), а також очолював делегацію УРСР на 23-й сесії Комісії соціального розвитку ООН (1973). Президент Української асоціації сприяння ООН, керівник Центру міжнародних досліджень Київського міжнародного гуманітарного університету. Ініціатор створення та директор-організатор Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн (1978–1991). Академік-секретар Відділення економіки АН України (1982–1988), ректор Української академії зовнішньої торгівлі (1995–1996).

Помер 2 червня 1996 р. у м. Києві.

Нагороди та відзнаки: за монографію у двох томах «Міжнародная солидарность трудящихся. 1917–1923 гг.» та «Движение международной солидарности трудящихся. 1924–1932 гг.» (у співавт.) А.М. Шлепаков був нагороджений премією АН УРСР ім. Д.З. Мануїльського (1982). Заслужений діяч науки і техніки України (1995).

Науковий здобуток: внесок у дослідження проблем міжнародного поділу праці та структури світогосподарських зв'язків; національного питання в країнах Західної Європи та Америки, міграційних процесів і становища іммігрантів; економічних і науково-технічних аспектів охорони довкілля, особливо в акваторіях Чорного і Середземного морів; соціально-політичних та економічних процесів на Близькому Сході та історичних зв'язків з народами цього регіону.

Основні праці:

Украинская трудовая иммиграция в США и Канаде (конец XIX – нач. XX вв.). К., 1960. 199 с.

Иммиграция и американский рабочий класс в эпоху империализма. М., 1966. 504 с.

Пути формирования и источники пополнения рабочего класса развитых капиталистических стран / А.Н. Шлепаков [и др.]; ред. кол. А.Н. Шлепаков [и др.]; АН УССР, Ин-т соц. и экон. проблем зарубеж. стран. К.: Наукова думка, 1980. 250 с.

Современная капиталистическая система: Углубление антагонизмов / А.Н. Шлепаков [и др.]; Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко, Ин-т соц. и экон. проблем зарубеж. стран АН УССР. К.: Вища школа, 1981. 214 с.

США: «похищение умов» в прошлом и настоящем / А.Н. Шлепаков, Л.А. Смирнова. М., 1983. 182 с.

Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: до 100-річчя прибуття перших укр. поселенців до Канади: зб. / А.М. Шлепаков, Л.О. Лещенко, В.Б. Євтух [та ін.]. К., 1990. 231 с.

Українці в зарубіжному світі / А.М. Шлепаков [та ін.]; АН України, Ін-т соц. і экон. пробл. зарубіж. країн. К.: Наукова думка, 1991. 140 с.

Зарубежный опыт социально-экономической политики и проблемы внешнеэкономических связей: сб. науч. тр. / Научно-исследовательский экономический ин-т Министерства экономики Украины; ред. А.Н. Шлепаков [и др.]. К.: [б.в.], 1992. 159 с.

Еміграція населення України: соціально-економічні аспекти та можливі наслідки / Шлепаков А.М., Малиновська О.А., Пінчук О.М. Київ, 1993. 40 с.

Зарубіжний досвід соціально-економічної політики і проблеми зовнішньоекономічних зв'язків: зб. наук. пр. / Науково-дослідний економічний ін-т Міністерства економіки України; ред. А.М. Шлепаков. К.: [б.в.], 1993. 164 с.

Публікації, присвячені А.М. Шлепакову:

Ясь О.В. Шлепаков Арнольд Миколайович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т.; редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 644.

Шлепаков Арнольд Миколайович. *Відділення економіки НАН України. Історико-біографічний довідник*. НАН України. К.: Академперіодика, 2014. С. 76–78.

* * *



Пахомов Юрій Миколайович (1928–2014)

Видатний вчений-економіст, академік АН УРСР (НАН України) за спеціальністю «політична економія та соціальні проблеми економіки» (15.01.1988).

Діяльність: у 1966–1969 рр. – завідувач кафедру політекономії Київського інституту інженерів цивільної авіації. У 1970–1976 рр. очолював відділ, а у 1979–1980 рр. працював заступником директора Інституту економіки АН УРСР. Ректор Київського інституту народного господарства імені Д.С. Коротченка (1980–1987), керівник відділення Інституту філософії АН УРСР (1987–1990), директор Інституту соціології АН УРСР (1990–1991), академік-секретар Відділення економіки АН УРСР (1988–1991), директор Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України (1992–2013).

Помер 22 жовтня 2014 р. у м. Києві.

Нагороди та відзнаки: лауреат премії ім. М.І. Туган-Барановського НАН України (2000); лауреат Державної премії в галузі науки і техніки України (2002).

Науковий здобуток: внесок у вивчення методологічних проблем політичної економії, соціальних аспектів економічного розвитку, цивілізаційних проблем сучасності, зокрема, взаємодії національних господарств у глобальному економічному середовищі, виробленню економічної стратегії України в міжнародних відносинах. Автор моделі економіки конкурентного типу, збудованої на базі ринкової трансформації центрально-керованого господарства, основи якої сформулював ще наприкінці 1970-х років; теорії еволюції інституційного середовища сучасних перехідних суспільств; концепції типології світових ринкових моделей та її використання в процесах реформування економіки України.

Основні праці:

Производственные отношения развитого социализма. К.: Наукова думка, 1976. 338 с.

Экономические проблемы развитого социалистического общества. К.: Наукова думка, 1977. 383 с.

Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі: монографія. К.: Україна, 1997. 237 с.

Пути и перепутья современной цивилизации. К.: НАН Украины, Инст. мировой экономики и междунар. отношений, 1998. 432 с.

Глобалізація і безпека розвитку. К.: НАН України. Инст. Світ. економіки і міжнар. відносин, 2001. 734 с.

Глобальний конкурентний простір: монографія. К., 2007. 680 с.

Геоетноімічні сценарії розвитку і Україна: монографія. К.: Академія, 2010. 323 с.

Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва: збірник наукових праць. К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2010. 208 с.

Вибрані твори: у 3 т. К.: Инст. сучас. підруч., 2010.

Идентичности и ценности в эпоху глобализации / под ред. акад. НАН Украины Ю.Н. Пахомова и проф. Ю.В. Павленко; Нац. акад. наук Украины, Ин-т мировой экономики и междунар. отношений. К.: Наукова думка, 2013. 601 с.

Публікації, присвячені Ю.М. Пахомову:

Новицький В.Є., Татаренко Н.О. Уся сила таланту і творчого натхнення на службі науці. До 75-річчя академіка НАНУ Ю.М. Пахомова. *Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць*. 2005. Вип. 37–38. С. 225–228.

* * *



**Чухно
Анатолій Андрійович
(1926–2012)**

Видатний економіст-теоретик, академік АН УРСР (НАН України) за спеціальністю «політична економія та соціальні проблеми економіки» (15.01.1988).

Діяльність: з 1953 р. – на викладацькій роботі. У 1963 р. захистив докторську дисертацію «Вопросы распределения материальных и культурных благ в период развернутого строительства коммунизма (на материалах промышленности)». Завідувач кафедри економіч-

ної теорії та господарської практики (1963–1998), декан факультету міжнародного права та міжнародних відносин (1972–1973), проректор Київського університету імені Тараса Шевченка з наукової роботи (1979–1985), професор кафедри економічної теорії економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1998–2012).

Помер 18 листопада 2012 р.

Нагороди та відзнаки: почесна грамота Президії Верховної Ради УРСР (1968, 1986); орден «Дружби народів» (1982); почесна грамота ВАК СРСР «За особливі заслуги у роботі по атестації наукових та науково-педагогічних кадрів» (1986); заслужений працівник вищої школи України (1976); лауреат Премії імені О.Г. Шліхтера (1989) за цикл робіт з актуальних проблем політичної економії соціалізму; лауреат премії імені М.І. Туган-Барановського (1995) за цикл робіт «Проблеми переходу до ринкової економіки»; орден «За заслуги» III ст. (1996), II ст. (2001), I ст. (2008); лауреат премії НАН України імені М.В. Птухи (2005) за роботу «Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України».

Науковий здобуток: розроблення синтезного (конвергентного) підходу до аналізу соціально-економічного розвитку та розвитку економічної і фінансової науки; поглиблення теорії економічних криз і циклів, зокрема, виокремлення стадіального типу кризи і циклу, що супроводжують становлення нового технологічного способу виробництва, нового суспільства; розкриття співвідношення економічного та індустріального, постіндустріального та постеконімічного суспільств. Засновник наукової школи «Розвиток і трансформація економічних систем».

Основні праці:

Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. К.: Логос, 2003. 631 с.

Основи економічної теорії: політекономічний аспект: підручник. К.: Знання-Прес, 1995–2004.

Социально-экономические проблемы информационного общества: монография. Сумы: Университет. кн., 2005. 430 с.

Сучасні економічні теорії: підручник. К.: Знання, 2007. 878 с.

Інституційно-інформаційна економіка: підручник. К.: Знання, 2010. 687 с.

Економічна теорія: монографія у 2 т. К.: Акад. фін. упр., 2010. Т. 1. 512 с.; Т. 2. 628 с.

Вибрані праці: у 2 т. / передм. Л.В. Губерського, Т.І. Єфименко. К.: ДННУ «Акад. фін. управління», 2012. Т. 1. 557 с.; Т. 2. 480 с.

Публікації, присвячені А.А. Чухну:

Єфименко Т.І., Гасанов С.С., Леоненко П.М. Наукова школа академіка А.А. Чухна: теорія і практика. *Фінанси України*. 2016. № 12. С. 7–20.

Леоненко П.М. У вирі життя. До 85-річчя академіка, доктора економічних наук, професора А.А. Чухна. *Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць*. 2011. Вип. 44. С. 249–252.

* * *



**Мамутов
Валентин Карлович
(1928–2018)**

Видатний вчений у сфері економіко-правових досліджень, доктор юридичних наук (1965), професор (1976), член-кореспондент АН УРСР (1972), академік АН УРСР (НАН України) (1988).

Діяльність: працював державним арбітром у Державному арбітражі при Виконкомі Свердловської обласної Ради народних депутатів (1950–1956). Очолював юридичні служби в Міністерстві будівництва підприємств вугільної промисловості, Донецькій раді народного господарства, Міністерстві вугільної промисловості УРСР (1956–1965). Один із організаторів Донецького наукового центру, з 1969 р. – Інституту економіки промисловості НАН України. Заступник директора цього інституту (1969–1991). Сформував відділ економіко-правових досліджень, спеціалізований на міждисциплінарних дослідженнях на стику економіки і права. У 1992 р. організував та очолив Інститут економіко-правових досліджень НАН України.

Помер 15 березня 2018 року у Донецьку.

Науковий здобуток: внесок у розроблення проблем господарського права та економіки міст; розвиток міждисциплінарного наукового напрямку на стику економіки і права, зокрема в частині: гармонізації господарського права ЄС та України, соціально-

економічного розвитку територіальних систем, правового забезпечення регіонального управління, розмежування компетенції між центром та регіонами, запобігання господарським злочинам та іншим правопорушенням у сфері економіки.

Нагороди та відзнаки: Заслужений діяч науки і техніки України (1998), нагороджений Орденом Дружби народів (1981), орденами Князя Ярослава Мудрого V (2003), IV (2008) та III (2012) ступенів, Лауреат Державної премії України (2003), Почесний громадянин міста Донецьк (2002) і Донецької області (2008), нагороджений Почесною відзнакою Міністерства вугільної промисловості України «Шахтарська слава» (2003) та Почесною відзнакою Асоціації працівників України «За честь та професійну гідність» (2009).

Основні праці:

Компетенция государственных органов в решении хозяйственных вопросов промышленности. Москва, 1964.

Применение математических методов для анализа эффективности экономических санкций / Мамутов В.К., Замойский И.Е., Ломовицкий Г.И.; Академия наук УССР, Институт экономики промышленности. 1975. 44 с.

Совершенствование правового регулирования хозяйственной деятельности (методология, направления). К., 1982. 238 с.

Развитие хозяйственного законодательства и хозяйственно-правовой мысли в суверенной Украине. Донецк: ИЭП АН Украины, 2004. 40 с.

Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / за заг. ред. В.К. Мамутова. К., 2004.

Гармонизация законодательства Украины и международная интеграция: внешнеэкономическая деятельность: Сб. науч. тр. / Ин-т экономико-правовых исследований НАН Украины; редкол.: Мамутов В.К. (отв. ред.) и др. Донецк, 2007. 378 с.

Хозяйственное право. Избранные труды. Екатеринбург, 2008. 302 с.

Важное направление правового обеспечения экономики – кодификация. Донецк, 2009. 34 с.

Предприятие и вышестоящий хозяйственный орган. 2-е изд., доп. Донецк, 2010. 240 с.

Правове забезпечення економічного суверенітету в умовах міжнародної інтеграції: розділ до доповіді з дослідницького проекту «Національний суверенітет України в умовах глобалізації» /

В.К. Мамутов; НАН України; Інститут економіко-правових досліджень. ІЕПД НАН України, 2011. 100 с.

Економічний суверенітет держави та напрями його правового забезпечення. Д., 2012 (співавт.).

Загальні проблеми науки господарського права на стику ХХ та ХХІ століть: [підрозд. 2.1] // Правова доктрина України: у 5-ти т.; Нац. акад. прав. наук України; редкол. В.Я. Тацій [та ін.]. Х.: Право, 2013. Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права. С. 291–305.

Поняття і правове регулювання відносин публічної власності у змішаній економіці [підрозд. 2] / Публічна власність: проблеми теорії і практики: монографія; під заг. ред. В.А. Устименка; НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. Чернівці, 2014. С. 20–43.

Публікації, присвячені В.К. Мамутову:

Мамутов Валентин Карлович. *Відділення економіки НАН України. Історико-біографічний довідник*. НАН України. К.: Академперіодика, 2014. С. 53–55.

Лібанова Е.М., Устименко В.А. Ювілей фундатора науки господарського права. До 90-річчя від дня народження академіка НАН України В.К. Мамутова. *Вісник Національної Академії Наук України*. 2018, № 1. С. 90–94.

* * *



Бакаєв Олександр Олександрович (1927–2009)

Видатний вчений-економіст, академік АН УРСР (НАН України) за спеціальністю «економіка агропромислового комплексу» (18.05.1990).

Діяльність: учасник Другої світової війни. В 1962–1997 рр. працював у Інституті кібернетики НАН України (з 1965 р. – завідувач відділу). Керівник відділу Міжнародного науково-навчального центру інформаційних технологій та систем НАН

України та МОН України (з 1997 р.). Наукові праці присвячені економіці транспорту, алгоритмізації процесів планування і проектування транспортних систем, створенню АСУ в народному господарстві.

Помер 28 листопада 2009 р. у Києві, похований на Байковому цвинтарі.

Нагороди та відзнаки: лауреат державної премії УРСР (1973) та державної премії СРСР (1981); лауреат премії імені О.Г. Шліхтера (1986) за цикл робіт «Створення і впровадження багатоцільових імітаційних систем»; лауреат державної премії України в галузі науки і техніки (1998); заслужений діяч науки і техніки України (2001); лауреат премії імені В.С. Михалевича (2006) за цикл наукових праць «Інтегровані системи макромоделей економічного прогнозування».

Науковий здобуток: розробка методологічних засад та створення економіко-математичних моделей розвитку і функціонування складних систем різного рівня ієрархії та призначення; визначення методологічних підходів до моделювання економіки України з урахуванням чинників, що сприяють економічному зростанню; створення інформаційних технологій оцінки структурних змін у різних галузях економіки.

Основні праці:

Экспертные системы и логическое программирование. К.: Наукова думка, 1992.

Методы организации и обработки баз знаний. К.: Наукова думка, 1993.

Международные транспортные коридоры Украины: сети и моделирование. К.: КУЭТТ, 2003. Т.1. 518 с.

Макроекономічне моделювання економічного розвитку України: монографія. К.: Транспорт України, 2004. 124 с.

Економіко-математичні моделі економічного зростання: наук. вид. К.: Наукова думка, 2005. 189 с.

Імітаційні методи та моделі дослідження матеріальних потоків логістичних систем. К.: ЛОГОС, 2009. 212 с.

Публікації, присвячені О.О. Бакаєву:

80-річчя академіка НАН України О.О. Бакаєва. *Вісник Національної академії наук України*. 2007. № 4. С. 56–67.

* * *



**Онищенко
Олексій Мусійович
(1928–2006)**

Видатний вчений у галузі економіки агропромислового комплексу, доктор економічних наук (1973), професор (1974), член-кореспондент НАНУ (1985), академік НАН України за спеціальністю «економіка агропромислового комплексу» (18.05.1990).

Діяльність: завідував відділами економічної кібернетики, економічних відносин в АПК та керував відділенням аграрних проблем в Інституті економіки АН УРСР (з 1963 р.). Заступник академіка-секретаря Відділення економіки НАНУ. Основні напрями наукової діяльності: сучасні соціально-економічні процеси в аграрному секторі, питання трансформування відносин власності на землю і засоби виробництва, створення нових організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств ринкового типу.

Помер 23 лютого 2006 р.

Нагороди та відзнаки: лауреат премії ім. О.Г. Шліхтера АН УРСР (1984) за цикл наукових праць (у співавторстві) з соціально-економічних проблем підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва і розвитку АПК.

Науковий здобуток: сформулював концептуальні положення, що розкривають особливості вдосконалення організації суспільного виробництва; ввів у науковий обіг поняття елементарної одиниці організаційної структури АПК; поглибив уявлення про агропромислові виробничі цикли; визначив ключові засади організації розвитку АПК; запропонував новий підхід до тлумачення суті інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Створив наукову школу української аграрно-економічної науки.

Основні праці:

Собівартість сільськогосподарської продукції і шляхи її зниження / Голіков В., Онищенко О. К.: Держполітвидав УРСР, 1960. 72 с.

Критерии оптимизации сельскохозяйственного производства и методы нахождения наиболее эффективных планов по нескольким критериям / науч. ред. А.А. Бакаев. Киев, 1970. 193 с.

Оптимізація галузевої структури сільськогосподарських підприємств. К.: Урожай, 1972. 216 с.

Специализация сельскохозяйственного производства: Методологические проблемы оптимизации / отв. ред. П.И. Багрий. К.: Наукова думка, 1973. 292 с.

Розвиток економічних зв'язків сільського господарства з переробною промисловістю / наук. ред. О.М. Онищенко. К., 1975. 82 с.

Спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації. К.: Урожай, 1977. 72 с.

Межхозяйственная кооперация и агропромышленная интеграция. К.: Урожай, 1980. 312 с.

Экономические проблемы Продовольственной программы СССР. К.: Вища школа, 1984. 191 с.

Публікації, присвячені О.М. Онищенко:

Понад п'ять десятиліть у фундаментальній науці: до 85-річчя від дня народж. акад. Олексія Мусійовича Онищенко / В.М. Геєць, О.М. Бородіна, В.В. Юрчишин, Б.Й. Пасхавер, Ю.О. Лупенко; ред.: О.М. Бородіна, В.В. Юрчишин; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. К., 2013. 321 с.

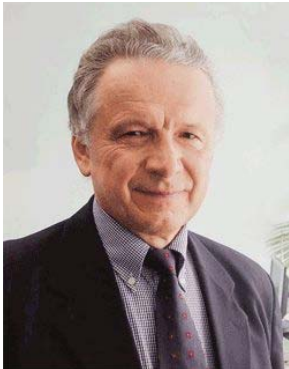
Онищенко Олексію Мусійовичу – 75. *Економіка АПК*. 2003. № 9. С. 158.

Олексій Мусійович Онищенко. Бібліографія вчених України: Бібліографія до 75-річчя / Упорядн. В.Ф. Кифорак, Т.В. Лазарєва та ін. К.: Наукова думка. 2003. 134 с.

* * *

**Академіки з економіки
Національна Академія Наук України
(НАН України)
1991–2018 рр.**

* * *



**Геєць
Валерій Михайлович
(1945 р.н.)**

Видатний вчений-економіст, доктор економічних наук (1988), професор (1991), член-кореспондент НАН України (1992), академік Національної академії наук України за спеціальністю «макроекономіка» (14.04.1995).

Діяльність: молодший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР (1972–1975); старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР (1975–1979); зав. відділу економіко-математичного моделювання Інституту економіки АН УРСР (1979–1987); зав. відділу моделювання економічного розвитку (1987–1997); директор-організатор Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (з 1997); академік-секретар Відділення економіки НАН України (1998–2009); віцепрезидент НАН України (2009–2015). Основні напрями наукової діяльності пов'язані з виконанням фундаментальних і прикладних досліджень, спрямованих на розробку проблемних питань розвитку економіки та соціо-гуманітарної сфери України.

Нагороди та відзнаки: лауреат премії ім. О.Г. Шліхтера АН УРСР (1991); заслужений діяч науки і техніки України (2000); лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2002); нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2004); лауреат премії «Людина року – 2005»; лауреат премії НАН України ім. В.С. Михалевича (2006); нагороджений орденом «За заслуги» III (2004), II (2008) і I (2011) ступенів; удостоєний

звання «Почесний доктор Київського національного університету імені Тараса Шевченка» (2009); нагороджений Почесною відзнакою Спілки економістів України (2010).

Основні праці:

Економіка України: моделі реформування, зміна структури та прогноз розвитку. К., 1993. 120 с.

Концепція економічної безпеки України / Підготов.: В.М. Геєць; НАН України. Ін-т екон. прогнозування. К.: Логос, 1999. 56 с.

Економіка України: підсумки перетворень та перспективи зростання / В.М. Геєць, В.П. Александрова, О.І. Барановський та ін.; за ред. акад. НАНУ В.М. Гейця. Харків: Форт, 2000. 422 с.

Нестабільність та економічне зростання. Харків: Форт, 2000. 344 с.

Інноваційна стратегія українських реформ / А.С. Гальчинський, В.М. Геєць, А.К. Кінах, В.П. Семиноженко. К.: Знання України, 2002. 326 с.

Кризові явища у світовій економіці та антикризова політика України / В.М. Геєць, О.І. Барановський, Ю.В. Василенко, Т.П. Вахненко, С.О. Кораблін; НАН України. Ін-т екон. прогнозування. К., 2002. 76 с.

Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку: монографія / Геєць В.М., Александрова В.П., Голюков В.І., Кваснюк Б.Є. та ін.; за ред. акад. НАНУ В.М. Гейця. К.: Фенікс, 2003. 1006 с.

Перехідна економіка: підруч. для студ. вищ. навч. закл., що навч. за освіт.-профес. прогр. підготов. бакалавра напряму «Економіка та підприємництво» / В.М. Геєць, Є.Г. Панченко, Е.М. Лібанова, З.С. Варналій, А.А. Гриценко. К.: Вища школа, 2003. 592 с.

Розвиток соціогуманітарних досліджень у Національній академії наук України 1999–2003 рр. До 85-річчя Національної академії наук України / Курас І.Ф., Геєць В.М., Оніщенко О.С., Дзюба І.М. / НАН України. Секція суспільних і гуманітарних наук. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2003. 208 с.

Трансформаційні процеси та економічне зростання в Україні: монографія / Геєць В.М., Скрипниченко М.І., Приходько Т.І., Дем'яненко В.В., Тіменко Н.М., Снігір Л.Я., Лебеда Г.Б., Шумська С.С., Соколик М.П., Бобер К.А., Сіденко В.Р.; НАН України. Інститут економічного прогнозування; за ред. акад. НАН України В.М. Гейця. Харків: Форт, 2003. 437 с.

Социально-экономические проблемы информационного общества: монография / В.М. Геєць, В.Г. Кремень, В.П. Семиноженко, Л.Г. Мельник, А.А. Чухно; ред.: Мельник Л.Г. Сумы: Университет. кн., 2005. 430 с.

Економіка знань та її перспективи для України: наук. доп. / В.М. Геєць, В.П. Александрова, Ю.М. Бажал, М.С. Данько, В.В. Дем'яненко; Ін-т екон. прогнозування НАН України. К., 2005. 168 с.

Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство: монографія / В.М. Геєць, М.О. Кизим, Т.С. Клебанова, Т.С. Черняк; Н.-д. центр індустр. пробл. розвитку НАН України. Х.: ВД «ИНЖЭК», 2006. 240 с.

Інноваційні перспективи України / В.М. Геєць, В.П. Семиноженко. Харків: Константа, 2006. 272 с.

Україна у вимірі економіки знань / В.М. Геєць, В.П. Александрова, Ю.М. Бажал, Д.П. Богиня, А.М. Гуржій; Ін-т економіки та прогнозування НАН України. К.: Основа, 2006. 588 с.

Капіталізація економіки України: наук. доп. / В.М. Геєць, А.А. Гриценко, О.І. Барановський, В.В. Близнюк, Б.С. Кваснюк, В.В. Корнєєв, Т.О. Кричевська, Б.Й. Пасхавер, Ю.В. Прозоров, Н.М. Шелудько; Ін-т економіки та прогнозування НАН України. К., 2007. 218 с.

Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку. К.: НАН України, Ін-т економ. та прогнозув. НАН України, 2009. 863 с.

Новий курс: реформи в Україні 2010–2015: нац. доп. / В.Б. Авер'янов, Б.М. Ажнюк, Т.П. Богдан, О.М. Бородіна, Г.В. Боряк, В.А. Бурбела, В.А. Войналович, В.М. Ворона, В.М. Геєць, Н.В. Герасименко; ред.: В.М. Геєць, А.І. Даниленко, М.Г. Жулинський, Ю.А. Левенець, Е.М. Лібанова, О.С. Онищенко; Нац. акад. наук України, Секція сусп. і гуманіт. наук. К.: НВЦ НБУВ, 2010. 232 с.

Структурні зміни та економічний розвиток України: монографія / В.М. Геєць, Л.В. Шинкарук, Т.І. Артьомова, І.М. Бобух, В.Г. Бурлака, Л.А. Венгер, Л.Ю. Волощенко, Н.Г. Гахович, В.І. Гаркавенко, Т.В. Голікова; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. К., 2011. 696 с.

Фактори макроекономічної нестабільності в системі моделей економічного розвитку: колект. моногр. / В.М. Геєць, В.Р. Сіденко, М.І. Скрипниченко, І.В. Крючкова, О.І. Черняк; ред.: М.І. Скрипниченко; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. К., 2012. 717 с.

Інститути зайнятості та безробіття: сучасні тенденції та виклики для України: наук. доп. / В.М. Геєць, А.А. Гриценко, О.М. Бородіна, В.В. Близнюк, О.М. Балакірєва; ред.: В.М. Геєць, А.А. Гриценко; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. К., 2013. 247 с.

Моделювання та прогнозування економічного розвитку регіонів України / О.І. Амоша, В.М. Геєць, С.О. Довгий, І.В. Сергієнко, В.П. Вишневський; ред.: О.І. Амоша, В.М. Геєць; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування, Ін-т економіки пром-сті, Ін-т кібернетики ім. В.М. Глушкова, Ін-т телекомунікацій і глобал. інформ. простору. К.: Інформ. системи, 2013. 439 с.

Інноваційна Україна 2020: нац. доповідь / Ю.М. Бажал, О.М. Бойко, І.О. Булкін, В.Г. Бурлака, А.І. Войтович; ред.: В.М. Геєць, А.І. Даниленко, Е.М. Лібанова; НАН України. К.: НАН України, 2015. 334 с.

М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець: монографія: до 150-річчя від дня народж. / В.М. Геєць, В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.; ред.: В.В. Небрат; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. К.: Наукова думка, 2015. 361 с.

Імплементация Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: економічні виклики та нові можливості: наук. доп. / В.М. Геєць, Т.О. Осташко, І.В. Прокопа, О.М. Бородіна, Т.П. Богдан; ред.: В.М. Геєць, Т.О. Осташко; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. К., 2016. 183 с.

Економічна політика України – визначаючи майбутнє: наукова доповідь / Шлапак О.В., Геєць В.М., Фудашкін Д.О., Максютя А.А., Кораблін С.О., Гусєв Ю.В., Власюк В.С.; Інститут економіки та прогнозування НАН України, Інститут соціально-економічних досліджень, ДП «Укрпромзовнішекспертиза». 2017. 80 с.

Публікації, присвячені В.М. Гейцю:

Валерій Михайлович Геєць: бібліографія. К.: Вид. дім Академперіодика, 2015. 104 с.: іл. (Біобібліографія вчених України).

Кваснюк Б.Є. На передових рубежах вітчизняної економічної науки. До 60-річчя академіка НАНУ В.М. Гейця. *Історія народного господарства та економічної думки України*: Збірник наукових праць. 2005. Вип. 37–38. С. 214–218.

* * *



**Долішній
Мар'ян Іванович
(1936–2006)**

Видатний вчений у галузі регіональної економіки, доктор економічних наук (1980), професор (1982), член-кореспондент АН УРСР (1990), академік НАН України за спеціальністю «економіка» (04.12.1997).

Діяльність: директор Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР (від 1994 – Інститут регіональних досліджень НАН України) (1975–2006), головний редактор журналу «Регіональна економіка» (1996–2006), голова Західного наукового центру Міністерства освіти і науки України та НАН України (1998–2006), член Президії НАН України (1999–2006). Коло наукових інтересів: вирішення фундаментальних та прикладних проблем розвитку регіонів України, формування теоретико-методичних основ регіональної політики в державі.

Нагороди та відзнаки: лауреат премії ім. О.Г. Шліхтера АН УРСР (1983); заслужений діяч науки і техніки України (1991); лауреат премії ім. М.І. Туган-Барановського НАН України (1996); почесна відзнака Президента України (1996); орден «За заслуги» II (2001) та I ступенів (2004); лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2003).

Основні праці:

Трудові ресурси промисловості (на прикладі західних областей Української РСР). К.: Техніка, 1975. 224 с.

Карпатський рекреаційний комплекс / Долішній М.І., Нудельман М.С., Ткаченко К.К. та ін.; АН УРСР. Львівське відділення Інституту економіки. К.: Наукова думка. 1984. 147 с.

Трудовий потенціал і зайнятість: теоретичні основи та регіональні особливості / Долішній М.І., Злупко С.М. та ін.; НАН України. Інститут регіональних досліджень; відп. ред. Долішній М.І. Львів, 1997. 422 с.

Підприємництво в Україні: проблеми становлення і розвитку / Долішній М.І., Козоріз М.А., Мікловда В.П., Даниленко А.С.; під загальною ред. М.І. Долішнього. Ужгород: Карпати, 1997. 363 с.

Соціально-економічне районування України / Долішній М.І., Паламарчук М.М., Паламарчук О.М., Шевчук Л.Т.; НАН України. Інститут регіональних досліджень. Львів, 1997. 50 с.

Трудовий потенціал, зайнятість і ринок праці (теорія і практика) / Долішній М.І., Злупко С.М., Злупко Т.С., Токарський Т.Б. та ін.; НАН України, Інститут регіональних досліджень. Львів, 1997. 342 с.

Проблеми розвитку регіональної статистики в Україні / Ред.: М.І. Долішній; Ін-т регіон. дослідж. НАН України, НДІ статистики. Л.; К., 1997. 95 с.

Стратегія екологічної безпеки (регіональний контекст) / М.І. Долішній, В.С. Кравців, Ю.І. Стадницький, С.К. Харічков, В.М. Степанов, Л.Г. Мельник, М.Д. Янків, І.А. Колодійчук, О.І. Мельник, В.В. Сабадаш, Г.І. Рудько, І.П. Ковальчук, Ю.А. Комісарчук, І.З. Зінько, М.В. Копач; ред.: М.І. Долішній; В.С. Кравців; НАН України. Ін-т регіон. дослідж. Л., 1999. 243 с.

Соціально-економічні наслідки Чорнобильської катастрофи: адаптація, проблеми (за матеріалами Волинської області) / В.І. Павлов, І.І. Фурів, Н.В. Павліха; ред.: М.І. Долішній; Ін-т регіон. дослідж. НАН України, Луц. держ. техн. ун-т. Луцьк: Надстир'я, 2000. 344 с.

Фінансове забезпечення розвитку підприємництва / П.Ю. Буряк; ред.: М.І. Долішній; Ін-т регіон. дослідж. НАН України, ЛДФЕІ. Л., 2000. 248 с.

Регіональна політика: методологія, методи, практика / М.І. Долішній, П.Ю. Беленький, В.Я. Бідак, Є.І. Бойко, С.Й. Вовканич, М.М. Габрель, Я.М. Гадзало, З.В. Герасимчук, М.В. Гладій, Г.П. Гоголь; ред.: М.І. Долішній; НАН України. Ін-т регіон. дослідж. Л., 2001. 719 с.

Регіональна політика та механізми її реалізації / Ред.: М.І. Долішній; НАН України. Ін-т регіон. дослідж. К.: Наукова думка, 2003. 504 с.

Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століть: нові пріоритети: монографія / М.І. Долішній; Ін-т регіон. дослідж. НАН України. К.: Наукова думка, 2006. 512 с.

Публікації, присвячені М.І. Долішньому:

Долішній Мар'ян Іванович. Біобібліографічний покажчик / авт. вступ. ст. С.М. Злупко, упоряд.: С.М. Злупко, В.В. Демченко, М.П. Руда. К.: Наукова думка, 2006. 286 с.

Злупко С. Талановитий учений-економіст, організатор економічної науки: (до 70-річчя від народження академіка НАН України М.І. Долишнього). *Актуальні проблеми економіки*. 2006. № 5. С. 173–174.

* * *



**Пирожков
Сергій Іванович
(1948 р.н.)**

Видатний вчений-економіст, демограф, доктор економічних наук (1991), член-кореспондент НАН України (1992), професор (1994), академік НАН України за спеціальністю «демографія» (07.04.2000).

Діяльність: директор Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України (1992–1996); директор Національного інституту україно-російських відносин при РНБО України (1997–2001); заступник Секретаря Ради національної безпеки та оборони України, директор Національного інституту проблем міжнародної безпеки (2001–2007); директор Об'єднаного інституту економіки НАН України (2003–2005); директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України (2005–2007); Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Молдова (2007–2014); Віце-президент НАН України; Голова секції суспільних і гуманітарних наук НАН України (з 2015). Наукові інтереси: демографія, міжнародні відносини, національна безпека.

Нагороди та відзнаки: лауреат премії НАН України ім. М.І. Туган-Барановського (1996); нагороджений орденом «За заслуги» III (1998), II ступеня (2008); лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2002); заслужений діяч науки і техніки України (2003); нагороджений відзнакою Президента України – ювілейна медаль «25 років незалежності України» (2016).

Основні праці:

Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970 гг.) / С.И. Пирожков, В.П. Пискунов, В.С. Стешенко, Л.В. Чуйко и др. К.: Наукова думка, 1977. 222 с.

Региональные резервы рабочей силы: Вопросы методологии и методики анализа / М.И. Долишний, В.А. Барабаш, С.И. Пирожков, В.Л. Чубатый и др. К.: Наукова думка, 1981. 271 с.

Трудовой потенциал в демографическом измерении. К.: Наукова думка, 1992. 179 с.

Индекс людського розвитку: досвід України / Пирожков С.І., Власюк О.С. Нац. Ін-т стратегіч. дослідж. К.: ПРООН, 1995. 84 с.

Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегії / Пирожков С.І., Малиновська О.А., Марченко Н.М. К.: Академпрес, 1997. 127 с.

Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки: монографія / Е.М. Лібанова, С.І. Пирожков, Н.С. Власенко, Г.В. Герасименко, О.В. Макарова, О.Г. Осауленко, О.В. Позняк, І.І. Проніна, Л.Н. Стельмах; Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, Держ. ком. статистики України. К., 2003. 230 с.

Внешние трудовые миграции в Украине: социально-экономический аспект: монография / С.И. Пирожков, Е.А. Малиновская, А.У. Хомра; Совет нац. безопасности и обороны Украины, Нац. ин-т пробл. междунар. безопасности. К.: НИПМБ, 2003. 134 с.

Сучасна демографічна ситуація в Україні: проблеми, перспективи, шляхи вирішення (науково-аналітична доповідь) / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; Пирожков С.І. (ред.). Київ, 2007. 72 с.

Вибрані наукові праці: у 2 т. Т. 1: Демографічний і трудовий потенціал. К., 2008. 933 с.

Смертність та причини смерті в Україні у ХХ столітті: монографія / Ф. Месле, Ж. Валлен, В. Школьников, С. Пирожков, С. Адамець; Нац. ін-т демогр. дослідж. Париж. К.: Стилос, 2008. 416 с.

Публікації, присвячені С.І. Пирожкову:

Вітання ювіляра С.І. Пирожкова з нагоди 65-річчя. *Демографія та соціальна економіка*. 2013. № 1. С. 146–147.

60-річчя академіка НАН України С.І. Пирожкова. *Вісник Національної академії наук України*. 2008. № 6. С. 79–80.

* * *



**Буркинський
Борис Володимирович
(1942 р.н.)**

Видатний вчений-економіст, фахівець у галузі регіональних економіко-екологічних проблем та проблем розвитку ринку, доктор економічних наук (1989), професор (1992), член-кореспондент НАН України (1995), академік НАН України за спеціальністю «регіональна економіка» (16.05.2003).

Діяльність: старший науковий співробітник, завідувач відділу, учений секретар (з 1970), керівник Одеського відділення Інституту економіки АН України (з 1980); директор Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України (на базі Одеського відділення Інституту економіки АН України) (з 1991). Сфера наукових інтересів: проблеми сталого розвитку регіонів, формування ринкових механізмів, моделей вільних економічних зон і розвитку підприємництва.

Нагороди та відзнаки: заслужений діяч науки і техніки України (1997); лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2003); лауреат премії ім. М.І. Туган-Барановського НАН України (2005); нагороджений орденом «За заслуги» III (2002) та II ступеня (2008); нагороджений Нагрудним знаком «Петро Могила» Міністерства освіти і науки України (2007); подяка Кабінету Міністрів України (2010); нагрудний знак Міністерства економіки України «За сумлінну працю» I ступеня; відзнака НАН України «За підготовку наукової зміни».

Основні праці:

Эффективность обслуживания производства: монография. К.: Наукова думка, 1987. 156 с.

Экономические проблемы развития морского хозяйства и природопользования. К.: АН УССР, Ин-т экономики, 1988. 268 с.

Морская аквакультура: экономика, организация, планирование, управление: монография / авт. коллектив: Б.В. Буркинський, В.Е. Глушков, М.К. Спичак и др.; отв. ред. Б.В. Буркинський; АН Украины, Ин-т пробл. рынка и экон.-экол. исслед. К.: Наукова думка, 1992. 256 с.

ГУУАМ: проблемы и перспективы развития в контексте национальных интересов Украины / Б.В. Буркинський, В.Н. Степанов; НАН Украины, Ин-т пробл. рынка и экон.-экол. исслед. О.: НАН Украины, Ин-т пробл. рынка и экон.-экол. исслед., 2001. 139 с.

Економічні проблеми природокористування / Б.В. Буркинський, Н.Г. Ковальова. К.: Наукова думка, 2003. 142 с.

Інвестиційний потенціал регіону / Б.В. Буркинський, О.В. Моліна; НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-экол. дослідж. О.: НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-экол. дослідж., 2003. 465 с.

Менеджмент природоохоронної діяльності / Б.В. Буркинський, Н.Г. Ковальова, В.Г. Ковальов; НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-экол. дослідж. О.: НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-экол. дослідж., 2004. 110 с.

Антикризисное управление морским природопользованием (теоретико-методологические и прикладные аспекты исследований): монография / авт. коллектив: Б.В. Буркинський, В.Н. Степанов, Д.В. Волошин и др.; под ред. Б.В. Буркинського, В.Н. Степанова; НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-экол. дослідж. Одеса, 2010. 611 с. (40-річчю Інституту присвячується).

«Зелена» економіка кризь призму трансформаційних зрушень в Україні: монография / Б.В. Буркинський, Т.П. Галушкіна, В.Є. Реутов; НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-экол. дослідж. О.-Саки: Фенікс, 2011. 348 с.

Наукові засади розробки стратегії сталого розвитку України: монография / Б.В. Буркинський, С.К. Харічков, Л.Є. Купінець, В.М. Степанов, Н.М. Андрєєва; ред.: Б.В. Буркинський, В.П. Кухар, Л.Г. Руденко, А.Г. Шапар; НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-экол. дослідж., Ін-т географії, Ін-т пробл. природокористування та екол. О., 2012. 713 с.

Капіталізація економіки регіонів України: монография / Б.В. Буркинський, В.Ф. Горячук; НАН України, Ін-т проблем ринку та екон.-экол. дослідж. Одеса: ІПРЕЕД НАНУ, 2014. 273 с.

Економіка природокористування в іменах та звершеннях / НАН України, Ін-т проблем ринку та екон.-экол. дослідж.; ред. кол.: Буркинський Б.В. (голова) та ін. Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2015. 557 с.

Публікації, присвячені Б.В. Буркинському:

Борис Володимирович Буркинський: біобібліогр. покажч. л-ри / Одес. нац. наук. б-ка ім. М. Горького, НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-экол. дослідж. К.: Освіта України, 2012. 231 с.

* * *



**Амоша
Олександр Іванович
(1937 р.н.)**

Видатний вчений-економіст, доктор економічних наук (1985), професор (1991), член-кореспондент НАН України (1997), академік НАН України за спеціальністю «економіка» (16.05.2003).

Діяльність: працював в Інституті гірничої справи ім. М.М. Федорова АН УРСР (1960–1963); вчений секретар Донецького наукового центру АН УРСР (від 1970 р.); організатор-завідувач відділу економічних проблем охорони праці Інституту економіки промисловості (ІЕП) АН УРСР (з 1975 р.); заступник директора з наукової роботи ІЕП АН УРСР (1985–1995); директор ІЕП НАН України (з 1995). Наукові дослідження з економічних та соціальних проблем промислового виробництва, економіки та охорони праці, науково-технічного та інноваційного розвитку.

Нагороди та відзнаки: лауреат премії ім. О.Г. Шліхтера АН УРСР (1987); заслужений діяч науки і техніки України (1998); лауреат премії НАН України ім. М.І. Туган-Барановського (2002); лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2003); лауреат премії ім. М.В. Птухи (2007); нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2009); почесна грамота Верховної Ради України; грамота Президії Національної академії наук України, Донецької обласної ради і державної адміністрації; відзнаки міністерств та відомств України.

Основні праці:

Економическая эффективность улучшения условий труда (предпосылки, анализ, прогнозирование); НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти. Донецк, 1998. 378 с.

Соціальні аспекти реструктуризації підприємств: наукова доповідь. Донецьк: ІЕП НАН України, 1999. Ч. 1. Правова база та світовий досвід. 88 с.; Донецьк: ІЕП НАН України, 1999. Ч. 2. Стан, проблеми та шляхи вирішення. 64 с.

Регіональні проблеми інноваційної політики та її активізація: наук. доп. / підгот.: О.І. Амоша; НАН України. Ін-т економіки пром-сти. Донецьк: ІЕП НАН України, 1999. 47 с.

Каноны рынка и законы экономики. Кн. 1. Методология экономико-математического анализа / А.И. Амоша, Е.Т. Иванов; НАН Украины. Донецк, 1998. 419 с.; Кн. 2. Процесс производства / А.И. Амоша, Е.Т. Иванов; НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти. Донецк, 1999. 518 с.; Кн. 3. Процесс обращения / А.И. Амоша, Е.Т. Иванов; НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти. Донецк, 2000. 503 с.; Кн. 4. Процесс распределения и общественные отношения / А.И. Амоша, Е.Т. Иванов; НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти. Донецк, 2001. 546 с.; Кн. 5. Прикладной производственно-экономический анализ / А.И. Амоша, Е.Т. Иванов; НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти. Донецк, 2002. 568 с.; Кн. 6. Приклад. соц.-экон. Анализ / А.И. Амоша, Е.Т. Иванов, С.Е. Иванов; НАН Украины. Донецк, 2003. 596 с.; Кн. 7. Процесс эволюции экономики, производства и общества / А.И. Амоша, Е.Т. Иванов, С.Е. Иванов; НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти. Донецк, 2004. 619 с.; Кн. 8. Экономическое проектирование / А.И. Амоша, Е.Т. Иванов, Н.Д. Прокопенко, С.Е. Иванов; НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти. Донецк, 2005. 548 с.

Людина та навколишнє середовище: економічні проблеми екологічної безпеки виробництва; НАН України. Ін-т економіки пром-сті. К.: Наукова думка, 2002. 305 с.

Якість трудового потенціалу та управління трудовою сферою в Україні: соціальна експертиза: моногр. / О.І. Амоша, О.Ф. Новікова, В.П. Антонюк, Л.В. Шаульська, Л.Л. Шамілева; НАН України. Ін-т економіки пром-сті. Донецьк, 2006. 208 с.

Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: нац. доп. / О.І. Амоша, Є.І. Андрос, Р.В. Бажал, М.П. Балагутрак, О.М. Балакірева, С.І. Бандур; НАН України. К., 2009. 687 с.

Державна підтримка та перспективи інноваційного розвитку і структурних перетворень вугільної промисловості України: монографія / О.І. Амоша, А.І. Кабанов, Л.Л. Стариченко, Ю.З. Драчук, Д.Ю. Череватський; Ін-т економіки пром-сті НАН України. Донецьк: ІЕП НАН України, 2009. 325 с.

Розвиток економіки будівництва та міського господарства Донецької області в контексті трансформаційних перетворень в

Україні: монографія / ред.: О.І. Амоша; МОН України, Донбас. нац. акад. буд-ва і архіт. Макіївка, 2011. 294 с.

Промисловість і промислова політика України 2013: актуальні тренди, виклики, можливості: Науково-аналітична доповідь НАН України / О.І. Амоша, В.П. Вишневський, Л.О. Збаразська та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Донецьк, 2014. 200 с.

Публікації, присвячені О.І. Амоші:

Амоша О.І. *Відділення економіки НАН України. Історико-біографічний довідник* / Авт.-укл. Е.М. Лібанова, С.І. Князев, Н.В. Коваль. К.: Академперіодика, 2014. С. 20–22.

* * *



**Туниця
Юрій Юрійович
(1941 р.н.)**

Видатний вчений у галузі економіки природокористування й охорони навколишнього середовища, доктор економічних наук (1977), професор (1980), член-кореспондент НАН України (2003), академік НАН України за спеціальністю «маркетинг» (06.05.2006).

Діяльність: старший викладач кафедри економіки та організації лісової промисловості і лісового господарства (1968–1973); доцент Львівського лісотехнічного інституту (1973–1978), завідувач кафедри (1978–1988) та проректор з навчальної роботи Львівського лісотехнічного інституту (1982–1984); завідувач кафедри раціонального використання природних ресурсів та охорони природи географічного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка (1988–1993); ректор Українського державного лісотехнічного університету (з 1993 й до нині, з 2005 р. – Національний лісотехнічний університет України, м. Львів). Наукові дослідження в галузі раціонального природокористування і охорони навколишнього середовища, засновник нового наукового напрямку – екологічна економіка.

Нагороди та відзнаки: нагороджений орденом «За заслуги» III (1995) та II ступеня (2009); заслужений діяч науки і техніки України (1999).

Основні праці:

Екологічна Конституція Землі. Ідея. Концепція. Проблеми. Ч. 1 / Ю.Ю. Туниця; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Укр. держ. лісотехн. ун-т, Міжнар. ін-т-асоц. регіон. екол. пробл. Л., 2002. 297 с.

Екоекономіка і ринок: подолання суперечностей: монографія / М-во освіти і науки України, Нац. лісотехнічний ун-т України. К.: Знання, 2006. 314 с.

Екологічна Конституція Землі. Ч. 2. Методологічні засади / Ю. Туниця, В. Василенко, М. Костицький, П. Баррезі, Дж. Беккер, Д. Блюменвітц, Д. Боданський, В. Войнаровський, М. Голубець, Л. Гринів; Нац. лісотехн. ун-т України. Л., 2011. 439 с.

Публікації, присвячені Ю.Ю. Туниці:

Академіку НАН України Туниці Юрію Юрійовичу – 75 років. *Регіональна економіка*. Львів, 2016. № 2 (80). С. 240–241.

Туниця Ю.Ю. *Відділення економіки НАН України. Історико-біографічний довідник* / Авт.-укл. Е.М. Лібанова, С.І. Князев, Н.В. Коваль. К.: Академперіодика, 2014. С. 67–69.

* * *



**Лібанова
Елла Марленівна
(1950 р.н.)**

Видатний вчений у галузі соціоекономіки, демографії та економіки праці, доктор економічних наук (1992), професор (2000), член-кореспондент НАН України (2002), академік НАН України за спеціальністю «соціоекономіка» (04.02.2009).

Діяльність: працювала на посадах старшого інженера до завідувача відділу в Раді з вивчення продуктивних сил України НАН України (1977–2000); науковий консультант Президента України (2000–2005); заступник директора з наукової роботи Ін-

ституту демографії та соціальних досліджень НАН України (2003); директор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України (з 2007 р.); академік-секретар Відділення економіки НАН України (з 04.2009 р.). Наукові дослідження з проблем народонаселення, науково обґрунтовані прогнози соціально-демографічного розвитку країни, розробка концепції соціальної політики.

Нагороди та відзнаки: заслужений економіст України (2002); почесна грамота Кабінету Міністрів України (2003); подяка Кабінету Міністрів України (2004); орден княгині Ольги III (2009) та II ступеня (2013); лауреат Премії НАН України імені М.І. Туган-Барановського (2011); лауреат Всеукраїнської премії «Жінка III тисячоліття» в номінації «Знакова постать» (2012).

Основні праці:

Зовнішні трудові міграції населення України: моногр. / ред.: Е.М. Лібанова, О.В. Позняк; Рада по вивч. продукт. сил України НАН України. К., 2002. 206 с.

Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій: моногр. / ред. Е.М. Лібанова; НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України. К., 2006. 356 с.

Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села: монографія / ред. Е.М. Лібанова; Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, Фонд народонаселення ООН, Держ. ком. статистики України, Укр. центр соц. реформ. К., 2007. 468 с.

Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу: монографія. Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. В.Гетьмана». К., 2008. 330 с.

Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір: монографія / ред. Е.М. Лібанова; Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, Прогр. розв. ООН в Україні. К., 2008. 316 с.

Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку: монографія / Е.М. Лібанова, С.Ю. Аксьонова, В.Г. Бялковська, О.А. Васильєв, О.О. Коломієць, Б.О. Крикун; Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, Укр. центр соц. реформ, Фонд народонаселення ООН. К., 2009. 247 с.

Демографічні чинники бідності: монографія / ред. Е.М. Лібанова; Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, Держ. ком.

статистики України, Укр. центр соц. реформ, Фонд народонаселення ООН. К., 2009. 184 с.

Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків: монографія / ред. Е.М. Лібанова; НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи, Держ. ком. статистики України. К., 2010. 496 с.

Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації: монографія / ред. Е.М. Лібанова; НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. К., 2010. 270 с.

Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та прикладні аспекти оцінювання: монографія / Е.М. Лібанова, В.Б. Альошин, Н.А. Ващаєва, Г.В. Герасименко, І.В. Жалінська; ред. Е.М. Лібанова; НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. К.: Сочінський, 2012. 311 с.

Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції: колект. моногр. / ред. Е.М. Лібанова; НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. Умань: Сочінський, 2013. 435 с.

Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: нац. доп. / ред.: Е.М. Лібанова, М.А. Хвесик; НАН України, Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку. Київ: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. 775 с.

Населення України: Імперативи демографічного старіння: монографія / С.Ю. Аксьонова, Б.О. Крімер, І.О. Курило, Е.М. Лібанова, С.В. Полякова; НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи, Фонд ООН в галузі народонаселення. Київ: Адеф-Україна, 2014. 285 с.

Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі: нац. доп. / Е.М. Лібанова, В.П. Горбулін, С.І. Пирожков, С.Ю. Аксьонова, О.І. Амоша; ред.: О.І. Амоша, В.М. Геєць, Е.М. Лібанова; НАН України. Київ: НАН України, 2015. 362 с.

Публікації, присвячені Е.М. Лібановій:

Лібанова Е.М. *Відділення економіки НАН України. Історико-біографічний довідник* / Авт.-укл. Е.М. Лібанова, С.І. Князев, Н.В. Коваль. К.: Академперіодика, 2014. С. 47–49.

* * *



**Данилишин
Богдан Михайлович
(1965 р.н.)**

Видатний вчений-економіст, доктор економічних наук (1997), професор (2002), член-кореспондент НАН України (2003), академік НАН України за спеціальністю «економіка природокористування» (04.02.2009).

Діяльність: завідувач відділу, заступник голови з наукової роботи і голова Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України (з 1988); заступник академіка-секретаря та член Бюро Відділення економіки НАН України (з 2003); голова експертної ради ВАК України з економічних наук (2004–2010); голова Ради по вивченню продуктивних сил НАН України (2006–2009, 2011); міністр економіки України (2009–2011); очолював Раду Міжнародної організації «Українська європейська перспектива» (2011–2013); очолює Науково-дослідний інститут регіоналістики, що функціонує у складі єдиного навчально-наукового комплексу Київського національного університету імені Вадима Гетьмана (з 2014); голова ради Національного банку України (2016). Сфера наукової діяльності: теоретичне обґрунтування та розроблення нормативно-правових, законодавчих актів з питань розвитку регіонів і територіальних громад, екологічної політики та природно-техногенної безпеки.

Нагороди та відзнаки: лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2003); почесна грамота Верховної Ради України «За особливі заслуги перед Українським народом» (2003); почесні грамоти Кабінету Міністрів України (2003, 2007); відзнаками міністерств і відомств України; заслужений діяч науки і техніки України (2007).

Основні праці:

Україна: проблеми сталого розвитку: наук. доповідь / НАН України, Рада по вивченню продукт. сил України; Б.М. Данилишин [та ін.]. К., 1997. 149 с.

Благосостояние наций: эволюция парадигмы развития: в 2 кн.: Кн. 1. Эволюция экономических отношений / Б.М. Данили-

шин, Л.Б. Шостак; НАН Украины. Совет по изучению производ. сил Украины. К.: ЗАТ «Нічлава», 2002. 355 с.

Наукові основи прогнозування природно-техногенної (екологічної) безпеки: моногр. / Б.М. Данилишин, В.В. Ковтун, А.В. Степаненко. К.: Лекс Дім, 2004. 552 с.

Сфера та ринок послуг у контексті соціальної модифікації суспільства: моногр. / Б.М. Данилишин, В.І. Куценко, Я.В. Остафійчук; Рада по вивч. продукт. сил України НАН України. К.: ЗАТ «Нічлава», 2005. 327 с.

Просторова організація продуктивних сил України: мезо- та мікрорегіональний рівень: моногр. / Б.М. Данилишин, Л.Г. Чернюк, М.І. Фащевський; Рада по вивч. продукт. сил України НАН України. Вінниця: Кн.-Вега, 2007. 572 с.

Чорнобильська зона: соціально-економічні аспекти розвитку (інформаційно-аналітичний матеріал) / Б.М. Данилишин, В.І. Куценко; НАН України. Рада по вивч. продукт. сил України. К., 2008. 113 с.

Безпека регіонів України і стратегія її гарантування: монографія у 2 т. / Б.М. Данилишин, А.В. Степаненко, О.М. Ральчук, С.М. Волошин, А.М. Сундук; НАН України, Рада по вивч. продукт. сил України. К.: Наукова думка, 2008. Т. 1. Природно-техногенна (екологічна) безпека. 389 с.

Екологічна складова політики сталого розвитку: монографія / Рада по вивч. продукт. сил України. Донецьк: Юго-Восток, Лтд, 2008. 256 с.

Стратегічний потенціал продуктивних сил регіонів України: монографія / ред.: Б.М. Данилишин; Рада по вивч. продукт. сил України НАН України. К., 2009. 323 с.

Методологічні засади адміністративно-територіальної реформи в Україні: соціально-економічні аспекти: монографія / Б.М. Данилишин, М.І. Фащевський, Л.Г. Чернюк, А.О. Коваленко, А.П. Павлюк, В.В. Пилипів, О.М. Фащевська; НАН України, Рада по вивч. продукт. сил України. К.: Основа, 2011. 149 с.

Публікації, присвячені Б.М. Данилишину:

Данилишин Б.М. *Відділення економіки НАН України. Історико-біографічний довідник* / Авт.-укл. Е.М. Лібанова, С.І. Князев, Н.В. Коваль. К.: Академперіодика, 2014. С. 41–43.

* * *



Білорус
Олег Григорович
(1939 р.н.)

Видатний вчений, економіст-міжнародник, професор (1980), доктор економічних наук (1981), член-кореспондент АН УРСР (1990), академік Української міжнародної академії бізнесу та менеджменту (1991, Нью-Йорк), дійсний член Американської аграрної академії (з 1994), академік НАН України за спеціальністю «світова економіка» (13.04.2012).

Діяльність: перший проректор КІНГУ ім. Д.С. Коротченка (1970–1978), директор Департаменту промисловості, науки й техніки Секретаріату Європейської економічної комісії ООН (Швейцарія) (1979–1986), заступник директора і завідувач відділу управління економічного науково-дослідного інституту Держплану УРСР (1986–1989), заступник директора і завідувач відділу теоретичних і прикладних проблем управління Інституту економіки АН УРСР (1989–1991), генеральний директор-засновник Міжнародного інституту менеджменту (м. Київ, 1989–1992), директор Інституту світової економіки і міжнародних відносин (ІСЕМВ) НАН України (1991–1992), Надзвичайний і Повноважний Посол України у США (1992–1994), завідувач, головний науковий співробітник відділу глобалістики, геополітики і геоeкономіки ІСЕМВ НАН України, президент Міжнародного інституту глобалістики і Міжнародної асоціації глобалістики (з 1994 р.), президент Української міжнародної асоціації Римського клубу (2001), віце-президент Парламентської асамблеї ОБСЄ (з 2004 р.), академік-засновник АЕНУ (з березня 2009 р.), народний депутат України, голова Комітету Верховної Ради України у закордонних справах (1998–2012), головний науковий співробітник відділу економічної теорії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Вчений розробляє та всебічно обґрунтовує підходи до проблематики ефективного та безпечного економічного й структурно-інноваційного розвитку з позицій політичної, економічної та соціальної глобалістики.

Нагороди та відзнаки: медаль «За доблесну працю» (1970); відмінник вищої школи СРСР (1972, 1976); лауреат премії імені

О.Г. Шліхтера АН УРСР (1990); заслужений діяч науки і техніки України (1992); надано дипломатичний ранг – Надзвичайний і Повноважний Посол України (з березня 1992); дипломат року (США, 1994); лауреат премії НАН України імені М.В. Птухи НАН України (2001); лауреат премії ім. М.В. Птухи НАН України (2001); нагороджений Почесною Грамотою Верховної Ради України (2005); кавалер ордена князя Ярослава Мудрого V ступеня (2009).

Основні праці:

Глобальні трансформації і стратегії розвитку / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко, О.М. Гончаренко, Ю.М. Мацейко, В.А. Зленко; НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. К., 1998. 416 с.

Глобалізація і національна стратегія України. К.: ВО «Батьківщина»; Броди: Просвіта, 2001. 300 с.

Економічна система глобалізму. НАН України. Ін-т світової економіки і міжнар. відносин, Київ. нац. екон. ун-т. К., 2003. 357 с.

Глобальна перспектива і сталий розвиток: (Системні маркетингологічні дослідження): моногр. / О.Г. Білорус, Ю.М. Мацейко; Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України, Міжнар. ін-т глобалістики, Міжрегіон. акад. упр. персоналом. К.: МАУП, 2005. 492 с.

Розвиток процесів глобалізації в постіндустріальну епоху / О.Г. Білорус, В.І. Власов. К.: ННЦ «Ін-т аграр. Економіки», 2007. 54 с.

Глобальні трансформації торгівлі: монографія / О.Г. Білорус, В.І. Власов; Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАНУ, ННЦ «Ін-т аграр. економіки» УААН. К., 2008. 226 с.

Глобальні стратегії Євросоюзу: монографія / О.Г. Білорус, Ю.М. Мацейко, І.І. Вітер; наук. ред. О.Г. Білорус; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана», Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України, Міжнар. ін-т глобалістики. К.: КНЕУ, 2009. 528 с.

Глобальна корпоративна система: монографія / Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана, НАН України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин, Міжнар. ін-т глобалістики. К., 2011. 408 с.

Глобалізація і глобалістика: історія, теорія, практика, персоналії: монографія у 3 т. К., 2012.

Економічна глобалістика. Світ-система глобалізму: монографія / О.Г. Білорус; Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна», Ін-т економіки і прогнозування НАН України. Київ: Ун-т «Україна», 2016. 533 с.

Глобальная конвергентно-сетевая интеграция рынков: монография / О.Г. Белорус, В.И. Власов. К., 2018.

Публікації, присвячені О.Г. Білорусу:

Ювілей видатного українського вченого, дипломата, громадського діяча (до 75-річчя академіка НАН України О.Г. Білоруса). *Фінанси України*, 2014. № 10. С. 119–125.

Академік Білорус О.Г.: до 55-річчя наукової, політичної, дипломатичної і професійної діяльності академіка НАН України Білоруса О.Г. / Нац. акад. наук України; [ред.-уклад.: Л.І. Білорус, І.О. Білорус]. Київ: Ун-т «Україна», 2014. 133 с.

Власов В.І. Академік НАН України О.Г. Білорус – засновник української наукової школи глобалістики. *Історія науки і біографістика*. 2013. № 4.

* * *



**Вишневський
Валентин Павлович
(1958 р.н.)**

Видатний вчений-економіст, доктор економічних наук (1998), професор (2005), член-кореспондент НАН України (2006), академік НАН України за спеціальністю «фінанси» (13.04.2012).

Діяльність: завідувач відділу фінансово-економічних проблем ефективного використання виробничого потенціалу Інституту економіки промисловості (ІЕП) АН УРСР (з 2002), керівник Відділення проблем розвитку і фінансового регулювання промисловості (ІЕП) АН України (з 2006), заступник директора ІЕП НАН України з наукової роботи (з 2008). Сфера наукових інтересів: економічна теорія, моделювання економічних систем, публічні фінанси, економіка промисловості.

Нагороди та відзнаки: медаль НАН України з премією для молодих учених за цикл робіт «Теоретичні основи і методичне забезпечення формування ефективного механізму розподілу прибутку» (1991); диплом III ступеня всеукраїнського конкурсу наукових монографій, присвячених пам'яті М.І. Туган-Барановського (у

співавторстві з А.С. Веткіним) за монографію «Уход от уплаты налогов: теория и практика», 2003 (2004).

Основні праці:

Уход от уплаты налогов: теория и практика: монография / Вишневский В.П., Веткин А.С.; НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти. Донецк, 2003. 228 с.

Налогообложение: теории, проблемы, решения / В.П. Вишневский, А.С. Веткин, Е.Н. Вишневская и др.; под. общ. ред. В.П. Вишневского. Донецк: ДонНТУ, ИЭП НАН Украины, 2006. 504 с.

Налоговая политика: методология, теория и практика: моногр. / В.П. Вишневский, О.В. Виецкая, О.Н. Гаркушенко, Ю.А. Мазур, Е.В. Соколовская, В.Д. Чекина; под общ. ред. В.П. Вишневского; НАН Украины, Ин-т экономики пром-сти. Донецк, 2011. 528 с.

Как обосновать бюджетно-налоговую политику государства? Опыт научного проектирования и реализации автоматизированной системы сопровождения бюджетного процесса на региональном уровне: моногр. / В.П. Вишневский, Р.Н. Лепа, А.В. Половян и др.; под общ. ред. В.П. Вишневского; НАН Украины, Ин-т экономики пром-сти. Донецк, 2011. 116 с.

Налогообложение в эмерджентной экономике: теоретические основы и направления политики: моногр. / НАН Украины, Ин-т экономики пром-сти. Донецк, 2012. 128 с.

Формирование и реализация налоговой политики в сфере управления развитием промышленности / В.П. Вишневский, А.С. Веткин, В.Д. Чекина и др.; Ин-т экономики пром-сти. Донецк, 2014. 148 с.

Еволюційний розвиток податкових систем: теорія і практика: монографія / В.П. Вишневський та ін.; за ред. акад. НАН України В.П. Вишневського; Держ. вищ. навч. закл. «Донец. нац. техн. ун-т». Донецьк: ДВНЗ «ДонНТУ», 2014. 155 с.

Національна модель неоіндустріального розвитку України: монографія / В.П. Вишневський, Л.О. Збаразська, М.Ю. Заніздр, В.Д. Чекина та ін.; за заг. ред. В.П. Вишневського. НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2016. 518 с.

Публікації, присвячені В.П. Вишневському:

Вишневський В.П. *Відділення економіки НАН України. Історико-біографічний довідник* / Авт.-укл. Е.М. Лібанова, С.І. Князев, Н.В. Коваль. НАН України. К.: Академперіодика, 2014. С. 34–36.

* * *



**Єфименко
Тетяна Іванівна
(1950 р.н.)**

Видатний вчений-економіст у галузі державних фінансів, доктор економічних наук (2003), професор (2005), член-кореспондент НАН України (2012), академік НАН України за спеціальністю «економічна безпека» (07.03.2018).

Діяльність: очолює департамент зведеного бюджету Міністерства фінансів України (з 2003), заступник Міністра фінансів України (2006–2008, 2010), завідувач відділу управління економікою ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (2009–2010), президент ДННУ «Академія фінансового управління» Міністерства фінансів України (з 2010). Голова Методологічної ради з бухгалтерського обліку при Міністерстві фінансів, один із головних ідеологів та розробників Податкового кодексу України.

Нагороди та відзнаки: заслужений економіст України (2000); почесна грамота Кабінету Міністрів України (2003); орден княгині Ольги III ступеня (2004).

Основні праці:

Механізм перерозподілу фінансових ресурсів як важіль визначення податкового потенціалу. Дніпропетровський ун-т економіки та права. Д.: Вид-во ДУЕП, 2002. 269 с.

Податок на прибуток: концепція визначення об'єкта оподаткування. К.: НДФІ, 2004. 190 с.

Державний фінансовий контроль виконання бюджетних програм / Т.І. Єфименко та ін.; Науково-дослідний фінансовий ін-т при Міністерстві фінансів України. К.: НДФІ, 2004. 320 с.

Податки в інституційній системі сучасної економіки: монографія; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. К., 2011. 688 с.

Фінанси інституційних секторів економіки України: монографія / Т.І. Єфименко та ін.; за ред. Т.І. Єфименко, М.М. Єрмошенка; Держ. навч.-наук. установа «Акад. фінанс. упр.». Київ: ДННУ «Акад. фінанс. упр.», 2014. 582 с.

Удосконалення управління державними фінансами та реформування податкової системи України: монографія / за ред. Т.І.

Єфименко; Держ. навч.-наук. установа «Акад. фінанс. упр.». К.: ДННУ «Акад. фінанс. упр.», 2015. 444 с.

Публічно-приватне партнерство у відносинах держави з міжнародними організаціями та транснаціональними компаніями: монографія / Т.І. Єфименко та ін.; за ред. чл.-кор. НАН України Т.І. Єфименко; НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2015. 443 с.

Фіскальна та монетарна безпека національної економіки: монографія / Держ. навч.-наук. установа «Акад. фінанс. упр.». К.: ДННУ «Акад. фінанс. упр.», 2016. 444 с.

Публікації, присвячені Т.І. Єфименко:

Єфименко Т.І. *Відділення економіки НАН України. Історико-біографічний довідник* / Авт.-укл. Е.М. Лібанова, С.І. Князев, Н.В. Коваль. НАН України. К.: Академперіодика, 2014. С. 112–113.

* * *

Довідка про збірник



Збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» – всеукраїнський історико-економічний збірник наукових праць, що видається Державною установою «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

ISSN 0320-4421 (Print)

ISSN 2522-4271 (Online)

Видається з 1965 року (виходить один раз на рік).

Мова видання українська, російська, англійська

Збірник зареєстрований в міжнародних наукометричних базах:

Index Copernicus

Ulrich's Periodicals Directory



Google Scholar



Scientific Indexing Services (SIS)



Збірник включений до рейтингу наукових періодичних видань України «Бібліометрика української науки» та переліку наукових фахових видань України НБУ імені В.І. Вернадського.

Редакційна колегія Збірника дотримується видавничих стандартів публікації **Code of Conduct for Journal Editors** та **Code of Conduct for Journal Publishers**, затверджених **Committee on Publication Ethics**. Редакція підтримує Будапештську ініціативу відкритого

доступу (**Budapest Open Access Initiative**), спрямовану на вільне та безкоштовне поширення наукових знань, яке сприяє прискореному розвитку науки.

Фаховість збірника підтверджена Наказом Міністерства освіти і науки України від 11 липня 2016 р. (№ 820).

Видання започатковано Постановою Президії Академії наук УРСР «Про наукові і науково-технічні збірники» від 12 березня 1964 р. (№ 51). Перші 25 випусків (1965–1991 рр.) міжвідомчого збірника наукових праць вийшли під назвою «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР». З 1990 р. у Збірнику в рубриці «Наші публікації» започатковано перевидання праць зі спадщини української економічної думки та історичних документів. Зокрема вперше в Україні опубліковано окремі праці В.І. Вернадського, К.Г. Воблого, П.І. Лященка, М.В. Птухи, Є.Є. Слуцького, М.І. Туган-Барановського, В.С. Голубничого та інших відомих вчених.

Починаючи з 30-го випуску на сторінках Збірника розпочато дослідження та аналіз історичного досвіду економічного реформування. Зокрема, у статтях, вміщених у відповідному тематичному розділі, висвітлено комплекс реформ, здійснених у зарубіжних країнах протягом ХХ ст. («новий курс» Ф. Рузвельта, економічна реформа Л. Ерхарда, ринкові перетворення у Східній Європі, «китайське економічне диво» та ін.).

Пріоритетним напрямом історико-економічних досліджень є вивчення шляхів та особливостей формування ринкового середовища у вітчизняній економіці, висвітлення розвитку економічної думки з цих питань, що знайшло відображення у тематиці публікацій провідних учених у галузі економічної історії та історії економічної думки.

Редакторська політика Збірника базується на принципах неупередженості та об'єктивності, підтримки нового знання, колегіальності у прийнятті рішень щодо публікації статей, суворого дотримання авторських і суміжних прав; спрямована на забезпечення високого наукового рівня дослідницької роботи, глибоке вивчення історичних джерел та належну обґрунтованість висновків, пропонованих авторами матеріалів. Це обумовило закріплення за Збірником ролі науково-методичного осередку історико-економічних досліджень, коли результати практично кожної дисертаційної роботи за відповідною спеціальністю проходять апробацію на його сторінках.

Станом на 2018 р. опубліковано 51 випусків Збірника, що містять понад 944 статті та інших матеріалів загальним обсягом понад 650 ум. друк. арк.

Архів Збірника розміщено на сайті Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та сайті видання.

Редакційна колегія збірника

Небрат Вікторія Василівна — доктор економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (відповідальний редактор) (Київ)

Супрун Наталія Анатоліївна — доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (заступник відповідального редактора) (Київ)

Горін Назар Олегович — кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (відповідальний секретар) (Київ)

Леоненко Петро Михайлович — доктор економічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки України, завідувач відділу теорії економіки і фінансів ДННУ «Академія фінансового управління» (Київ)

Уперенко Микола Опанасович — доктор економічних наук, професор, професор кафедри загальної економічної теорії Одеського національного економічного університету (Одеса)

Маслов Анатолій Олександрович — доктор економічних наук, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, доцент кафедри економічної теорії економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ)

Попова Ольга Леонтіївна — доктор економічних наук, головний науковий співробітник відділу економіки і політики аграрних перетворень ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Київ)

Грушевський Дмитро Валерійович — кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту та реклами Інституту управління та регіональної економіки Волгоградського державного університету (Волгоград, Російська Федерація)

Благих Іван Олексійович — доктор економічних наук, професор кафедри історії економіки та економічної думки Санкт-Петербурзького національного університету (Санкт-Петербург, Російська Федерація)

Фещенко Валентина Михайлівна — доктор економічних наук, професор, професор кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» (Київ)

Єліссєва Людмила Володимирівна — кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки природокористування та економічної теорії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк)

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Вимоги до оформлення матеріалів, що подаються для публікації в збірнику наукових праць «ІСТОРІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ»

Редакція збірника «Історія народного господарства та економічної думки України» запрошує до співпраці вчених, викладачів, аспірантів, спеціалістів у галузі економіки, історії та управління і приймає до розгляду оригінальні та цінні, з наукової точки зору, матеріали, що відповідають концепції журналу і тематичній спрямованості однієї з рубрик:

- історія економіки;
- історія економічної думки;
- теорія та методологія економічних досліджень;
- новітня історія суспільних трансформацій;
- видатні постаті;
- з історії наукових установ.

Редакційна політика журналу базується на принципах об'єктивності та неупередженості щодо відбору статей з метою їх публікації, високої вимогливості до якості наукових досліджень, підтримки нового знання, колегіальності у прийнятті рішень щодо публікації матеріалу, відсутності зловживання службовим становищем членів редколегії, доступності та оперативності у спілкуванні з авторами, суворого дотримання авторських і суміжних прав і засудження плагіату.

Редколегія журналу заохочує і спонукає авторів дотримуватися належного рівня формальних та етичних вимог до підготовки та публікування статей, що подаються до друку. Ці норми обумовлені стандартами якості наукових робіт і їх викладення, прийнятими у світовому науковому співтоваристві, зокрема публікаційними принципами Publishing Ethics Resource Kit (PERK), рекомендаціями Elsevier, Комітету з етики публікацій (Committee on Publication Ethics, COPE):

http://publicationethics.org/files/Code%20of%20conduct%20for%20publishers%20FINAL_1_0_0.pdf,

http://publicationethics.org/files/Code%20of%20Conduct_2.pdf;

Етичним кодексом ученого України, а також досвідом роботи зарубіжних та українських професійних співтовариств, наукових організацій, редколегій і редакцій видань. Редакція підтримує ініціативу відкритого доступу (Budapest Open Access Initiative):

<http://www.budapestopenaccessinitiative.org/>).

Усі матеріали, крім рецензій та повідомлень інформаційного характеру, підлягають одностронньому сліпому внутрішньому та зовнішньому рецензуванню (рецензент знає ім'я автора, автор не знає ім'я рецензента), яке здійснюють члени редколегії – фахівці відповідної галузі. У рецензії висвітлюються такі питання: чи відповідає зміст статті темі, заявленій у назві; чи містить стаття матеріал достатнього рівня для опублікування; чи потребує скорочення, уточнення (текст, рисунки, таблиці), чи є задовільним дотримання вимог щодо викладу, оформлення графічного матеріалу. Причинами негативної рецензії можуть бути відсутність новизни, недостатня доказова база, невміння зробити висновки (або їх необґрунтованість) і окреслити перспективу, некоректне використання термінологічного та методологічного апарату тощо. У разі негативної рецензії, невідповідності матеріалу профілю журналу чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена (про що автору надсилається повідомлення) чи повернута авторові на доопрацювання. Нова, доопрацьована автором стаття рецензується повторно. Після позитивних відгуків та належного доопрацювання статтю розглядають на засіданні редакційної колегії, де остаточно затверджують у номер відкритим голосуванням. Редакція залишає за собою право редагувати, скорочувати прийняті до опублікування матеріали (без викривлень позиції автора). Відповідальність за достовірність фактів, власних імен, географічних назв, цитат, цифр та інших відомостей несуть автори публікацій. Редакційна колегія засуджує будь-який плагіат. Після опублікування статті в журналі вона розміщується на відповідних електронних ресурсах.

Статті приймаються українською, російською та англійською мовами на електронних носіях у файлах формату редактора Microsoft Word або надіслані електронною поштою. Текст має бути набраний Times New Roman, 14-м кеглем з інтервалом 1,5 зі стандартними полями – 2 см. Обсяг матеріалу за такого формату – 8–24 сторінок (до 40 тис. знаків з пробілами). Усі графічні матеріали мають бути якісно і чітко відображені у чорно-білому варіанті. Прохання надавати графічні матеріали окремими файлами в Excel, а скановані або взяті з Інтернету і вставлені в документи Word – не використовувати, оскільки вони непридатні для поліграфії. Рисунки і таблиці повинні мати заголовок і порядковий номер. Примітки розміщують безпосередньо під таблицями, далі обов'язково зазначається джерело (складено за джерелом або автором). Перед таблицями у тексті обов'язково мають бути посилання на них.

Авторська довідка

- Прізвище, ім'я, по батькові автора (авторів) українською, російською та англійською мовами;
- Науковий ступінь;
- Вчене звання;
- Номер ID ORCID або Research ID (за наявності);
- Місце роботи та посада;

- Контактний телефон та E-mail;
- Поштова адреса з індексом, на яку буде надіслано авторський примірник журналу;
- Згода на розміщення статті у відкритому доступі у різних базах даних (у вигляді примітки вкінці тексту: «Даю згоду на розміщення матеріалу у відкритому доступі»).

НЕОБХІДНІ ЕЛЕМЕНТИ СТАТТІ:

код «УДК» (вгорі ліворуч перед прізвищем автора);

назва статті (українською, російською та англійською мовами);

коротка анотація українською та російською (обсягом до 600 знаків) із стислим викладом суті матеріалу; текст не повинен дублювати вступ, мету та висновки;

розширена анотація українською та англійською мовами (до 1800 знаків). Вона має бути: інформативною (не містити загальних слів); оригінальною (не бути калькою короткої анотації); змістовною (відображати основний зміст статті та результати досліджень); структурованою (стисле повторення структури статті: предмет, тема, метод або методологія, результати, сфера застосування результатів, висновки); компактною (до 250 слів). У ній слід вживати синтаксичні конструкції, властиві мові наукових документів; уникати складних граматичних конструкцій (які не використовуються в науковій англійській мові); вживати термінологію, характерну для іноземних спеціальних (економічних) текстів; уникати термінів, які є прямою калькою україномовних понять; додержуватись єдності термінології у межах анотації й тексту статті;

ключові слова (українською, російською та англійською мовами);

код за класифікацією JEL.

структурні елементи статті:

- постановка проблеми;
- аналіз останніх досліджень і публікацій;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, що розглядається;
- постановка мети і завдань;
- виклад основного змісту дослідження;
- висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

У статті обов'язковими є посилання на використані чи цитовані джерела (зокрема, цифри) і має складатися з таких двох частин:

список використаних джерел (<http://lib.pu.if.ua/files/dstu-8302-2015.pdf>) та **References** (джерела з цього списку латиницею оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом **APA-2010**).

Список використаних джерел (приклад):

для книжок – автор, назва праці, місце видання, назва видавництва, рік видання, загальна кількість сторінок

Колупаєва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: моногр. Київ: Самміт-книга, 2003. 272 с.;

Моделі ідентифікації макроекономічних дисбалансів в Україні: кол. моногр. / НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2015. 544 с.

для журналів – автор, назва статті, назва журналу, рік видання, номер, сторінки

Сіденко В.Р. Нові глобальні виклики та їх вплив на формування суспільних цінностей. *Український соціум*. 2014. № 1. С. 7–21;

для електронних ресурсів – автор, назва матеріалу на сайті, адреса в Інтернеті (Наукові публікації і видавнича діяльність НАН України. Київ, 2007. URL: <http://www.nas.gov.ua/publications> (дата звернення: 19.03.2014); Garfield E. More on the ethics of scientific publication: abuses of authorship attribution and citation amnesia undermine the reward system of science. *Essays of an information scientist*. URL: http://www.garfield.library.upenn.edu/essays/v5p621_y1981-82.pdf (Last accessed: 16.04.2013).

Із прикладами оформлення використаних джерел можна ознайомитися також на сайті ВД «Академперіодика» НАН України:

http://akademperiodyka.org.ua/sites/default/files/docs/Instructions/References_settings.pdf

У тексті посилання на номер джерела зі списку наводиться у квадратних дужках із зазначенням номера сторінки (наприклад: [1, с. 17]). Посилання на підручники, науково-популярну літературу, власні публікації є небажаними і допускаються лише в разі нагальної потреби. Якщо в огляді літератури або далі по тексту зазначається прізвище вченого, його публікація має бути у списку літератури після статті. Вторинне цитування не дозволяється. Якщо цитується вчений, то посилання має бути саме на цього вченого, а не на автора, який його читав.

References – джерела з цього Списку оформлені згідно з міжнародним бібліографічним стандартом **APA** (American Psychological Association (APA) Style:

<http://nbuv.gov.ua/node/929>;

<http://library.albany.edu/cfox#top>).

У **References** посилання на англійські джерела не транслітеруються.

Зарубіжні стандарти з бібліографічного опису не використовують такі розділові знаки, вживані в українському ДСТУ, як “/”, “;”, “_”.

У **References** до опису статті необхідно вносити:

- транслітеровані прізвище автора(ів) (прізвище від імені відділяється комою);
- рік виходу книги/статті у круглих дужках ();
- переклад назви книги/статті англійською мовою;
- транслітеровані місце видання та назва видавництва;

- транслітеровану назву журналу або аббревіатуру (за ISSN) і – через тире – переклад назви журналу англійською мовою (у тексті виділяється курсивом). Прохання, зокрема, коректно зазначити назву нашого збірника “Історія народного господарства та економічної думки України”: “*İstorîâ narodnogo gospodarstva ta ekonomîčnoï dumki Ukraini*” (*İstor. nar. gospod. ekon. dumki Ukr.*);

- число журналу (том, випуск) та сторінки – цифрами через кому.

У кінці опису у квадратних дужках для всіх джерел, крім англійських, обов’язково треба зазначити мову джерела, наприклад, [in Ukrainian], [in Russian], [in German].

Опис книги (монографії):

Author, A. (2015). Title of book. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian]
Iliashenko, S.N. (2006). *Marketing in examples and problems*. Sumy: SumSU [in Russian].

Marten, D., Metszher, Zh.-L., Pier, F. (2005). *The sociology of globalization*. Kyiv: KM Akademiia [in Ukrainian].

Опис статті:

Filipenko, A.S. (2016). National, solidarity economy: conceptual sketch. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 6, 19–28 [in Ukrainian].

Тези доповідей, матеріали конференцій:

Тези доповідей — *Abstracts of Papers*.

Матеріали (труди) конференцій — *Proceedings of the Conference Name*.

Матеріали 3 міжнар. конференції / симпозиуму / з’їзду... — *Proceedings of the 3rd International Conference / Symposium / Congress...*

До прикладу:

Author, A. (2015). Title of article. *Abstracts of Papers. Conference Name*. Kyiv, June 1–3. 2015. (pp. 29–42). Kyiv: VNLU [in Ukrainian].

Author, A. (2015). Title of article. In *Title of book* (якщо є): *Proceedings of the Conference*, Kyiv, June 1–3. 2015. (pp. 29–42). Kyiv: VNLU [in Ukrainian].

Інтернет-ресурс:

Korablin, S. (2017, April 8). Currency liberalization in Ukrainian: escape from reforms. *Dzérkalo týzhnia. Ukraina – Mirror of the week*, 13. Retrieved from <http://www.gazeta.dt.ua> [in Ukrainian].

Термін подання статей до журналу: до 1 жовтня.

Поштова адреса редакції:

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Відділ економічної історії

вул. Панаса Мирного, 26

Київ-11, 01011

Телефон (044) 280–84–07

Електронна пошта: economistori@ukr.net

History of the national economy and economic thought of Ukraine:
Col. scientific papers. Volume 51 / Ed. Dr. Econ. V. Nebrat; Institute for
Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv, 2018. 392 p.

ДЛЯ НОТАТОК

The 51st issue of the collection of scientific works on «History of the national economy and economic thought of Ukraine» is devoted to the 100th anniversary of the National Academy of Sciences of Ukraine. It contains articles representing the development of economic research at the Academy at various stages of its functioning; the contribution of prominent scientists and organizers of science in its development; and analysis of losses and achievements of Ukrainian economic thought. Presented biographical and bibliographic materials on academicians in economics for 1918–2018. The results of current scientific research in the field of economic history and history of economic thought are presented in the traditional sections of the yearbook.

Наукове видання

**Національна Академія наук України
Державна установа
«Інститут економіки та прогнозування»**

**ІСТОРІЯ
НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ
УКРАЇНИ**

Збірник наукових праць

Засновано в 1965 р.

Випуск 51

Редакційно-видавнича група:

Головний редактор В.В. Небрат

Оригінал-макет В.М. Беляєвої

Підписано до друку 27.11.2018 р.

Формат 60x84/16. Гарн. тип. Arial, Arial Narrow.

Ум.-друк. арк. 22,78. Обл.-вид. арк. 20,12. Наклад 300 прим. Зам. _____

Видавець і виготовлювач:

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011

E-mail: eip@ief.org.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 5793 від 22.11.2017